Europas ansigter

Nationale stater og politiske kulturer i en ny, gammel verden

Uffe Østergård

Forlaget Rosinante/Munksgård 2. juni 1992
Genoptrykt flere gange, senest som paperback 2000
(opr. 444 sider)

Omslagsbillede:
Nikolaj Abraham Abildgaard (1743-1809): Symbolsk fremstilling af Europa
Original på Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot

Indholdsfortegnelse

Optakt

"Danmark er et lille land, der trues af Europa"

Danmark midt i Europa mellem Rusland og USA
Lille Danmark og det store og truende Europa
Kontrafej af en "landflygtig dansker"

Det danske rige – statshistorie eller nationalistiske historie

Nordens historie eller nationale historier
Nationalstater og nationalhistorie
Fjendebilleder
Grundtvig og national identitet
Statshistorie og national historie

Bønder og danskere – dansk mentalitet og politisk kultur

Hvornår blev den danske jul 'dansk'?
Hvad er danskhed
Var Holberg resultat af en særlig 'dansk' egenart?
Folkekultur og elitekultur
Den 'danske' vej
Grundtvig og grundtvigianismen
Grundtvigianismen, Indre Mission og demokratiet
Hegemoni over bybefolkningen
Fra ideologisk hegemoni til fælles mentalitet
Dansk mytologi

Nation og national identitet – fra Herder til i dag

Johann Gottfried Herder
Den kulturelle definition af national identitet
Den politiske definition af national identitet
Den marxistiske debat om national identitet
Nazisme, fascisme og national identitet
Nationale mindretal
Regionale oprørsbevægelser i Vesteuropa
Herder og de moderne nationalstater

På rejse i det russiske hus

Nationaliteter og minoriteter i Sovjetunionen
Moskva som det tredje Rom
Det russiske flag – sorte nætter i Irkutsk
Intet nyt fra det fjerne Østen – juni 1990

Ukania – stater og nationer på de britiske øer

Rule Britannia
Nationerne på de britiske øer
Fem britiske imperier
The Republic of Ireland
Ukania
The Whig Interpretation of History

En nation af mange nationer – USA's europæiske identitet

USA og Europa
Hvorfor hader vi amerikanerne
Fra Malraux og Sartre til Furet og Baudrillard
USA's europæiske identitet
Frihedsgudinden lyser igen
Fra melting pot til salad bowl
Amerikanerne ligner os – og vi er lige dumme

Lyser den franske revolution endnu?

Hvem sang Marseillaisen
Marianne, det kvindelige symbol på den franske republik
Den franske revolution fylder 200 år
Oplysningstænkning og revolution
Det 'revolutionære' ved den franske revolution
Opfindelsen af den moderne politiske arena
Det nye politiske menneske
Republikanisme og monarki – i dag

Det habsburgske dobbeltmonarki og Europa

Østrig-Ungarn i Centraleuropa

Ungarn i dobbeltmonarkiet
Cisleithanien som føderation
Dobbeltmonarkiets undergang
Ungarn i mellemkrigstiden'
Det intellektuelle miljø i Budapest
Verden af igår

Donau, Centraleuropa og Europa

Hinsides Habsburg
Kontinuiteten i Centraleuropas historie
Donau, en flod og en rejse i litteraturen
Fra Wiener kreds til Harvard Square
Václav Havel og Europa

Deutschland über alles – tysk identitet og politisk kultur

Berlin vokser sammen, men hvordan?
Besserwessis og Jammerossis på museun
De tyske lande midt i Europa
Das heilige Römische Reich deutscher Nation
Nation og stater i de tyske lande
Opfindelsen af Tyskland
Er Carl Orffs Carmina Burana nazistisk?
Wannsee konferencen

Italienske strejftog

Revolution og republik i Napoli 1799 og Trier 1989
Afrika i vore stuer
Fester og ceremonier blandt katolikker og kommunister
Til folkefest i Gubbio
Calcio storico i Firenze
Vasaris korridor
Haver og ghettoer, den jødiske kulturarv i Italien
Fascismen og den moderne arkitektur

Italienisering af Europa?
Italien som negativ utopi
Modeller for moderniteten
Hvad kan vi lære af Italien?

Hvad er klientelisme?
Moderne klientelisme
Postpolitik i Italien
Machiavelli og kunsten at synes
Il caso italiano og det postmoderne Europa
'Italienske tilstande'

De europæiske værdiers mange huse

Hvor mange europæiske huse?
Europæisk humanisme og kulturrelativisme
Liberalisme eller republikanisme
Machiavelli og den republikanske tradition
Dahrendorf og borgersamfundet
Populisme og folkelighed

Europæiske værdier – og danske

Litteratur

Optakt

Et nationalt sprog
er en dialekt med
hær, flåde og
ordbog

I 1987 samlede den tyske forfatter Hans Magnus Enzensberger syv reportager om lige så mange lande i Europa og udsendte dem under titlen *Åh Europa*. Det er dristigt og nogen vil vel også mene prætentiøst af mig at bruge den samme titel i denne samling indtryk, analyser og beretninger om Danmark og danskerne i et mangfoldigt Europa. Jeg har gjort det for at vedgå arv og gæld til Enzensberger, og fordi det er en glimrende titel, der i al sin tvetydighed over det europæiske rammer lige i øjet. Enzensberger skrev om Europa gennem periferierne, hvilket markeredes i valget af lande, Sverige, Italien, Ungarn, Portugal, Norge, Polen og Spanien. Jeg er gået den modsatte vej og skriver om Europa gennem de fire største lande, Frankrig, Storbritannien, Tyskland og Italien plus Centraleuropa, dengang det var samlet i én statsdannelse.

Lighederne med Enzensberger er tre. For det første det tilsyneladende paradoks, at Italien kan optræde både som centrum og periferi. Det skyldes, at Italien har foretaget rejsen fra centrum til periferi i løbet af efterkrigstiden og nu af nogle iagttagere ligefrem opfattes som en vejviser til fremtiden – på godt og ondt. I øvrigt var Enzensberger i allerhøjeste grad opmærksom på dette forhold, da han i 1983 skrev om Italien, faktisk var det ham, der som en af de første lancerede teorien om "det italienske tilfælde" som sindbillede på en mulig fremtid efter central- og velfærdsstatens sammenbrud. Jeg undersøger først og fremmest de fire store lande i Europa som idealtyper på politisk, økonomisk og social udvikling. Vi plejer jo at skildre det særligt europæiske som en kombination af den franske politiske, den britiske industrielle og den tyske filosofiske revolution. I en årrække har jeg sammen med skiftende grupper af kolleger været engageret i en serie undersøgelse af de europæiske nationale stater, nationstater som vi kalder dem for ikke at blive fanget af landenes egne påstande om at være vellykket nationalt integrerede.

Vi lagde ud med 'undtagelserne' Italien og Tyskland og opdagede, at de ikke var så afvigende fra den europæiske 'normalitet', som det normalt antages af britiske og tyske historikere; opdagede derefter at den klassiske demokratiske revolutions fædreland, Frankrig aldrig har været særlig demokratisk og knap

nok republikansk før 1945. På den baggrund måtte det være logisk at undersøge det klassiske eksempel på demokratisk-parlamentariske institutioner og fødestedet for den industrielle revolution, England. Ikke særligt overraskende var resultatet, at stort set alle forestillingerne om det 'typiske England' var forkerte. Staten har ikke siges på noget tidspunkt demokratisk i den moderne, repræsentative forstand – *strong government* har altid været vigtigere end repræsentativitet; den klassiske industrielle revolution viser sig ved nærmere undersøgelse, aldrig at have fundet sted, eller hvis der var en revolution var den ikke industriel. Og sidst men ikke mindst, 'England' eksisterer muligvis, men statsdannelsen på de britiske øer er ikke engelsk men netop britisk og skal forstås som et resultat af multinationale processer mere i stil med den pyrenæiske halvø eller habsburg-monarkiet end Frankrig, som man plejer at sammenligne med. Den næste i rækker af undersøgelser var derfor en bog om Centraleuropa under og efter Habsburgerne.

Resultatet har altså været en dekonstruktion af de begreber, som vi plejer at tænke Europa i, men det betyder ikke, at der ikke eksisterer begreber, hvormed vi kan begribe vores verdensdel og kulturelle tradition. Det gør der bestemt. Men for at finde nye begreber må vi frigøre os fra de tankebaner, som blev lagt fast i 1800-tallet. Dette århundrede var karakteriseret ved udviklingen af det industrielle samfund og opkomsten af de to hovedideologier, liberalismen og socialismen. Disse to tankeretninger opfatter sig som hinandens absolutte modsætninger, men ved nærmere undersøgelse viser de sig at forudsætte hinanden. Ingen arbejderklasse uden borgerskab, ingen socialisme uden liberalisme ja, men heller intet borgerskab uden arbejderklasse, ligesom liberalisme er utænkelig uden socialisme. Set fra 1990'ernes privilegerede udsigtspunkt, med en diskrediteret socialisme og en liberalisme, der har sejret sig til døde, er det nemt at se det fælles for disse to vækstideologier. De er kun uenige om fordelingsprincipperne, ikke at der skal være en vækst at fordele. Stadig set i lyset af nutidens erfaring springer det mere i øjnene, at det 19. århundrede snarere end at være industrialismens århundrede var nationalismens eller rettere nationaliseringens århundrede. Som de moderne nationalitetsforskere overbevisende har påpeget, var forudsætningen for det moderne demokratis anonyme repræsentation national integration og ensligørelse. Hvordan ellers få os til at forstå hinanden og acceptere, at stemmer afgivet af mennesker, vi aldrig har mødt og aldrig vil komme til at kende, har betydning for vores tilværelse? Det er jo essensen af det repræsentative demokrati, som vi har vænnet os til at betragte som selvfølgeligt og naturligt. Men det er det ikke. Det har taget lang og er kun lykkedes i mådeligt omfang at gøre de forskellige indbyggere i Europas stater til italienere, tyskere og franskmænd.

Netop her er den danske erfaring vigtig for forståelse af Europas historie. Normalt regner vi med, at danskere er ligesom de andre bare anderledes, og forsøger derfor at beskytte vores kostelige egenart mod de andres skumle overgreb. Det er den fælles mentalitet neden under den udbredte skepsis over for alle europæiske unionsplaner, uanset hvordan modstanden nærmere begrundes. Men den nationale integration har faktisk været mere dybtgående end i næsten alle andre lande i verden. Vi tilhører en lille eksklusiv klub (under 10 stater), hvor politisk nation, folk og stat er tæt på at være identiske. Det er det officielle ideal for alle andre medlemmer af De forenede Nationer – der reelt er stater – men et ideal som meget få lever op til, heller ikke blandt vore europæiske naboer. Derfor skal vi som danske være forsigtige med vores automatiske forestillinger om 'normalt' og 'naturligt' i en national historie. Vi repræsenterer muligvis et ideal, men i så fald er det ideal der kun er realiseret ved et historisk tilfælde, som især hænger sammen med regeringernes ringe evne til at føre krige. Det bliver man opmærksom på ved en systematisk komparativ historieskrivning og det er det andet punkt, hvor min indfaldsvinkel adskiller sig fra Enzensbergers. Jeg skriver historien eks- og implicit gennem den danske erfaring. Ikke kun for at forstå Danmark, danskerne og det danske rige bedre, men også for at forstå de andre bedre. Deraf den anden del af titlen, O Danmark.

Metoden er som sagt sammenligningen, men også rejsen. Rejsen i fysisk konkret forstand men også i og gennem bøgerne på samme måde som et andet af mine forbilleder, italieneren Claudio Magris udforskede Donau og litteraturen om Donau i sin rejse i virkeligheden og i litteraturen fra 1986. Derfor er flere af kapitlerne bygget op som en serie reportager fra besøg rundt om i de europæiske lande. Denne fremgangsmåde rummer flere fordele ud over den rent didaktiske. Først og fremmest sætter den forestillingsevnen fri, hvilket er nødvendigt, når man forsøger at bryde med det automatiske forklaringsstillads, som de historiske, litterære og samfundsvidenskabelige discipliner er indhyllet i. De er jo alle børn af det 19.århundredes nationalisering og mere eller mindre bevidst udviklede til at indoktrinere skolebørnene i de nye masseskolesystemer med. Forestillingen om den nationale litteratur stammer fra sidste århundrede, hvor man etablerede det curriculum, ved hjælp af hvilket børnene skulle lære det nationale sprog. Dette sprog blev samtidig kortlagt og registreret i ordbøger, så man kunne se, hvad der hørte med til ens eget sprog, og hvad der var fremmed. At den nationale historie også blev skrevet i sidste århundrede er så indlysende, at det ikke behøver at blive nævnt. Mere intrikat er, at det skete samtidig med den metodiske raffinering af disciplinen, som man plejer at kalde for professionaliseringen eller videnskabeliggørelsen af historien. Men det skete indenfor en mere eller mindre klart forstået national afgrænsning, som vi

stadig har med os i dag. Det gør det selv nu om dage svært for historikere og samfundsforskere at tale med hinanden, selv når de mener at beherske hinandens sprog. Enten begår de sociologernes og politologernes fejl at regne med at alle udviklinger er ens og lige som i USA, eller også taler de som historikerne stadig om deres eget lands erfaringer, når de tror at tale om de andres. I den situation er det en fordel at komme fra det lille land. Vi er mindre hildet i vaneforestillinger, fordi vi fra starten af studiet er vænnet til at læse de andres historie på deres sprog og derfor i det mindste i princippet har mulighed for at se de samme hændelser i forskellige nationale perspektiver. Og det er hvad komparativ historie i al beskedenhed går ud på.

Endelig adskiller mit perspektiv sig fra Enzensbergers ved, at jeg også har forsøgt at indkredse det europæiske hos de to store magter, der indtil for ganske nylig indkapslede Europa som en sandwich. Den eller de europæiske udvandrerkulturer i Amerika er lige så fuldt en del af det europæiske potentiale, som de gamle lande i Europa er det. Det samme gælder for Rusland, selv om det ikke er på mode at huske det. Hverken det byzantiske autokrati, den oplyste enevælde eller kommunismens udviklingsdiktatur er væsensfremmede for Europa, og det er for nemt at skyde skylden for ulykkerne på tatarisk eller anden orientalsk indflydelse, som det ofte gøres af russere og andre. Russisk historie hører med til den europæiske erfaring, selv om Rusland selv er så stort, at det er et kontinent for sig ikke en del af 'Europa'. Samtidig med disse to burde men i virkeligheden også skrive flere af de andre aflæggercivilisationers historie, men et sted slipper selv en professionel komparativ historikers kompetence og kræfter op. Det er også grunden til, at jeg ikke har inkluderet Osmannerriget, det moderne Tyrkiet og Nordafrika i fremstillingen, hvor betydningsfulde de end har været for definitionen af det europæiske. Det må vente til en anden gang. Her har jeg indskrænket mig til at skitsere de europæiske værdiers mange nationale huse, dels for at vise mangfoldigheden og for at vise hvorledes de danske erfaringer passer i den europæiske helhed, dels for at antyde hvad vi kan bidrage med, hvis vi dropper berøringsangsten over for alle dem der er ligesom os selv, bare lidt anderledes.

Til slut en kort tak til de mange som i tidens løb har kommenteret og forbedret mine tekster. Først i forbindelse med den første udgave af dem i tidsskifter og dagblade og de forskellige arbejdsgrupper, hvor tankerne er blevet udviklet – en komplet fortegnelse findes bagest i bogen. Takken gælder først og fremmest venner og kolleger, som jeg har samarbejdet med om udgivelsen af *Den Jyske Historikers* fem nationstats undersøgelser. Dernæst tak til Center for Kulturforskning, hvor jeg nu i fem år har haft de bedst tænkelige

arbejdsbetingelser til at bedrive mine sammenlignende studier især af det danske. Total frihed kombineret med et mildt men fast pres for at få tingene gjort helt og ikke blot halvt færdige. Til sidst en særlig tak til Nils Arne Sørensen og Jan Ifversen, der med urimeligt kort varsel sprang til og læste manuskriptet igennem. De har reddet mig for mange fejl og inkonsistenser uden at være enige i alle synspunkter. Og tak til Merete Ries, der straks erklærede sig villig til at udgive bogen og ikke blegnede i nævneværdig grad, da den overskred det oprindeligt aftalte med næsten 100 %.

“Danmark er et lille land der trues af Europa”
– og Europa trues af den europæiske kultur i USA og Rusland

Folk på gaden i New York respekterer ikke rødt og grønt lys, som man gør i Vest-europa; de nye amerikanerne af russisk afstamning er i denne henseende meget tættere på Rusland end på Europa
(Ilja Baranikas, tidl. APN i *Information* 27/2 92)

Danmark midt i Europa mellem Rusland og USA
Centrum af Danmark ligger mærkeligt nok i omegnen af Århus, hvor jeg tilfældigvis bor. Og Danmark ligger faktisk midt i Europa, selv om vi ikke plejer at opfatte det sådan. Afstanden til Nordkap er lige så stor som til Sicilien, så den eneste grund til, at vi opfatter det sidste som meget længere væk, må være, at det, der ligger imellem os og Italien, er meget mere interessant og afvekslende end Norge og nordmændene. Om Danmark – og dermed Århus – også er centrum i Europa, hvis man anskuer Europa i et øst-vest perspektiv, er mere tvivlsomt, eller rettere det er svært at afgrænse Europa nøjagtigt i et øst-vest perspektiv. Finland og Irland hører med, men gør Hviderusland? Og er Storbritannien holdt op med at være en ø vest for Europa? Og hvor europæisk er Litauen, der først modstræbende blev kristnet i 1300-tallet, og hvis folkekultur stadig rummer mange vitale førkristne træk? Spørgsmålene er som altid mange flere end svarene, når man stiller spørgsmålet om Europas identitet; så mange flere at en europæisk tænkende dansker som Per Stig Møller ligefrem definerer ‘det europæiske’ som tvivlen i sit bidrag til en dansk debatbog om Europaunionen efter Maastricht redigeret af økonomen Christen Sørensen. “Jeg tvivler, altså er jeg europæer” har den konservative miljøminister kaldt sit indlæg, hvori han slår følgende fast:

Tvivlen er den væsentligste europæiske værdi. Lige fra grækerne finder vi ved siden af overmodet mismodet. Ved siden af selvtilliden mistilliden. Det er denne tvivl, som forandrer verden. Behøver det være sådan? Behøver vi gøre sådan? Ud fra sådanne spørgsmål har europæerne til stadighed forandret deres livsbetingelser. Lige fra deres produktionsredskaber til deres regeringssystemer. Hvor der ikke er ret til at udtrykke tvivl, kan intet

forandres. Denne ret hænger sammen med den europæiske individualisme og udspringer af såvel hellenismen og kristendommen som naturretten (Møller 1992).

Men disse europæiske værdier trives ikke kun i Europa, ja indtil for ganske nylig var den udbredte opfattelse, at de europæiske værdier trivedes bedre i de nye verdener, hvor europæiske udvandrere havde etableret aflæggercivilisationer. Først og fremmest i USA, men også i de øvrige tidligere britiske kolonier, Canada, Australien og New Zealand, i Latinamerika og – oftere holdt uden for bekvem parentes – Sydafrika, som vi har foretrukket at glemme, fordi den præmoderne, calvinistisk reformerte boerkultur efter 1948 underlagde sig den på overfladen mere civiliserede britiske befolkning. At de begge er udgaver af det europæiske kan imidlertid ikke skjules, lige så lidt som det faktum, at Rusland i hundreder af år har repræsenteret forskellige udgaver af og eksperimenter med den europæiske arv. Bekvemt kalder russerne og vi andre ofte denne arv for orientalsk eller tatarisk, men det er forkert. Peter den Stores enevælde og Lenins og Stalins kommunistiske diktatur hører lige så meget hjemme i Europas tradition, som det parlamentariske demokrati og menneskere-ttighederne. De lagde blot vægten på det utopiske resultat i stedet for på begrænsningen af de midler man må tage i anvendelse for at opnå et hvilket som helst velment formål. Denne europæiske begrænsningens og mistænksomhedens filosofi blev sat bedre i system i USA's forfatning end noget som helst andet sted. Det var grunden til, at den franske politiske tænker Alexis de Tocqueville opfattede amerikanerne som mere europæiske i ideel forstand end europæerne hjemme i de gamle lande.

Det er denne brogede, modsætningsfulde og brudfyldte tradition der udgør det 'europæiske' ved Europa. Af samme grund giver det heller ikke mening at operere med en modsætning mellem det latinske og katolske sydlige Europa og det nordiske eller germanske Danmark. De fem nordiske lande har ganske vist en række særtræk, som adskiller dem fra flertallet af staterne i Syd- og Centraleuropa. Men denne arv stammer ikke fra de hedenske vikinger, men fra de lutheranske kongeriger, der etableredes i 1500-tallet. Officielt var de nordiske lande katolske kongeriger fra 1000-tallet på linie med de tilsvarende kongeriger i Polen, Bøhmen, Kroatien og Ungarn, alle stater som pavemagten tog initiativ til at oprette for at holde den tysk-romerske kejser i skak. Men det er usikkert i hvilken udstrækning kristendommen slog rod i den brede befolkning i middelalderen. Kirkehistorikeren P. G.Lindhardt har ligefrem hævdet, at kristendommen først trængte igennem i Danmark, Norge, Sverige og Finland som følge af den protestantiske revolution fra oven, ja at det i

virkeligheden først skete med de pietistiske bevægelser i slutningen af 1700-tallet og første halvdel af 1800-tallet.

Men den identitet, der udvikledes i de disse lutheranske kongeriger var ikke begrænset til de i snæver forstand nordiske stater. Reformationen begyndte i Syd- og Centraleuropæiske lande som Frankrig, Italien, Østrig, Sydtyskland og Flandern. Men her blev den udslettet under modreformationen, og reformationen slog i stedet rod i de nordtyske stater, hvor herskerne så deres interesse i at bryde den overnationale katolske kirkes magt (Braudel 1981). Den lutheranske arv overlevede og udvikledes i de tyske fyrstestater, i Norden inklusive Estland og dele af Letland foruden i Transsylvanien. Andre mere calvinistiske udgaver af reformationen findes i Skotland, Nederlandene og Schweiz. Interessant nok er det især i lande med lutheransk baggrund, at socialdemokratier har slået rod i takt med industrialiseringen og etableret velfærdsstater. Som den finske historiker Matti Klinge flere gange har formuleret det, er socialdemokratier i realiteten sækulariseret lutheranisme. Socialismen virker åbenbart kun, hvor der i forvejen er en mental grobund for den i form af kollektiv egalitær individualisme med solid respekt for autoriteter – kort sagt lov og orden. England – ikke Storbritannien, men det egentlige England – er en interessant undtagelse fra denne regel. Eller rettere, England repræsenterer en blanding af flere forskellige traditioner, som det vil føre for vidt at analysere her. Kun skal det nævnes, at den episkopale eller anglikanske kirke, især i sin højkirkelige form, er en hybrid mellem katolicisme og protestantisme, og at velfærdsstaten i grunden aldrig har slået rod i den mest 'engelske' del af England, det sydøstlige omkring London. Den britiske arbejderkultur havde sin styrke især blandt skotske og walisiske arbejdere og indvandrede irere i de nordvestlige industribyer. Dette forhold, kombineret med fraværet af en skreven grundlov, der kan begrænse et politisk flertals muligheder og den engelske tradition for strong government, er forklaringen på, at det i 1980'erne var muligt for Margaret Thatcher at bryde med velfærdsstats og konsensus modellen.

Er denne analyse rigtig, er Danmark og danskerne snarere resultat af en almen nordeuropæisk – dvs. nordtysk – historisk erfaring end urnordiske traditioner. Det generer os, fordi de nordtyskere, som vi af en lang række grunde ligner så meget, er i stat med rhinlændere og sydtyskere, som de mentalitetsmæssigt ikke har så meget andet end sproget til fælles med. Denne tyske stat har pga. selve sin størrelse, dynamik, geografiske placering og økonomiske formåen været en permanent trussel for den danske stat over de sidste knap 150 år. Men ikke altid. 'Tyskland' er altså ikke nødvendigvis en trussel mod det danske folk og de danske værdier, hvis man, som fornuftigt er, skelner mellem folk, politisk nation og stat. Danske værdier har jo også ofte skullet beskyttes mod

danske politikere og embedsmænd. Det handlede kulturkampen i sidste århundrede om, og det er reelt også, hvad socialdemokratiets politik i dette århundrede har gået ud på. Danmark er en del af Europa, hvad enten vi vil indrømme det eller ej.

Lille Danmark i det store og truende Europa

"Danmark er et lille land der trues af Europa", tænker flertallet af danskere. Og rigtigt er, at verden i form af Europa er kommet os nærmere her i de sidste år. Flyvemaskinerne vender begge veje, og indvandrere såvel som nysgerrige turister er begyndt at komme til os, hvor det før kun var os der kom til dem. Sensationer vælter ind over os øst fra, mens vi hygger os i den varmende medlidenhed med de stakler, der gennemlever store verdenshistoriske begivenheder. Vi ved jo godt, at det er temmelig utrygt at deltage i verdensomvæltninger, og selv om man engang imellem ved festlige lejligheder kan finde på at bryde ud i beklagelse over manglen på lidenskab og store rene linier i den udbredte smålige købmandspolitik, er vi vist i grunden ganske godt tilfredse med at ligge lidt i ly for stormene.

Måske lidt for tilfredse. Opbygningen af EF er et fjernt anliggende, som vi danske hidtil har været imod på en abstrakt og uforpligtende måde. Overbevist af de ændrede udenrigspolitiske konjunkturer og Østeuropas ønsker om at komme med i klubben har mange i de sidste to tre år dog ændret holdning, så der nu er et snævert flertal for EF og ikke så stor modstand mod en egentlig union. Men det indebærer ingen begejstring, ingen europæisk loyalitet. For flertallet af danskerne er Europa godt på vej til at blive et stykke normalpolitik, som påkalder sig sammen lidenskab som finansloven. Den europæiske union er et anliggende for tosser og levebrødsspecialister. Postpolitik kalder man ofte denne situation, som mange politisk interesserede bekymrer sig over.

Udgangspunktet for denne bekymring er en forestilling om, at det velfungerende demokratiske folkestyre især i de mindre af de nationalstater nu skal afgive suverænitet til fordel for det store bureaukratiske dyr i 'Bruxelles' – eller Bryssel som det hedder på EF-modstander dansk. Det interessante er, at denne nostalgi for det samarbejdende folkestyre formuleres af personer, der for mindre end tyve år siden aldrig forpassede chancen til at formulere en ætsende kritik af den slatne, konsensussøgende danske politik. Folk som afskyede dette latterlige lille land, hvor de store linier og klare synspunkter aldrig bliver trukket op, og hvor den foretrukne politiske fremgangsmåde altid er ingenting at gøre, før situationen ændrer sig "af sig selv".

Nu viser det sig, at den politikform måske slet ikke er så tosset. I hvert fald er økonomien kommet i orden netop pga. af manglen på en sammenhængende økonomisk politik. At det ikke har været muligt at enes om store indgreb og sammenhængende reformer i en række år, har ført til en uhørt forbedring af statens finanser og betalingsbalancen. Men det er selvfølgelig urovækkende for idealister og professionelle politikere. Al denne herlige normalitet viser sig i manglende folkelig entusiasme for den politiske elites oppiskning af den politiske debat om ØMU'en og det militære og udenrigspolitiske samarbejde. Uden større entusiasme opfatter flertallet dem åbenbart som uomgængelige nødvendigheder. Det er kun politik-entusiaster, der gider engagere sig i emner, vi alligevel ikke vil få indflydelse på.

Ja til sogne- og amtspolitik, nej til national og Europa-politik synes, i hvert fald indtil videre, at være dagens parole i det postpolitiserede Danmark. Det vil selvfølgelig ændre sig i samme øjeblik, nogen begynder at kræve, at vi skal være villige til at dø for EF. Der er varm tilslutning i Danmark til at sende britiske soldater til Jugoslavien eller andre ubehagelige steder, hvor man kan risikere at blive slået ihjel. Og tyske penge vil vi også godt være med til at bevillige. Men sagen stiller sig ganske anderledes, hvis det er danskere, der skal sendes af sted. Det er der dog næppe heller nogen som i overskuelig tid vil være ufine nok til at kræve af os, så der er egentlig gode udsigter for den lunkne, inkonsekvente tilslutning til et samlet Europa. Den har vi gode traditioner for i den traditionelle indstilling til forsvaret, hvor det, der begyndte som en konsekvent og respektabel pacifisme degenererede til et krav om et så billigt og dårligt forsvar som muligt. Alt under devisen, at hvis man ikke kan komme af med skidtet, kan man i det mindste sørge for, at det ikke virker. Sådan har vi danske det stort set med Europa.

Men hvem er vi danske i grunden? Indtil midt i 1850'erne var 'danskerne' ikke danske men bønder i forskellige landsdele, som ikke havde meget andet med hinanden at gøre end det, at de var undersåtter under den samme konge i København. Det var der samtidig en mængde andre mennesker der også var, mennesker som ikke talte dansk. Først og fremmest de tysktalende i Holsten og den sydlige halvdel af Slesvig. De udgjorde godt og vel en tredjedel af befolkningen i Helstaten, som man kaldte det danske rige. Indtil 1814 havde de dansk talende bønder derudover været i rigsfællesskab med fisker- og bondebefolkningen i Norge i en sådan grad, at man talte om et dobbeltmonarki. Kongen var konge af såvel Norge som Danmark, og denne stat var i kraft af den norske flåde og den store skibsfartsby Flensborg under napoleonskrigene en af Europas helt store flådemagter. Så stor var den, at briterne i deres eksistenskamp med Frankrig følte behov for at ødelægge den danske flåde, samtidig med at de i 1807 bombarderede København.

Danmark var altså i sidste århundrede en typisk middelstor europæisk stat med en nationalt blandet befolkning, som ikke nærede særligt inderlige følelser overfor hinanden. Jyder og sjællændere vidste meget lidt om hinanden, og kunne ligeså godt have ført krig mod hinanden, som kroater og serbere gør det i dag, eller mod de tysksindede slesvigere og holstenere, som det blev tilfældet mellem 1848 og 1850. Den traditionelt mest 'danske' befolkning boede endda i Skåne, som havde været det danske kerneland til Sverige erobrede provinsen i 1658. Skånes oprindelige danske karakter forklarer den underlige placering af hovedstaden ude i den yderste østlige udkant af riget. Absalon grundlagde den kommende hovedstad i det lille fiskerleje Havn af flere grunde. Han stammede selv fra en stor sjællandsk adelsslægt og havde derfor interesse i Sjælland i stedet for Jylland, hvor kongemagten havde haft hovedsæde i vikingetiden. Odense ville have været mere centralt beliggende set fra en nutidig betragtning, men det er uhistorisk. Skåne var den rigeste del af det danske rige og Lund sæde for ærkebiskoppen.

I højmiddelalderen lå København midt i riget og blev derfor i løbet af forholdsvis kort tid hovedstad. Samtidig blev det vestlige Jylland en mere og mere fjern periferi, som kun nævntes i bisætninger i lovgivningen, når det blev understreget, at også jyderne skulle betale told til staten, eller at hjemmebrænding af snaps også var forbudt i Vest- og Nordjylland! Altsammen sikre tegn på, at statsmagten havde et yderst usikkert greb om disse fjerne og ugæstmilde egne, som ingen kongelig da heller besøgte, før borgerskabets ferie- og badekultur opdagede dem i slutningen af sidste århundrede.

Men da de værnepligtige bondesoldater i 1848 "drog af sted" for at banke deres kolleger i Slesvig til fordel for de nationalliberale borgere i København, lærte de til deres overraskelse, at de var danske. Det havde de kun i beskedent omfang opdaget i skolen, selv om der var undervisningspligt siden skoleloven i 1814. I 1830' og 40'rne blev en stor del af den danske sangskat, som vi kender den fra Højskolesangbogen, skrevet, især af Grundtvig men også af H. C. Andersen, Ingemann og alle de andre. Det var dem soldaterne lærte at kende, da de sang på dem på deres fodture rundt i fædrelandet. Derved lærte de at blive danske og glæde sig over landskabet som typisk dansk, noget de aldrig tidligere havde tænkt på. Efter 1864 blev bønderne, mænd såvel som kvinder, danske. Siden vandrede flertallet ind til byerne og blev industriarbejdere og socialdemokrater. Ikke alle ganske vist. Den danske velfærdsstat blev til forskel fra Sverige og Norge skabt af et socialdemokrati, som aldrig havde absolut flertal og derfor var nødt til at samarbejde med andre partier. "Det samarbejdende folkestyre" og "Danmark for folket" er slagord,

som socialdemokratiet fandt på, men som det er lykkedes det at få de andre politiske partier til at overtage. Og det i en sådan grad, at det i Danmark i dag er en borgerlig regering, som fører socialdemokratisk økonomisk politik, mens det i Sydeuropa er socialistiske partier, som fører borgerlig politik. Den danske mentalitet er karakteriseret ved egalitær individualisme, solidaritet, autoritetstro og disciplin. Disse værdier stammer fra bondesamfundet men hænger også sammen med den fælles lutheranske baggrund. Religionssociologer siger ofte, at danskerne er en befolkning af protestantiske kristne som ikke går i kirke (men betaler kirkeskat!), mens italienerne er katolske ateister, der går i kirke selv om de hverken tror på Gud eller samfundet, men kun sig selv og familien. Fortsætter man denne tankegang bliver det forståeligt, at velfærdsstaten blev etableret i Norden og Nordtyskland, hvor lutheranismen har lagt grunden for den socialdemokratiske mentalitet.

De mange heldigt tabte krige gennem Danmarkshistorien har ført frem til en situation, hvor den danske befolkning i sproglig og kulturel henseende er enestående homogen. Den politiske og den kulturelle nation er identiske kan man sige. Det viser sig tydeligt i den ubekymrede og udbredte brug, vi gør af flaget til at markere festlige begivenheder i vores private liv. Fødselsdage, bryllupsdage, barnedåb, konfirmation og mange andre dage markeres med vejende Dannebrog. Men dette flag, der efter sigende faldt ned fra himlen i en trængt situation for den danske konge ved Tallinn i Estland i 1219, er symbol på konge- og statsmagten. I næsten alle andre lande i Europa er flaget kun et symbol på staten, ikke folket. Tænk bare på den franske *tricolore* foran rådhusene. Almindelige franske ville aldrig drømme om at hejse den i deres have. Men danskerne har sammen med de øvrige skandinaver taget statsmagtens symbol til os som deres eget.

Vi føler os altså tilsyneladende meget solidariske med staten, som vi i det hele taget har et ret troskyldigt forhold til. Det fremgår alene af det faktum, at Danmark i 1968 midt under ungdoms- og studenteroprøret indførte et centralt registreringssystem med personnumre, som indbyder til misbrug. I Tyskland diskuterer man nu på tiende år, om man skal indføre noget sådant, men flertallet er imod, ligesom mange offentligt saboterer folketællingerne. Men vi danske, der opfatter os selv som anarkistisk liberale, fandt sig med meget lidt protest i at give myndighederne dette uhørte, om end yderst praktiske, kontrolsystem i hænderne. Det gør det svært at snyde i skat, og alligevel har vi ikke protesteret. Ligesådan er det med folkekirken. Næsten 90 % er medlemmer, selv om det koster ekstra. De fleste udtaler, at de ikke tror på kirkens lære, men det er nu sådan en smuk gammel bygning at blive gift og begravet i, og hvordan skal man i øvrigt få navngivet sine børn. Det ved folk

naturligvis godt; det er en typisk dansk, blufærdig måde at omgås sin tro på. Det er ikke god tone at indrømme, at man er religiøs, ligesom danskere heller ikke gerne indrømmer, at de arbejder hårdt. Det virker forvirrende på især amerikanere, for i USA praler man med sin arbejdsbyrde. Der konkurrerer man om at virke arbejdsom, mens det er mindre vigtigt, hvad der kommer ud af det. Dette blufærdige forhold til arbejdsmoralen er grunden til, at Jakob Haugaard næsten blev en national profet med sin omskrivning af arbejderbevægelsens gamle slagsang, "Brødre lad våbnene lyne". Hans automatiske telefonsvarer blev landskendt, da den gav beskeden:

De taler med sammenslutningen af Bevidst Arbejssky Elementers telefonsvarer. Tre, fire. Hvorefter den sang:
Venner lad værktøjet ligge
Hvad skal vi bruge det til?
ja-ja-ja
Arbejde gider vi ikke
Det har vi tyskerne til
Ja-ja-ja
Arbejde gider vi ikke
Det har vi tyskerne til
Jowel-duut.

Vi kender hinanden godt nok til at vide, at det er ironi – selvironi. På samme måde som når vi omtaler os selv som små og ydmyge. Vi ved nemlig godt, at vi i grunden er bedst. Når man tager vores ringe størrelse i betragtning, er det imponerende, hvor godt vi klarer os i det meste. Og hvis vi taber, er helt forståeligt, da vi nu er så små. Derfor kan vi også så godt lide at høre andres mening om os. Hvis den er positiv vel at mærke, det negative skal vi nok selv klare. Det er ikke enestående, at små nationer har det sådan. Det enestående er, at danskerne i den grad er kommet til at identificere sig med hinanden, selv på tværs af landsdele og klasseskel. Det er svært at se forskel på os på gaden, ligesom det er svært at se forskel på jyder og københavnere – indtil de åbner munden. Jylland blev opdaget af københavnerne og statsmagten i sidste århundrede, da helstaten var gået tabt. Og siden hen har jyderne også opdaget København, selvom de ikke rigtigt vil være ved det. Danskerne identificerer sig med hinanden og det danske landskab, som vi alle kender fra guldaldermalerierne. Det er ganske vist svært at finde det 'danske' landskab i virkeligheden, men vi ved fra lang tids opdragelse, at det er der. Derfor kan vi alligevel godt se de gule marker, den grønne bøgeskov, det blå hav og de hvide strande for vort indre øje, selv når de ikke er der. De udstrakte granskove, de nye vidtstrakte marker uden hegn og skel, de forblæste bakkeøer i Vestjylland,

for slet ikke at tale om Bornholms klipper, alt det tæller ikke med i definitionen af det rigtige danske landskab.

Med Maastricht-mødets proklamering af Den europæiske Union i december 1991 er Europa rykket ind på livet af os. Ikke ind i vore hjerter men ganske tæt på. Europa eksisterer, selv i Danmark. Idealistiske intellektuelle har det dog med at ønske sig mere. Et mere aktivt europæisk statsborgerskab baseret på en forfatningspatriotisme kunne være et bud. Den svarer i grunden helt godt til den opfattelse som vores nationale ideolog Grundtvig formulerede i 1848 i sangen Folkeligt skal alt nu være. "Til et folk de alle høre, som sig regne selv dertil". Hvis man vil være med i fællesskabet, så er man med, uanset hvordan man ser ud, eller hvor man er født. Selv en uantastelig EF-modstander, som Ebbe Kløvedal Reich, der aldrig er blevet grebet i at sige noget pænt om Europa, har jeg hørt sige, at det mindste vi som europæere kan kræve er, at traktatudkastet forfattes i et godt, kerne- og kraftfuldt sprog, som almindelige mennesker kan tage stilling til. Noget i retning af den amerikanske forfatning fra 1787.

Folkelig begejstring for EF-projektet er ikke kun en mangelvare her i landet, men også i det øvrige Europa. Unionen har hovedsageligt været et anliggende for politiske eliter, som ville tage magt fra modstandere eller få ændret på nogle utålelige magtfordelinger i deres eget land. Den idealistiske begejstring har været indskrænket til små grupper optaget af at sikre udsoningen mellem Tyskland og Frankrig eller – mindre ambitiøst – i det mindste forhindre krig imellem dem. Det danske bidrag til Europa kunne måske være et krav om, at unionen skal være noget, vi alle føler tilknytning til. Sådan som vi danske omgås med Dannebrog. Nu hvor vi har levet så længe med det, at det er blevet fælles ejendom. Den holdning til staten og magten kan vi godt være bekendt at eksportere til de andre europæere. Danskheden har det som europæiskheden. Vi kan sjældent få øje på dem, men vi lader som om de er der. Sådan er det i det hele taget med samfund. De er opfundne og forestillede fællesskaber af døde, endnu ikke fødte og mennesker, som aldrig vil mødes, mennesker som er opdraget til at regne sig til samme slags. Det forunderlige er, at det virker, og vi efterhånden er kommet til at føle os ens – omend især når vi mødes i udlandet.

Kontrafej af en "landflygtig dansker"

"Landflygtig europæer og uorganiseret oppositionspolitiker". Sådan karakteriserer Ebbe Kløvedal Reich indirekte sig selv i en bog. Forlaget skriver i sin præsentation, at han ikke er en hjemmeføding, ikke provinsiel, selv om han har skrevet mange bøger med forbindelse til dansk historie og den

danske ånd. Men hjemmeføding er netop, hvad Ebbe Kløvedal efter min mening har gjort sig selv til gennem sin kamp mod EF. Ganske vist føres denne kamp mod Europa, som samme forlagsmeddelelse siger, ud fra et engagement i verdens problemer, udbytningen af de fattige lande, den nye imperialisme og truslen om en økologisk katastrofe. Men denne internationalisme er netop i en bestemt, dansk, venstreorienteret optik blevet anvendt til at kritisere engagementet i Europa som egoistisk, snævert – eller farligt. Europa er for tæt på og for realistisk en udfordring, til at en hel, meget velformuleret generation har brudt sig om det. Nu ændrer tingene sig, og selv tredje verdens idealister kan se, at Europa ikke er hverken nemt eller ukompliceret, og at der er ganske mange uløste problemer også i denne verdensdel. Man behøver ikke nødvendigvis at tage til Indien for at møde problemer, som man kan engagere sig i.

Men det gjorde Ebbe Kløvedal i 1988. Og det er der kommet nogle yderst læseværdige rejsebreve ud af. Som alle andre Indiensrejsende blev han rystet, ja overvældet af konfrontationen med denne helt anderledes kultur, med dens kombination af forfinet livsindsigt og rå nød og udbytning, dens varme, farver, lugte og ufattelige umenneskelighed. Dette kulturchok bruges til at kaste et bengalsk lys over den danske sammenhæng, han vendte hjem til og ved noget af en tilfældighed kastede sig politisk ud i som grundlovstaler og opstillet til Folketinget. Ebbe Kløvedal bruger sit indiske chok til at kaste et skærende, opklarende lys ind over den dovne danske ånd, som han forsøger at ruske vågen. Han vil, at den skal rejse sig mod europæiseringen, postpolitiseringen og den liberale egoisme, som skyller ind over det land, der engang for hundrede år siden var ramme for opkomsten en imponerende, selvbåren bevægelse, bonde- og senere arbejderbevægelsen. Jeg vil dog nok anbefale ham at bruge lidt mere bengalsk lys på sin egen åndelige dovenskab, når det handler om Europa. Han har ganske vist fuldt ud annammet Enzensbergers budskab om den såkaldte "italienske model." Vi får en lille prøve på det ræsonnement om den evige italienske korruption, klientelisme og manglende retsstat, som fik det italienske kulturinstitut til at trække sit tilsagn om økonomisk støtte til hans gendigtning af *Dantes Gudommelige Komedie* tilbage i efteråret 1991, fordi det stod som indledning til denne den officielle italienske kulturarvs pragtstykke. Det var dumt – og typisk for kristelig demokratisk, italiensk statslig adfærd – men Ebbe Kløvedals ræsonnement er ikke meget bedre. Han ser kun italieniseringen af Europa som en fare for det 'nordiske' demokrati og velfærdsstat og ænser ikke, at vi statselskende nordboer måske kan lære af italienernes uimponerede omgang med staten og autoriteterne. Igen bliver det øvrige Europa kun skidt, og så hjælper det ikke, at han i sandhedens navn også kritiserer danskerne.

På mig virker Ebbe Kløvedal som en typisk, om end yderst velskrivende og reflekteret dansker. Men først og fremmest en typisk dansker. Derfor har jeg svært ved at acceptere hans selvkarakteristik som en landflygtig europæer. Landflygtig ja, men europæer? Denne min tvivl bestyrkes yderligere af den yderst traditionelle rolle, som Tyskland og den katolske pave spiller som fjendebilleder. Lad gå med paven. Selv om Ebbe Kløvedal ikke undser sig for at bringe temmelig primitive rygter til torvs, gennemføres dog en argumentation på et konsekvent lutheransk grundlag. Det virker forfriskende, for alvorligt ment teologisk argumentation er man ikke forvænt med i den offentlige debat i Danmark, og slet ikke fra Folkekirkens side. Men Tyskland som den evige fjende! Med den patriotiske militarist P. F. Rists erindringer under armen cykler Ebbe Kløvedal og hans kone Elise rundt på Dybbøl og til grundlovsmøder og erindrer modsætningsforholdet til et Tyskland, som han ikke mener er forsvundet. For ham som for flertallet af danskere er kejsertidens Tyskland, Weimar-republikken, Hitlertyskland og Forbundsreoublikken et fedt. Ingen anerkendelse af efterkrigstidens vellykkede liberale demokrati eller den forbilledlige vesttyske føderale statsopbygning. Den "tyske model" for forholdet mellem lokalt og centralt styre er langt bedre, end hvad vi kender fra de øvrige europæiske lande. Men det har de svært ved at vinde anerkendelse for hos de nordlige naboer, hvor flertallet hylder en gnaven fornærmelse over ikke længere at have en lille tysk stat, DDR at se ned på.

Ebbe Kløvedal er en uorganiseret, dansk oppositionspolitiker med et inderligt uafklaret forhold til Europa. Og derved ligner han flertallet af danske, som føler sig utilpassede i vores politiske system på en uhyre dansk måde. De to tabende vindere i dansk kirkehistorie, Povl Helgesen og J. P. Mynster, som han vier et af sine bedste kapitler, er repræsentative for den 'danske' mentalitet, der altid har vundet sine største sejre i det tilsyneladende nederlag:

De tabte begge to. Men de tabte begge i et format og med en alvor, der hjalp – ja, tvang det nye frem i lyset. Det gamle skulle falde. Men det faldt ikke, før det nye var trådt helt i karakter og havde talt med rene ord. Det sørgede Helgesen og Mynster for, hver på deres tid og måde. Derfor står de begge med et ry i vores historie, som ellers sjældent bliver tabere til del. (Reich 1991, 167).

Sådan står Ebbe Kløvedal for mig. En tabende hædersmand, som jeg respekterer, når han da ikke lige sjusker med navnene på europæiske politikere og indholdet af de forfatninger, han er imod, eller slår under bæltestedet som i sin uvidende kritik af Ole Feldbæks *Dansk identitetshistorie*. Et smukt monument over det bedste i en generation og en tidsalder, som er endegyldigt på vej ud, uden at der er garanti for alt kun bliver bedre. Liberalismen er jo

ikke nødvendigvis liberal som Ebbe Kløvedal så smukt skriver et sted. Alle disse kvaliteter gør imidlertid ikke bogen til den, jeg ville vælge at tage med som "rejsepostil til turen i det europæiske". Måske hvis turen går til Amerika, Afrika, Australien, Antarktis eller Asien. Men ikke til Europa. Dertil er den for hjemmestrikket og fodformet nordistisk uvidende om det Europa, vi tilhører. Det følgende er mit forsøg på at forklare og efter fattig evne rette op på denne uvidenhed, som er så central en ingrediens i den provinsielle side af danskheden.

Det danske rige
– statshistorie og kontrafaktiske hypoteser

Hvorfor ikke sige det som det var – Skåne var den centrale danske provins til 1660 og Finland den centrale del af Sverige – og det svenske imperium – til 1809 (Max Engmann 1991)

Nordens historie eller nationale historier

I 1933 nedsatte Foreningen Norden et fagnævn til kritisk granskning af lærebøgerne i nordisk historie. Med afbrydelser har dette arbejde stået på siden og er blandt andet resulteret i fem velmente publikationer med fællestitlen Omstridte spørgsmål i Nordens historie (1940-1973). De er interessant læsning. Dog kan man meget vel spørge sig selv, hvor stor betydning denne virksomhed har haft, al den stund undervisningen i historie er aftaget betydeligt, siden arbejdet blev indledt i 1930'erne. De gode anbefalinger til historiebøgerne, som organisationen fremlagde i 1972, har i hvert fald ikke sat sig særlige spor, hverken i lærebøger eller forskning. Som den danske historiker Kjeld Winding resigneret skrev i indledningen, undervises der nu så lidt i nabolandenes historie at

de unge forlader skolen uden at have fået indblik i forudsætningerne for de nordiske landes politik og indbyrdes forhold, uden at have prøvet at anskue et nordisk problem ud fra andre nordiske landes synspunkter; de vil savne forståelse af nordiske spørgsmål, de vil ikke have forudsætninger for en realistisk vurdering af dem. Og en historielærer vil tilføje, at de unge ikke har fået chancen for at arbejde med et materiale, der giver usædvanlig gode muligheder for at lære at se en sag fra to sider og nå frem til noget i retning af virkelig historieforståelse. (Skovgaard Petersen 1972, 6).

Hvorefter nævnet alligevel ukueligt fremsætter stribevis af velmente forslag til, hvordan man kan behandle de nationalt ømtålelige problemer i de nordiske landes historie. At ignorere dem, som den primært socialhistorisk interesserede forskning stort set har gjort er logisk men ikke særlig perspektivrigt. Et godt

udgangspunkt er det danske fagnævns anbefalinger. Det går lige til sagens kerne i et prisværdigt forsøg på at se de reelle problemer i øjnene og råde bod på historiefagets ansvar for oppiskningen af nationale følelser og fordomme i sidste århundrede med følgende formuleringer:

Hvad forholdet mellem Sverige og Danmark angår, vil vel ingen anse det for forsvarlig historieundervisning, hvis man søger at tilsløre eller dække over den århundredgamle, bitre modsætning mellem landene .... Det må være væsentligt at diskutere årsagerne til og konsekvenserne af forskydningen i magtforholdet efter ca.1600. Man kan fremhæve, at det under de givne forhold var nærliggende og naturligt, at Sverige ønskede at erobre de skånske lande og gennemførte det, da det havde magt til det, men eleverne må da tillige søge at forstå, at tabet af de skånske lande nationalt set er den største katastrofe i Danmarks historie, rent bortset fra hvad det betød magtpolitisk og specielt med hensyn til herredømmet over Øresund. Uanset den svensk-skånske union under Magnus Eriksson 1332-60 er det rimeligt at klargøre, at Skåne indtil afståelsen 1658-60 var lige så dansk som Jylland og Sjælland; der kan ikke være to meninger om, at det danske generobringsforsøg under skånske krig havde frygtelige følger for befolkningen i Skåne, men under de givne forudsætninger kan man næppe finde det urimeligt, at Danmark gjorde forsøget. Vil man diskutere forsvenskningen af Skåne (især efter 1679), må det være rimeligt at fremhæve, hvor målbevidst og klogt den blev gennemført, men der kan måske være grund til at tilføje det traditionelle synspunkt, at dette kunne gøres, fordi sprogforskellen ikke var større end den var. (Skovgaard Petersen 1972, 9-10).

Om forholdet til de øvrige nordiske lande slås det lakonisk fast:

Det danske styre af Norge, Færøerne og Island kan man vel næppe fra dansk side ønskes præsenteret som noget særlig vellykket. (Skovgaard Petersen 1972, 10).

At denne politik på den anden side hverken var enestående i en europæisk sammenhæng eller specielt ondsindet, som tidligere hævdet i de pågældende landes historieskrivning, tages lige med for fuldstændighedens skyld. Den generelle indledning til det danske afsnit afrundes med et forsøg på at forklare de andre nordiske lande det for dem underlige faktum, at Tyskland betyder så meget for Danmark. Årsagen er at

Danmark er det af de nordiske lande, der ligger Mellemeuropa nærmest, og det er derfor i en række tilfælde blevet tidligere og stærkere påvirket sydfra. (Skovgaard Petersen 1972, 10).

Dette geopolitiske grundvilkår skildres således:

Hvad magtforholdet Tyskland/Danmark angår, må det være naturligt at anlægge det synspunkt, at Danmark tit har haft svært ved at hævde en reel uafhængighed i de perioder, hvor der eksisterede en tysk stormagt. Hvor Nordtyskland har været splittet og svagt, har det derimod ved flere lejligheder været Danmark, der forsøgte at udvide sin magt over nordtyske områder, normalt ganske vist uden større held. (Skovgaard Petersen 1972, 10-11).

Alle disse traditionelle modsætningsforhold står der betegnende nok intet om i det kortfattede svenske afsnit. Det indskrænker sig til at påpege paralleller mellem udviklingen i de nordiske lande fra tidernes begyndelse. Denne manglende interesse for at tackle de gensidige fordomme og misforståelser er typisk for sejrherrers historieskrivning. Svenskerne har sejret i den magtpolitiske konkurrence mellem de forskelige nordiske stater og deres forskellige udviklingsmodeller. Muligvis er det dog blot et vidnesbyrd om, at historiske argumenter betyder endnu mindre i den svenske, socialdemokratiske modernitet end hos de mere usamtidige og utilpassede naboer.

Nationalstater og national historie

Så mange var ordene om skoleverdenens ansvar for et nordisk perspektiv. Men er det sådan, at forskningen kan sige sig fri for anklage og opfatte situationen som – endnu – et udslag af formidlernes manglende evne til at omsætte forskningens resultater til forståelige elevtekster? Nej, her som så ofte blotlægger den såkaldt "populære" form en central uklarhed i videnskabsfaget. Historieforskningen er et fuldbårent barn af nationalstaternes tidsalder. Faget blev udviklet til at varetage tre delvis overlappende formål: 1) forvaltning af statssamfundets officielle hukommelse i form af statsforvaltningens arkiver, 2) produktion af national propaganda i konfrontationerne med nabostaterne og 3) national indoktrinering af hele den skolepligtige befolkning, kort sagt nationalisering af først bønderne, siden industriarbejderne. Dette var rollerne i historiefagets storhedstid mellem 1850 og 1920. I takt med den stigende bureaukratisering og kontrol af samfundet er de to sidste opgaver gradvis overtaget af andre, de såkaldt samfundsvidensskabelige discipliner, mens arkiveringsopgaven hovedsageligt er blevet til et teknisk spørgsmål. Denne flytning til periferien af vidensproduktionen beklages naturligvis af mange historikere, men har haft den utilsigtede fordel at have frigjort historiefaget noget fra den direkte politiske binding, der karakteriserede det i dets storhedstid. Samtidig har faget bredt sit emneområde ud til at omfatte alle mulige forskellige emner og grupper, som ikke tidligere stod centralt pga.

disciplinens koncentration om politisk, økonomisk og ideologisk magt og legitimeringerne af samme. Det har ført til en opløsning af fagets tidligere enhed.

Den nationale stat blev altafgørende i løbet af 1800-tallet med fremkomsten af demokratiet som styreform og de nationale stater som politisk ramme. Demokrati forudsætter en eller anden grad af ensretning eller rettere ensliggørelse for at kunne fungere. Placeringen af suveræniteten hos "folket" forudsætter en eller anden grad af homogenitet i dette "folk", hvad enten det defineres sprogligt, afstamningsmæssigt eller politisk. Ligeledes forudsætter det en eller anden grad af fællesskab, før indbyggerne i en stat er villige til at udveksle deres stemmer på et mere eller mindre ubestemt nationalt marked. Den moderne nationalitetsforskning har til overflod vist, at hovedtemaet i 1800-tallets europæiske og 1900-tallets verdens-historie har været staternes bestræbelser på at skabe sådanne nationalt integrerede befolkninger ud af de amorfe og regionalt splittede bondesamfund, der udgjorde reglen i de førmoderne stater. Der er derfor gode grunde til ambivalensen i historiefagets behandling af national identitet og staternes historie. På den ene side en interesse for folket eller klasserne og deres livsvilkår på den anden nødvendigvis en respekt for statslige rammer og kontinuiteten i magtens sæde.

Hoveddrivkraften i den positivistiske videnskabeliggørelse af historieskrivningen i sidste århundrede var et ønske om at nå frem til at skelne mellem myter og sandhed. "Debunking history" siger man på amerikansk. I Sverige og Danmark slog denne mytedræbende bestræbelse særlig stærkt igennem i den Københavnsk-skånske historikerskole med navne som Kristian Erslev og brødrene Weibull i spidsen. Uddannet i den moderne kildekritik blandt andet i Berlin brugte de deres bedste år på at rydde op i myterne om den fælles dansk-svenske middelalderhistorie for at berede vejen for en ægte forståelse mellem de to nabofolk og tilintetgøre det ideologiske grundlag for deres konservative politiske modstandere. Om disse bestræbelser er årsag til det fredelige forhold mellem de to arvefjender i dag er dog mere tvivlsomt, snarere skyldes tolerancen, at der efter 1814 ikke længere har været noget at slås om. Stormagterne ville ikke tillade nogen af parterne at erobre den anden, og de havde tilstrækkelig styrke til at sætte synspunktet igennem. Den gensidige uvidenhed mellem de "nordiske brødrefolk", især svenskerne og danskerne, er fortsat forbløffende stor. På det folkepsykologiske plan skyldes fredsommeligheden, at tyskerne i Danmark efter et kort engelsk mellemspil mellem den sidste dansk-svenske krig i 1788 og den første slesvigske krig i 1848 overtog rollen som hovedfjenden. Medvirkende er nok også, at danskerne indtil for ganske nylig har klaret sig bedre i fodbold efter

anerkendelsen af professionalisme, og at svensk økonomi ikke længere står så uantastet stærkt i den internationale konkurrence.

Hvad jeg især vil hefte mig ved i denne sammenhæng er imidlertid ikke det svensk-danske forhold, men det paradoks, at netop de historikere, der på mange måder grundlagde den videnskabelige historie i deres respektive lande og ville gøre op med nationalistiske myter, var skyldige i en national perspektivforvridning af fortiden. De konstruerede nemlig deres nationale historier ved at projicere identiteter, der var skabte i 1800-tallets nationstater, tilbage i middelalderen og vikingetiden. Det er den utilsigtede følge af det i sig selv sympatiske og anti-revanchistiske valg at lade forløbet af de moderne grænser afgøre, hvilke områders historie, der skal skrives under de i grunden anakronistiske overskrifter 'Danmark', 'Sverige', 'Norge', 'Finland', 'Island', 'Færøerne', 'Grønland' og så videre. Den danske historiker Søren Sørensen har i indledningen til den eneste eksisterende egentlig fællesnordiske historie formuleret en kritik af den implicitte nationalisme således:

Nationalitetstankerne farvede 1800-tallets historiesyn så stærkt at det stadig er det der lever som vort almindelige fælles begreb, og det politiske kort får os til kraftigt eller snarere automatisk at associere landenes navne med landene som de tager sig ud inden for nutidige grænser, hvad massemedierne selvsagt også bidrager til (Matti Klinge 1975). Men disse grænser er ikke ret gamle; de er fra 1814, 1920 og 1944. Vi der lever nu står midt i en udvikling, nogle af os har levet under andre vilkår tidligere, og forandringer har altid været de mest uforudsigelige for dem der stod lige før at skulle opleve dem. For de fleste mennesker i Norden er fædrelandets historie på utallige måder vævet sammen med andre fædrelandes historie. Statsligt og folkeligt er begreberne ikke sammenfaldende; lad os mindes kendsgerninger som finlandssvenskere og sverigesfinner, estlandssvenskere og sydslesvigere; hvornår blev hallænderne svenske, og hvornår holdt jemterne op med at være norske? Eller var hallændere og jemter nogen sinde andet end – hallændere og jemter? (Sørensen 1987, 10-11).

Man kan med den danske historiker Kristian Hvidt sige, at flertallet af professionelle historiker skriver det baglæns, som er sket forlæns. Uden at hævde, at historie kun kan skrives i form af kontrafaktiske hypoteser om, hvordan verden ville have set ud, hvis det var gået anderledes, kan man slå fast, at den ubevidst afgrænsede, nationalstatslige historie er udtryk for en anakronistisk fejlslutning, altså uhistorisk historie.

Kristian Erslev (1852-1930) tog initiativet til den første danske kollektive, flerbinds Danmarks historie, *Danmarks Riges Historie,* som udkom i 6

pragtbind omkring århundredskiftet. Dette værk har siden sat standarden for alle samlede fremstillinger af Danmarkshistorien og er på flere områder, blandt andet Erslevs eget bind 2 om Senmiddelalderen (1241-1481), stadig uovertruffet. Men værket dannede også præcedens i den forstand, at det tog udgangspunkt i den danske mini-nationalstat, der var blevet til overs efter nederlagene til Sverige i den fortsatte række af krige – ni i alt – fra 1523 til 1814 og til Tyskland i 1848-50 og 1864. Det fremgår tydeligt af den nu klassiske afløser for dette værk, Politikens Danmarkshistorie, som udkom i fjorten bind under redaktion af Hal Koch og John Danstrup fra 1962 til 1966. Afgrænsningen til det nuværende Danmark var så selvfølgelig for forfatterne, at ingen af dem følte behov for at begrunde, end sige problematisere ikke-behandlingen af områder, som var centrale dele af det danske rige i århundreder. Forlaget så dog senere en mulighed for at sælge flere bøger ved at lancere en serie – eller rettere to – værker om "Danmarks historie – uden for Danmark"; i prospektet blev den præsenteres således:

De gamle danske landsdele og kolonier er naturligvis også omtalt i Politikens Forlags store Danmarks Historie, men redaktion og forlag har følt, at de nævnte områders historie har krav på en sammenhængende og langt mere detaljeret fremstilling, end det har været muligt at give i det store oversigtsværk. Forlaget har derfor bedt en række moderne forskere, der hver især er specialist på sit felt, om at skildre disse områders historie ud fra bl.a. de seneste års synspunkter og tolkninger. Bøgerne kan betragtes som supplementsbind til Danmarks Historie.

Sådan en supplerende serie er selvfølgelig meget bedre end intet, men spørgsmålet er alligevel, om ikke hele grundkonceptet er forkert. Hvorfor overlade Skånes, Hallands og Blekinges historie tværs gennem alle forskellige epoker til én regional ekspert, mens Sjælland, Fyn og Jylland skal behandles af fjorten forskellige forfattere? Og hvordan kan man nøjes med to eksperter til Slesvig og Holsten, et område, der havde lige så stor en befolkning som resten af det danske rige? Det kan selvfølgelig kun lade sig gøre, fordi de opfattes som underordnede og perifere i forhold til det 'rigtige' Danmark. Men at lige netop Sjælland, Fyn, Nørrejylland og halvdelen af Slesvig skulle blive til 'Danmark' i 1800-tallet var ikke til at forudse i hverken middelalderens eller enevældens optik. Alligevel har ingen af de klassiske Danmarkshistorier eksplicit overvejet, hvad grænser og landskaber er, hvornår de blev fastlagt, og hvordan man skal behandle de områder, der gled ud – eller kom til.

Det er end ikke gjort i den allernyeste samlede fremstilling, Politikens og Gyldendals Danmarkshistorie under redaktion af Olaf Olsen. F.eks. har Ole Feldbæk i sit i øvrigt meget fortjenstfulde bind 9, valgt at lade Danmarks

grænse gå ved Kongeåen og holde hele Slesvig såvel som Holsten og Norge uden for behandlingen – til gengæld er han nu ved at lægge sidste hånd på et bind i en serie om den dansk-norske helstat, der skal afløse Edvard Holms klassiker. Det er historisk korrekt at skelne skarpt mellem de forskellige rigsdele, og skulle gøres endnu mere. Men Feldbæks afgrænsning giver en falsk fornemmelse af den multinationale karakter af den helstat, som 'Danmark' indgik i, ved intet at berette om de andre dele, der først senere fik separate historier. Det har han da heller ikke gjort konsekvent. Feldbæk har i en senere meningsudveksling forsvaret sin disposition mod sønderjyske historikeres kritik med den i sig selv korrekte begrundelse, at man ikke må presse 1920-grænsen ned over det attende århundrede.

... jeg har medtaget sønderjyske forhold, hvor jeg fandt, de havde betydning for sammenhængen og forståelsen. Og i min oversigt over byernes befolkning har jeg af hensyn til værkets sønderjyske læsere (med risiko for at virke inkonsekvent) valgt at medtage de nordslesvigske byer – og udtrykkeligt gjort opmærksom på, at jeg gjorde det ud fra den tankegang, at der er forskel på at være konsekvent og være rigoristisk. (Feldbæk 1991, 30).

Det er glimrende demonstration af de hensyn, man ikke skal tage til de såkaldt "almindelige" læsere. Dispositionen skaber mindre i stedet for større historisk viden hos det publikum, der, hvis man ikke tydeligt fremhæver forskellene, vil være tilbøjelige til at fortolke fortiden gennem nutidens briller. Nej, så var der mere ærlig åbenhed i geografen Niels Nielsens bidrag til Det danske Selskabs 8 binds publikation *Danmarks Kultur ved aar 1940*. Han skelner i sit afsnit om landets natur skarpt mellem rigs-, stats- og folkegrænser:

Danmarks ældste Folkegrænser laa i Sydslesvig og langs Nordgrænsen for Blekinge, Skaane og Halland. Begge disse var paa det Tidspunkt naturlige geografiske grænser, idet vilde og uvejsomme Skovstrækninger, Moser og Sumpe adskilte Danskerne fra deres nærmeste Naboer. Ganske vist blev disse Omraader tidligt koloniserede, ejendommeligt nok ikke af Danske, men af de paa den anden side boende Folk, henholdsvis Svenskere og Tyskere. ....
Efter de uheldige Krige med Sverige i det 17. Aarhundrede tabtes imidlertid saavel Landsdelene i det nuværende sydlige Sverige samt de fjernere liggende Dele saasom Gotland, Ösel, Härjedalen og Jämtland, og indtil Napoleonskrigene bestod da det danske Rige af det dansk-norske Dobbeltmonarki, et nordvesteuropæisk Kystrige, som strakte sig fra Bornholm og Elbmundingen til Murmanskkysten, og dertil et Antal oversøiske Besiddelser i Asien, Afrika, Vestindien og Atlanterhavet. Det vigtigste Grundlag for Opretholdelsen af dette Rige var Søherredømmet, og da dette

under napoleonskrigene gik tabt, forsvandt mulighed for i det lange Løb at opretholde Forbindelserne. (Nielsen 1941, 22).

Teksten er selvfølgelig præget af forfatterens stærke nationale engagement og tilblivelsestidspunktet kort efter den tyske besættelse. Siden afslutningen af 2. verdenskrig har sådanne formuleringer været afvist som konservative, nationalistiske eller ligefrem chauvinistiske, men efter min opfattelse udtrykker de blot eksplicit – og gennemtænkt – hvad der implicit – og ugennemtænkt – er den fælles førforståelse i alle Danmarkshistorier, også den nye som Olaf Olsen har redigeret. Selv ikke den ellers meget originale omtolkning af nyere dansk historie, Søren Mørchs *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960,* fra 1982 har ofret tanker på de statshistoriske rammer. Lige pludselig i 1920 er den behandlede stat blevet en femtedel større, uden at Mørch føler behov for at gøre opmærksom på det ud over enkelte noter om vanskeligheden ved umiddelbart at sammenligne statistikker fra før og efter dette år. Her deler han grundparametre og værdiforestillinger med den øvrige danske historieskrivning, som ud fra et partipolitisk radikalt og pacifistisk grundsyn stort set har undladt at beskæftige sig seriøst med udenrigspolitiske og militære forhold, det man med et belastet udtryk har kaldt geopolitik.

De gamle formuleringer fra *Danmarks Kultur* er ganske vist ikke uangribelige. Nyere forskning har vist, at forestillingen om "naturlige grænser" er en fiktion; faktisk er 'naturlige' grænser noget af det mest kulturlige, der findes, bundet som de er til en kartografisk opfattelse af verden. Bjerge, floder og have adskiller normalt ikke, men binder sammen, hvad man vil kunne overbevise sig om ved en ganske kort betragtning af de fælles kulturer på begge sider af f.eks. Pyrenæerne eller Alperne. De blev først udnævnt til 'naturlige' grænser for den franske stat af Louis XIV's propagandister. Og først med den franske revolution og demokratiet antog grænser den betydning, de har i dag (Zeller 1933 og 1936, Sahlins 1989). Men ser vi bort fra det, er der egentlig sket et fald i erkendelse med introduktionen af de økonomi-, social- og kulturhistoriske problemstillinger, der har domineret dansk historieskrivning i det 20. århundrede.

I det omfang dansk historieskrivning eksplicit har behandlet statshistoriske problemstillinger, har det handlet om Slesvig. Hensigten var at bevise Danmarks historiske og folkelige ret til i hvert fald en del af det Slesvig, der var gået tabt i 1864 på grund af en eventyristisk udenrigspolitik og den nationalliberale regerings dumstædige mangel på vilje til kompromis under fredsforhandlingerne, hvor Bismarck faktisk tilbød en grænsedragning meget tæt på den, der kom ud af folkeafstemningerne i 1920 (Fink 1864). Man må dog også retfærdigvis indrømme, at det var svært at holde hovedet koldt og

bevare objektiviteten i 1800-tallets ophedede historiske debatklima. Det er beundringsværdigt, at det faktisk lykkedes historikere som Kristian Erslev og A.D. Jørgensen at bevare en vis national objektivitet, når man tager i betragtning, hvilke udfordringer de blev udsat for fra nogle tyske historikeres side. Den superbe kildekritiker Erslev producerede en lille bog om det indviklede arveretsspørgsmål i hertugdømmerne Slesvig og Holsten, hvor han til sin egen eksplicitte overraskelse nåede frem til at give de tysksindede Augustenborgere juridisk ret i deres arvekrav på Slesvig og Holsten, da den mandlige linie i det danske kongehus uddøde. Erslev var dog fuldstændigt klar over den begrænsede værdi af sådanne juridiske undersøgelser. Som han selv skriver i indledningen i en kritik af den hidtige litteratur:

Forfatterne arbejdede alle med en eller anden opfattelse af hvad der var den gældende Statsret, og ud fra den bedømte de alt. Ganske modsat var den Fremgangsmaade, jeg ansaa for den rette, først og fremmest at klare sig, hvorledes Fortiden selv opfattede sagen, at gaa frem historisk og ikke straks agere Jurist. (Erslev 1915 upag. indledning).

Eftertiden har givet Erslev ret. Diskussioner om historisk "ret" fører normalt ikke til andet end bestyrkelse af ens forhåndsviden om at have ret. Det ved vi i dag efter et århundredes demonstrationer af det statsretslige synspunkt ved fastlæggelsen af Tysklands grænser, i Østeuropa, i Nærorienten, og hvor man ellers har forsøgt at erstatte politisk dialog og kompromis med historisk "ret".

Erslevs undersøgelse var oprindelig foranlediget af tyske historikeres påstande om det historisk og statsretligt retfærdige i den grænse, der var blevet trukket i 1864. Den stortyske historiker Heinrich von Treitschke (1834-1896), hvis lærebog i Tysklands historie blev udgangspunkt for den nye, nationalstatslige indoktrinering i kejserriget, formulerede det tyske synspunkt på de grænselande, man havde erobret i 1864, 1866 og 1870 således:

Hvem vover endnu, stillet over for pligten til at bevare freden i verden, at påstå, at folkene i Alsace og Lorraine ikke ønsker at høre til Tyskland? Den hellige forpligtelse i disse store tider vil tilintetgøre teorien om selvbestemmelsesretten for hver enkelt gren af den tyske race – dette forførende krigsråb fra landflygtige demagoger – på det ynkeligste. Disse provinser er vores ved sværdets ret, og vi vil regere dem i kraft af en højere ret, i kraft af den tyske nations ret til at forhindre, at de tabte børn for evigt holdes væk fra det tyske rige. Vi tyske, som kender såvel Tyskland som Frankrig, ved bedre, hvad der er godt for alsaciennerne, end disse ulykkelige mennesker selv gør, da de under den perverse franske indflydelse er blevet nægtet enhver virkelig viden om det moderne Tyskland. Vi ønsker at gengive

*dem deres virkelige identitet om fornødent mod deres egen vilje.(*Treitschke 1897, 326).

Sådan var debatklimaet i den videnskabelige strid mellem Frankrig og Tyskland, og der skulle ikke megen fantasi eller ond vilje til at forestille sig argumentet overført på Slesvig. Ja, det skete faktisk i begyndelsen af det 20. århundrede under den hårdhændede fortyskningspolitik og igen i den ophedede agitation i 1920 om Slesvigs og slesvigernes "rette" tilhørsforhold. I deres svar havde danskerne dog tendens til at glemme, at det sprogskifte, der fandt sted i dele af Slesvig i begyndelsen af 1800-tallet, i høj grad var resultat af et bevidst valg til fordel for tysk i ledende grupper indenfor den slesvigske gårdmandsklasse. Med en kun ganske lille tilspidsning kan man i dag hævde, at det "hjemmetyske" mindretal i Sønderjylland i høj grad udgøres af efterkommere af de folkekulturelt mest "danske" i landsdelen. Det er formuleret således af Lorenz Rerup, en af de bedste, nulevende kendere af Sønderjyllands historie:

Den nordslesvigske del af denne forening (en slesvigsk sindet forening af 15 af Haderslev amts 70 sognefogeder oprettet marts 1844 som modvægt til den dansksindede slesvigske forening, u.ø.) var begyndelsen til den "hjemmetyskhed", der senere fandtes i de samme sogne. På dette tidspunkt var disse bønder kongens loyale slesvigere. De var dansktalende, men gik ind for det tyske sprogs forrang som betingelse for opretholdelse af Slesvigs særlige indretninger og rettigheder, som betingelse for, at tingene kunne forblive som de var, hvad de – som den mere velhavende del af landbefolkningen – jo heller ikke havde nogen grund til at ønske ændret. (Rerup 1981, 93).

Ifølge Rerup blev denne holdning båret af 400-500 større jordejere, der i kraft af deres sociale position nok var lidt tættere på de tysksprogede embedsmænd end andre i bondebefolkningen, og som navnlig var påvirket af deres præster, der i de pågældende sogne – på et nær – var tyskuddannede og ikke tillagde sproget afgørende betydning. I stedet mente de på bedste materialistiske vis, at deres nationalitet bestemtes af de institutioner og rettigheder, der tilkom "vor hele slesvig-holstenske nation".

Fjendebilleder

Modsætningsforholdet til Tyskland har reelt været det afgørende omdrejningspunkt i alle danske fremstillinger af det 19. og 20 århundredes historie, som kampene med Sverige om overherredømmet i Norden var det for 1500- og 1600-tallets vedkommende. Det kan umiddelbart forekomme at være en overraskende påstand, da udenrigs- og militærpolitik som sagt normalt

ignoreres af danske historikere, der næsten alle har tilhørt det pacifistiske radikale parti, grundlagt i 1905. Denne tradition har fremstillet anden halvdel af 1800-tallet under mottoet, "hvad udad blev tabt blev vundet indad". Dette i sig selv positive program er, parret med de folkelige fjendebilleder af de brovtende og alt for effektive tyskere og svenskere, en eksemplarisk sammenfatning af det særligt danske ved tacklingen af de selvpåførte udenrigspolitiske nederlag. Mottoet er direkte hentet fra gårdejerklassens politiske kultur, der kom til magten i 1901. Det en parafrase over Enrico Dalgas' parole om at opdyrke de jyske hedearealer for at erstatte tabet af Slesvig. Det paradoksale er, at mentaliteten blev overtaget og båret videre af bondepartiet Venstres modstandere i Det radikale Venstre og Socialdemokratiet og har kunnet dominere dansk politisk kultur lige siden, i en grad så den næsten er blevet synonym med den danske nationalkarakter, som jeg vil vise det i næste kapitel.

Derfor er det berettiget at hævde, at det på trods af alle gode intentioner om at rydde op og skille sig af med konservative myter, reelt var den moderne, radikale mytedræbende historieskrivning, der med nødvendighed skabte og formidlede nutidens danske fjendebillede af tyskerne og svenskerne. Tavsheden om udenrigspolitikken og tilbageprojiceringen af nutiden på fortiden skabte et billede af svenske og tyske som modstandere af den danske stat fra tidernes morgen. Begge disse nationer har selvfølgelig i tidens løb foretaget sig handlinger, som har forlenet billedet med en vis plausibilitet og tvunget danske politikere til de facto at indrette sig efter de reelle magtforhold som nabo til to store og til tider aggressive industrielle magter. Den tyske side af denne tilpasningslinie kaldes af ultrakonservative kritikere "tyskerkursen", hvorved de forsøger at forlene politikken med overtoner af noget landsforræderisk (Svensson 1983). Derimod har det ikke været velset åbent at erkende, at Danmark i hvert fald siden 1930 har underordnet sig Sverige økonomisk og politisk, hvorfor der ikke er skabt et ord for den realistiske danske indordningspolitik. Det nærmeste, man kommer det, er henvisningen til det svenske "storebroderkompleks" uden tanke for, at der ikke kan eksistere en storebroder uden en lillebroder.

Hovedårsagen til den forsigtige omgang med Sverige som fjendebillede er, at skandinavismen i form af et nordisk forbund i Danmark ses som det eneste alternativ til afhængigheden af Tyskland. At det nordiske forsvarsforbund, hver gang det har været på tale, er brudt sammen på grund af svensk ulyst til at indvikle sig i et unødvendigt geopolitisk modsætningsforhold til et økonomisk og politisk stærkt Tyskland og Rusland ignoreres i denne optik (Fink 1961 og 1959). Den forsigtige udenrigspolitik er i det 20. århundrede især blevet forbundet med partierne Det radikale Venstre (der hverken er radikalt eller

venstreorienteret men liberalt) og Socialdemokratiet, men både Venstre og Det konservative Folkeparti har reelt haft samme grundholdning. Derfor er det ikke overraskende, at synspunktet stiltiende er blevet lagt til grund for den altovervejende del af historieskrivningen. Hovedproblemet ved denne 'realistiske' politik er, at politikerne og den kulturelle elite sjældent har argumentet åbent for tilpasningen til naboerne. Derved har de utilsigtet fremmet det fjendebillede af tyskerne, som etablerede sig i løbet af 1800-tallet og langsomt erstattede først Sverige og siden Storbritannien, "the perfidious Albion", der i Englandskrigene 1801 og 1807-14 havde knust Danmark-Norge-Slesvig-Holstens position som mellemstor magt i Nordeuropa.

Men tyskerne har ikke altid været Danmarks fjende nr.1, selv om man let kan få indtryk af det fra nutidens politiske debat og det meste af historieskrivningen. I 1700-tallet indgik Danmark som fuldt ud ligeberettiget medlem af det tysktalende kulturområde i Nord- og Centraleuropa. Mange danske – og enkelte norske – studerede ved tyske universiteter, og omvendt tog mange tyske tjeneste under den danske konge og blev trofaste undersåtter i hans rige i pagt med oplysningstidens formulering af "nationalt" tilhørsforhold: man var borger, der hvor man gjorde bedst nytte (Feldbæk 1991a). Danske forfattere og videnskabsmænd havde direkte adgang til det tyske sprog og den tyske kultur, og for eksempel digteren Jens Baggesen (1764-1826) figurerer som ophavsmand til mange nye ord i det tyske såvel som det danske sprog.

Den forbindelse blev brudt med den nationale romantik. "Al vor fortræd er tysk" lod digteren Johannes Ewald (1743-81) en af sine hovedpersoner udbryde i stykket *Harlekin Patriot eller Den uægte patriotisme* fra 1772. Det var midt under en kampagne for at forbeholde flere embeder i den multinationale dansk-norsk-slesvig-holstenske stat for dansk fødte personer. Bestræbelsen mislykkedes, og den store reform fra oven af den enevældige stat i 1780'erne og 1790'erne blev gennemført af en embedsmandsstand med et stort islæt af tysk fødte og holstenere. Men Ewalds sætning blev stående som et slagkraftigt motto for de næste 200 års antityske holdninger i den danske elite. Den brød sig dengang som nu ikke om alt for kraftig konkurrence udefra. I 1789-90 fandt de ulmende modsætninger deres foreløbige kulmination i den såkaldte "tyskerfejde", hvor der under indtryk af borgerskabets begejstring for den radikale revolution i Frankrig for første gang i Danmark formuleredes et sammenhængende fjendebillede af tyskerne (Feldbæk 1991b).

Jens Baggesen, som skrev lige godt på dansk og tysk, blev anledning til en litterær fejde med sin opera Holger Danske frit efter Wielands roman *Oberon*. Da den blev oversat til tysk og rost til skyerne af Kiel professoren J. F.

Cramer, svarede det radikale miljø i København igen. Den senere landsforviste P. A. Heiberg (1758-1841) udsendte parodien *Holger Tydske*. Det blev startskuddet til en omfattende litterær fejde mellem borgerlige og aristokrater, mellem dansk og tysk indstillede, hvor den borgerlige danskhed sejrede med sin noget bornerte kritik af den kosmopolitiske opera-genre til fordel for det nationale syngespil. Johannes Ewald skrev en hel stribe af sådanne nationalpatriotiske syngespil. Et af de folkekæreste var *Fiskerne* fra 1779, som stadig opføres. Ewald indarbejdede i dette stykke den krigeriske kongesang "Kong Kristian stod ved højen mast", om søslaget ved Kolberger Heide i 1644, et af de meget få slag i 1600-tallets krige, som svenskerne ikke vandt.

Men bortset fra denne enlige episode har problemet for dansk historie såvel som danske historikere været, at goten faktisk stod mod såvel "Danmarks Kristian" som hans efterfølgere med en sådan effektivitet, at de var lige ved at erobre Danmark. Det kunne man tillade sig at tage let på i 1779, for det var næstsidste gang, svenskerne optrådte som arvefjenden. I 1788 stod der et slag mellem de to stater ved Kvistrumbro i Bohuslän, men det omtales gerne som en operettekrig, idet der kun faldt ti mand i den korte træfning. Den svenske konges overtagelse af Norge i 1814 blev i Danmark snarere opfattet som britisk end svensk træskhed. I stedet tog et nyt fjendebillede af 'tyskerne' over. I 1789 hetzede en anonym pamflet mod de veluddannede tyske, der trængte ind i porerne i det danske samfund og udkonkurrerede danske med håb om en karriere i statsapparatet:

Hos os har de opnået rigdom, ære, magt. De har takket Nationen ved at foragte den, fordi den er lille og beskeden, men ikke opblæst af dum stolthed og ublu forfængelighed .... De har foragtet landets indfødte børn, nedtrykket nationalskhed, standset Nationens fremgang i videnskaberne .... De har højligen fornærmet Nationen, de har stor skyld i, at vi ikke er det, vi kunne og burde være.
("Folkets Røst om Tyskerne", citeret efter Christiansen 1988, 165).

"Tyskerfejden" 1789-90 var begyndelsen til den udskilnings- og fravalgsproces, som man kan kalde "opfindelsen af den danske nationallitteratur". Den officielle kanon blev efterhånden formaliseret til den litterære "guldalderkonstruktion", der fra slutningen af sidste århundrede blev det centrale element i uddannelsen af landets elite til nationale borgere i gymnasiet. Men det var også begyndelsen til den danske udgave af den almindelige europæiske omskrivning af historien til nationale historier, kort sagt det moderne historiefag. Propaganda i fyrstehusenes tjeneste mod konkurrenter havde man længe kendt til. Den svenske anti-danske propaganda, der rakte fra 'folkelige' viser produceret i Karl Knutsons kancelli til indkøbet

af den store europæiske intellektuelle Samuel Pufendorf (1632-94) som professor i Lund, viste sig overlegen over for den danske anti-svenske propaganda, der kun fandt et publikum i Danmark selv. Men i 1800-tallet begyndte en storstilet, systematisk omtolkning af hele historien i de nye nationale termer og dermed en anakronistisk tilbageprojicering af datidens fjendebillede til at have gyldighed for hele historien. I Danmark som i det øvrige Europa.

'Dansk' historie i den nationale udgave fra midten af sidste århundrede tog sit udgangspunkt i den samling og ordning af myterne om danernes tidlige gøren og laden, som Saxo Grammaticus (død ca.1220) havde foretaget i det latinske værk *Gesta Danorum* på bestilling af bisp Absalon sidst i 1100-tallet. Grundlæggende i Saxos fremstilling er forestillingen om et Danmark, der fra begyndelsen var skabt ved defensiv afgrænsning fra et ekspansivt Tyskland. Saxos fremstilling bliver i lange stræk til ren historieforfalskning, fordi han vil skjule, at det netop var hans opdragsgivere, Hvideslægten og de konger, den støttede, der hentede støtte hos den tyske kejser og til gengæld måtte aflægge lensed og således var lige ved at bringe Danmark ind i Det tysk-romerske rige på samme måde som det skete for Bøhmen og Mæhren i samme periode.

Denne forestilling om et Danmark, der fra begyndelsen var skabt ved defensiv afgrænsning, først fra et ekspansivt Sverige siden et ekspansivt Tyskland, er på ingen måde overstået i dag. I Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, konkluderer Peter Sawyer i bedste, anakronistiske 1800-tals stil:

Frankerne, og også tyskerne, stræbte ikke kun efter at påvirke deres danske naboer, de ville også have magt over dem; men det fik de ikke meget held med. Danerne, som altid kunne trække sig tilbage i sikkerhed på øerne og samle nye kræfter dèr når Jylland blev angrebet, var formidable modstandere, hvad den saksiske hertug Bruno og hans hær måtte sande i 880. Den eneste danske konge som i 800-tallet måtte anerkende frankernes overherredømme var Harald Klak, og han blev hurtigt afsat og drevet i landflygtighed. (....)
Det var utvivlsomt den tyske besættelse af Sønderjylland som fik Harald Blåtand til at opbygge det komplicerede system af fæstningsanlæg og veje som var et klart udtryk for hans magt og organisationstalent. For at kunne opføre fæstningerne Trelleborg, Nonnebakken, Fyrkat og Aggersborg samt de store broer der åbenbart er bygget på samme tid, måtte kongen til det yderste udnytte sin ret til at udskrive arbejdskraft og kræve andre ydelser af befolkningen. Højst sandsynligt var det disse tunge byrder, der gjorde ham upopulær og førte til det oprør som drev ham i landflygtigheden og døden. (....)

To gange i 900-tallet viste det sig hvor sårbart Jylland var over for tyske angreb, og Harald Blåtand har selv kunnet indse, at landene øst for Storebælt ydede langt den største sikkerhed mod truslen fra disse mægtige naboer. Alligevel var det først i hans søn, Sven Tveskægs tid, at kongerigets tyngdepunkt blev skudt østpå til egnene omkring Øresund. Den danske konge ville nu ikke længere nøjes med at være overherre i det østlige Danmark, men begyndte at styre landet direkte, som han altid havde gjort det i Jylland. (...) ved at supplere deres jyske magt med et fast greb over styret af De danske Øer og Skåne – det store område, der hidtil havde været anset for rigets yderdistrikter, danernes "mark" – havde de sidste store vikingekonger, Harald, Sven og Knud, skabt en stærk og levedygtig enhed med fremtid i. Danmark. (Sawyer 1988, 348-57).

Det er ikke så meget det udvalg af oplysninger, denne sammenfatning bygger på, jeg vil bestride, som det anakronistiske ordvalg. Danmark mod Tyskland i krig, handel og fodbold fra år 880 til 1990 uden distinktioner og overvejelser om, hvori forskellen på den ene og den anden enhed bestod. 'Danmark' som ubrudt kontinuitet trods de mindre territoriale tilbageslag fra tabet af Skåne, Halland og Blekinge i 1660 til Slesvig i 1864, det er logikken i fortællingen i alle Danmarkshistorier, siden genren blev etableret. En sådan fortælling forudsætter et forholdsvis fast og veldefineret fjendebillede: først den træske og utaknemmelige svensker, siden den hæslige, aggressive, ekspansive, ubehageligt foretagsomme og økonomisk overlegne tysker.

Grundtvig og national identitet

I marts 1848 lige efter den demokratiske revolution i Danmark, på tærsklen til den første krig med Slesvig-Holsten og de tyske stater, startede præsten, digteren og uddannelses-reformatoren N. F. S. Grundtvig (1783-1872) udgivelsen af ugebladet Danskeren. I de fire år det udkom, forfattede han selv hele indholdet af artikler, taler, digte og salmer. Alt var det båret af en intens national glød. Heri tegnedes ifølge Niels Finn Christiansen det fyldigste og mest indflydelsesrige fjendebillede af tyskerne, der findes i dansk politisk kultur, idet Grundtvig benyttede konfrontationen med det tyske til at definere det billede af danskheden, som han ønskede fremmet. Grundtvig formulerede sine krasse nedvurderinger af den tyske arvefjende som national opvarmning til krigen med slesvig-holstenerne. Dels var de "vore naturlige fjender", dels

er tyskerne ret egentlig død-bider-folket, og dels har det altid været Danmark, de trængte på dørene og brød ind i ved hver en lejlighed" og alle "hvem der har øren, kan høre, at tyskerne er grænseløse i deres selvros (....) og enhver, som har øjne, kan ligeledes se, at det grænseløse hos tyskerne er dem ikke i

klæderne skåret, men i kødet båret, thi dette grænseløse .... ser man lige vel i alle deres bøger og lærebygninger, som i deres krav på Slesvig, på Bøhmen, på Posen, og da de umulig kan blive ved jorden, på hele den usynlige verden ovenikøbet.
(citeret efter Christiansen 1988, 170).

Af disse citater må man dog ikke lade sig forlede til at tro, at han definerede danskhed og tyskhed i rene *Blut und Boden*-kategorier, sådan som det var almindeligt i den objektivt-kulturelle begrundelse af nationalitet ud fra sprog og race, som vi kender det i europæisk idehistorie fra Joseph de Maistre (1753-1821) og Giuseppe Mazzini (1805-72) til nazismen. Grundtvig definerede nationalt tilhør ud fra sindelag, som han kaldte det, eller politisk og kulturelt valg, som vi vil formulere det i dag. Hans definition i digtet "Folkeligheden", der blev trykt i Danskeren i 1848 midt under den hidsige strid med det slesvig-holstenske parti, lyder således:

Folk! hvad er vel folk i grunden?
hvad betyder »folkeligt«?
er det næsen eller munden,
hvorpå man opdager sligt?
findes, skjult for hvermands øje,
folket kun i kæmpehøje
eller bag hver busk og plov,
i hver kødklump før og grov?

(....)

Til et folk de alle høre,
som sig regne selv dertil,
har for modersmålet øre,
har for fædrelandet ild;
resten selv som dragedukker
sig fra folket udelukker,
lyse selv sig ud af æt,
nægte selv sig indfødsret!
(*Højskolesangbogen* 17. udg. 1989 nr. 459).

Dette er en forbløffende tidligt og selvstændig formulering af den liberale definition af nationalitet, som nu er næsten enerådende i den historisk-sociologiske nationalitetsforskning – i modsætning til dagens politik, som vi vil senere i kapitel 4 og 5. Om Grundtvigs definition af nationalitet virkelig er trængt ind i den danske politiske kultur er svært at afgøre. Grundtvig gav et

stort bidrag til det ved sin utrættelige kamp for en demokratisk selvorganisering og ansvarlighed i alle livets forhold især religion og uddannelse. Han bekæmpede hele sit liv hvad han kaldte "germanske og latinske skolemestre", som havde undergravet danskhedens indre værdier. Selv om dette program ikke er blevet realiseret, har det indirekte sat sit afgørende præg på dansk historieskrivning til i dag, selvom den opfatter sig selv som ikke-nationalistisk.

Den vigtigste ingrediens i definitionen af det nationale er imidlertid et andet diktum fra den liberale nationalitetsteori, "En nations essens er at indbyggerne har meget til fælles, og at de alle har glemt meget"(Renan 1882, 903). At glemme er ikke netop historiefagets officielle formål. Men i realiteten har det bidraget til at glemme historien ved at arbejde videre inden for den nationalstatslige fortolkningsramme, der blev etableret i sidste århundrede. Selv velmenende forsøg på at objektivere undervisningen og komme de nationalistiske fordomme til livs arbejder inden for en historiefortolkning, som af lutter mellemstatslig vilje til udsoning og anti-revanchisme tager de nuværende grænser som udgangspunkt. Derved ignorerer man alternative historiske udviklingsmuligheder og misforstår let de epoker, det handler om.

Statshistorie og national historie

Typisk for middelalderen og enevælden var epokernes kosmopolitiske præg. En dansk adelig følte sig mere beslægtet med en svensk standsfælle end med en jysk eller sjællandsk bonde. Oplysningstidens patrioter definerede deres fædreland som det land, hvor de kunne gøre nytte. Af samme grund havde overklassen heller ingen vanskeligheder ved at skifte fra et sprog til et andet. Men det gjaldt overraskende nok også for de øvrige klasser, der ingen vanskeligheder havde med at handle på et sprog, høre gudstjeneste på et andet og tale et tredje eller fjerde i hjemmet. Det gjaldt lige fuldt for Slesvig i 1600-1700-tallet som for Færøerne i 1800-tallet. Forestillingen om, at identitet er bundet op på et bestemt modersmål, er en romantisk opfindelse, udviklet som en reaktion på den franske politiske og den engelske industrielle revolution.

Denne gamle indsigt er blevet genopdaget af den historiske og sociologiske forskning i de senere år. Men den funktionelle opfattelse af national identitet er endnu ikke trængt ind i historiskrivningen og især ikke i dens populære, nationalhistoriske variant. Men den ændrede betragtning vil givetvis få store konsekvenser for historieskrivningen om de nordiske lande. I stedet for at skrive Nordens historie som fem, ni eller endnu flere 'nationale' historier med udgangspunkt i den til ethvert tidspunkt givne nationalstatslige situation skal man måske snarere skrive historien som en art omvendt parallel til, hvad

mange nu kalder "de britiske øers historie". Hovedforskellen mellem de britiske øer og Norden er selvfølgelig, at de britiske nationer i lange perioder tilhørte den samme stat, og at de selv i dag er kun er delt mellem to stater, United Kingdom og the Republic of Ireland, mens Norden er delt i fem (eller ni) stater. Men ellers har de britiske nationer indbyrdes lige så lidt – eller måske endnu mindre – til fælles end de nordiske. En systematisk sammenligning mellem de to områders historier vil derfor kunne hjælpe til at stille de nye spørgsmål, som det efter min mening er nødvendigt at stille til den nordiske historie, hvis man vil forstå regionens særlige kombination af fælles træk og fundamentale forskelligheder. Det er nødvendigt at komme ud over den ubevidste nationalistiske begrænsning i den nationale historiebetragtning ved at genindføre det statshistoriske perspektiv. Derved løber man naturligvis faren for at gentage forældede nationalistiske synspunkter. Men gør man det ikke, sniger de sig med som ubevidste antagelser eller implicitte fjendebilleder.

De mest tilfredsstillende overordnede fremstillinger af nordisk historie er faktisk dem, der ser historien fra et finsk perspektiv. Med udgangspunkt i et Finland, der til 1809 var et lige så centralt svensk landskab som Skåne var dansk, tager Nordens historie sig anderledes ud end den Stockholm-København centrerede, vi plejer at få præsenteret som hele Nordens. Som den finske historiker Max Engmann sagde i diskussionen på det nordiske historikermøde i Umeå juni 1991, "Hvorfor ikke lige så godt fortælle historien som den var, i stedet for at følge den fremstilling, som de nationalistiske efterfølgerstater i det 19. århundrede fandt opportun."

Nationshistorie er ikke uden videre identisk med statshistorie, selv om mange, især i Danmark, vil være tilbøjelige til at tro det. Den konservative historiker Knud Fabricius har udtrykt det godt i den teoretiske indledning til første bind af *Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige*:

Det er ikke bevisligt, at Staten er Nationens kulmination; hos visse Kultursamfund er Udviklingen gaaet i en ganske anden Retning (Hellas). I Italien under Renaissancen have vi at gøre med en virkelig Nation, et ensartet Kultursamfund med en stærk Samfølelse og Antipati mod "Barbarerne", men uden at den opnaaede at danne Stat eller følte virkelig Trang dertil. Det 19de Aarhundredes Enhedsbevægelse i Italien var et almenevropæisk Fænomen og ikke et Resultat af Renaissancens Fælleskultur. (Fabricius 1906, 11).

Danmarkshistorieskriverne burde nok have orienteret sig i dette klassiske værk i stedet for blot bevidstløst at have videreført den anakronistiske afgrænsning

af ‘Danmark’, som er overtaget fra 1800-tallets nationalistiske historieskrivning.

Bønder og danskere
– dansk mentalitet og politisk kultur

Ydmyg selvhævdelse er en dansk kunstart, som vi er verdensmestre i. Vi er så små, vi er selvironiske, vi er i det hele taget bedst. Og så er vi så demokratiske på de danske fladlandshøjder.

Hvornår blev den danske jul 'dansk'?

For et par år siden blev jeg rystet i min danske sjæls inderste over en artikel om adventskransen i DSB's blad *Ud & se med DSB*. Med henvisning til en netop udkommet etnologisk undersøgelse af Janne Laursen og Lene Hadsbjerg dokumenterede artiklen utvetydigt, at den 'oldgamle' og 'urdanske' skik med at tænde adventskrans først er slået an i Danmark i tiden efter 1950 altså i min levetid! I det middelalderlige Tyskland var det sædvane at pynte til jul med levende lys, gran og enebærris. Den katolske kirke regnede skikken for hedensk og søgte uden større held at forbyde den. I 1500-tallet overtog den nye protestantiske kirke den grønne nålekrans som et adventssymbol. Og som sådan levede skikken videre i de tyske, lutheranske præstegårde. 'Folkelig' blev skikken imidlertid først med det moderne forbrugersamfund. I 1880'erne dukkede adventskransen op i de tyske varehuse. De grønne grangrene og de hvide lys blev en mondæn handelsvare til brug i embedsstandens pæne hjem. Via disse kredse kom adventskransen til Danmark i begyndelsen af dette århundrede. Etnologerne Janne Laursen og Lene Hadsbjerg sporer den første krans tilbage til en lægefrue i Åbenrå, der i december 1914 lancerede moden. Hun var tysk og kendte den hjemmefra og fik lyst til at indføre den i sit ensomme sønderjyske eksil, mens manden gjorde krigstjeneste ved fronten i Frankrig. Fra denne spæde begyndelse bredte adventskransen sig langsomt i 20'erne og 30'erne, men først da blomsterhandlerne efter 1950 begyndte at markedsføre adventskransudstyr, blev skikken almindelig. Og det i en national udgave med hvide lys og røde bånd!

Det er denne klassiske udgave vi mindes fra vores barndom lidet anende, at det drejer sig om en så moderne opfindelse. Siden er det gået slag i slag. I 60'erne dukkede tunge smedejernskranse med pigeonæbler på spyd op i vinduerne, mens det i 70'ernes rustikke anti-EF tider blev moderne med halmkranse,

brune bånd og bloklys. I de livsstil bevidste 80'ere har entreprenante handlende ligefrem sat årets – skiftende – adventslook i system. Men vi accepterer også modens indtrængen på dette område, netop fordi selve skikken er så 'urgammel'. Men det er den altså ikke. Ligesådan er det med juletræet, når man begynder at undersøge sagen. Adspurgt vil de fleste af os sikkert svare, at intet er mere urdansk end skikken med at smykke det hedenske midvinterssymbol, livstræet med de nationale rød-hvide farver, ja ligefrem at hænge flaget på det i lange guirlander. Den skik kender vi fra sangene, de kolorerede juletegninger og alt det andet, som hales frem fra gemmerne i juletiden. Netop fordi vi har det billede i baghovedet, kan æstetiske forsøg med juletræer i 'stilrent' sølv eller endnu vildere eksperimenter uden hjerter og med lilla lys. Hvis udlændinge eller sågar indvandrere tillader sig at påpege det nationalistiske i at hænge Dannebrog på træet, bliver vi fornærmede. Det jo et smukt flag i modsætning til det tyske, og så har det en lang uplettet historie. Desuden bruger vi jo efterhånden flaget til alt muligt andet end til at markere statslige mærkedage med. Den eneste vaklen i den danske opslutning om det gode i skikken med Dannebrog på juletræet kan opstå, når vi opdager, at svenskerne også gør det. Men tænker så straks, om de mon ikke har fået idéen fra os. Og i øvrigt er deres flag jo også ved at være gammelt – helt fra 1449 – og derfor ærværdigt, selv om det oprindelig opstod som en reaktion mod det danske overherredømme. Men så er det også slut. Skikken med det nationale flag på juletræet findes ikke andre steder i verden og godt for det. For det ville da se dumt ud med det amerikanske eller tyske flag på juletræet, ikke sandt?

Sådan tænker vi danske, når træet pyntes, og vi synger *Højt fra træets grønne top* om "Henrik med fanen, ny og god, som han svinger, fordi han er stærk og har mod og derfor skal være fenrik". Den er fra 1847, skrevet af levemanden og telegrafdirektøren Peter Faber, mens den nationale bevidsthed kogte op i afvisning af slesvig-holstenernes ret til at slutte sig til den planlagte tyske nationalstat. Det var på det tidspunkt, at juletræet blev nationaliseret. Selve skikken med at tænde juletræ kom til Danmark i begyndelsen af 1800-tallet. Det første bevidnede træ blev tændt af grevinde Wilhelmine Holstein på det sydsjællandske gods Holsteinsborg i 1808 (Piø 1977). Det var en anden tysk, lutheransk skik, som fandt indpas blot hundrede år før adventskransen. Men det varede mange år før skikken med det flammende grantræ vandt borgerret. Så sent som i 1846 kan man se skikken skildret som en ren overklasseskik i H. C. Andersens eventyr Grantræet. Her hedder det bl.a.:

Træet kom først til sig selv, da det i gården, afpakket med de andre træer, hørte en mand sige: "det er prægtigt! vi bruge ikke uden det!" Nu kom to tjenere i fuld stads og bar grantræet ind i en stor dejlig sal. Rundtom på væggene hang portrætter, og ved den store flisekakkelovn stod store kinesiske

vaser med løver på låget; der var gyngestole, silkesofaer, store borde fulde af billedbøger og med legetøj for hundrede gange hundrede rigsdaler – idetmindste sagde børnene det. Og grantræet blev rejst op i en stor fjerding, fyldt med sand, men ingen kunne se, at det var en fjerding, thi der blev hængt grønt tøj rundt om, og den stod på et stort broget tæppe. O, hvor træet bævede! Hvad ville der dog ske? Både tjenere og frøkener gik og pyntede det. På en gren hang de små net, udklippede af kulørt papir; hvert net var fyldt med sukkergodt; forgyldte æbler og valnødder hang, som om de var vokset fast, og over hundrede røde, blå og hvide smålys blev stukket fast i grenene. Dukker der så livagtige ud som mennesker – træet havde aldrig set sådanne før – svævede i det grønne, og allerøverst oppe i toppen blev sat en stor stjerne af flitterguld; det var prægtigt, ganske mageløst prægtigt.

Træet pyntedes altså oprindelig i de holstenske farver, rødt, hvidt og blåt, selv på Sjælland. Det var dog ikke så mærkeligt, da skikken var en overklasseskik, indført via den holstenske adel og borgerskabet i Kiel i tiden inden nationaliseringen af det danske borgerskab og de danske bønder. Men derefter gik det hurtigt. Først med Peter Fabers sang. Central betydning som instruktion i den rette brug af juletræ fik et andet, højtelsket eventyr af H. C. Andersen, *Den lille pige med svovlstikkerne*. I det sover den lille fattige pige jo ind i døden, mens hun drømmer om "det dejligste juletræ". Vi får dog ikke at vide, hvordan dette træ skulle pyntes. Det skete først med udsendelsen af tredje udgave af Johan Krohns *Peters Jul* i 1870 – den første udgave var fra 1863, den anden fra 1866. Ind imellem havde landet oplevet det afgørende nederlag til tyskerne i 1864, og derefter kunne det ikke blive nationalt nok, som det fremgår af Pietro Krohns illustrationer til broderens tekst. Den endelige nationalisering af juletræet kan registreres i et tredje eventyr af H. C. Andersen, *Krøblingen* fra 1872. Her hedder det:

Juleaften stod et dejligt pyntet juletræ i den gamle riddersal, hvor ilden brændte i kaminerne, og der var hængt grankvist om de gamle skilderier. Her samledes herskabet og gæsterne, der blev sang og dans. Tidligere på aftenen var allerede juleglæde i folkestuen. Også her stod et grantræ med tændte røde og hvide lys, små dannebrogsflag, udklippede svaner og fiskenet af broget papir fyldte med "godtgodter". De fattige børn fra sognet var indbudte; hver havde sin moder med. Hun så ikke meget hen til træet, hun så hen til julebordene, hvor der lå uldent og linned, kjoletøj og buksetøj. Ja derhen så mødrene og de voksne børn, kun de bitte små strakte hænderne mod lysene, flitterguldet og fanerne.

Hermed var den klassiske, 'danske' jul kanoniseret. En tysk, lutheransk overklasseskik var blev nationaliseret for at svejse 'folket' sammen mod

fjenderne i syd. Det er den jul, vi stadig fejrer, selv når den sættes i scene med en anderledes æstetik – eller helt uden – og selv om hovedsagen efterhånden er blevet deltagelse i det almindelige, internationale forbrugsræs. Traditioner forsvinder ikke i det moderne samfund, men skabes netop som måder at omgås modernitetens truende anonymitet på. Derfor er det i grunden logisk, at den nationale, 'danske' jul er en ret sen opfindelse.

Hvad er danskhed?

Siden nationalismens, for ikke at tale om nationalsocialismens, udskejelser omkring folkekarakter og skæbnebestemte udviklingsveje har det været svært at tale om nationalkarakter og folkelig identitet. Alligevel har vi vel alle gjort erfaringer med vores egen særlige, nationale egenart. Især ved mødet med nationale fæller langt herfra – eller ved hjemkomsten fra lange ophold i udlandet. Jeg er i hvert fald under de omstændigheder kommet til at føle mig temmelig dansk – hvad det så end betyder. Det er imidlertid en yderst tvetydig fællesskabsfølelse: Er vi danske, er vi det på både godt og ondt. Lad mig tage 'os' og 'vores' danskhed nærmere i øjesyn. I 1970'erne blev det igen, af mange grunde, legitimt at tale om Danmark, danskere og det danske. Oftest med selvironisk distance – selvfølgelig. Det ligner os. Den uhøjtidelige måde at være højtidelig og højstemt på og den ikke-nationalistiske måde at være national på er netop et særkende ved danskernes danskhed. Det spænder fra Shu-bi-duas vrøvleviser til Trilles og Sebastians vemodigt-kærligt løftede pegefingre med krav om selvbesindelse over for det lurende Europa. Den mest danske formulering er uden tvivl Shu-bi-duas *Danmarkssang,* der ligesom deres Midsommervise på det nærmeste har fortrængt originalerne:

Der findes andre men'sker end dem der er danske
de bor i huler og slås hele da'en.
Det har vi li'godt aldrig nogensinde gjort..
De varme lande er noget lort!

Jojo, vi er så små. Vi er så selvironiske. Vi er i det hele taget så meget bedre. Og så er vi så demokratiske. Det er gerne det billede, som dyrkes, især når landet stander i våde, som under besættelsestiden, eller når vi nærmer os den økonomiske afgrund, eller når snakken går om den politiske situation i udlandet. sangeren Trille har formuleret sin kærlighed til Danmark mere ublufærdigt og mindre ironisk:

Jeg mærker halvt i søvne bilens fart
Danmark glider jævnt forbi derude
de snakker om vi nok er fremme snart

og lyset falder skråt ind på min rude
ja, jeg kan li' det land jeg bor i ...

Klart lilleput-chauvinistisk, men æstetisk vellykket fremstod budskabet endelig hos Sebastian:

Danmark – du'en dum og dejlig tøs
fristende at ta' dig mens du sover
Danmark – når du vågner af din døs
er du bollet op med Deutsche-dollars.

Sådan er den danske sangtradition. Den kendes allerede fra Saxo, fra folkeviserne, fra det latinske digt *Planctus de statu regni* (*Danmarks klage*) fra 1329, og den nåede sin fulde udfoldelse i 1800-tallet. Jo mere nationalt begejstrede sangene er, jo fjernere fra Danmark er de gerne skrevet; f.eks. Sophus Claussens *Udenlands* fra 1890, der begynder sådan her:

Udenlands, på et fremmed Sprog
blev jeg spurgt om Navn og Stand
hvorfra jeg kom, hvorhen jeg drog
– Danmark kalder vi selv vort Land.

Er denne nationale sangtradition udelukkende et nationalromantisk stykke ideologi, som er presset ned over en ganske almindelig bondebefolkning? Eller er der virkelig noget særligt dansk ved danskerne? Hvis vi antager, at der er en dansk stat og en dansk nation, siden så mange nu engang bruger disse udtryk, hvad er så det danske ved disse danskere? Formanden for Københavns turistforening, professor Ejler Alkjær udtrykte det i 1960 således:

Vor allerstørste turistattraktion er vel egentlig os selv, danskerne selv, den danske venlighed, den danske hygge, hele den danske stemning og atmosfære (i et interview med Gunnar Nu Hansen om hvorfor udenlandske turister kommer til Danmark, citeret af Paul Hammerich i TV-serien om det moderne Danmark med den paradoksale titel "Gamle Danmark" fra 1984).

Den radikale, flabede Politiken-journalist Paul Hammerich kunne selvfølgelig ikke lade sådan et stykke bombastisk selvglæde stå alene og lod det følge af eksempler på dansk, mandlig morgensurhed, tristesse og almindelig livsuduelighed og -ugidelighed. Hvad er mest dansk? Begge dele selvfølgelig, eller ingen af dem. Ingen nationer er udelukkende venlige og hyggelige eller det modsatte. Men det er heller ikke det, en undersøgelse af nationalkarakter

og nationale stereotyper handler om. Den handler om vores forestillinger om "os selv" og "de andre".

Den diskrete, men massive selvglæde er typisk dansk, hvis noget er det! Hvilke andre nationers indbyggere – måske bortset fra franskmænd – regner i fuldt alvor med, at det er dem, turisterne kommer for at besøge og ikke deres natur, historiske mindesmærker, mad, kvinder eller billige spiritus? Opfattelsen af danskerne som et lille folk, venlige og i demokratisk henseende alle andre uendeligt overlegne går langt tilbage. Det mærkes allerede i den bog, den engelske gesandt i København i årene 1689- 1692, Robert Molesworth, udsendte efter sin tilbagevenden til England, *An Account of Denmark as it was in 1692*. Molesworth var tilhænger af den borgerlige revolution, ven af filosoffen John Locke, en fremragende skribent. Og så hadede han Danmark, danskerne samt, først og fremmest, det absolutistiske politiske klima, han mødte i tiden efter 1660. Han afskyede danskernes småtskårne bonde-snuhed og begrænsede, ja rent ud træske, horisont. – Til sidst i kap. XVI om Religion, gejstlighed, lærdom etc. skriver den engelske diplomat:

Som afslutning vil jeg bemærke, at jeg aldrig har kendt mage til land, hvor folkets sindelag i den grad er af ensartet kaliber og højde som her. Man møder ingen med særlige evner eller kvalifikationer, ingen der udmærker sig ved ekstraordinære studier eller erhverv, ingen entusiaster, rasende, tosser eller fantaster. Alle er nogenlunde ens. Hver især holder sig på middelmådighedens slagne vej, der her i landet hverken er den bedste eller den dårligste, uden at dreje til hverken højre eller venstre. Men jeg vil dog tilføje den ene rosende bemærkning, at det jævne folk gennemgående kan læse og skrive.

Beretningen er en typisk "rejseskildring", dvs. en tekst, der siger nok så meget om den berettendes egen baggrund som om de forhold, den på overfladen handler om. Molesworths hensigt var at holde et spejl, Danmark, op for sine landsmænd. Et vrangbillede og en karikatur af et land, der som et dårligt eksempel udviste alle det enevældige monarkis hæslige og tyranniske træk. Hvor Jonathan Swift opfandt et Lilliput og et Brobdingnak, skrev Molesworth om et virkeligt land. Men han var ude i et fuldt så politisk anliggende som den ligeledes irske Swift – for parlamentet og mod enevælden i England. At det skete med anledning i Danmark var ret tilfældigt. Trods disse omstændigheder er det fristende at fremdrage Molesworths karakteristik af danskerne. Den minder nemlig så slående om den måde, mange danskere siden hen har beskrevet den nationale egenart, dvs. sig selv på. Forskellen på Molesworth og os er bare, at "vi" stort set opfatter middelmådigheden og jordbundetheden som udslag af en positiv, demokratisk nationalkarakter.

Var Holberg resultat af en særlig 'dansk' egenart?
Det er tvivlsomt, om det giver mening at tale om en særlig danskhed før nationstaternes og de nationale ideologiers tidsalder. Før den franske revolution i 1789 var staternes legitimitet – indadtil over for befolkningen, udadtil over for andre stater – baseret på fyrstedynastiers adkomst til skatteindtægterne af landet. Man kan nok identificere en vis fornemmelse af "national" bevidsthed tidligere, men det er i form af statspatriotisme: Loyalitet over for fyrsteslægten og en følelse af regionalt tilhørsforhold. Kan man således ikke tale om egentlig nationalfølelse endsige nationalbevidsthed før den franske revolution, må der alligevel have været en art national identitetsfølelse, et råstof, som nationalismen kunne tage op og artikulere i en sammenhængende ideologi om egne fortræffeligheder og om en historisk ret over for andre folks skurkagtighed og uret. Komedieforfatteren, historikeren, filosoffen og moralisten Ludvig Holberg (1684-1754) er, om end norsk født, udtryk for en dansk måde at forholde sig til samfundet og livet på: bevidst ideologisk i sin historieskrivning parret med en mere ubevidst eller underforstået ideologi i komedierne og mange af de andre skrifter. Det kan man let overbevise sig om ved at sammenligne hans komedier med de tilsvarende franske og italienske af Molière og Carlo Goldoni. De minder om hinanden i genre og stil. Men så er der alligevel en udefinerlig og dog klar forskel. En forskel som synes at være udtryk for national dansk egenart! Det forekommer i hvert fald indlysende for en dansker.

I den – selvkritiske – tyske forskning, som har beskæftiget sig med Danmark og Skandinavien for at orientere sig om muligheds-betingelserne for en ikke-autoritær, demokratisk politisk kultur tildeles Holberg en afgørende betydning. Den tyske historiker Bernd Henningsen har skrevet en fin, lille bog om den realistiske pragmatisme i Skandinavien – immunitet overfor ideologiernes skadelige fanatisme, kalder han det – som er udkommet på dansk med titlen *Politik eller kaos?* (1980, tysk 1977). Hans underforståede budskab til os – såvel som til hans tyske landsmænd – er, at man bør undgå overdreven tro på store sammenhængende idésystemer og i stedet bygge på common-sense og være pragmatiske og kompromisberedte i politikken (deraf titlen). Jeg vil citere udførligt, hvad han skriver om Holberg:

Ludvig Holberg opnår ved en idéhistorisk analyse af åndslivet i Skandinavien snarere sin betydning ved det, han ikke siger, end ved det, han faktisk giver udtryk for. Det er betegnende, at der hos ham ikke findes tegn på nogen historisk-spekulativ fortolkning af den menneskelige eller samfundsmæssige realitet; hans historie-bevidsthed præges ikke af spekulativ, metafysisk

besættelse, men af a) de konstaterbare fakta, og b) af hans motiv med at anvende kritikken som opdragelsesmiddel. (Henningsen 1980, 104).

Senere hedder det:

Hans åbenhed giver mulighed for videreudvikling og teoretisk gennemarbejden af de baner, han har henvist til, og sådanne baner findes der, om end ikke i den systematiske tænknings forstand, og de kan alle henføres til de tre udgangsbegreber i kritisk teoretisk tænkning. Det er begreber, man ikke kun kan finde i Holbergs tanker, men som er karakteristiske for dansk filosofi og skandinavisk tankegang overhovedet: 1) fornuften, mest opfattet som instrumental forstandslogik; 2) historien i videste forstand, dvs. realiteten i afhængighed af tiden; 3) erfaringen, der, eftersom erfaringer kun kan drages af enkeltpersoner, er tæt knyttet til begrebet individualitet. Intet af disse punkter kan tages for sig selv alene, de er betingede af hinanden indbyrdes, og kompletterer hinanden. Jeg har allerede talt om Holbergs opfattelse af fornuft og historie, men jeg har hidtil forsømt det – utvivlsomt meget centrale – begreb, der hedder erfaringen. Udtrykket dukker stereotypt op fra hans tidligste værker til hans sene essayskriveri. "Som erfaringen viser" turde i forskellige variationer være den sætning, Holberg bruger hyppigst, uden at han noget sted siger ganske præcist, hvad han egentlig mener med erfaring. (Henningsen 1980, 123-124). (....)
For ham er erfaringen den væsentligste kilde til moral, for man maa vel tilstaae, at den Lærdom, som grunder sig paa Erfarenhed, er den sikkerste Rettesnoer (L. Holberg Værker XI, 249). Den realitet, der omgiver ham, giver ham anledning til at filosofere og samtidig en rettesnor og en værdimåler, hvorefter denne filosofi opbygges, og idet det evidente synes at være det, der for ham er det vigtige. Det er ikke de store teoretiske sammenhænge, der interesserer ham, og som han analyserer, men enkeltfænomenerne, han helliger hele sin opmærksomhed. Han standser altid argumentationskæden, når han egentlig burde komme til yderligere teoretiske overvejelser og konklusioner; i stedet for sådanne kommer han med konkrete eksempler fra det såkaldte dagligliv, og fra historien. Naar jeg skal gøre opmærksom paa Fejltagelser følger jeg Sokrates' Metode: jeg underminerer Fæstningerne i Stedet for at tage dem med Storm. Ved Hjælp af Fortællinger, Fabler og Lignelser tvinger jeg Folk til Sandheds Erkendelse (LHV XII, 313). Den, der ikke vil udlægge dette som overfladiskhed hos Holberg, må heri se den egentlige filosofiske præstation i hans værk. Det er det konkretes og den enkeltes filosofi, der er skrevet for den enkelte, for sandheden er aldrig at finde i et system, men kun i erfaringen, der formidles gennem primær-sproget, ved hvilken terminus betegnes, at ethvert teoretisk ræsonnement mangler, samt at man er bundet til erfaringen. (Henningsen 1980, 125-126) (...)

Han bestræber sig på at fremstille sagerne afbalancerede, ikke blot på grund af sin sandhedskærlighed, men også på grund af hans vægring ved at indtage ensidige extreme positioner. Da Holberg i 1729 udgav sin Dannemarks og Norges Beskrivelse, udtaler han sig om danskernes nationalkarakter i et afsnit, der er uovertruffet i sin aktualitet: De Danske holdes nu omstunder for et artigt og meget civiliseret Folk... I det øvrige kand man sige om den Danske Nation, at den er føyelig og god at komme til rette med, og besynderlig lydig mod Øvrigheden; thi der er fast intet Land, hvor Oprør haver mindre Sted end udi Dannemark, ey heller hvor Tyveri, Rof og Mord gaar mindre udi Svang... Den Mediocritet eller Middelmaadighed, som Mons. Mohlsworth legger nationen til Last: nemligen at de Danske ere ikke taabelige, ey heller høykloge, havde maaske en anden upartisk Skribent udtolket som en Dyd og Middelvej, som denne Nation udi mange Ting gaaer, saa at den sielden falder udi Extremiteter (LHV I, 76 ff.). Hans Epistel 72 (Om forbløfende Ændringer i den Danske folkekarakter) indleder han med ordene: Jeg haver udi min Dannemarks Beskrivelse afmalet de Danske som et Folk, der ikke letteligen henfalde til Extremiteter, men som udi alting gaae en Middel-Vey (LHV XI, 79).

Han understreger med disse ord endnu en gang sin forkærlighed for "middelvejen" for bagefter at beklage, at danskerne ikke længere holder sig til den. Middelvejen, som han allerede i første del af sine memoirer kalder den gyldne (LHV XII, 34) er for Holberg den vej, der fører til salighed. Man skal gå en Middel-Vey, all Dyd bestaaer udi Mediocritet (LHV X, 130) er hans stærkeste argument, både når han behandler kontrasterende emner: rethaveri og vankelmod, religion og fornuft, fornuft og åbenbaring o.s.v. Med grundlag i erfaringen leverer han i sine Moralske Tanker en aristotelisk apologi for middelvejen, for midten, når det drejer sig om reformering af stater og samfund, som han – som tilhænger af enevælden – anser for nødvendige: ...de fleste Steder og Societeter samt hvert Menneske i sær, haver Reformation nødig. Jeg viser alleene til, at enhver maae gaae frem med Tømme i Haanden og reformere sig saaledes, at han ikke falder fra en Last til en anden. Den, som gaae langsomt frem, kommer omsider til Maalet; men den som galoperer dertil, kand enten styrte paa Vejen eller udi Farten drives Maalet forbi, saa at han er ligesaa langt borte derfra paa hin Side, som han tilforn var paa den anden (LHV X, 21). Han påberåber sig Konfutse og plæderer for den store Middelvej (Medium Magnum) og anfører det danske ordsprog: Frygt GUD og følg Landevejen (LHV X, 216). Når Holberg selv siger, at han opfatter mediocritet som middelmaadighed synes (den danske filosof) Harald Høffdings forslag til oversættelse indlysende. Han mener, at mediocritet skal oversættes ved harmoni. I praksis er det svært at overse den udjævnende virkning af Holbergs etik og moral. Det er ham magtpåliggende at appellere til hver enkelts individuelle harmoni, selv om han véd, at det harmoniske

midtpunkt er individuelt forskelligt. Middelvejens dyder, der også er afhængige af karakteren, knyttes sammen med den enkelte personlighed og gør selverkendelse til et primært mål for Holbergs forfattervirksomhed; på denne måde bliver han også banebryder for det nittende århundrede i Danmark. Hvad Kierkegaard, Poul M. Møller, F. C. Sibbern, A. S. Ørsted og flere forstår ved begrebet personlighedsfilosofi, har sine tilsvarende begreber hos Holberg, og det forklarer måske også, hvorfor disse forfattere så gerne læser og citerer netop ham.
I den danske filosofis sammenhæng er orientering mod personligheden ensbetydende med, at man også tager fat på det sociale spørgsmål. Hvis man nemlig holder sig for øje, at Holberg skriver for at opdrage, drejer det sig til syvende og sidst om at forstå og mestre realiteten, men det ikke-objektive er i vidt omfang fjernet fra denne realitet. Områder af tilværelsen, der går ud over den konkrete sfære, bliver i reglen ikke behandlet, men deres eksistens bestrides på den anden side heller ikke; Holbergs ærinde er ikke den teoretiske stringens, men højst en teori om den praktiske anvendelighed, hverken mere eller mindre. (Henningsen 1980, 126-129).

Dette er en meget fin og dybdeborende analyse af Holbergs tænkning og meget "danske" vurdering af den danske egenart. Men i det omfang hans særlige udgave af den almindelige oplysningstænkning tages som udtryk for en særlig "dansk" måde at tænke samfunds-politik på, må jeg sige fra. Holberg var et sandt barn af 1700-tallets oplysningsrationalisme, borger i den dansk-norsk-islandsk-færøsk-slesvigsk-holstenske helstat, (europæisk) kosmopolit og (norsk) lokalpatriot på én gang. Men ikke national i moderne forstand – endsige nationalist. En internationalist, der stammede fra én egn, boede i en anden og følte sig hjemme overalt.

Nationalismen som enhed af national integrations- og mobiliseringsideologi (nationalisering fra oven) og formulering af folkelig selvbevidsthed, fællesskab og identitet (folkeligt fællesskab fra neden) opstod først med Napoleonskrigene og romantikken, først i Frankrig siden i de lande Napoleons hære erobrede. Litteraturforskeren Sven Møller Kristensen har i den sammenhæng formuleret nogle interessante tanker om forholdet mellem almindelig "folkelig" bevidsthed og særlige nationale karakteristika hos Holberg i et essay fra 1970. Som afslutning på en litteratur-sociologisk analyse af digterisk originalitet overfor fælles tankegods fra oplysningstiden hos Holberg hedder det bl.a.:

Hermed kommer vi ind på det mest interessante problem i forbindelse med hans virkning: hans indflydelse på dansk-norsk tænkemåde, dannelsesbegreb, livsholdning, kultur i det hele taget? Danskere og nordmænd vil gerne tro, at

Holberg var udtryk for noget i den formentlige "folkekarakter", at f.eks. den spillende respektløse kvikhed og flabethed hos Henrik og Pernille skulle være særlig bergensisk eller københavnsk, og at vores udbredte tilbøjelighed til skepsis og ironi, til at holde sig på jorden "på det jævne" (mest hos danskerne), vores frygt for patos og højtidelighed og vores kritiske blik for al affektation og forskruethed skulle være særlig fremtrædende hos de folk, der har fostret Holberg. Med al skyldig afstandtagen fra begrebet folkekarakter kunne der jo være noget om snakken, for så vidt som han jo må have givet udtryk for en vis åndsform der har fundet omfattende accept i Danmark og Norge. Hvad skal man tro? Det er et vigtigt spørgsmål, når man drøfter behov og accept.

Uden at ville decidere herudi vil jeg dog plædere for følgende opfattelse: Det er ikke troværdigt at den realistiske, praktiske, nøgterne, ironiske og uhøjtidelige indstilling skulle være specielt karakteristisk for danskere og nordmænd. Det er snarere den almindelige folkelige indstilling og tænkemåde i de fleste lande, en almindelig reaktion nedefra, dels forsvar og dels våben, imod de højere klassers storhed, pomp og pragt, opstyltethed og eventuelle forlorenhed, kendt fra århundreders satirer, skæmtehistorier, parodier, grovkomik, fra gøglere og fortællere og folkets anekdoter. Det er den ånd, der lever i Holberg, den kritiske ånd der latterliggør det falske skin, den tomme skal, den indbildte vigtighed, og i stedet peger på det reelle, fornuftige og naturlige.

Men heraf ville følge to iagttagelser: 1) det er ikke simpelt hen den borgerlige ånd, Holberg giver udtryk for, men den borgerlighed der er folkelig dvs. jævn, praktisk og ironisk. Det er en bredere og "lavere" tendens han inkarnerer, jfr. den modstand han hurtigt møder idet smagen forfines og den gode borgerlige smag vinder frem. Hans åndsform rækker ud over det tidsbestemte, dvs. den specielt borgerlige opmarch i det 18. århundrede, og får derfor også vedvarende indflydelse lige til dato, så længe der er behov for denne "demokratiske" impuls. 2) det har ikke været enhver nation givet få en så dominerende personlighed foræret af tilfældet og med netop denne folkelige åndsform som en fremtrædende egenskab, og dette held har uden tvivl virket til at fremme en "folkelig" tendens i dansk og norsk kultur og tænkemåde, til forskel fra de lande hvori lignende ikke er indtruffet. Det ligger nærmest for os at sammenligne med Sverige. I Sverige fik man ikke en Holberg, hvad der dels kan have den årsag at svensk samfund og åndsliv var mere præget af storhedstid og aristokratisk indflydelse end det dansk-norske, og dels være medvirkende til at den svenske klassicisme og romantik lå i et højere og fornemmere leje end den dansk-norske. Jeg finder det åbenbart at dansk-norsk åndsliv i sammenligning også med de store lande udviser en særlig demokratisk tilbøjelighed, og jeg mener, det er sandsynligt, at denne

forskellighed har noget at gøre med Holberg, om end selvfølgelig også med andre faktorer.
Hvis disse ræsonnementer skulle være acceptable, så må forestillingerne om den store personligheds muligheder modificeres noget. Der foregår et dialektisk spil mellem en forfatter og hans potentielle publikum, sådan at en given tendens kan forstærkes væsentligt, i usædvanlig grad, ud over det beregnelige, hvis den bæres frem af en særlig magtfuld personlighed. Et enestående held kan få en speciel og langtrækkende virkning. (Møller Kristensen 1970, 36-38).

Møller Kristensen rammer hovedet lige på sømmet. Det er netop nogle af folkekulturens positive træk, den danske opfattelse af national egenart tager patent på. Med en vis berettigelse, forekommer det mig. Den overordnede grund til, at det er kommet til at forholde sig således, er især statens ringe geografiske udstrækning og kongemagtens afgørende dominans over den feudale adel fra 1660 til slutningen af 1700-tallet. Rigets forholdsvis ringe størrelse har gjort det vanskeligt for først den feudale, siden den borgerlige overklasse at monopolisere tilstrækkelige ressourcer til at dominere resten af folket kulturelt i samme udstrækning som i andre, større lande. Samtidig var kongemagten i den enevældige periode stærkere end i næsten alle tilsvarende stater. Således var det typisk nok kun i Danmark, at absolutismen blev lovfæstet (med Kongeloven af 1665). Selve nedskrivningen af rettigheder er selvfølgelig ingen garanti for styrke, men dog nok et indicium – om ikke på andet, så adelens og borgerskabets svaghed. Forholdet mellem elitekultur og folkekultur et blev et andet i Danmark end i de fleste andre lande i Europa, idet folkekulturen – i hvert fald på det politiske felt – på langt sigt kom til at dominere.

Folkekultur og elitekultur

Den engelske historiker Peter Burke har i *Popular Culture in Early Modern Europe* (1978) opstillet en art model for normal-forløbet af det indbyrdes forhold mellem elite- og folkekultur i Vesteuropa år 1500-1800. I middelalderen forholdt de sig til hinanden som to sider af det samme stykke papir. Det var utænkeligt at overskride grænserne mellem de to kulturer, hvorfor de ubekymret levede nær op ad hinanden. Det var unødvendigt at praktisere den næsten racistiske adskillelse, der siden hen kom til at præge victorianismens store industribyer. Fra dette udgangspunkt, der gav sig udslag i karnevalsfesternes fysisk tætte kontakt og venden om på magtforholdene – kun for én eller højst to dage vel at mærke – skilte de sig gradvist mere og mere fra hinanden i løbet af 1500-1600-tallet. Efter en tid med stadig øget adskillelse (gen)vandt elitekulturen så i 1700-tallet interessen for den landlige,

“oprindelige” folkekultur. Ikke som en interesse for det liv, folket faktisk førte, men i form af romantiske utopier om det gode, uspolerede, “naturlige” liv. Et typisk eksempel er hyrde-tableauerne ved Marie Antoinettes franske hof, hvor hofdamerne fik mulighed for at klæde sig ud (eller rettere af) som malkepiger på baggrund af nogle stakkels dyr, som blev slæbt ind som staffage. Et andet udslag af interessen var adelsdamernes i øvrigt yderst prisværdige indsamling og nedskrivning af folkeviser og eventyr.

Alt dette opsummeredes i romantikkens borgerlige kultur. Den søgte at skabe det “hele menneske”, bl.a. ved at søge ud på landet og ned i “folkedybet”. Det skete i en form, som på mange måder resulterede i en borgerlig dominans over folkekulturen, et kulturelt hegemoni. Den borgerlige interesse for “folket” indtraf i en periode med hastige ændringer af samme folks livsbetingelser, så forsøget på at rekonstruere den “oprindelige” folkekultur blev i høj grad til en ny konstruktion, uden at de involverede gjorde sig det rigtigt klart. Det gælder i særlig grad for folkedragternes vedkommende, som den moderne forskning har vist. De var ikke resultat af århundredgamle traditioner – bondebefolkningens klædedragt ændrede sig i takt med den øvrige befolknings, blot tidsmæssigt forsinket. I Danmark opstod “egnsdragterne” først i 1830-40’erne, da nationalromantiske kunstnere og intellektuelle drog ud på landet og skildrede bønderne – især kvinderne – som repræsentanter for ‘uspoleret’, århundredgammel natur (Wåhlin 1982). Det førte igen til et krav om ‘ægthed’, som senere gav anledning til vore dages strøm af “forfalskede” eller eftergjorte antikviteter. Sådan forløb udviklingen i de dominerende europæiske lande, og i et vist omfang i Danmark. Men ikke kun.

Den altafgørende årsag til, at den borgerlige nationaliseringsproces i Danmark forløb noget anderledes, var én person, digteren, præsten og uddannelsesreformatoren N. F. S. Grundtvig (1783-1872). Han formulerede et ideal om folket og folkelighed, som styrkede bonde-bevægelsens selvfølelse over for de andre klasser, det nationalliberale borgerskab såvel som land- og byarbejderne. Med udgangspunkt i Det gamle Testamentes opfattelse af, at et folks liv og fremgang er afhængig af dets tro, kastede den unge teolog Grundtvig sig ud i et kolossalt forfatterskab: oversættelser, verdenshistorier, taler, prædikener, salmer og sange flød i en vedvarende strøm fra hans skrivebord. Én af talerne, *Helligtrekongerlyset* – der blev holdt i 1814 i anledning af oprettelsen af et frivilligt studenterkorps til forsvar af Jylland – opflammede en hel generation af unge studerende. Bl.a. den senere organisator af den første grundtvigske bevægelse, Jakob Christian Lindberg (1797-1857), om end ikke så meget, at studenterne nogensinde fik oprettet korpset. Det foregik jo trods alt i Danmark. I sangen Langt højere bjerge har Grundtvig på forbilledlig vis formuleret den danske nationale selvforståelse. En

selvforståelse som har vist sig at være en af de mest rodfæstede af alle nationalismer. Den er bare ikke militant på samme måde som engelsk og fransk imperial nationalisme. Tænk blot på *Rule Britannia* (1740) med dens selvfølgelige engelske ejendomsret til havene eller *Marseillaisens* (1792) foragt for og had til alle de fremmede, der vil komme og skænde Frankrig – og de franske kvinder. Dette digt – i øvrigt skrevet i anledning af en vens afrejse – er blevet selve grundformen for danskhed. Det begynder således i *Højskolesangbogens* kanoniserede (og let forkortede) udgave:

Langt højere bjerge så vide på jord
man har end hvor bjerg kun er bakke;
men gerne med slette og grønhøj i nord
vi dannemænd tage til takke;
vi er ikke skabte til højhed og fest
ved jorden at blive det tjener os bedst

Og ifølge samme sangbog ender den i samme selvtilfredse fladlands-højder:

Langt mere af malmen så hvid og så rød
fik andre i bjerg og i bytte
hos dansken dog findes det daglige brød
ej mindre i fattigmands hytte;
og da har i rigdom vi drevet det vidt
når få har for meget og færre for lidt

Her præsenteres hele Grundtvigs program: Natur, sprog og historie (ensbetydende med samfund). Og på alle tre felter scorer "vi dannemænd" højest, hvis man vel at mærke anlægger den rigtige målestok – dvs. vores. Det er nationalfølelse grænsende til chauvinistisk nationalisme, lige meget hvor demokratiske dyder det er, vi i sangen roser os selv af at have realiseret bedre end alle de andre. Og denne selvsikre fornemmelse af bedreværd er – via den politisk-kulturelle gårdmandsbevægelse, Grundtvigianismen – trængt ind i befolkningens rygmarv og er blevet til et bærende element i den danske mentalitet. Denne stilfærdige og underdrevne form for urokkeligt bedreværd er et typisk udtryk for (og skaber af?) den særlige danske selvforståelse. Den danske selvforståelse er en form for nationalisme, der ytrer sig ved at afvise betegnelsen nationalisme. Nationalistisk er noget grimt, noget de andre er, mens vi bare er bedre, bl.a. fordi vi ikke (!) er nationalistiske. Denne mangel på nationalisme giver sig det enestående udslag, at vi, ene af alle nationer, fuldstændigt uden blusel hænger det nationale flag, Dannebrog op i guirlander hvor som helst, selv i juletræerne. Hvad ville det ikke give anledning til af kommentarer, hvis f.eks. tyskerne blev grebet i at gøre det samme?

Den "danske vej"

Denne særlige nationalkarakter er imidlertid blevet udviklet i et samfund domineret af den kapitalistiske produktionsmåde. Også selv om det var i en agrarkapitalistisk udgave. Men hvordan hænger Grundtvig og kapitalismen sammen? I Grundtvigs og grundtvigianernes selvforståelse ingenting. Faktisk er det sådan, at andelsforeningerne (som er børn af grundtvigianismen) op til omkring 2. verdenskrig opfattede korn- og foderstofhandelens aktieselskaber og de enkeltmandsejede slagterier og mejerier som de argeste repræsentanter for (privat)kapitalismen. Derfor førte de en veritabel krig mod dem. I dag, hvor vi kan se tilbage på en længere udvikling med koncentration og centralisering inden for andelsbevægelsen, monopolisering inden for foderstoffirmaerne og opbygning af to store fødevareterminaler er der næppe mange, som i fuldt alvor vil påstå, at der er nogen fundamental forskel på de to typer af virksomheder. Men det var der heller ikke i sidste århundrede, hvis man ser på de helt grundliggende materielle forhold. Det ses bedst, hvis man sammenligner forskellige veje til kapitalismen. Andelsbevægelsen var nemlig kun én blandt flere måder at organisere en kapitalistisk udvikling på. Den amerikanske sociolog og historiker Barrington Moore har forsøgt at sammenligne de forskellige måder kapitalismen er udviklet (eller ikke udviklet) på i verden i *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Her har han kortfattet sammenlignet den historiske udviklingsproces i England, Frankrig og USA med Kina, Japan og Indien. I de tre første lande udviklede der sig et kapitalistisk samfundssystem præget af de ovennævnte træk i tiden ca. 1500 til 1900, i de tre sidste er det først sket senere eller slet ikke.

Det er ikke den historie, som jeg vil forfølge her. For som jeg tidligere argumenterede for, er der på den ene side for mig ingen tvivl om, at Danmark er et kapitalistisk land. Men der er på den anden side heller ingen tvivl om, at det er det – og især har været det – på en anden måde, end de fleste andre sammenlignelige stater. Forklaringen kan selvfølgelig delvis findes i forhold som landets ringe størrelse, der medfører, at befolkningen er ret homogen, og de manglende naturlige muligheder for sværindustri, der har medført, at landbruget økonomisk var det dominerende erhverv, i antal beskæftigede og værdien af produktion til midten af 30'erne og i andel af eksporten til midten af 1950'erne. Men Danmark er et særtilfælde ved sin organisering af en vigtig del af befolkningen i andelsselskaber, den traditionelt udbredte frihed i undervisningssystemet og det deraf følgende "frisind" og den særlige organisering af religionen i folkekirken – en helt enestående institutionel konstruktion. Ganske vist er der megen selvgodhed og selvovervurdering forbundet med fremhævelsen af de demokratiske frihedstraditioner i Danmark.

Og der er ingen garanti for, at de kan holde til den moderne udviklings fremtidige belastninger. Men stort set samstemmende udtalelser fra udlændinge og mine egne erfaringer, når man (jeg) vender tilbage efter lange ophold i udlandet peger alligevel på, at der er lidt om snakken. Og kapitalismen har faktisk virket mindre aggressiv og har hidtil været præget af mange små (nye) virksomheder, som tidligere har kunnet finde nicher for specialprodukter på verdensmarkedet. Æren for hele denne situation placeres endnu af mange hos Grundtvig og grundtvigianismen. Hverken Grundtvig eller grundtvigianismen var skyld i, at den danske agrarstruktur udviklede sig som den gjorde i 1800-tallet. Den var domineret af ca. 60.000 gårde (70 % af den dyrkede jord), hvoraf de ca. 30.000 var mellemstore gårdbrug på 4-12 tdr.hartkorn. (30-120 ha) og optog 75 % af bondejorden, dvs. godt halvdelen af et samlede dyrkede areal. Disse brug var store nok til – i samarbejde – at kunne deltage i den videnskabeliggørelse af produktionen, som med stigende hastighed satte ind i løbet af århundredet. Men de var ikke så store, at ejeren var unødvendig i produktionen. Som Vagn Wåhlin har argumenteret for flere steder (Wåhlin 1981, 7-15) er det rimeligt at kalde den samfundsstruktur, som blev præget af disse brug, der kom ud af landboreformerne i slutningen af 1700-tallet, for agrarkapitalisme.

Normalt tillægges landboreformerne i 1780'erne afgørende betydning for den senere udvikling. Rigtigt er, at de er et enestående eksempel på en absolutistisk oplysningsrevolution fra oven. Men ved at placere hovedansvaret på landboreformerne, overser man den forbløffende kontinuitet i antallet af gårde fra slutningen af 1500-tallet, hvor en ny agrarstruktur med vægt på selvstændigt drevne fæstegårde i stedet for hovedgårdsjorde dyrket af jordløse blev endeligt fastlagt. Denne nye agrarstruktur opstod som svar på den senmiddelalderlige agrarkrises opløsning af højmiddelalderens storgodsdrift. I 1600- og 1700-tallet formåede kongemagten at fastholde mellem 50.000-60.000 gårde som skattegrundlag, trods adelens forsøg på at reducere dem. Man forstår derfor bedst landboreformerne som en fortsættelse af en godt 200-årig skattepolitik fra kronens side mod adelen. En politik som lykkedes i 1780'erne, fordi de toneangivende storgodsejere på øerne indså deres interesse i at få disponibel kapital til investeringer som erstatning ved salget af de relativt urentable fæstegårdsjorder. På kort sigt styrkedes godsejerne – især økonomisk – men på længere sigt blev de svækket, hvorfor det lykkedes det nationalliberale borgerskab, 1842-66 i alliance med bønderne, ublodigt at indføre en liberal forfatning (i to tempi først 1830/1834 så 1848-49).

Betegnelsen "agrarkapitalisme" indebærer ikke, at det kun var gårdene, der havde økonomisk (og social) betydning. Faktisk var de ca. 10-15 % af jorden, der dyrkedes på godsernes hovedgårde afgørende både for indførelsen af ny

teknologi og kapitaldannelsen, og senere blev husmandsbrugene afgørende for den animalske produktion, selvom de kun omfattede 10% af det samlede dyrkede areal. Men der kom et særligt samspil mellem by- og landøkonomi og et særligt forhold mellem de forskellige produktionsenheder på landet ud af denne udvikling. Det er hele dette kompleks af økonomiske, sociale, politiske og idémæssige forhold, vi tænker på med udtrykket den "danske " vej til (agrar)kapitalismen. Det er ikke et særligt præcist udtryk, men det skal betone, at kapitalismen var dominerende i Danmark før den industrielle revolution 1850/1890 og opkomsten af en egentlig industriarbejderklasse. Den største del af produktionen, også den der var beregnet til at sælges på markederne her og i udlandet (især England), foregik i mellemstore enheder, med op til omkring 10 beskæftigede. Men en stor del af disse 10 tilhørte familien, hvilket gav livet på landet en særlig aura af både tryghed og patriarkalsk undertrykkelse.

Grundtvig og grundtvigianismen

Alle disse forhold var bestemmende for, at Grundtvigs religiøse og politiske tanker slog an i store dele af befolkningen. Man kan principielt godt forestille sig, at en person i et andet land kunne have udviklet et tilsvarende tankesystem som (dele af) det grundtvigske. Men det er svært at se, hvor det ellers ville have kunnet slå an i store dele af befolkningen. Grundtvigs tanker udformedes – især efter gennembruddet i 1838-40 – i åben dialog med først de gudelige vækkelser, senere med mere direkte politiske organiseringer. Man kan godt bruge udtrykket dialog, hvis det forstås som en enetale, der blev optaget og omsat af andre, hvorefter Grundtvig ad uafklarede veje indarbejdede disse handlinger i sin fortsatte tankestrøm. I selve samtalen var han en dårlig og utålmodig lytter, der foretrak selv at tale eller skrive hele tiden.

Der er principielt tre måder, som en tænker kan fungere på i forhold til en bevægelse. Tænkeren (eller den intellektuelle) kan formulere sig fuldstændig frit, tilsyneladende uden at bekymre sig om, hvorvidt tankerne er "samtidige" med det omgivende samfund, og hvorvidt de kan betyde noget for andre. Et eksempel på en sådan manglende forbindelse kunne være den bevidst og beslutsomt ufolkelige Søren Kierkegaard (1813-55), men også nogle af de franske utopiske socialister fra første halvdel af 1800-tallet kunne nævnes. En intellektuel kan også vælge at formulere sig direkte for en bevægelse og hævde at udtrykke dennes egen inderste mening. Det var hvad Karl Marx (1818-83) og Friedrich Engels (1820-95) gjorde, og dette forhold er i dag den knæsatte marxistisk-socialistiske opfattelse af det rette forhold mellem tanke og bevægelse. Forholdet bliver imidlertid let, at den intellektuelle forsøger direkte at gå ind og administrere bevægelsen – Marx lod sig således vælge til generalsekretær i 1. Internationale. Det har i socialismens historie ført til

permanente spændinger og konfrontationer mellem praktikere og teoretikere, og det deraf følgende i teorien stærkt overbetonede modsætningsforhold mellem teori og praksis. Den tredje mulige form for forbindelse er den, der dækker forbindelsen mellem Grundtvig og "grundtvigianerne", af hvilken afskygning de nu end var. Tænkeren formulerer sig for sig selv eller eventuelt for den institution, vedkommende kender og arbejder i – i dette tilfælde kirken. Af samfundsmæssige årsager, som den intellektuelle ikke selv er herre over, kan disse selvstændigt formulerede tanker anslå temaer, der er behov for, formulere politiske eller religiøse behov og derved bidrage til at få dem frem i lyset, gøre dem "politiske". Således kan en ideologs selvstændigt og 'ikke-ansvarligt' formulerede tanker slå an og blive brugt af andre, eventuelt til andre formål end oprindeligt tænkt. Det er delvis tilfældet for Grundtvigs vedkommende, selv om man nok ikke skal lade sig narre af hans tilsyneladende verdensfjernhed til at tro, at han ikke vidste, hvad han gjorde, når han udtalte sig. Hans poesi vidner i den grad om en sikker fornemmelse for, hvad livet handler om, at han må have vidst, hvad han gjorde. Men han lod andre om at føre sine idéer ud i livet, sådan som vi kender det fra hele højskoleområdet.

Forsamlingsfolkene kom af sig selv til Grundtvig. Ingen af parterne indfangede hinanden. Kun hos denne bevægelse 'nedefra', fandt Grundtvig et optimistisk, selvansvarligt religiøst syn, der svarede til hans eget. Til gengæld stillede han ingen religiøse krav til det folkelige arbejde heller ikke efter 1845, hvor han via sin anden hustru Marie Toft, (født Carlsen, levede 1813-54) blev draget mere direkte ind i det. Som teologen K. E. Løgstrup har udtrykt det:

I forrige århundrede, da kirken endnu indtog en plads og var en magt i samfundets politiske opbygning, skelnede Grundtvig mellem kirke og skole. Omsat i vort tungemål skelnede han mellem kirke og kultur. Det betød ikke, at han var af den opfattelse, at vor tilværelse går for sig i områder, der er skilte fra hinanden med lyd- og lystætte vægge. Han vidste udmærket godt, at kirke og kultur havde med hinanden at gøre, og at de kunne være forbundsfæller. Man behøver også bare at tænke på, hvad der i århundredernes løb er tilskudt den danske folkekirke af arkitektur, musik og digtning. Med sin skelnen ville Grundtvig tage afstand fra, at kirke og kultur befandt sig i et formål-middel forhold til hinanden. Kirken havde at afstå fra at gøre kulturen til middel for sin forkyndelse, dens opgaver var ikke at kirkeliggøre kultursjælen. Heller ikke skulle kulturen reducere kirken til et middel for sine formål. Kirken skulle ikke løbe statens ærinde. Kort sagt, en forudsætning for at kirke og kultur kunne være forbundsfæller var, at de hver for sig afstod fra at reducere den anden til redskab for sig. Forskellen mellem at være forbundsfælle og at være redskab kan overføres til forholdet mellem politik og kulur. I politiseringen reduceres

kulturen til et redskab for politikken. Som formålet med alt bliver politikken total (og totalitær) og kulturlivet bliver politikkens lakaj. Kulturen fratages den selvstændighed, der er en betingelse for, at den kan være politikkens forbundsfælle. (Løgstrup 1982, 159-160).

"Grundtvigianismen" var hverken et system eller et parti i hans egen levetid, kun en inspirationskilde. Først efter 1870 blev "Grundtvig taget til fange af grundtvigianerne" som Pontoppidan Thyssen har formuleret det. I begyndelsen fungerede Grundtvigs tanker i en jævnbyrdig alliance med bondebevægelsen fra 1850'erne; denne alliance førte siden pga. den skærpede politiske konfrontation mellem Højre og Venstre efter 1870 til, at grundtvigianismen blev en politisk ideologi for gårdejerne. Som en fane over en politisk bevægelse blev den båret af politikere som Sofus Høgsbro (1822-1902). Sådan opfattedes det i hvert fald i samtiden og den umiddelbare eftertid. Denne udvikling førte til, at grundtvigianismen blev til en institution, der levede på fortiden. Det har især været karakteristisk for den kirkelige grundtvigianisme, mens højskolerne, pga. den bredere sociale rekruttering og tilgang fra byerne, har ændret sig mere i takt med det øvrige samfund. De retninger, der siden har påberåbt sig Grundtvig, som Åge Møllers reaktionære grundtvig-renæssance fra mellemkrigstiden og Tidehvervsbevægelsen efter 1945 har ifølge kendere ikke noget med Grundtvig selv at gøre (Pontoppidan Thyssen 1958 og 1983).

Grundtvigianismen, Indre Mission og demokratiet

Den kirkelige retning, som knyttede sig til Grundtvig, var præget af optimisme med hensyn til menneskets egne muligheder. Den stillede krav om økonomisk og kulturel frihed, først gennem bred folkelig uddannelse siden gennem overtagelse af den økonomiske og politiske magt. Derfor har der været tradition for at fortolke grundtvigianismen som den eneste funktionelle ideologi for gårdmandsklassen. Traditionen går tilbage til den kommunistiske forfatter Hans Kirk (1898-1962). I en række indflydelsesrige artikler og romaner, først og fremmest *Fiskerne* fra 1928, stillede han den lyse og optimistiske, grundtvigianske "fattigmandsreligion" op over for den mørke og tunge "småkårsmandssreligion" i Indre Mission (oprettet 1853, fra 1861 ledet af præsten Vilhelm Beck). I en programmatisk artikel i det lille venstreradikale tidsskrift *Clarté* fra 1926 formulerede han sin materialistiske hypotese således:

På den gode jord er befolkningen hovedsagelig grundtvigiansk, mens den få kilometer borte er overvejende missionsk. Man kan i virkeligheden sige, at vi har to religioner, som hver har sin naturlige jordbund, bogstaveligt talt. Den ene dyrker guden for vækst og frodighed, den anden Kristus, forfængelighedens og underkastelsens symbol. (Kirk 1926, 22).

Fra den modsatte ende af det politiske spektrum tolkede digteren Kaj Munk (1898-1944) modstillingen i de samme sociologiske kategorier i sit skuespil *Ordet* fra 1926. Videnskabeligt spidsformuleredes tesen i det indflydelsesrige værk af kirkehistorikeren P. G. Lindhardt, *Vækkelse og kirkelige retninger* (først udkommet som en serie artikler 1948-49, senere i flere omgange i bogform). I kapitlet "Grundtvigianismen bliver til" formulerede Lindhardt sin opfattelse således:

De dogmatiske formuleringer dækker to helt forskellige menneskesyn, to modsatte anskuelser af livets mål og mening. Det lyse syn, i pagt med troen på livets harmoni og stadige vækst, vil lettest slå rod i en samfundsklasse som lever i daglig kontakt med den groende natur og har opnået en sådan social og økonomisk balance at man begynder at kunne se længere end blot til dagen og vejen; det syn vil man snarest finde hos mennesker af en vis sjælelig harmoni og med erfaring om at det også gror op fra pengekistens bund. Grundtvigianerne var ved at få sans for perspektiver, både i bredden og længden; de andre kunde kun opfatte det i dybden, dvs. – pietistisk forstået – ud fra "det ene fornødne", og at det "fornødne" just kunde være at blive "et sandt menneske" faldt ikke indenfor deres synsvinkel. Det mørke syn hører hjemme i lag som er nødt til at "være tro over lidet" fordi de intet ejer, men må leve fra hånden i munden; og det svarer også til temperamentet der – måske just bestemt af det sociale plan – ikke formår at fatte tilværelsen i harmonisk enhed, men kun i brud og konflikt. Teologisk kan modsætningen udtrykkes – som den også idelig blev – i debatten om gudsbilledet i mennesket, om dets totale eller kun delvise fordærvelse. (Lindhardt 1959, 73-74).

Lindhardt konkluderer sin sociologiske analyse af de to religioners klassemæssige basis:

Debatten om de problemer vi har nævnt viser klart forskellen på et mere og et mindre udviklet stade, og dertil svarer i det store og hele – naturligvis ikke med matematisk præcision – det skel der ved århundredets midte inden for "almuen" skilte gårdmandsklassen fra husmænd, daglejere, tjenestefolk, håndværkere eller fiskere. Derfor fik de grundtvigske præster mest tilslutning og blev bedst forstået af gårdmændene; dermed begyndte der at tegne sig konturer af et grundtvigsk kirkeligt-folkeligt parti; de andre – som var skilt fra de grundtvigske ved sociale eller psykologiske grænser – blev ensomme; de hjemfaldt til sekterne eller blev reddet for kirken gennem Indre Mission. (Lindhardt 1959, 74).

Denne konsekvente og tilsyneladende overbevisende forklaring har provokeret en mængde konkret detailforskning. Først i 1960'erne en stor undersøgelse af vækkelserne i første halvdel af 1800-tallet under ledelse af kirkehistorikeren Anders Pontoppidan Thyssen, siden en række arbejder under ledelse af min kollega Vagn Wåhlin. Det samstemmende resultat er, at den direkte klasseforklaring er en god idé, men forkert. Valgmenighederne domineredes ikke talmæssigt af gårdmænd, det fremgår af de bevarede medlemslister. Det generelle mønster er, at hele sogne blev enten grundtvigske eller indre missionske – eller slet ikke vakte; det sidste var immervæk tilfældet for halvdelen af alle landets sogne ved det første menighedsrådsvalg i 1909. Hvad der skete i det enkelt sogn, synes at afhænge af, hvad sognets elite valgte. Dette falsificerer ikke helt og holdent klasseforklaringen, men nuancerer den derhen, at det nok er muligt at påvise en sammenhæng mellem klasseinteresse og selvstændig kirkeaktivitet. Men det er ikke muligt at forbinde én bestemt klasse med ét bestemt teologisk program. Funktionelt set var såvel grundtvigianisme som Indre Mission redskaber for gårdmandsklassens frigørelse fra den gamle og den nye overklasses ideologisk-kulturelle formynderi – et redskab der samtidig blev brugt til undertrykkelse af de andre agrare klasser, husmænd og jordløse landarbejdere, sådan som historikeren Thorkild Kjærgaard har understreget i flere arbejder (1985 og 1991). Med disse nuanceringer holder tesen om gårdmændenes og de kirkelige vækkelsers betydning for den politiske og mentalitetsmæssige særudvikling i Danmark.

Den systematiske udbredelse af Grundtvigs ord og – måske vigtigere – eksempel, som først og fremmest blev institutionaliseret i folkehøjskolerne, tillægges normalt helt afgørende betydning for, at de danske bønder (eller rettere kapitalistiske landbrugere/farmere) i 1880'erne formåede at omlægge og omorganisere produktionen til forædlede mejeri- og slagteriprodukter, som kunne konkurrere på verdensmarkedet. Man kan sige, at de danske gårdmænd snarere benyttede sig af de lave kornpriser i Europa, end led under dem. I 1882 oprettedes det første andelsmejeri, i 1903 behandlede andelsmejerier mælken fra 80 % af alle køerne. Den amerikanske historiker William Michelson har leveret en systematisk analyse af forholdet mellem religion og økonomisk ændring i Danmark ud fra Max Webers teori om den protestantiske etik som grundlag for kapitalismen i en artikel med den sigende titel, "From Religious Movement to Economic Change". Han understreger betydningen af den samlede sociokulturelle situation, som grundtvigianismen udgjorde og ikke kun den snævre institutionalisering af undervisningen i Folkehøjskolerne (Michelson 1968, 229).

Det er muligt, at privatkapitalistiske aktieselskaber ville have kunnet klare omstillingen lige så godt som andelsvirksomheder, hvor man fra 1890'erne

stemte efter "hoveder i stedet for høveder". Vi véd det bare ikke, for der findes ikke andre eksempler på en så massiv og omkostningsfri omlægning af et helt agrarsamfunds produktion. Den manglende modernisering af det nordslesvigske agerbrug i samme periode, hvor provinsen hørte til det tyske kejserrige, antyder, at der var ganske specielle forudsætninger til stede i Danmark. Forudsætninger som det er rimeligt at forbinde med et levende og oplyst, selvorganiseret samfundsliv inden for den dominerende gårdejerklasse. Konsekvensen af denne manglende teknologiske fornyelse i Slesvig var f.eks. at en sønderjysk gennemsnits ko ved genforeningen i 1920 kun gav 1422 kg. mælk, hvilket var 728 kg. (!) mindre end gennemsnittet i Danmark. Denne meget store forskel på tempoet i den agrarkapitalistiske udvikling før 1914 gav problemer for det sønderjyske landbrug efter genforeningen i 1920. Man går oftest meget diskret hen over denne episode i dansk histories (og historieforsknings!) stolteste stund. Dog har Troels Fink en del forblommede antydninger om forkert økonomisk politik og utilfredshed blandt slesvigske bønder efter 1920, der ligefrem førte til oprettelsen af en slesvigsk selvstyrebevægelse under Cornelius Petersen og fremgang for det hjemmetyske parti (Fink 1955, 29-32). Kun langsomt lykkedes det at integrere Sønderjylland i det danske samfund. I grunden lykkedes det først, efter at landbruget havde tabt sin dominerende betydning.

Det eneste grundigt udforskede tilfælde, som kommer i nærheden af den danske folkeoplysning og det danske agrare sociale system, er den canadiske midtvest provins Saskatchewan mellem 1930 og 1950. Den økonomiske og politiske situation i Saskatchewan blev i årene 1948-50 kortlagt af den amerikanske politiske sociolog S. M. Lipset. Han ønskede at finde ud af, hvorfor der netop i denne provins udviklede sig et agrarsocialistisk politisk parti og en udbredt kooperativ bevægelse som svar på den økonomiske verdenskrise, mens der ikke skete noget tilsvarende i andre hvedeproducerende, nordamerikanske stater, hverken i North Dakota i USA eller den canadiske nabostat Manitoba – Lipset sammenlignede eksplicit med den sidste. Under sit feltarbejde i Saskatchewan mødte han et levende politisk-kulturelt liv på den udstrakte, opdyrkede prærie, hvor der ingen bysamfund fandtes. Et samfund der tilsyneladende levede efter Grundtvigs principper. I sit forord formulerede han indtrykket således:

Farmerne er interesserede i deres samfund og dets forbindelser med resten af verden. Vinter efter vinter, når hvedehøsten er i hus, holdes tusindvis af møder overalt i provinsen af politiske partier, kirker, farmernes uddannelsesforeninger og kooperativerne. Der er også uformelle møder, hvor farmerne diskuterer økonomiske og politiske problemer. Disse farmere, som ikke presses af kravet om at stemple ud og ind hver dag, farmere som er

kommet fra alle egne af Europa og Nordamerika, mødes regelmæssigt og undersøger Adam Smiths, Karl Marx', William Morris', Henry Georges, James Keir Hardies, William Jennings Bryans, Thorstein Veblens og andres idéer.
Næsten enhver engelsktalende farmer abonnerer på tre eller fire ugeblade for farmere, ugeblade der er veritable forrådskamre for økonomisk og politisk debat. I deres læserbrevsspalter diskuterer de mere velformulerede og debatlystne farmere fordele og ulemper ved religion, regeringssystemer, Sovjetunionen, socialisme, offentlig sygesikring, samfundskredit og fremgangsmåder for salg af hvede. Når jeg rejste rundt i provinsen, lærte jeg hurtigt ikke at blive overrasket, hvis en farmer, som jeg var ved at interviewe, åbnede en bog af Morris, Henry George, Veblen, Major C.H. Douglas eller en eller anden mere teknisk samfundsvidenskabsmand. (Lipset 1971, 11-12).

Men dette er som sagt en enkeltstående undtagelse, som nærmest bekræfter reglen om det danske (ud)dannelsessystems og den politiske kulturs særlige karakter.

Hegemoni over bybefolkningen

I perioden mellem 1830 og 1848 udvikledes i Danmark moderne politiske opfattelser, og befolkningen begyndte at organisere sig. Ifølge den liberale politiske opfattelse skulle samfundets medlemmer organisere sig efter idéer og konkurrere om den politiske magt ved hjælp af frie valg (hvor de liberale ganske vist mente, at kun dem, der havde forstand på at styre, burde have lov til at stemme!). Men det var teori. I praksis viste det sig allerede før den politiske omvæltning i 1848, at skillelinierne gik efter socialt eller klassemæssigt tilhørsforhold. Det søgte de liberale akademikere, embedsmænd og storborgere at skjule ved dygtigt udformede appeller i 'folkets' navn. Med oprettelsen af Bondevennernes Selskab i 1846 lykkedes det de liberale at lokke gårdmænd og husmænd med ind i en alliance mod den enevældige kongemagt. Midlet de brugte til skabelse af denne alliance på tværs af klasserne var den »nationale vækkelse« (eller rettere nationalistiske ophidselse) omkring hertugdømmets Slesvigs nationale tilhørsforhold. Slesvig styredes af den danske konge som hertug af Slesvig og Holsten; i den sidste egenskab var han siden 1815 medlem af Det tyske Forbund. Efter indgåelsen af denne alliance blev de liberale til de nationalliberale. Prisen, de liberale betalte for denne alliance, var et brud med deres borgerlige standsfæller i Kiel, hovedstaden i Holsten. Disse to grupper havde politisk arbejdet tæt sammen i 1830'erne. Kiel og København var tæt forbundne som de to hovedbyer i det danske monarki; de eneste byer med et egentligt borgerligt lag af akademisk uddannede. Den tætte forbindelse mellem byerne illustreres af det faktum, at det var her, det

første dampskib blev sat ind i fast rutefart (dampskibet Caledonia i 1819). Disse socialt tæt forbundne og politisk enige grupper brød med hinanden i 1842 på grund af den nationalistiske stemning, som de var nødt til at piske op for at kunne overtage den politiske magt med støtte i den selvstændige gårdmandsklasse på landet. Ikke fordi de havde høje tanker om disse »grå vadmelsmænd« eller gik ind for demokrati, forstået som flertalsstyre, men fordi de erkendte, at støtte fra gårdmandsklassen var nødvendig for at få magten.

Taktikken fungerede fint helt frem til de nationalliberales politiske sammenbrud efter det militære nederlag efter det fejlslagne forsøg på at indlemme Slesvig i november 1863. I 1866 tog gårdmændene konsekvensen heraf og støttede godsejernes reaktionære magtovertagelse med 1866-grundloven. Alliancen mellem store og små bønder holdt kun til 1870, men vi ved fra vore nabolande Sverige og Tyskland, at det ikke nødvendigvis måtte gå sådan. Dér dominerede godsejerne længe med støtte fra bønderne. I Danmark skiftede de nationalliberale snart side under indtryk af truslen fra den fremvoksende arbejderklasse og sluttede sig sammen med deres gamle arvefjender, godsejerne i partiet Højre. Højre bekæmpede demokrati og sociale reformer, først dem som gårdmændene (Venstre) krævede, siden arbejderklassens krav fremført af fagforeningerne og Socialdemokratiet. Indtil den tabte krig med Tyskland i 1864 regnede det nationalliberale byborgerskab ubekymret med, at den politiske magt rettelig burde tilfalde eliten. Den nationalliberale politiker Orla Lehmann (1810-70) formulerede denne opfattelse i 1860 i en herostratisk berømt tale på det tidspunkt, da gårdejerne var begyndt at tage konsekvensen af den almindelige valgret (for mænd), der var indført i 1849, og stemte imod det nationalliberale borgerskab i vigtige sager. Efter hans mening var det indlysende, at magten kun burde udøves af dem, der havde den rette indsigt, og det var for ham "de Begavede, de Dannede og de Formuende" ikke "den uoplyste Almue". I sin helhed sagde Lehmann følgende:

Da Danmark i 1848 udførte det dristige Vovestykke, at overdrage Magten til det hele Folk, da var det ikke for at lægge Statsstyrelsen i den uoplyste Almues Haand, og endnu mindre for at udlevere den til nogle egennyttige og snedige Demagoger. Det er de Begavede, de Dannede og de Formuende, som i ethvert civiliseret Samfund have Overvægten i de offentlige Anliggenders Bestyrelse, og Alt, hvad Ligheden kan fordre og kan yde, det er at gjøre det muligst let for enhver Begavelse at erhverve sig Dannelse og Formuenhed og dermed Anseelse og Indflydelse. (Lehmann 1861, 85-86).

Kort efter måtte de overlade den politiske magt til en alliance af godsejere og gårdmænd. Efter bruddet mellem parterne i 1870 beholdt godsejerne magten. Som mindretal regerede de ved hjælp af kongens monopol på den udøvende magt og den tidligere så liberalistiske embedsmandsstands loyale støtte, mens gårdmændene gik i skarp opposition, markeret ved oprettelsen af partiet Det forenede Venstre i 1870. Grundtvigianerne kom, skønt de var i mindretal, til at dominere partiet. De indledte i 1870'erne en kulturkamp med de konservative og de byliberale om magten over skole og kirke – og vandt. Denne kulturkamp om skolesystemet var i virkeligheden langt mere afgørende for etableringen af et kulturelt hegemoni og dermed det særligt »danske« ved den politiske kultur og på længere sigt en »dansk« mentalitet end den langt mere publicerede litterære kulturkamp i 1880'erne (som den er analyseret i Hakon Stangerups klassiske værk fra 1946). Denne sidste har altid haft radikale intellektuelles bevågenhed pga. kvaliteten af indlæggene fra brødrene Brandes, Viggo Hørup og de øvrige »europæere«. Men i virkeligheden resulterede deres glansfuldhed og tilsyneladende triumf med grundlæggelsen af avisen *Politiken* i 1884 ikke i et kulturelt hegemoni. Det fik derimod grundtvigianerne (og måske Indre Mission – dog i mindre grad). Relativt ubemærket, fordi et af grundtvigianismens kendetegn er, at den fremstiller sig som en ydmyg, trængt minoritet, samtidig med at den sidder på hele den kulturelle kapital.

Hvis man definerer grundtvigianismen i så vid forstand, at Indre Mission, sådan som jeg skildrede det tidligere i kapitlet, hører med, kan man sige, at gårdmændenes ideologi sejrede over byborgerskabets: ikke i institutionel form, men reelt. Og ganske vist i en udvandet form, der får kernetropperne til at slå kors (eller Thors hammer) for sig, men alligevel. Det er nemlig grundtvigianismens præmisser, som er blevet lagt til grund for den politiske (ud)dannelse i dette land. Det er lykkedes dem at præge deres modstandere bag om ryggen på disses egen selvforståelse. For mig at se er deres ideologi blevet til noget før-bevidst, noget »naturligt« (i grunden burde vi vel sige kulturligt), som ikke modsiges, fordi deres program er kommet til at definere hele danskheden. Det gælder for hele den herskende elite, de borgerlige såvel som repræsentanterne for arbejderbevægelsen, uanset hvordan de er blevet rekrutteret.

Der er mange indicier i de sidste tyve års grundige studier af arbejderbevægelsen og arbejderkulturen på, at det forholder sig sådan. Men netop kun indicier. Arbejderhistorikerne har stillet spørgsmålene anderledes, end jeg har gjort her, i et forsøg på at påvise, at den danske arbejderklasse har udviklet en selvstændig arbejderkultur ligesom den engelske og tyske. Og de historikere, der har behandlet mellemkrigstiden har været optaget af at drøfte borgerliggørelsen af socialdemokratiet i takt med, at det gik over til at

formulere sig som et folkeparti. Alt sammen prisværdige – om end lidt snævre – synsvinkler, som imidlertid overser den fundamentalt agrarkapitalistiske karakter af den danske kapitalisme, også efter det industrielle take-off i 1890'erne. Det vil føre for vidt her systematisk at føre bevis for min tese, men accepterer man den, må det få følger for analysen af den kulturelle påvirkning af forskellige dele af arbejderklassen. Ved analysen af arbejderklassen skal man i parentes bemærket skelne langt skarpere mellem de forskellige erhverv, generationer og regioner, end det tidligere har været almindeligt. Hvad der gælder for dele af den velorganiserede københavnske arbejderklasse gælder kun i beskedent omfang for provinsbyerne, for slet ikke at tale om landarbejderne og småhåndværkerne.

Fra ideologisk hegemoni til fælles mentalitet

Man har forsøgt at undersøge folkehøjskolernes betydning ved hjælp af statistisk-kvantitative undersøgelser. Det er i sig selv prisværdigt med forsøg på at underkaste de vante forestillinger en nærmere, fordomsfri efterprøvelse for at se, om de holder eller blot viser sig at være myter. Men det er næsten umuligt at opstille præcise parametre, som kan tælles, måles og vejes. For at afgøre betydningen af et så sammensat fænomen som et tankesæt og en vidtforgrenet bevægelse. Grundtvigianismen sejrede nemlig blandt andet, fordi den prægede modstanderne og tvang dem til at argumentere på gårdmændenes præmisser. Det gjaldt såvel for de europæisk orienterede intellektuelle i København, de senere radikale der på en interessant måde forbandt liberalisme, borgerlighed, antimilitarisme med en vis grad af folkelighed som for husmændene og landarbejderne.

Sågar Socialdemokratiet blev i Danmark afgørende præget af den agrarkapitalistiske virkelighed og af grundtvigianismens folkelighedsbegreb. I første omgang medførte denne dominerende agrare virkelighed, at det danske Socialdemokrati, SD, som det første i 2. Internationale udviklede en egentlig strategi for landbrugssektoren. I modsætning til teoretikeren Karl Kautsky og det tyske socialdemokrati, betragtede de danske socialdemokrater ikke kun landbruget som en tilbagestående sektor, der skulle (stor)industrialiseres. I stedet accepterede de at opfylde de jordhungrende landarbejderes ønske og oprette statshusmandsbrug, som senere, da disse blev uøkonomiske, blev afløst af kolonihaver og parcelhuse i umiddelbar nærhed af industricentrene. Bl.a. derfor er over 60 % af den danske befolkning i dag ejer af deres egen bolig. Denne strategi fik to konsekvenser. På det sociologiske plan medførte den, at partiet undergravede sin mulighed for på egen hånd at skaffe sig absolut flertal i befolkningen, sådan som det f.eks. skete i Sverige. Flertallet af de nye småbrugere, husmænd, der satsede på højtspecialiseret husdyrhold, tilsluttede

sig politisk det i 1905 oprettede Radikale Venstre, der bestod af en koalition af storbyintellektuelle (det såkaldte "europæiske" Venstre), afholdsfolk og husmandsorganisationer. Dette parti har lige siden været tungen på vægtskålen i dansk politik i stil med FDP i Vesttyskland, men traditionelt med en stærkere social bevidsthed end de tyske frie demokrater. I lange perioder fra 1909 til 1968 har det regeret i en eller anden koalition med Socialdemokratiet.

Den anden konsekvens af, at SD accepterede de privat ejede småbrug lå på det ideologisk-strategiske plan. I løbet af 1. verdenskrig blev det klart for ledelsen, at partiet næppe på egen hånd nogensinde ville kunne opnå flertallet. Under Thorvald Staunings karismatiske og faste førerskab i hele perioden 1910-42 gennemførtes en omlægning fra en klassepartilinie, der var formuleret i Gimleprogrammet fra 1876 og senest bekræftet i 1908, til fordel for en folkepartilinie. Denne blev først formuleret i 1923, knæsat i formuleringer som "det samarbejdende folkestyre" og "Danmark for folket" (1935) og udmøntet i det stabile regeringssamarbejde mellem radikale og socialdemokrater fra 1929 til l943. Det var ikke en særlig heltemodig ej heller konsekvent antifascistisk strategi, hvad der med pinlig tydelighed afsløredes i tilpasningsevnen (og -viljen) under de første år af den tyske besættelse 1940-43. Men samarbejdslinien var god for den nationale integration – meget bedre end gårdmandspartiet Venstres klassekonfrontationspolitik. Venstre forsøgte i perioden 1926-29 at vende tilbage til en renlivet markedsliberalisme med konsekvenser i form af nedskæringer af de offentlige budgetter, der den dag i dag kan registreres i form af huller i bibliotekernes indkøb i den periode.

Grunden til den senere velfærdsstat blev lagt i årene efter 1929 ved et tværklassekompromis mellem de fire gamle politiske partier, Venstre, Socialdemokratiet, Radikale Venstre og Det konservative Folkeparti (det tidligere Højre). Det blev symbolsk markeret med Kanslergadeforliget, der blev indgået 29-30/1 1933, akkurat samtidig med at Hitler overtog magten i Tyskland og etablerede det nazistiske "folkefællesskab" ved at eliminere alle socialister og kommunister. Formelt tog SD først det næste skridt fra det "politiske til det sociale demokrati" i 1945 med vedtagelsen af programmet "Fremtidens Danmark". Reelt var udvidelsen af demokratiet fra det rent politiske til det sociale og økonomiske dog allerede indledt i 30'erne i samarbejdet med de borgerlige partier om bl.a. valutacentralen og socialreformen. Karin Hansen og Lars Torpe har ret i at understrege forskellen mellem disse to demokratiopfattelser (1983), og at den snævert politiske dominerede i SD til 1945. Men den var ikke enerådende. Dette samarbejde dæmmede politisk op for såvel kommunismen – selv i dets mere "nationale" udgave under Aksel Larsen efter 1932 – som forskellige højrepopulistiske og nazistiske bevægelser.

Dette samarbejde lykkedes, fordi SD havde tilpasset sin internationale ideologi i liberalistisk retning til de faktiske klasseforhold i landet. SD er med jævne mellemrum blevet kritiseret for denne tilpasning af mere renlivede marxister, men linien er stort set blevet fastholdt helt op gennem den industrielle revolution i 1950'erne og 60'erne også under strukturkrisen efter 1973. Dette ses først og fremmest på den økonomiske politiks område, der er baseret på overførsler mellem forskellige grupper i samfundet frem for direkte statslig intervention i økonomien, produktionen såvel som boligmarkedet, sådan som det kendes fra Norge og Sverige – samt Frankrig og Spanien for at nævne et par andre eksempler på statsstyret kapitalisme. Denne økonomiske politik har medført en række svagheder i form af manglende evne til at styre den industrielle udvikling, svaghed overfor økonomisk pression fra især landbrugets side til opnåelse af støtteordninger og uddeling af enorme og ustyrlige inflationsgevinster til alle ejere af fast ejendom (Esping-Andersen 1985 og 1990). Men den har samtidig medvirket til at fastholde en industriel struktur med mange små, innovative virksomheder, der kan gå fallit og omstruktureres, uden at staten bindes til at støtte internationalt set urentable virksomheder, som det skete i Sverige i 1970'erne og i mindre grad i Norge i 1980'erne. Ligeledes har SD indenfor skole- og religionspolitikken fortsat en mere libertær tradition end den, der kendes i vore skandinaviske nabolande.

Den næsten liberal-anarkistiske accept af anderledeshed både hos socialdemokrater og borgerlige er blevet internationalt kendt og næsten berygtet bl.a. med den fortsatte statsstøtte til de eksplicit marxistiske Tvind friskoler (alle friskoler støttes efter samme regler, uanset formål), accepten af "fristaden" Christiania og afvisningen af atomkraft kombineret med satsning på vindkraft. Den særlige "danske" liberalistiske udgave af den skandinaviske velfærdsstat lever og vil sikkert overleve, trods alle profetier om det modsatte. På papiret kontrollerer "det offentlige", dvs. staten i ordets videre forstand, over 50 % af bruttonational-produktet, men det skyldes først og fremmest en statsliggørelse af de omsorgsopgaver, som kvinderne tidligere tog sig af på privat familiebasis. Med eksplosiv hast er de alle sammen gået ud på arbejdsmarkedet indenfor en periode på tyve-tredive år – kun 2 % af kvinder mellem 18 0g 70 betegner sig i dag selv som husmødre. Derfor har det været nødvendigt at definere sådanne opgaver som lønarbejde med de deraf kendte følger for bruttonationalproduktet og størrelsen af den offentlige sektor – og skatterne (Goul Andersen 1988). I realiteten lever det civile samfund temmelig uantastet videre trods "statens" tilsyneladende totale overvægt. Danmark er en social overførselsstat snarere end en social interventionsstat. Det er hvad der indtil videre er kommet ud af den danske udgave af den nordiske model.

Dansk mytologi

Ethvert samfund har brug for myter, og den centrale figur i nyere dansk mytologi er Grundtvig. Han navn har, ligesom f.eks. Thorvald Staunings, givet farve til de myter, der får Danmark til at hænge sammen. Dansk som sprog og danskerne som folk. Den selvtilfredse højskolejargon lurer lige om hjørnet, men Grundtvig var fænomenal. Han skrev dansk som Garcia Marquez skriver spansk, fabelagtigt og troskyldigt. Samtidig er han et reservoir af østlig visdom og vestlig snusfornuft. Grundtvig levede fra 1783 til 1872, dvs. fra stavnsbåndets sidste tid til arbejderbevægelsens spæde begyndelsesår. Han havde sin største betydning i en eksplosionsagtig periode i dansk historie, en opbruds- og vækstperiode, der fortsatte også efter hans død. Men nu er myten Grundtvig endegyldigt sat på museum. Det blev klart i Grundtvig-året i 1983 og besegles i disse år, hvor det danske land ændres mere radikalt end nogensinde siden slutningen af 1400-tallet, da den nuværende agrarstruktur blev lagt fast efter den senmiddelalderlige agrarkrises omvæltninger. Det land der kommer ud af 1980'ernes og 90'ernes omvæltninger er ikke Grundtvigs fædreland. Den mytologi, han var en vigtig bestanddel af, er i hastig opløsning, og det er på høje tid at gøre sig klart, at dens rammer er fortidige og fiktive. Derfor er det vigtigt at anskue Grundtvig og Grundtvigianismen i deres præcise historiske sammenhæng. Kun derved kan man som dansker skelne mellem levende myter og døde. For vi har dem med os alle sammen endnu, også det store flertal, der ikke selv er klar over det.

Nation og national identitet
– fra Herder til i dag

Nationalism begins as
Sleeping Beauty and
ends up as
Frankenstein's Monster
(Minogue 1967)

Johann Gottfried Herder

I juni 1769, samme år som Napoléon Bonaparte blev født i Ajaccio på Corsica, forlod en ung mand på 25 år Riga for at sejle ud på en rejse i det blå. Han hed Johann Gottfried Herder, var født i 1744 i Mohrungen, en lille by i Østpreussen, og var derfor tysk af sprog og kultur og luthersk af religion. Han havde studeret teologi og filosofi i Königsberg og også undervist der en kort tid, samtidig med at han som en god lovende intellektuel offentliggjorde et antal mindre arbejder i forskellige genrer. I Königsberg fulgte han Kants forelæsninger, men blev samtidig kraftigt inspireret af den pietistiske mystiker Johann Georg Hamann (1730-88). Kant, Hamann og Herder var stærkt præget af den tyske pietiske reaktion på Frankrigs sejr i trediveårskrigen. Den westphalske fred i 1648 knæsatte opsplitningen af Tyskland i flere hundrede småstater, men blev samtidig indledningen til en æra med et kulturelt fællesskab inden for den "tyske nation", som det tysk-romerske rige officielt hed siden 1486. En uddannet klasse krydsede rundt mellem universiteterne i hele det tysk-sprogede område fra Rhinen i vest til Riga og Praha i øst, fra Holsten (og København) i nord til Schweiz og Wien i syd. Det blev begyndelsen til det senere dannelsesborgerskab (Bildungsbürgertum), som var fælles om sprog og litteratur, men først sent – om nogensinde – følte behov for en fælles stat.

Denne tyske kultur var præget af en grundlæggende ambivalens overfor den sejrrige franske civilisation. På den ene side beundrede de dens resultater, men samtidig tog mange af de universitetsuddannede afstand fra det franske sprog, der var blevet det europæiske aristokratis foretrukne kommunikationsmiddel og hævdede Luthers tyske skriftsprog som afløser for latin. I 1687 fremlagde juristen Christian Thomasius (1655-1728) til sine kollegers store forargelse et program på tysk for studiet af det tyske sprog. Dermed indledte han bestræbelserne på at gøre tysk til et intellektuelt instrument på linie med det, der var sket i Frankrig halvandet hundrede år tidligere. Det var dette

kultiverede tyske sprog, der sammen med pietismen var forudsætningerne for Herder og den senere tyske historiefilosofi.

I 1764 drog Herder til Riga for at undgå preussisk militærtjeneste. Her ernærede han sig som lærer og hjælpepræst for den tysktalende befolkning i denne gamle hanseby, hovedstaden i Livland, der svarer til en del af de nuværende baltiske stater Estland og Letland. Peter den Store havde erobret hele Baltikum fra Sverige i begyndelsen af 1700-tallet, så Riga var en del af det russiske imperim, men det havde ikke ændret byens tyske kulturelle karakter. Her trivedes han tilsyneladende godt, blev protegeret af forskellige indflydelsesrige borgerlige og adelige familier, samtidig med at han forøgede sin viden om de slaviske og baltiske bondebefolkningers kultur. Herders mest blivende indsats bestod i ti år senere at legitimere disse bondebefolkningers kultur ved at udgive deres sange som såkaldte "folkeviser" (Volkslieder, 1778-79, genudgivet i 1807 under titlen Stimmen der Völker in Liedern). Han var ganske vist samtidig hovedansvarlig for at opfatte viserne som kollektive monumenter fra "folkets dyb" i stedet for de bevidste kunstprodukter eller omarbejdede udgaver af overklassens kunst, der reelt var tale om. Men derved var Herder blot et typisk produkt af sin tid og af sit intellektuelle miljø. Den begyndende romantiske dyrkelse af "ægte" folkekunst råbte på en sådan fortolkning og fik den (Burke 1978). Den videnskabelige legitimering af "folkedigtningen" gav han i et essay fra 1778 om digtningen indflydelse på folkeslagenes moral i ældre og nyere tid. Herders hovedpointe var, at digtningen tidligere havde haft en levende virkning, som nu var tabt. Den havde virket hos jøderne, grækerne og nordboerne som en "livets skat" (Schatz des Lebens). Rigtig digtning havde en særlig kvalitet, som man senere kaldte organisk. Men i 1700-tallets post-renæssance verden var det kun folkedigtningen ("folkeviserne"), som havde bevaret denne moralske autoritet. Det havde den gjort, fordi den cirkulerede i mundtlig form og blev fremført ledsaget af musik. Den dannede digtning derimod, som var afskåret fra båndet til musikken, var frivol snarere end funktionel. Som hans ven Goethe formulerede det:

Herder lærte os at opfatte digtningen som menneskehedens fælles ejendom, ikke forbeholdt nogle få privilegerede, dannede individer (citeret efter Burke 1978, 4).

Herder – og uafhængigt af ham brødrene Grimm – startede en formelig lavine af udgivelser af såkaldte *Volksmärchen, Volkssagen, Volkslieder, Volksbücher,* ja selv *Volksschauspiele* blev det til. På alle europæiske sprog, ikke blot tysk. Volkslieder blev som bekendt Folkeviser på dansk, norsk og svensk; til *canti popolari* på italiensk, *narodnye pesni* på russisk, *népdalok* på ungarsk. Der

opstod en hel videnskab til udgivelse af alle disse tekster, folkloristik – på dansk folkemindevidenskab (Cocchia 1952). Kort sagt den europæiske bevægelse, som Peter Burke så rammende har dømt "opdagelsen af folket" i det førmoderne Europa.

Dog ikke lige med det samme. Først drog den unge forsker og folkeligheds ideolog ud på en rejse "i det blå". Det gjorde den unge Herder efter eget udsagn, fordi han var "utilfreds med sit miljø og den isolation, han befandt sig i som lærer og som præst". Altså et oprør fra en typisk ung intellektuel, der ville bryde med trivialiteten og forudsigeligheden i en alt for fastlagt karriere. Men det blev et temmelig beskedent oprør, hvor han at dømme efter sin egen rejsedagbog ikke mødte større overraskelser, hverken i Nantes eller i Paris. Som ung intellektuel i Königsberg og Riga sukkede han efter rystende *Sturm und Drang* oplevelser, men de kom ikke på rejsen. "Mit liv", skrev han, "er en rejse gennem en serie af gotiske hvælvinger". Det forklarede han selv på den måde, at hans "indstilling ikke gik ud på at deltage, men først og fremmest at kontemplere, at tygge drøv" (Herder 1769).

De største oplevelser på rejsen blev mødet med den unge Goethe i Strasbourg og med Maria Karoline Flachsland. Den første skaffede ham fra 1776 ansættelse i Weimar, den sidste giftede han sig med. Sammen slog de sig ned i Bückeburg i det lille fyrstedømme Lippe, hvor Herder havde fået stilling som præst og konsistorialråd. Herfra kastede Herder sig ud i den filosofiske debat med en række angreb på oplysningstidens dyrkelse af den klassiske antik som normen for alting. Vigtige skrifter fra denne periode er prisopgaven *Über den Ursprung der Sprache fra 1772* og skriftet *Auch eine Philosophie der Geschichte* fra 1774. Denne aktivitet fortsatte med stigende fart til slutningen af 1780'erne, især hovedværket Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit I-IV, 1784-91. I 1789 brød han med Goethe og trak sig efterhånden skuffet tilbage fra verden. I 1803 døde Herder ret ubemærket i Weimar, selv om han var avanceret til et forholdsvis højt embede. Men inden da havde han nået at formulere det nationale program, som i tiden under og efter Napoléons erobringer af Europa greb især de tyske og slaviske folk i Centraleuropa. Han var en oplysningstænker, der brugte oplysningsfilosofien til at undergrave oplysningstænkningens universalistiske prætentioner og forhåbninger for i stedet at introducere en forskelstænkning, der selvfølgelig ved nøjere eftersyn også er universalistisk, bare på en anden måde. Det er slående, hvor meget de forskellige nationale bevægelsers påstand om at være helt unikke minder om hinanden.

Det er ikke overdrevet at hævde, som den russisk-britiske filosof Isaiah Berlin har gjort, at Herder bogstavelig talt opfandt forestillingen om at høre til (Berlin

1991). Normalt drives denne anerkendelse videre til også at se ham som grundlæggeren af den moderne nationalisme. Det er imidlertid kun rigtigt i den forstand, at han i Auch eine Philosophie der Geschichte fra 1774 for første gang i europæisk idehistorie brugte ordet i sit forsvar for nationernes individualitet:

Oder wenn in dieser Ausbildung eigner Nationalneigungen zu eigner Nationalglückseligkeit der Abstand zwischen Volk und Volk schon zu weit gediehen ist: siehe wie der Ägypter den Hirten, den Landstreicher hasset! wie er den leichtsinnigen Griechen verachtet! So jede zwo Nationen, deren Neigungen und Kreise der Glückseligkeit sich stossen – mann nennts Vorurteil! Pöbelei! Eingeschränkten Nationalism! Das Vorurteil ist gut, zu seiner Zeit: denn es macht glücklich. (Herder 1774, 45-46).

Men denne brug af ordet nationalisme er ikke identisk med den hysterisk selvovervurderende og fremmedhadende chauvinisme, der senere blev gængs, først i tysk senere i de andre europæiske nationalismer. Hvor andre tænkere på hans tid nøjedes med neutralt at observere forskelle i nationalkarakter og more sig over udslagene af nationalstolthed og fordomme, der var Herder bange for, at nationalkaraktererne skulle forsvinde. Derfor erklærede han, at "det var naturens hensigt, at alt, som kunne, skulle trives på jorden". Ifølge Herder har enhver gruppe sin egen Volks- eller Nationalgeist, "Denn jedes Volk is Volk; es hat seine National-Bildung wie seine Sprache" (1774, 41).

Sprog, kultur og mentalitet var for Herder de vigtigste særkender på nationer eller folk – han brugte de to ord i flæng – ikke deres statsretslige status. Vanerne, livsstilen, måden at udtrykke sig på er af værdi for et samfund, netop fordi de er udsprunget af dette samfund. Hele det kulturelle liv er skabt indefra i den særlige tradition, som kommer fra den fælles historiske erfaring, der kun deles af medlemmerne af gruppen. Den minimale forudsætning for at forstå andre folk og tider er derfor, at man har udsat sig for tilsvarende oplevelser. F.eks. kan man ikke fuldt ud forstå de skandinaviske sagaer uden selv at have oplevet de rå, udmattede sømænds kamp med havet, som Herder selv havde gjort på sin sejlads over Nordsøen til England undervejs til Nantes. Hans forestilling om nationen var fundamentalt ikke-aggressiv. Alt hvad han ønskede var kulturel selvbestemmelse. Han afviste på det bestemteste tanken om nogle folks overlegenhed over andre og brugte f.eks. ubekymret betegnelsen nation også om de såkaldt primitive samfund. Skurkene i historien var for ham store erobrere som Alexander den Store, Cæsar og Karl den Store, fordi de udryddede indfødte kulturer. Kun hvad der var unikt, havde for ham værdi. Derfor var han i opposition til universalismen hos de franske og tyske

oplysningstænkere. For Herder var der kun ganske få tidløse sandheder; tid, sted og det sociale liv var for ham alt, overhistoriske, tidløse regler intet.

Han var ikke dogmatisk – endsige konsekvent – i sin definition af nationen. I forskellige sammenhænge beskrev han nationalkarakteren ud fra sprog, vaner, udseende eller indstilling, i andre udledte han den fra klimaet eller landskabet, som det var almindeligt på hans tid. Han mente stort set ikke, at den nationale karakter kunne nedarves, kun indlæres. I 1700-tallets intense debat om arv versus miljø sluttede han sig til fortalerne for miljøets betydning. Ligesom den tyske Göttingenhistoriker August Ludwig Schlözer (1735-1809) gik han så langt som til at mene, at negre ville miste deres sorte farve, hvis de voksede op i Tyskland! Et dristigt udsagn vil vi jo nok mene i dag, men ikke et godt udgangspunkt for en diskriminerende Blut-und-Boden nationalisme, selv om han som alle sine samtidige opererede med en forestilling om menneskehedens udvikling gennem forskellige stadier. Herder gik ud fra, at alle mennesker havde samme moralske værdi og indstilling, og at forskellen mellem "oplyste" og "ikke-oplyste" nationer kun var en grads- ikke en artsforskel. Med hans egne ord:

Das menschengeschlecht ist bestimmt, mancherlei Stuffen der Cultur in mancherlei Veränderungen zu durchgehen; auf Vernunft und Billigkeit aber ist der dauerende Zustand seiner Wohlfahrt wesentlich und allein gegründet. (Herder 1789, 225).

Denne ikke-aggressive nationalisme blev udgangspunkt for begge de to mest indflydelserige opfattelser af national identitet i det 19. – og i grunden også i det 20. århundrede – henholdsvis en kulturel og en politisk definition af nationen.

Den kulturelle definition af national identitet

Herder var på ingen måde en stortysk nationalist og anerkendte uden videre såvel slavernes som skandinavernes, franskmændenes og italienernes ret (og pligt) til at udfolde deres egen nationale bestemmelse. Han var ikke selv interesseret i nationalitet men i kulturelle forskelligheder, det der blev historismens erkendelsesteoretiske program. Men begrebet Volksgeist skulle vise sig at få omfattende og skæbnesvangre konsekvenser. På en måde videreførte han blot Montesquieus (1689-1755) lære om de særlige omstændigheders betydning for ethvert folks liv og institutioner. Men han radikaliserede den så meget, at enhver forestilling om almengyldige love og regler blev umulig. Intet kan gælde ud over de forskellige kollektive bevidstheders grænse. Intet åndsprodukt kan løsrives fra sine lokale

oprindelsesbetingelser og vurderes i forhold til almene værdier som det gode, det sande og det skønne. Herder og den romantiske historisme førte alt det tilbage til historien, som oplysningsfilosofferne havde antaget var fælles og uforanderligt hos menneskene. For Herder var det ikke historien, det er muligt at gøre rationel som hos Voltaire og Hegel, men rationaliteten, der er historisk.

Dette program førte direkte frem til en anti-revolutionær, tilsyneladende 'objektiv' definition af nationen ud fra kulturelle eller etniske kriterier, som den man f.eks. finder hos den reaktionære franske tænker Joseph de Maistre (1753-1821), bl.a. gesandt for kongeriget Sardinien (Piemonte) i Sct. Petersborg i et skrift fra 1814 med titlen *Considérations sur la France:*

Forfatningen af 1795 (den anden franske republikanske forfatning under direktoriet u.ø.) er lige som alle sine forgængere lavet for mennesket. Men der er ikke ét bestemt menneske i verden. Jeg har i mit liv set franskmænd, italienere og russere, jeg ved takket være Montesquieu, at man kan være perser: men hvad mennesket angår, erklærer jeg, at jeg aldrig i mit liv har mødt det; hvis det findes, er jeg uvidende om det. (de Maistre 1814, 74).

Dette historiesyn indebar, at nation stod mod nation, og at disse ikke skabtes ved medlemmernes vilje, men tværtimod at medlemmernes vilje bestemmes af, at de tilhører nationens totalitet. Mennesket er et produkt af omstændighederne og ikke omvendt, som oplysningsfilosofferne troede.

Den klassiske formulering af det kulturelle nationalitets-princips absolutte forrang blev givet af den radikale, italienske, nationale demokrat Giuseppe Mazzini (1805-72) i 1857. Fra sit eksil i London formulerede Mazzini på tærsklen til den invasion af Sicilien, som Garibaldi foretog i 1859, en utopisk inddeling af Europa i 'nationale' enheder. Han forestillede sig elleve enheder, der alle – med Italien som en meget sigende undtagelse – efter vore begreber, men også efter 1800-tallets, ville være multinationale:

Spanien og Portugal forenet: Den iberiske halvø. Sverige, Danmark og Norge forenede: Den skandinaviske halvø. England, Skotland og Irland: det forenede Storbritannien. Italien, fra det yderste Sicilien til Alperne, inklusive det italienske Tyrol, Ticino, Corsica etc.: forenet til én stat. Schweiz med Savoyen, det tyske Tyrol, Kärnten og Krain (del af det nuværende Slovenien u.ø.) omdannet til en 'alpin konføderation'. 'Helleniet' (Grækenland) med Epiros, Thessalien, Albanien, Makedonien, Rumelien helt til Balkanbjergene, inklusive Konstantinopel.
Konstantinopel bør være hovedby, under græsk overhøjhed, i en konføderation af racer (europæiske og kristne) som i dag udgør det tyrkiske Imperium – dvs.

det østlige Østrig – Bosnien, Serbien og Bulgarien (det vil få Deres briter til at fare i flint). Østrig bør forsvinde: en stor Donau-konføderation: Ungarn, den rumænske race (Valakiet, Moldavien, Transsylvanien, Hercegovina etc.) Bøhmen etc. Tyskland inklusive Nederlandene og en del af Belgien (Flandern u.ø.). Frankrig inklusive den franske del af Belgien (Walloonie u.ø.). Rusland og Polen: resten delt mellem dem: to adskilte nationaliteter i forbund. Alt dette min kære vil være en bog, som efterkommerne må skrive, for jeg er så optaget af det særligt italienske, at jeg ikke har tid. (Mazzini 1857, 422).

Som man kan se et program, der ikke tog meget hensyn til de forskellige nationale bevægelsers krav, men mere tog sigte på at skabe 'levedygtige' stater. Baggrunden for at Mazzini i den grad kunne tillade sig at skalte og valte med de formulerede interesser var selvfølgelig først og fremmest, at det var et rent skrivebordsprojekt, som ingen forsøgte at føre ud i praksis. Alligevel er forsøget repræsentativt for meget af det, der blev søgt omsat i politisk handling af andre. Mazzinis teoretiske begrundelse var en bestemt opfattelse af, hvad der konstituerer en nation. For ham var en nation skabt af politiske loyaliteter. Men disse var ikke vilkårligt valgte. Kollektivet kunne kun finde sit udtryk i én, uafhængig nation-stat med ét sprog. Staten var for Mazzini ikke i sig selv målet – som den var det for så mange andre nationalitetsteoretikere – men middel til at realisere det egalitære demokrati. Som verden så ud, kunne han kun forestille sig dette demokrati overleve i relativt store stater. Derfor dette program, som trods sin hypotetiske karakter alligevel rummer en del ligheder med det, der faktisk kom ud af fredsforhandlingerne efter første verdenskrig.

Den politiske definition af national identitet

Det har vist sig umuligt at enes om en 'objektiv' definition af nation. Faktisk er de fleste krige siden den franske revolution blevet ført med henvisning til stridende udgaver af national og historisk 'ret'. Derfor er man ofte faldet tilbage på den operationelle og tilsyneladende simple formulering, at enhver folkegruppe, som definerer sig selv som en nation eller som opfattes sådan af andre, er en nation. Sådan argumenterede den franske orientalist og religionshistoriker Joseph Ernest Renan (1823-1892) i 1882 i det, der siden er blevet en af de berømteste tekster i nationalisme-forskningen, *Qu'est-ce qu'une nation? Conférence faite en Sorbonne 11 mars 1882*. Hans anliggende var 'videnskabeligt' at bevise, at den franske befolkning i Alsace-Lorraine havde 'ret' til sin egen, franske nationalitet, også efter at provinserne var afstået til Tyskland i 1871. Franskmændene havde ellers hidtil været tilhængere af en objektiv definition, men efter nederlaget i den fransk-tyske

krig fik de selv skoene på og ændrede opfattelse, akkurat som danskerne efter nederlaget i 1864, og især 1867, da Preussen indlemmede hele Slesvig som en preussisk provins. Renan spurgte retorisk, men ganske præcist:

Men hvad er da en nation? Hvorfor er Holland en nation, når Hannover eller storhertugdømmet Parma ikke er det? Hvordan kan det være, at Frankrig fortsætter med at være en nation, når det princip, som skabte det (monarkiet u.ø.) er forsvundet? Hvorfor er Schweiz med sine tre sprog, sine to religioner og sine tre eller fire racer én nation, mens Toscana f.eks., som er så homogent, ikke er det? Hvorfor er Østrig en stat og ikke en nation? Og hvorved adskiller nationalitetsprincippet sig fra raceprincippet. (Renan 1882, 893).

Bortset fra, at vi i dag efter anden verdenskrig og nazismen ikke spørger om raceprincippet, er dette relevante og langt fra fuldt opklarede spørgsmål. Anledningen til Renans overvejelser var, at velmeriterede, liberale, tyske historikere som oldtidsforskeren Theodor Mommsen (1817 -1903) og den venstrehegelianske, Feuerbachinspirerede religionshistoriker David Friedrich Strauss (1808-74) havde givet deres 'videnskabelige' bidrag til den tyske krigsindsats og rigssamlingen under Preussen ved at begrunde erobringen af Alsace-Lorraine/Elsass-Lothringen med, at befolkningen tilhørte den tyske Volksgeist. Folk i Alsace talte tysk og var af tysk kultur, derfor var erobringen legitim. Historikeren Heinrich von Treitschke (1834-1896), hvis lærebog i Tysklands historie blev udgangspunkt for den nye, nationalstatslige indoktrinering, formulerede det tyske synspunkt således:

Hvem vover endnu, stillet over for pligten til at bevare freden i verden, at påstå, at folkene i Alsace og Lorraine ikke ønsker at høre til Tyskland? Den hellige forpligtelse i disse store tider vil tilintetgøre teorien om selvbestemmelsesretten for hver enkelt gren af den tyske race – dette forførende krigsråb fra landflygtige demagoger – på det ynkeligste. Disse provinser er vores ved sværdets ret, og vi vil styre dem i kraft af en højere ret, i kraft af den tyske nations ret til at forhindre at de tabte børn for evigt holdes væk fra det tyske rige. Vi tyske, der kender såvel Tyskland som Frankrig, ved bedre, hvad der er godt for alsaciennerne, end disse ulykkelige mennesker selv gør, da de under den perverse franske indflydelse er blevet nægtet enhver virkelig viden om det moderne Tyskland. Vi ønsker at gengive dem deres virkelige identitet om fornødent mod deres egen vilje. (Treitschke 1897, 326).

Franske videnskabsmænd besvarede naturligvis denne udfordring ved at 'bevise' alsaciennernes 'ret' til at forblive franske. Det mest overbevisende svar blev givet af Renan i den førciterede tale, "Hvad er en nation?", der bevidst spiller på Abbé Sieyès' berømte tale fra 1789, "Hvad er Tredjestand?".

Renans og den historikeren Fustel de Coulanges' (1830-89) vanskelighed i diskussionen med tyskerne var, at de i tiden op til 1870 havde været fortalere for en objektiv nationsbestemmelse i stil med Herders *Volksgeist* – Fustel de Coulanges havde været professor i historie ved universitetet i Strasbourg 1861-70. Men den gik jo ikke i dette tilfælde, hvor det drejede sig om en tysktalende befolkning, som sang "O Tannenbaum" på tysk til jul og samtidig krævede ret til at synge "Marseillaisen" på fransk den 14. juli. Hvordan løse denne modsigelse mellem definitionsprincipperne?

Efter en grundig afprøvning af argumenterne for og imod de forskellige bestemmelser – det der stadig gør Renans tekst til en af de centrale i nationalismens teorihistorie – opgav han at henvise til befolkningens urgamle keltiske rødder, dens 'race'. Tværtimod indrømmede han uden forbehold, at alsaciennerne var tyske af sprog og af race – men på trods af det, franske af indstilling. Sådan havde det ikke altid været. I 1789 var Frankrigs grænser hverken logiske eller nødvendige. Det franske monarki havde i århundredet efter den westphalske fred i 1648 erobret store landområder i nordøst, som tidligere havde tilhørt Det tysk-romerske Rige. Men forbindelsen mellem provinserne udgjordes kun af det fælles dynastiske tilhørsforhold, på samme måde som det engelske kongehus' erobring af Irland og Scotland kun afstedkom en dynastisk forening. I slutningen af 1700-tallet frigjorde nationen sig fra sin konge og realiserede de højeste, politiske oplysningsideer i et nyt "åndeligt fællesskab" inden for de grænser, som det foragtede dynasti havde skabt gennem en ottehundredårig kontinuerlig ekspansions- og magtkonsolideringsproces. På den måde blev Frankrig en nation uden det dynasti, der havde skabt forudsætningerne, lige som USA og Schweiz, der havde opnået samme status på hver sin måde. Efter 1789 revolutionen definerede den franske nation sig som et politisk (valg)fællesskab med de styrker og svagheder, det har ført med sig. Flertallet af de tysktalende indbyggere i provinsen Alsace havde tilsluttet sig det nye, revolutionære fællesskab under revolutionskrigene i 1790'erne – i modsætning til de tyske Rhin-provinser, der var blevet indlemmet i Frankrig under Napoléon, men aldrig spurgt. Renan lagde i sin argumentation vægt på, at alsaciennerne ikke selv ønskede at være en del af det tyske rige, at de følte sig undertrykte og foretrak det franske politiske fællesskab symboliseret ved den republikanske tricolore, Marseillaisen og Marianne-figuren. Som han selv på et andet tidspunkt udtrykte det:

Man taler om Frankrigs ret og Tysklands ret, men burde tale om alsaciennernes ret til ikke at adlyde andre magter end dem, de selv har indvilliget i at adlyde. (citeret efter Finkielkraut 1987, 40).

Det førte ham frem til følgende berømte definition af nationalt tilhør:

En Zollverein er intet fædreland .... En nation er en sjæl, et åndeligt princip .... En nation er en stor solidaritet, formet af erfaringen med de ofre den har bragt i fortiden, og dem den er villig til at bringe i fremtiden .... En nations eksistens er en daglig folkeafstemning. (Renan 1882, 902-04).

Denne politiske defintion af nationalitet minder slående om den, der efterhånden satte sig igennem i en anden tabernation, den danske. Som allerede nævnt formulerede N.F.S. Grundtvig den i 1848 i sangen "Folkeligt skal alt nu være" midt under den ophedede strid med holstenerne og den del af den slesvigske befolkning, der ikke ville vælge dansk sprog og tilhørsforhold: "Til et folk de alle høre/som sig egne selv dertil/ har for modersmålet øre/ har for fædrelandet ild." Måske mente han det ikke helt, som det står, men gennem den defensive nationalitetskamp i Slesvig under det tyske styre 1864-1920 blev det til den officielle definition af danskhed, som det dog er blevet svært at få respekteret i dag, hvor der faktisk er fremmede som gerne vil have ild for fædrelandet og som har øre for sproget. Renans og Grundtvigs definition lægger vægt på vilje, solidaritet og samfølelse i befolkningen, hvordan det så end afgøres, og, hvad der i denne sammenhæng er det vigtigste, den organiserede politiske ramme – staten – inden for hvilken denne subjektivitet udtrykkes. Den logiske følge af Renans politiske nationsopfattelse måtte være at acceptere kulturel autonomi også inden for de eksisterende stater, hvadenten disse var nationalt definerede eller ej. Den konsekvens drog Renan naturligvis ikke for Frankrigs vedkommende, tværtimod var han en ivrig tilhænger af Den tredje Republiks systematiske centraliserings- og nationaliseringsproces med Jules Ferrys skolereformer, den tvungne værnepligt og alle de andre moderniseringer.

Med udgangspunkt i den politiske nationsdefinition er det muligt at drage to modsatte konklusioner på spørgsmålet om, hvorvidt stater helst skal være etnisk homogene, eller om multinationale stater kan fungere. Filosoffen John Stuart Mill (1806-73) slog i 1861 fast, at "det almindeligvis er en betingelse for frie institutioner, at regeringens grænser falder sammen med nationalitetens grænser" (Mill 1861, 232-33). Hans argument er, at den offentlige mening, som et repræsentativt styre forudsætter, ikke kan eksistere i et folk uden fællesskabsfølelse og fælles sprog. Afstand og isolation hindrer den nødvendige opinionsdannelse. Mills hovedargument er imidlertid, at en multinational stat mangler den garanti mod diktatur, som han troede eksisterede i nationale stater. I nationale stater skulle hæren ifgl. Mill ikke kunne bruges til indre undertrykkelse, fordi den er rekrutteret fra folket selv. Nationalt fællesskab sikrer ikke i sig selv frie institutioner, men frie

institutioner kan næppe eksistere uden et sådant fællesskab, hævder han. Nationalitet i politisk forstand er en nødvendig, men ikke en tilstrækkelig betingelse for demokrati.

I modsætning til dette radikalt-liberale synspunkt hævdede en anden brite, den konservativt-liberale historiker Lord Acton (1834-1902) i 1862, at "the combination of different nations in one State is as necessary a condition of civilised life as the combination of men in society" (Acton 1862, 150). Multinationalitet giver ifølge Acton vitalitet og spændinger til samfundet og virker udfordrende og uddannende for "tilbagestående" folk. Nationalitetsprincippet betyder isolation, stagnation og forfald. Det hænger sammen med, at

The greatest adversary of the rights of nationality is the modern theory of nationality. By making the State and the nation commensurate with each other in theory, it reduces practically to a subject condition all other nationalities that may be within the boundary. It cannot admit them to an equality with the ruling nation which constitutes the State, because the State would then cease to be national, which would be a contradiction of the principle of its existence. (Acton 1862, 157).

Den logiske konsekvens af Actons liberale synspunkt er derfor, at de bedste stater er imperier som det britiske og det østrig-ungarske, der indeholdt forskellige nationaliteter uden at undertrykke dem. I hans evolutionistiske perspektiv er nationalitetsprincippet et tilbageskridt, som lægger et kvælende tæppe over vitalitet, fremgang og udvikling. Actons forestilling om nationalitet reelt var reelt kulturel eller etnisk, selv om han talte om den i politiske termer. Sammenblandingen af de to definitioner af nationen har altid ført til uklarhed og uholdbare konsekvenser. Den eneste teoretiske tradition i 1800-tallet, som styrede relativt sikkert mellem objektivitetens Scylla og subjektivitetens Charybdis var overraskende nok den marxistiske. Eller rettere den del af den marxistiske tradition, som forsøgte at holde sammen på det civiliserede og relativt velfungerende østrig-ungarske monarki.

Den marxistiske debat om national identitet

Det første alvorlige forsøg på at omsætte den politiske definition af nationen til praktisk politik blev foretaget af de østrigske socialister (eller skulle man sige socialdemokrater), Karl Renner og Otto Bauer i et forsøg på at redde deres socialistiske enhedsparti gennem den krise, som den nationalistiske opposition fra især de tjekkiske fagforeninger havde kastet det ud i. 1896 havde det socialdemokratiske enhedsparti delt sig op sig i seks nationale føderationer, en

tysk, en tjekkisk, en polsk, en ruthensk, en italiensk og en jugoslavisk (sydslavisk). I 1899 vedtog partiet et vidtgående om end vagt formuleret program for de enkelte nationaliteters indre selvstændighed i det østrig-ungarske dobbeltmonarki, det såkaldte *Brünner Nationalitäten-programm* (efter den tjekkiske by Brno). Heri anbefaledes det at omdanne riget til en forbundsstat med garantier for kulturel autonomi til alle mindretal. Kompromisset holdt ikke, men under de politiske diskussioner havde de tyske østrigere Karl Renner og Otto Bauer foretaget en fundamental gennemtænkning af nationalitetsspørgsmålet og revideret de ret ugennemtænkte stortyske formuleringer fra især Marx' hånd 1848-50, som indtil da havde udgjort den marxistiske 'teori' om nationalitet.

Karl Renner (1870-1950), der var uddannet jurist, beskæftigede sig efter 1899 grundigt med nationalitetsspørgsmålet og mulighederne for en reform af det østrig-ungarsk rige – en beskæftigelse der blev mulig, fordi han efter socialisternes valgsejre i 1890'erne havde fået arbejdsro som bibliotekar i det østrigske parlament. 1902 udsendte han under pseudonymet Rudolf Springer værket *Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat. Teil I: Das nationale Problem als Verfassungs- und Verwaltungsfrage*. Sammen med to senere værker fra 1904 og 1906 er der tale om stadigt aktuelle standardværker til forståelsen af dobbelt-monarkiets indenrigspolitik og efterfølgerstaternes vanskeligheder med deres nationale mindretal.

Den grundlæggende præmis for Renners statslige reorganiserings-forslag var, at staten var et åndeligt-kulturelt og ikke materielt-økonomisk fællesskab. Ved at adskille kulturelle spørgsmål fra fællesstatslige opgaver, især økonomi, forsvar og udenrigspolitik håbede han at kunne reducerede "det nationale magtspørgsmål" til dets kulturelle kerne. Renners forslag, der senere fandt anvendelse i det mæhriske og det ruthenske kompromis i 1905 og i 1925 i Estland, kombinerede politiske og kulturelle bestemmelser. De nøjere detaljer virker i dag uhyre komplicerede, men hovedtanken er egentlig enkel. Han skelnede mellem personlig tilknytning til en kulturnation, som var repræsenteret på tværs af provinsgrænser og territorial repræsentation for alle indbyggere i et område, uanset nationalitet. Det blev kritiseret af Stalin i en bog, der senere er blevet det officielle grundlag for Sovjetunionens nationalitetspolitik. Lenin sendte i 1912 den unge georgiske opkomling på studieophold i Wien hos austromarxisterne for at få ammunition til de teoretiske diskussioner i 2. Internationale. I bogen, der blev oversat til dansk i 1939, kritiserede Stalin Renner og især Bauer for at have ignoreret det territoriale grundlag for nationen. Men det er kun rigtigt, hvis man udelukkende kan forestille sig én form for territoriel eksistens for en nation,

den borgerlige nationalstat. Efter at have afvist Bauers definiton af nationen ud fra nationalkarakteren fortsatte Stalin således:

Nationen er ikke simpelthen en historisk Kategori, men en historisk Kategori fra en bestemt Epoke, den opadstigende Kapitalismes Epoke Den Proces, der likviderer Feudalismen og udvikler Kapitalismen, slutter samtidig Menneskene sammen til Nationer. Saaledes forholder Sagen sig f.eks. i Vesteuropa. Englænderne, Franskmændene, Tyskerne, Italienerne o.a. sluttede sig sammen til Nationer, da den sejrrige kapitalisme triumferende rykkede frem over Feudalismens Splittelse. .... Bourgeoisiet spillede Hovedrollen (i skabelsen af nationen u.ø.). Det vigtigste Spørgsmaal for det unge Bourgeoisi er Markedet. Dets Maal er at afsætte sine Varer og at sejre i Konkurrencen med andre Nationaliteters Bourgeoisi. Derfra stammer dets ønske om at sikre sig sit »eget«, »hjemlige« Marked. Markedet er den første Skole, hvor Bourgeoisiet lærer Nationalisme. .... Nationen har Ret til frit at bestemme sin Skæbne. Den har Ret til at indrette sig efter Behag, naturligvis uden at begå Overgreb mod andre Nationer. (Stalin 1913, 17-24).

Bolsjevikkernes kritik af de østrigske socialister, de såkaldte austromarxister, var dobbelt. På den ene side blev de kritiseret for at indskrænke nationernes selvbestemmelsesret ved at gå ind for en overordnet multinational stat. På den anden side blev de angrebet for at fastfryse uønskelige nationale følelser gennem deres føderative arrangementer. Hvis Lenin ikke kunne få dem med det ene argument, så kunne Stalin med det andet. Med den viden i bagagen er det ikke let at undlade at hovere over den nationale opløsning af den sovjetiske statsdannelse. Det er dog nok uretfærdigt. I harmen over den totalt usaglige debatform i 2. og 3. internationale må det ikke glemmes, at Sovjetunionen faktisk forvaltede den multinationale arv fra zarriget mere respektfuldt overfor nationale og kulturelle forskelle, end de fleste andre regimer har formået at forvalte deres. Det var bare ikke nok, når økonomien ikke fungerede.

Som det sovjetiske imperium nu er gået under, gik det habsburgske under i 1918, ikke pga. økonomisk uformåen, men pga. et militært nederlag i en krig, som regeringen selv havde fremprovokeret for at undgå de nødvendige nationale kompromisser. Det var denne udvikling, Karl Renner havde håbet at undgå. Med sit program havde han – måske lidt naivt – håbet at kunne forvandle økonomisk begrundede modsætninger til juridiske og kulturelle diskussioner blandt dannede borgerlige, således at tyskheden kunne bevare sin indflydelse i Sydøsteuropa blot uden den undertrykkelse, den byggede på under habsburgerne. Derfor var det helt konsekvent, at højresocialdemokraten Renner under første verdenskrig tilsluttede sig den liberale tyske politiker Friedrich Naumanns (1860-1919) planer for oprettelse af en føderation i

Centraleuropa og bekæmpede venstrefløjen under Otto Bauer, der gik ind for et nationalt frigørelsesprogram.

Otto Bauer (1881-1938), der hele sit liv tilhørte den ikke-kommunistiske venstrefløj af det østrigske socialdemokrati, SPÖ. Han er en af de mest originale marxistiske teoretikere nogensinde, forfattede det andet banebrydende værk om nationalitetsspørgsmålet, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie, Marx-Studien II*, Wien 1907. Hans hensigt var ikke så meget at fremsætte praktiske forslag til reform af Østrig-Ungarn som at skabe et teoretisk fundament for det østrigske socialdemokratis nationalitets-politik. I modsætning til Karl Kautsky (1854-1938), der gik ind for de nationalstatslige principper, bekendte Bauer, at han "indrømmede eksistensen af det nationale fællesskab" netop for "at kunne formulere vores internationale politik." Bauer opfattede det multinationale Østrig-Ungarn som en undtagelse i nationalstaternes tidsalder, men en undtagelse der var livskraftig, fordi de enkelte folkeslags interesse i det fælles marked overskyggede deres nationale selvstændighedstrang. Af samme grund tilsluttede han sig Rosa Luxemburgs (1870-1919) synspunkt – fremført mod højresocialisten, den senere polske præsident, statsminister og diktator Józef Pilsudski (1867-1935) – at Polen skulle forblive i unionen med Rusland. Men i modsætning til Luxemburg gik han ind for princippet om kulturel autonomi også under socialismen – mens hun ville afskaffe alt, hvad der gjorde forskel på mennesker, også deres nationalitet. I modsætning til Lenin, der kun gik ind for national frigørelse af taktiske grunde for at fremme revolutionen, og derfor hurtigt opgav kravet, da bolsjevikkerne selv var kommet til magten, troede Bauer virkelig på, hvad han sagde om kulturel autonomi også efter opløsningen af kapitalismen. Han argumenterede for ønskeligheden af en overstatslig (socialistisk) union oven over de nationale stater, et råd der med tiden kunne blive til Europas Forenede Stater.

Man kan anklage såvel Bauer som Renner for manglende realitetssans, og det er ofte blevet gjort bl.a. af de 'superrealistiske' kommunister, som de var uenige med, og af senere 'realistiske', ikke-socialistiske historikere og sociologer. Men deres arbejder repræsenterer faktisk et af de eneste forsøg på seriøst at sammentænke den politiske og den kulturelle nationsbestemmelse, og så havde de oven i købet en vis politisk magt med deraf følgende risiko for, at de ville blive nødt til selv at leve med resultaterne af deres tanker.

Nazisme, fascisme og national identitet

Den yderste, logiske konsekvens af de forskellige nationsbegreber mødes i rendyrket form i henholdsvis det fascistiske Italien og det nazistiske Tyskland.

Den tyske racetankegangs objektive bestemmelse af nationalitet og 'race' i Mein Kampf og konsekvenserne i Nürnberglovgivningen er pinligt velkendt. Derimod er det mindre kendt, at den italienske fascisme, i hvert fald til overtagelsen af en nazistisk racelovgivning i 1938 byggede på det modsatte nationalitetsprincip, det politiske.

Ifølge den italienske fascistiske ideologi kunne kroater, slovener, tyskere, jøder ja endda arabere og etiopiere assimileres i den italienske kultur i Mussolinis nye imperium, som det i sin tid havde været tilfældet i det romerske imperium. Politisk-'moralsk' tilslutning baseret på fælles historisk identitet, ikke 'blodets renhed' var det fascistiske kriterium på nationalt tilhør. Dette stod – i hvert fald i teorien – i den krassest mulige modsætning til de raceprincipper, som Hitlers stat efter 1933 byggede på. Der blev da også ført en heftig propagandakrig mellem de to regimer til 1936, fra italiensk side gennem foreningen *Società per l'universalità di Roma*, grundlagt i sommeren 1933. Gennem denne forening søgte fascisterne at udbrede den italienske kultur til ikke-italienere især i middelhavsverdenen. Denne bestræbelse stod i modsætningsforhold til racistiske tendenser indenfor det fascistiske parti og tabte på langt sigt til dem, dog især fordi Mussolini fik brug for støtten fra den 'ideologiske' fælle nord for Alperne for at klare den embargo, der fulgte efter invasionen i Etiopien i 1935. Indtil 1938, hvor antisemitiske (og anti-hamitiske) racelove blev indført i Italien, og staten således skiftede fra en politisk-historisk til en kulturelt-biologisk nationsbestemmelse, latterliggjorde Mussolini de nazistiske raceteorier med udsagn om, at efter dem måtte laplænderne vel være de højest stående af alle racer – og noget dummere og mere urimeligt udsagn kunne middelhavsboen Mussolini ikke forestille sig (Robertson 1988).

Nationale mindretal

Det moderne minoritetsproblem er opstået med nationalismen. Multinationale imperier, som var reglen før de moderne nationalstater opstod omkring år 1800, var ligeglade med, om deres indbyggere tilhørte mange forskellige kulturer og talte forskellige sprog, blot de var loyale overfor herskeren og betalte deres skat. Den nationale stat derimod forudsætter fælles nationalitet. 'Rigtige' nationale stater har derfor enten benægtet minoriteternes eksistens eller forsøgt at afskaffe dem ved mere eller mindre voldelige midler.

Nationale minoriteter blev først folkeretsligt anerkendte subjekter i og med fredsslutningerne efter 1. verdenskrig. Hvor nyt fænomenet var, fremgår alene

af det faktum, at det kun var de tabende magter og de nyoprettede stater i Øst- og Centraleuropa, som i traktaterne blev pålagt forpligtelser overfor deres nationale mindretal (Connor 1973, 10). En vindermagt som Frankrig underkastede sig ingen internationale traktatlige forpligtelser overfor de tysk-talende i Alsace og Lorraine, som eventuelt ville bevare en tilknytning til Tyskland. Heller ikke det på mange måder eksemplariske forhold mellem Danmark og Tyskland og deres respektive mindretal blev reguleret med en traktat før i 1955. Dog opstod der ved uformelle aftaler i løbet af 1920'erne og 30'erne efterhånden en vis gensidighed og ensartethed i behandlingen af mindretallene. Mens det danske mindretal stort set affandt sig med resultatet af folkeafstemningen i 1920 og dets status som mindretal, havde det tyske mindretal sværere ved at anerkende den nye situation (Fink 1955, 9). Hvor det danske mindretal koncentrerede sig om at opbygge og sikre rammerne for et dansk kulturelt liv, brugte det tyske kræfterne på politisk protest. Det var dog først fremmest i Øst- og Centraleuropa, der var mindretal. Grænsen mellem den nye polske stat og Tyskland blev trukket efter hårde kampe og folkeafstemning i Øvre Schlesien (polsk Slask). Under Folkeforbundets kontrol blev der i 1922 ved en tysk-polsk traktat gennemført en detaljeret regulering af forholdet mellem tyskere og polakker. Traktaten havde gyldighed i 15 år, men den blev ikke fornyet i 1937, da Tyskland i mellemtiden var blevet nazistisk (Broszat 1972, 201ff.).

Det østrig-ungarske dobbeltmonarki blev opløst og erstattet af et antal nationale efterfølgerstater. Pga. de indviklede nationale tilhørsforhold og den hårde behandling af taberne var ingen af disse stater rene nationale stater, bortset fra taberne Ungarn og Østrig. De andre var flertalsstater med mindretal på mellem en tredjedel og over halvdelen af befolkningen. Fredstraktaterne i Versailles, St. Germain, Trianon og Sèvres indføjede for første gang i verdenshistorien klausuler om mindretals ret til eget sprog og kultur. I Sudeterlandet boede en kompakt tysk befolkning på over tre millioner mennesker, der pga. strategiske, økonomiske og historiske grunde blev lagt ind under det nyoprettede Tjekkoslovakiet, som til gengæld forpligtede sig til at give dem en lang række selvstyrerettigheder (Bugge 1991, 41-43). På samme måde fik især Rumænien, Jugoslavien og Polen, der alle havde været på den sejrende side i verdenskrigen, tillagt store befolkninger med et andet sprog og en anden kultur end flertallet. Disse grænsedragninger gik først og fremmest ud over de tabende ungarere, der modstræbende måtte acceptere, at over en tredjedel af de magyarisk-talende blev mindretal i nabostaterne. Det blev overladt til det nyoprettede Folkenes Forbund at overvåge, om disse forpligtelser blev overholdt. De nye stater hadede og afskyede disse klausuler, fordi de opfattede dem som urimelige og diskriminerende begrænsninger af deres suverænitet. Samtidig beklagede repræsentanter for minoriteterne sig

over, at bestemmelserne var ineffektive, fordi Folkenes Forbund med sæde i Genève aldrig etablerede organer til at overvåge opfyldelsen af mindretalsgarantierne (Seton-Watson 1945, 269). Ud over præcedens, som først fik rigtigt betydning i tiden efter 2. verdenskrig med oprettelsen af FN, var hovedresultatet af denne internationalt anerkendte begrænsning i staternes magt over nationale og etniske mindretal, at den gav stødet til videnskabelige undersøgelser af mindretallene i Østeuropa. Den britiske Ungarn-specialist C. A. Macartney udarbejdede for Folkeforbundet den første samlede oversigt over de nationale minoriteter i 1934.

Under og efter 2. verdenskrig gjorde Hitler og Stalin deres bedste for at skabe større overensstemmelse mellem stater og nationaliteter. Hitler ved at udrydde så mange minoriteter som muligt, Stalin ved at flytte grænserne – især mellem USSR og Polen – og ved at deportere 'upålidelige' mindretal til Sibirien. Ved en tilsvarende koordineret indsats blev det store problem med tyske mindretal stort set 'løst'. Først beordrede den tyske hær under sit tilbagetog de såkaldt "folketyske" beboere, som ofte havde boet på samme sted siden middelalderen, til at flygte. Derefter rykkede den Røde Hær ind og fordrev resten i samarbejde med de genoprettede flertalsstater. I 1950 var ca. 11 milloner tysk-talende flygtet fra Øst- og Centraleuropa til Vesttyskland, og dermed var de gamle problemer om Sudetertyskerne og tyskerne i Polen og Baltikum stort set 'løst' (Benz 1985). Nogle blev ganske vist tilbage, og i de allerseneste år har de vist sig at være flere, end regeringerne og de tyske sammenslutninger af såkaldt "hjemstavnsfordrevne" troede. Det er især tilfældet i det tidligere Sovjetunionen, hvor antallet af tyske under indtryk af opløsningen er vokset med flere hundrede procent i de senere år (Kühl 1990 og 1991, Schulz-Vobach 1989). Selv i Polen er der de sidste par år dukket personer op, som hævder at være af tysk afstemning og således at være berettiget til tysk pas og indrejsetilladelse. Stort set må man dog konkludere, at den århundredegamle tyske kultur i Østeuropa forsvandt sammen med den jødiske som resultat af 2. verdenskrig (om den central- og østeuropæiske jødiske kultur og dens forsvinden kan man læse i Krag og Warburg 1986). Det kan virke udæskende at nævne disse to begivenheder i samme åndedrag, som den omstridte tyske historiker Andreas Hillgruber gjorde det i bogen *Zweierlei Untergang* fra 1986 – den bog der gav anledning til den også i Danmark meget omtalte historikerstrid (Evans 1989). Der er trods alt forskel på masseudryddelse og fordrivelse. Men set fra et funktionelt nationalt og statsligt synspunkt var der tale om begivenheder med sammenlignelige følger.

Selv om der således skete en vis tilpasning mellem stater og nationaliteter især i Østeuropa som følge af verdenskrigens rædsler, var eksistensen af nationale mindretal på ingen måde et overstået kapitel. Samtidig skete der det, at det

også blev muligt at forestille sig mindretal i andet end taberlandene. FN's menneskerettighedserklæring vandt bredere anvendelse end Folkeforbundets mindretalsbeskyttelse, og i takt hermed blev historieforskningen opmærksom på mindretal andre steder end i de klassiske omstridte områder mellem stormagterne, såsom Slesvig, Alsace-Lorraine, Sydtyrol, Schlesien (Slask), Val d'Aosta og Pulahalvøen omkring Fiume (Rijeka) og Trieste. Denne gradvise ændring af fokus hænger også sammen med fagets gradvise tab af direkte politisk anvendelse og relevans. Det blev simpelthen tænkeligt at stille spørgsmålstegn ved den nationale karakter også af de anerkendte og etablerede vestlige nationale stater. Efterhånden er det blevet til en hel tradition i historieforskningen, som man kunne kalde for dekonstruktion af nationalstaten, der manifesterer sig i takt med den almindelige afnationalisering af historieforskningen.

Regionale oprørsbevægelser i Vesteuropa

Det begyndte med regionale selvstændighedsbevægelser i Storbritannien, Spanien og Frankrig allerede i mellemkrigstiden. Men først efter 1945 fik de vind i sejlene og gav anledning til en egentlig forskning. Baskerlandet, Provence, Wales, Bretagne, Corsica og Skotland kæmpede for deres kulturelle og økonomiske ligeberettigelse selvstændighed, som irerne, tjekkerne, serberne og mange andre havde gjort det i 1800-tallet og amerikanerne i 1700-tallet. Forskellen var blot, at de var mindretal i en større stat, som kun få indbyggere i virkeligheden drømte om at bryde ud af. At det forholdt sig sådan, fremgår af folkeafstemningerne i Skotland og Wales i 1979, hvor befolkningens overvejende flertal afviste uafhængighed, og af udviklingen i Frankrig siden regionaliseringslovgivningen i marts 1982 under den socialistiske regering. Men i 60'erne og 70'erne var forventningerne til de regionale oprørsbevægelser store blandt intellektuelle. Man prægede nye begreber for mindretal, som følte sig undertrykte eller forfordelte i de vestlige nationalstater. På fransk talte man om "les ethnies sans état" (folk uden stat, Héraud 1963) og "colonies internes" (Lafont 1974 og Løfting 1987), på italiensk om "le nazioni proibite" (forbudte nationer, Salvi 1973 og 1978), på engelsk om "internal colonies" (indre kolonier, Hechter 1975 og Nairn 1977). Denne venstreradikale forskning tog sit udgangspunkt i de antikoloniale bevægelser, den sorte bevægelse i USA og studenteroprøret i 68 og blandede ubekymret Frantz Fanon, leninisme, Black Power og Herbert Marcuses dommedagserklæringer over det vestlige "repressivt tolerante" forbrugersamfund sammen (Hechter 1975, xiii-xviii; en generel kritik af denne radikalisme findes hos Østerud 1987, 203-16).

En glimrende samlet oversigt over minoriteterne og den radikale udforskning af dem findes i waliseren Meic Stephens, *Linguistic Minorities in Western Europe* fra 1976. Han skelner mellem to typer lingvistiske minoriteter. For det første en undertrykt sproggruppe, som ikke anerkendes af den nationale stat. Eksempler er korsikanerne og bretonerne i Frankrig, friserne i Holland, baskerne i Spanien og waliserne i Storbritannien. Den anden type minoriteter består af personer, der taler et sprog, som er officielt statssprog i et andet land. Eksempler som Stephens fremhæver, er de fransk-talende i Val d'Aosta i det nordvestlige Italien og de dansk-talende i Slesvig-Holsten. Ifølge hans undersøgelser er de eneste stater i Vesteuropa, der ikke har minoriteter, Portugal og Island – bortset fra diminutive stater som San Marino, Liechtenstein, Monaco og Vatikanet. En af de tidlige fortalere for den stærkt politiserede etniske minoritetsforskning, amerikaneren Michael Hechter, formulerede baggrunden således i indledningen til sin bog om den såkaldte "keltiske periferi" i Storbritannien: "De etniske minoriteter i USA har i stigende grad formuleret deres situation som en 'intern koloni'. Den interne koloni fastholdes ved hjælp af hvid racisme. " (Hechter 1975, xvi-xvii). Trods alle forskelle mellem sorte i USA og de keltisk-talende mindretal i Storbritannien, mener Hechter, at man godt kan tale om en engelsk racisme overfor disse mindretal i stil med det amerikanske samfunds behandling af de sorte, selv om der i Storbritannien er tale om mindretal med samme hudfarve som flertallet. De har de samme begrænsede muligheder for assimilering og national udfoldelse, samme fattigdom, arbejdsløshed og magtesløshed over for den centrale regering som de sorte i USA og de undertrykte i kolonierne.

Denne radikale etniske minoritetsforskning afspejlede et yderpunkt i en generel vending indenfor samfundsvidenskaberne, hvor man skiftede fra undersøgelse af det fælles og sammenbindende til forskelle og uligheder. Den amerikanske sociolog David Riesman, kendt for klassikeren Det ensomme massemenneske fra 1950, indvarslede allerede dette paradigmeskift i 1958. Han var blevet valgt som professor i sociologi ved Harvard University pga. sin analyse af den amerikanske socialkarakter fra 1950, men annoncerede til almindelig overraskelse et brud med sin egen forskning i sin tiltrædelsesforelæsning. I stedet støttede han helhjertet en tendens blandt yngre samfundsforskeres til at opgive de store spørgsmål om nationalkarakter, der havde været toneangivende under og efter 2. verdenskrig. Sådanne store spørgsmål foreslog han at "overlade til historikerne, fordi det der virkelig talte, i stigende grad ikke længere ville være forskelle mellem mennesker skabt af geografisk placering". I stedet forudså han en verden "hvor vi bliver mere forskellige fra hinanden end nogen sinde tidligere, og hvor national karakter derfor vil blive endnu mere flygtig, end den allerede er" (Riesman 1958, 603).

Dette skulle vise sig at være en profetisk formulering af den videnskabelighed, der kom til at dominere 60'erne og 70'erne, interessen for race, class and gender (race, klasse og køn), dvs. det der adskiller, snarere end det der er fælles for mennesker. Det første større resultat af denne nye interesse for etniske forskelle var en undersøgelse af de etniske grupper i New York med den meget sigende titel, *Beyond the Melting Pot* fra 1963. Den var skrevet af Nathan Glazer (Riesmans tidligere medarbejder) og Daniel Patrick Moynihan, en kollega fra Harvard, der i dag er senator for staten New York. I New York specielt og i USA generelt var situationen den, at man i grunden ikke kunne tale om minoriteter, da befolkningen bortset fra de magtesløse indianere bestod af indvandrere, der alle var forskellige fra hinanden. Forskellen var reglen, ligheder undtagelsen. Og det er denne amerikansk inspirerede samfundsvidenskab, der stort set har sat normen også for europæisk forskning. Derfor har undersøgelser af forskelle af enhver art – klasse, køn, region, alder, erhverv – domineret i samfunds- og historievidenskaben fra midten af 60'erne til slutningen af 80'erne (se Østergård 1991 for en grundigere oversigt over forskningen).

Herder og de moderne nationalstater

Dette brogede billede er arven fra godt 200 års politiserede teoretiske diskussioner om national identitet. Den er ganske tung og og har ført til, at staters selvstændighed er blevet begrundet på ganske forskellige og i grunden hinanden udelukkende måder. "Folkenes selvbestemmelse" blev fastlagt som gældende internationalt princip ved fredsslutningerne i Versailles i 1919-20. Det indebar, at hvert enkelt menneske retsligt set skulle tilhøre én og kun én nation, og at der skulle være overensstemmelse mellem det nationale og det statslige tilhørsforhold. Det førte til opløsning af to af de store imperier, det osmanniske og det habsburgske, mens det russiske overlevede og genetablerede sig under ny titel i begyndelsen af 1920'erne. Til gengæld øgede Frankrig og Storbritannien deres koloniriger betragteligt med byttet fra taberne Tyskland og det osmanniske imperium.

Folkeretsligt blev princippet kodificeret ved oprettelsen af Folkenes Forbund i 1919. Trods titlen var der tale om en sammenslutning af stater, der gjorde krav på at være nationer, som det fremgår af den engelske og den franske betegnelse League of Nations og Société des Nations. Dette internationale system anerkendte otte stormagter, selv om de aldrig var medlemmer på samme tid. Den mest markante udenforstående stat var paradoksalt nok USA, hvis præsident Woodrow Wilson (1856-1924) havde taget initiativet. USA var avanceret til ubestridt stormagt via sin udslaggivende deltagelse i krigen og sin

industrielle produktion, der oversteg alle andre landes. Sovjetunionen trådte ind i 1934, efter at Tyskland og Japan havde forladt Folkeforbundet. I 1935 trådte Italien ud i protest mod de sanktioner, som Forbundet pålagde det efter overfaldet på Abessinien. Derudover var der 54 medlemmer af yderst forskellig størrelse og indflydelse.

2. verdenskrig, der på så mange måder var en fortsættelse af den første, at det er blevet sagt, at 1. verdenskrig ret beset varede til 1945, ændrede forholdene mellem de sejrende stater i mere pragmatisk retning. Krigen førte ikke direkte til oprettelse af mange nye stater, men indirekte svækkede den kolonimagterne i en sådan grad, at efterfølgeren til Folkenes Forbund, De forenede Nationer efter 1960 talmæssigt har været helt domineret af ikke-europæiske stater fra den såkaldte Tredje Verden. Logisk burde denne organisation af formelt set uafhængige stater have heddet De forenede Stater, men dette navn var allerede optaget, så man fortsatte den upræcise navneskik med betegnelsen FN (United Nations, UN eller Organisation des Nations Unies, ONU). Indtil 1989 var der i FN tale om en bipolær to-magts situation, hvor USA og USSR var omgivet af hver sin gruppe af mindre og større satellitter med Kina lurende i skyggen. Uden for disse to lejre fandtes et hav af mere eller mindre neutrale stater til tider organiseret i selvstændige alliancefrie sammenslutninger. Det totale antal anerkendte medlemsstater voksede fra 50 i april 1945 til 122 i 1966 og 175 her i 1992 efter optagelsen af en del af staterne fra den opløste Sovjetunion.

I dag er den politiske virkelighed i verden således karakteriseret ved at princippet om organisering i uafhængige, nationale stater er næsten enerådende, samtidig med, at der hersker fundamental uklarhed om, hvordan man skal definere nationalt tilhørsforhold. Nationalisme identificeres ofte med chauvinisme og anses især for at være relevant for Den tredje Verden, de underudviklede periferier i Europa og den tidligere Sovjetunion. Denne manglende besindelse på styrken i nationale følelser har haft en række uheldige konsekvenser. Før 1989 medførte det for det første blindhed over for nationalismens reelle styrke i Østeuropa og Sovjetunionen, i det kommunistiske lederskab såvel som i Vesten. For det andet har den folkeretslige uklarhed ved definitionen af henholdsvis nationer og stater ført til forskelsbehandling. De forenede Nationer hævder at bestå af nationer, men er ret beset stater, ofte endda kun med en yderst spinkel folkelig legitimitet. Til gengæld findes der adskillige nationer, som aldrig har fået lov til at oprette deres egen stat. Kurderne er en sådan nation, som er kommet i mediernes søgelys, men der er mange andre, hvis man begynder at se sig grundigere om.

Med hensyn til national integration og konsensus udgør Danmark et enestående utypisk tilfælde blandt de europæiske nationstater. Danskerne føler

sig meget solidariske med staten og de andre danskere – i hvert fald de 'rigtige' danskere. Men denne homogenitet er historisk og statistisk en undtagelse. Ifølge den amerikanske forsker Walker Connor er der på verdensplan kun 14 stater, som ikke rummer større eller mindre nationale minoriteter: Østrig, Danmark, Tyskland, Island, Irland, Japan, Nord- og Sydkorea, Lesotho, Luxembourg, Holland, Norge, Portugal og Ungarn. Halvdelen af dem har til gengæld store mindretal uden for deres grænser: Østrig, Tyskland, Irland, de to Koreaer, Lesotho og Ungarn. Ser man bort fra undtagelsen Japan, er det faktisk mindre end 1 % af verdens befolkning, som lever i stater, der svarer til FN charterets krav om national selvbestemmelse, dvs. identitet mellem stat og en etnisk gruppe (Connor 1973, 1). Resten af verdens stater forsøger at leve op til de abstrakte formuleringer fra den tyske idealisme og med mere eller mindre voldelige midler på kort tid at kopiere de integrationsprocesser, som de etablerede, europæiske nationale stater har været flere hundrede år om. Processer som endda ikke har ført til fuldstændig etnisk identifikation med staterne.

Modsigelsen mellem de to principper, nationernes selvbestemmelse og respekten for etniske og nationale mindretal afspejles klart i FN's selvmodsigende debatter og resolutioner. I charteret (artikel 1, stykke 2) loves "respekt for princippet om folkenes ligeberettigelse og selvbestemmelse. For i næste åndedrag (artikel 2, stykke 7) at forbyde organisationen "at gribe ind i forhold som hører under den enkelte stats egen jurisdiktion", med mindre (artikel 39) sikkerhedsrådet bestemmer, at situationen udgør en "trussel mod freden, et brud på freden, eller en aggressiv handling" (Connor 1973, 12-13). Van Dyke 1969 giver eksempler på undertrykkelse af nationale mindretal, som FN har holdt sig ude af, fordi det opfattes som et internt anliggende i de pågældende stater. At situationen er sådan, kan på ingen måde undre, da praktisk taget alle FN's stater er multietniske eller flertalsstater med et eller flere mindretal. Den ideelle norm for nationstatsdannelse er blevet sat af de ganske få stater, der har haft held med integrationsprocessen, især fordi de har haft tid. Næsten alle de store vestlige stater, som nidkært vogter over menneskerettighederne hos de andre, har store, oprørske mindretal, som i stedet for at forsvinde bliver stadigt mere synlige.

Nationalisme og national identitet er på ingen måde et overstået kapitel i menneskehedens historie, sådan som både liberalistiske og marxistiske moderniseringsteorier har troet. Tværtimod er debatterne blomstret op for fuld og blodig kraft i Østeuropa og det forhenværende Sovjetunionen. Om det så er den sidste opblomstring før nationalismen endegyldigt forsvinder, sådan, som vi nu kan se, det var tilfældet med marxismen i 1970'erne, er endnu for tidligt at spå om. Hegel observerede, at Minervas ugle gerne flyver i skumringen;

derfor antager mange som f.eks. historikeren E. J. Hobsbawm, at den nationalistiske opblussen er udtryk for, at nationalismens æra snart er overstået. Andre understreger derimod, at fænomenet nationalisme er nøjagtigt lige så gammelt som teorierne om det, således at da han i 1774 satte ord på forestillingen, slap Herder det nationalistiske spøgelse ud af Pandoras æske, eller hvor det nu opholdt sig. Det er nok for megen ære at gøre den intellektuelle ordmager, men det tidsmæssige sammenfald er påfaldende. Hvorom det nu end er, alle Herders dilemmaer og uklarheder er stadig med os i fuldt mål.

På rejse i det russiske hus

Som sådan ønsker vi ikke en egentlig velfærdsstat. Vores erfaring er, at amerikanerne økonomisk og menneskeligt minder mere om russerne end om europæerne (interview med reformøkonomen Grigory Glazkov i *Information* 20/3 1992, 5)

Nationaliteter og minoriteter i Sovjetunionen

I 1978 udsendte den franske politolog Hélène Carrère d'Encausse, hvad der skulle vise sig at være en profetisk bog om nationalitetsspørgsmålet i Sovjetunionen, *L'Empire éclaté* (*Det sprængte imperium*). På det tidspunkt var det ikke god tone at kalde Sovjetunionen for et imperium – staten var aldrig blevet slæbt for FN's afkoloniseringskomité, der i overensstemmelse med det berygtede "saltvandskriterium" kun kalder kolonier for kolonier, hvis de er adskilt fra moderlandet af hav – og ingen ved deres fulde fem forudså, at mange folkeslag ville være i reel borgerkrig og unionen opløst ved udgangen af 1991. På baggrund af et mangeårigt studium af de centralasiatiske republikker leverede Carrère d'Encausse en grundig og nuanceret gennemgang af den sovjetiske nationalitetspolitik fra revolutionen i 1917. Hun nåede frem til det paradoksale resultat, at politikken havde været en sådan succes, at den truede med at undergrave sig selv og sprænge den multinationale statsdannelse. I modsætning til de billige antisovjetiske argumenter i udlandet og i de neonationalistiske folkefronter kan man ikke sige, at nationalitetspolitikken kun bestod i en russisk undertrykkelse af alle de anderledes kulturer. Tværtimod. Undertrykkelse var der, men den var nationalt indifferent, ja man kan hævde, at den næsten gik værst ud over det russiske folk. Det kommunistiske udviklingsdiktatur ville på langt sigt afvikle nationale, sproglige og kulturelle forskelle til fordel for udviklingen af det nye sovjetiske menneske på samme måde, som man i det franske kolonirige før 1940 drømte om udbredelsen af den franske civilisation til alle værdige

undersåtter. Men vejen til denne paradisiske tilstand var original. De revolutionæres hensigt var først at samle republikkerne i en føderation, som efterhånden skulle rumme alle verdens socialistiske lande; siden, da det blev klart, at omvendelsen lod vente på sig, at samle dem til én stat.

Som vi så i sidste kapitel havde Lenin og Stalin forberedt sig teoretisk på at tacke led det nationale spørgsmål i årene før 1. verdenskrig. Det nye i forhold til zarens russiske rige var, at denne samling skulle ske ved hjælp af nationale eliter fra de enkelte republikker. Derfor gik den sovjetiske nationalitetspolitik, som den blev grundlagt af Lenin og stort set fortsat under Stalin, Khrusjtjov og Bresjnev ud på at støtte den nationale egenart i de forskellige republikker. Det gjorde de med en sådan konsekvens, at de ligefrem skabte nye nationale kulturer med skriftsprog og egen litteratur, hvor de ikke eksisterede i forvejen, først og fremmest i Centralasien og i Hviderusland. Russisk skulle være føderationens fælles sprog og alfabeterne skulle være kyrilliske, ikke latinske eller arabiske (som de nu bliver igen med hjælp fra det Tyrkiet, som indførte det latinske alfabet i 1920). Men national forskellighed var parolen, og den havde i 1970'erne haft en sådan succes, at Carrère d'Encausse forudså, at den officielt støttede nationalisme måtte føre til opløsning af unionen, fordi de nationale eliter før eller siden med nødvendighed måtte støde sammen med deres russiske konkurrenter.

Sådan så det ikke ud for eliten i centrum, kan vi nu lære af Carrère d'Encausse's seneste bog med den misvisende danske titel, *De sovjetiske minoriteter* (1990/91; titlen er misvidende fordi den handler om det, den franske titel angiver, "Nationernes storhedstid). Selv Mikhail Gorbatjov, der var kritisk overfor meget i det sovjetiske samfund, sagde så sent som 2. november 1987 med selvfølelse: "Kammerater, vi er i vores gode ret til at hævde, at vi har klaret nationalitetsspørgsmålet." (Carrère d'Encausse 1990, 7). Og sådan så det faktisk ud, ikke bare i det russiske centrum, men overalt i republikkerne. Under Bresjnevs stagnationsperiode, hvor det vigtige ikke var realiteterne, men hvordan virkeligheden tog sig ud, syntes den ligeberettigede føderalisme at trives i bedste velgående. I de kaukasiske og centralasiatiske republikker strømmede ungdommen som følge af den officielle nationale begunstigelsespolitik, der svarer til den amerikanske affirmative action over for de etniske minoriteter, ind på universiteterne i langt større tal end russerne. Ministerierne blev i stadig højere grad bemandet med indfødte, samtidig med at russerne i stigende tal vendte tilbage fra Aserbadsjan og Kasakhstan til de slaviske – og de baltiske – republikker. Bresjnev var i Centralkomitéen omgivet af nære medarbejdere fra de ikke-russiske republikker, hvor personer som Kunajev fra Kasakhstan og og Rasjidov fra Usbekistan øvede en betydelig

indflydelse. Et stadig ubekræftet rygte hævder ligefrem, at det var den sidste, der involverede Sovjetunionen i Afghanistan.

Men alt var ikke godt. Det afslørede Gorbatjov, da han rettede glasnosts afslørende lys mod korruption, slendrian og klientelisme i de ikke-russiske såvel som i de russiske republikker. Ifølge Carrère d'Encausse's seneste analyse gik det så galt for Gorbatjov, netop fordi han var moderne og vestligt indstillet. Han troede naivt, lige som det store flertal i vesten, at problemerne i Sovjetunionen var af økonomisk og organisatorisk natur. Hvis man fjernede hindringerne for økonomien, ville samfundet modernisere sig. Derfor slog han ned på korruption og udygtighed og fyrede stribevis af inkompetente ledere og erstattede dem med dygtige folk fra sin egen generation. Men derved ødelagde han utilsigtet de komplicerede nationale og etniske balancer, som var etableret under Bresjnev. I periferien blev det opfattet som et signal til russificering, da han fyrede den mangeårige førstesekretærer i Kasakhstan, Kunajev og erstattede ham med en ukompromitteret russer, Gennadij Kolbin. At han var dygtig og ubestikkelig var fuldstændig underordnet for de lokale, som opfattede udskiftningen som et brud på fyrre års selvforvaltning. Studenterne i hovedstaden Alma Ata gik på gaden i demonstrationer, der hurtigt udartede til gadekampe. Gorbatjovs handling kan nærmest sammenlignes med, at Kommissionen i Bruxelles ville gribe ind mod korruption og svindel med EF-midler i Syditalien eller Grækenland. Uanset hvor berettiget indgrebet end måtte være ud fra et sagligt synspunkt, ville det med garanti mobilisere alle gode nationale kræfter i de andre lande, som selv er med til at betale gildet, især i Danmark. Sådan gik det også i Sovjetunionen. Netop fordi han ville det moderne økonomisk velfungerende samfund, fremprovokerede Gorbatjov med nødvendighed opløsningen af unionen. En opløsning der nu har ført til genoprettelsen af republikken Rusland. Men hvori består det russiske ved Rusland?

Moskva som Det tredje Rom

En af de kæreste og mest livskraftige myter blandt moskoviter er, at Stalin i årene inden sin død lod opføre syv kæmpebygninger i Moskva i den kendte stalinistiske kransekagestil for at understrege Moskvas rolle som arvtager efter Rom. "Det tredje Rom" som det hed under tsarerne. I dag kan man bedst se planen, hvis man tager op til udsigtspladsen foran universitetet, der selv er en af de syv symbolske "høje" opført i 1953. Moskvas skyline domineres fra dette sydlige udsigtspunkt af de hvide lagkageskyskrabere: hotel Ukraine, beboelseshuset Vosstanie ved oprørspladsen, Udenrigsministeriet, hotel

Leningrad, jernbaneministeriet (hvorfra to millioner ansatte administreres!) og endnu en boligskyskraber. Bag ved udsigtspladsen ligger den syvende "høj" Lomonosov universitetet opkaldt efter videnskabsmanden Mikhail Vasilievitj Lomonosov (1711-65). Pengene passer. Lagkagepaladserne på række og geled i al deres hæslighed som endnu et udtryk for den fredsslutning med den ortodokse kirke, Stalin var blevet tvunget til i 1941, da den tyske invasionshær stod foran Moskvas forstæder. Desværre er det kun en god historie. Der var mange flere skyskrabere på tapetet; en del af dem var delvis færdige ved Stalins død i 1953, det eneste der manglede var trappetrinstårnene oven på den massive underdel. Det første udslag af afstaliniseringen var, at hans efterfølgere øjeblikkelig afbrød opførelsen af disse monumenter og introducerede en billig betonvariation af den internationale funktionalisme, som har hærget overalt i den vestlige verden siden anden verdenskrig.

Er historien ikke helt sand, er den imidlertid godt fundet på og meget symptomatisk for den ideologiske konstruktion, der i tusind år har båret samarbejdet mellem den ortodokse kirke og herskerne i Rusland. De mongolske tatarer erobrede det første Rusland med hovedstad i Kiev mellem 1223 og 1240 og herskede uantastet i et par hundrede år. I 1321 antog de islam, men praktiserede stor tolerance overfor den ortodokse kirke, der blomstrede i disse år med hundredvis af klostergrundlæggelser. I denne kirke voksede en ny kulturel selvfølelse frem, som brød ud i lys lue, da Konstantinopel faldt til tyrkerne i 1453. Det var det andet Rom, som hermed gik under, i hvert fald set i en kristen optik. Tyrkerne selv havde regnet med at kunne rykke direkte ind som arvtagere efter de byzantinske kejsere. Det markerede de ved at omdanne Hagia Sofia til den betydeligste moske uden for Jerusalem, men også ved at sultanen skrev til paven i Rom og bad om at blive anerkendt som den retmæssige efterfølger til Konstantin den Store, altså som kejser over alle kristne. Stor var hans fortørnelse, men også naive overraskelse over, at paven svarede ved at erklære hellig krig mod ham. Osmannerne var nok muslimer, men havde ingen planer om at omvende hele verden til islam. Hvis deres undersåtter valgte at gå over til islam for at slippe for at betale skat og få mulighed for at gøre karriere, var det deres egen sag. I modsætning til de kristne herskere var tyrkerne religiøst tolerante. Derfor var det til dem jøderne flygtede, da de i slutningen af 1400-tallet blev fordrevet fra Spanien. De russiske fyrster og kirkeledere greb straks chancen. De erklærede, at det gamle Byzans var faldet som Guds straf for de unionsforhandlinger, som patriarken i Konstantinopel havde ført med paven i 1438-39 under koncilet i Ferrara og Firenze. Storfyrsten af Moskva havde arresteret metropolitten Isidor, da han vendte hjem efter at have skrevet under på kompromisset. Selv menighederne i Konstantinopel og Grækenland, som kunne have fordel af unionen i deres kamp mod tyrkerne, foretrak som de sagde "at se tyrkens turban frem for

pavens tiara". Efter 1453 mente russerne, at Gud havde udvalgt sig et nyt Byzans, med hovedsæde i storfyrstedømmet Moskva, den stat der havde ført an i kampen mod tatarernes overherredømme. De tog det som et tegn på Himlens gunst, at tatarvældet brød sammen i 1480, og at den forventede verdensundergang i 1492 ikke indtraf (i stedet opdagede Columbus Amerika, men det vidste de ikke i Moskva).

Det var munken Filofej (Philotheos) fra Pskov, som i sine skrivelser fra 1520'erne gav den klassiske formulering af ideologien. Henvendt til storfyrst Vasilij III (1505-33), som han meget symptomatisk kaldte tsar dvs. kejser, skrev Filofej:

Det gamle Roms kirke faldt på grund af det apollinaristiske kætteris vantro (der hentydes til biskop Apollinaris' kætterske opfattelse af forholdet mellem Kristi guddommelige natur og hans menneskelige legeme og sjæl), det andet Roms, Konstantinopels, kirker blev slået med økser og biler af Hagars børnebørn (de antog, at Hagars og Abrahams søn Ismael var stamfader til muhammedanerne). Men den nuværende er den hellige, almindelige og apostolske kirke i det tredje, nye Rom i din herskermagt, som i ret kristen tro lyser mere end solen over alt, hvad der er under himmelen til alle verdens grænser. ... Og nu siger jeg dig, o gudfrygtige tsar, hør og mærk, hvorledes alle kristne tsarriger har forenet sig i dit ene, hvorledes to Rom faldt, men det tredje står, og et fjerde vil ikke findes. (citeret efter Bugge 1970, 50).

Indtil 1453 havde patriarken i Konstantinopel også været overhovede for den russiske kirke. Efter byens fald gjorde metropolitten i Moskva krav på denne værdighed, selv om patriarken i Konstantinopel fungerede videre uden større indblanding fra sultanerne. I januar 1589 lykkedes det med løfter om politisk og især økonomisk støtte den reelle hersker Boris Godunov (tsar 1598-1605) at få den besøgende græske patriark Jeremia til at anerkende samme titel for den russiske kirkes overhovede. Fødslen af den nye kirke og det nye rige var allerede tidligere symbolsk blevet markeret ved, at Ivan 3 (1462-1505) fra 1495 førte den byzantinske dobbeltørn i sit våbenskjold efter at han på pavens initiativ i 1472 giftede sig med Zoe eller Sofia Paleologos. Nogle forskere mener dog at det først var hans efterfølger Ivan 4. (Grozny dvs. den grusomme) der antog tsar-titlen (Nørretranders 1964).

Sofia var vokset op i Italien og havde aldrig været i Konstantinopel, men det var underordnet i forhold til det faktum, at hun var niece af den sidste byzantinske kejser Konstantin XII. Dette ægteskab åbnede for en veritabel indvandring af italienske håndværkere til Rusland. Den berømteste var Aristote Fioravanti fra Bologna, der kom til Moskva i 1475, hvor han støbte de

kanoner, der gav fyrsterne af Moskva sejren over tatarerne i 1480 og gjorde det muligt at inkorporere de omliggende russiske fyrstedømmer. Italienernes indsats indenfor arkitekturen var dog nok så vigtig. Samme Aristote Fioravanti stod for opførelsen af Kremls kroningskirke Uspenkij Sobor i Kreml i 1470'erne, og hans landsmand Aleviza Novi opførte 30 år senere den anden store kirke i Kreml, Arkhangelskij Sobor (ærkeenglen Mikhails katedral) 1505-08. Den italienske indflydelse gjorde sig især gældende i udsmykningen af facaderne og i maleriet. De berømte ikonmalere Feofán Grek og Andréj Rubljov var stærkt inspirerede af den italienske renæssance, som det er så stærkt skildret i Andrej Tarkovskijs film fra 1966 om Rubljov.

Den nære forbindelse mellem Moskva og det antikke Rom blev yderligere bekræftet ved opfindelsen af slægtsbånd mellem Vasilij og kejser Augustus helt i stil med Livius' og Virgils opfindelse af en forbindelse mellem Aeneas fra fyrsteslægten i Troja og Roms konger. I fortællingen om Vladímir-fyrsterne i Kiev (*Skázanije o knjazjákh vladímirskikh*) berettes det, hvorledes kejser Augustus beordrede en af sine slægtninge, Prus, til at rejse ud for at herske over landet omkring floden Wisla (det nuværende Polen). Mange år senere sendte russerne i Novgorod bud til preusserne for at finde en ny hersker. Sendebudene valgte en fyrste Rurik, som nedstammede fra Prus og dermed fra kejser Augustus. Ifølge legenden fulgte Rurik med til Novgorod, og fra denne Rurik (som skandinaviske forskere mener var af svensk æt) nedstammede alle senere russiske fyrster. Fortællingen om Vladímir-fyrsterne blev digtet i 1520'erne. Sådanne forfalskede genealogier blev produceret i alle europæiske lande på dette tidspunkt (Christensen og Rasmussen 1983, 123).

Mytologien om Det tredje Rom og det hellige Rusland har ikke været enerådende i russisk historie. Denne østlige myte har hele tiden været udfordret af forskellige protestantiske eller oplysningstids- inspirerede fortolkninger, der understregede fællesskabet med den vest-europæiske kultur. Peter den Store (1672-1725) latiniserede betegnelsen for sin stat til *Rossiia* eller *Rossiiskaia Imperiia* i stedet for det gamle *ruskaia zemlia* (det russiske land) eller hellige Rus. Men forestillingen om Moskva som det otodokse, kristne Roms fortsættelse overlevede såvel Peter den Stores brutale modernisering, flytningen af hovedstaden til Skt. Petersborg helt ved grænsen til Finland og den bolsjevikiske revolution. Russiske nynationalister som den slavofile forfatter Ivan Sergevitj Aksakov (1823-86) kritiserede den vestlige fortolkning og hævdede, at *Rossiia* kun var russisk, fordi folket, *ruskii narod* var ortodoks kristent (Becker 1990, 18). De sejrende bolsjevikker repræsenterede i realiteten en marxistisk variant af en sådan tankegang i deres diskussioner med mensjevikkerne forud for revolutionen i 1917. Helt

dominerende blev forestillingen om Ruslands enestående karakter ved proklameringen af socialismen i ét land.

Man kunne let overse denne arv fra det hellige Rus under 1920'ernes kunstneriske modernisme og 30'ernes industrialiseringsterror. Men Hitlertysklands overfald på Sovjetunionen 22. juni 1941 udsatte regimet for en så voldsom anstrengelse, at alle kræfter måtte mobiliseres mod den indtrængende fjende. Metropolitten Sergij udsendte på krigens første dag følgende opfordring til sin menighed om at stå sammen:

Den ortodokse kirke har altid delt sit folk skæbne. Den har lidt sammen med folket, og den er blevet trøstet ved dets fremgang. Den vil heller ikke forlade sit folk nu. Med en himmelsk velsignelse velsigner den al folkets forestående stordåd. (Bugge 1970, 87).

Kirken var hurtigere ude end Stalin, der blev totalt overrasket over Hitlers brud på ikke-angrebstraktaten fra 1939 og var flere dage, ja nogen siger uger, om at samle sig til effektiv modstand. En sådan tvivl var der ikke i den ortodokse kirke. I en lang række opråb og prædikener opfordrede Sergij de troende til at stå sammen med fædrelandet imod den ugudelige fascistiske fjende. Disse toner blev overtaget af den officielle sovjetiske propaganda, således at man i den officielt ateistiske radio ligefrem kunne høre opfordringer til "alle gudfrygtige indbyggere" om at stå sammen mod Hitler-regimet, der "truede selve kristendommens eksistens og forsøgte at styrte Herren Kristus for i stedet at indføre Alfred Rosenbergs 20. århundredes myte." (Bugge 1970, 88). Denne indsats belønnedes ved, at Stalin i 1943 gav tilladelse til indkaldelse af et koncil, som kunne vælge ny patriark efter Tikhon, der var død i 1925. Det blev ikke overraskende Sergij, som imidlertid kun fungerede ganske kort, idet han døde i 1944. På længere sigt blev det begyndelsen til kirkens tilbagekomst i det sovjetiske samfund, en tilbagekomst der har været så succesrig, at nogle i dag i fuldt alvor regner med, at den vil tage over, nu da kommunismen har sluppet taget i det russiske folk.

I den forbindelse dukker forestillingen om "Det tredje Rom" i dag op igen med fuld styrke. Den fremføres af den mystiske, supernationalistiske, antisemitiske og fremmedhadende Pamjat-bevægelse. Pamjat startede tidligt i firserne som en bevægelse for bevarelse af kirker, klostre og andre bygningsværker fra tiden før revolutionen, men har nu udviklet sig til en egentlig politiske bevægelse, der vil genopvække russernes nationale stolthed. En sådan russisk nationalisme synes at have gode muligheder i Boris Jeltsin genopståede russiske føderative republik. Hvorom alting er, "Det tredje Rom" ligger stadig åndeligt om end ikke nødvendigvis fysisk i Moskva.

Det russiske flag
En af følgerne af Sovjetunionens opløsning er, at det røde sovjetiske flag med gylden stjerne, hammer og segl er afløst af den gamle russiske fane, en trikolore med farverne hvid, blå og rød i vandrette striber. Men i efteråret 1991 sås til tider andre demonstranter, der svang en trikolore med farverne sort, orange og hvid. Hvordan kan det være, at der er to konkurrerende russiske flag? Og hvordan kan det være, at den gamle, kejserlige russiske fane er identisk med den revolutionære franske trikolore fra 1792, blot lagt på en anden led og i en anden rækkefølge? Der var da ingen, som ville være sluppet godt fra at ændre det danske kongelige flag til et revolutionært og republikansk, men det gjorde de åbenbart under de enevældige zarer. Undersøger man sagen, viser det sig, at de russiske zarer slet ikke havde hentet deres flag i det revolutionære Frankrig, sådan som store dele af verden siden har gjort. Forbilledet skal søges i Nederlandene i 1600-tallet. Efter afslutningen af deres 80-årige frihedskrig mod Spanien demonstrede de forenede nederlandske provinser deres økonomiske og militære magt på havene under de vandrette "friheds"-farver, rødt, hvidt og blåt.

Man skulle synes, at alle disse bedrifter var yderst dårligt egnede til at gøre at gøre netop disse farver populære i det landbaserede, autoritære fyrstedømme i Moskva, der etablerede sig i 1500- og 1600-tallet. Storfyrst Ivan III tog titel af zar (kejser) i 1497 for at demonstrere sit krav på at repræsentere den direkte arvefølge fra det romerske kejserrige. Der var således intet i den russiske politiske kultur, der skulle tilsige zarerne at efterligne de oprørske nederlændere. Kun én russer kunne finde på det, men han var til gengæld også indflydelsesrig. Peter den Store ville med vold og magt vriste sit rige ud af den orientalske, landbaserede tradition og åbne det for vesten. Han erobrede de baltiske lande fra svenskerne og flyttede i 1709 efter sejren over Karl 12. ved Poltava rigets hovedstad til sumpene ved Nevas udløb i Østersøen. Titusinder af tvangsudskrevne, livegne russiske bønder og krigsfanger omkom. Neva gik om og om igen over sine bredder og foranledigede hundrede år senere Pusjkin til at skrive et af sine bedste digte om Peter den Store og St. Petersborg. I indledningen til "Bronzerytteren" lod han zaren formulere sin hensigt med byggeriet i ordene:

Naturen selv har for os bestemt
netop her at slå et vindue op mod Europa. (Pusjkin 1833,75).

Om Rusland blev moderne og vestligt kan i høj grad diskuteres, men hovedstaden blev bygget, og Rusland blev en flådemagt. Først i Østersøen,

siden Sortehavet, Barentshavet og endelig Stillehavet – det sidste i øvrigt med hjælp af en dansker, Vitus Bering. Ivan III havde taget den dobbelthovede, romerske, imperiale ørn som sit våben for at understrege sit krav på kejserværdigheden og dermed på herredømmet over øst såvel som vest. Peter opgav ikke ørnen og heller ikke det kristne Andreaskors, men samlede alle disse symboler på en baggrund af de nederlandske farver på de marineflag, han eksperimenterede med i begyndelsen af 1700-talllet. Disse farver havde han lært at kende som ung i Nederlandene på sin store rejse til Vesteuropa i 1697-98, hvor han lærte, hvad han vidste om skibsbygning og flådekrig. Denne tidligt moderne inspiration havde han magt nok til at presse ned over sin orientalske stat i form af en revolution fra oven.

Selvfølgelig gav russerne hurtigt de nederlandske frihedsfarver en fortolkning som svarede bedre til russisk historie end den oprørske, nederlandske oprindelse. De troende ortodokse antog, at flaget stammede fra St. Georg (med dragen, i øvrigt den armenske nationalhelgen, skønt han stammer fra Kappadokien i det vestlige Lilleasien). Den røde farve skulle symbolisere hans skjold, den blå hans kjortel og den hvide hesten. En anden, mere nationalistisk fortolkning associerede hvid med hviderusserne, blåt med de mindre russiske russere, dvs. ukrainerne og rødt med de rigtige russere, storrusserne. Fælles for alle fortolkningerne er den dominerende plads den røde farve indtager i russisk ikononografi. Tænk bare på Den røde Plads, der også hed sådan, før kommunisterne tog over – på oldslavisk betyder det russiske ord for rød, krasnaja smuk såvel som rød, og folkelitteraturen er fuld af "røde" piger. Måske var det alligevel ikke et rent tilfælde, at den røde, kommunistiske revolution fandt sted i Rusland, hvor meget det end stred mod ortodoks marxistisk tænkning før 1917.

Det var forklaringen på det gamle russiske flag, som altså begyndte som flag for Peter den Stores krigsmarine i Østersøen i begyndelsen af 1700-tallet. Men hvad symboliserer den sorte, orange og hvide trikolore så? Den blev officielt indført i 1858 af tyske rådgivere. Den minder noget om de tyske revolutionæres sort, rød, gyldne fane, den tyske fane som ikke blev anvendt i det tyske kejserrige fra 1870, netop fordi den havde rod i 1848-revolutionen. Schwarz, rot, gold blev faktisk først officielt tysk flag med republikken i 1918. Så selv om zarens rådgivere stammede fra Tyskland, var det ikke hjemlandet, de tænkte på. I stedet var hensigten at markere det nye styre under zar Alexander II, ham der ophævede livegenskabet og som tak blev myrdet af de revolutionære i 1881. Den sorte og gyldne (orange) farve skulle symbolisere zarens våben, mens den hvide stribe i bunden blev tilføjet for at adskille flaget fra det østrigske kejserriges. Den hvide farve skulle desuden understrege

fyrstehusets legitime ret til tronen, som det var almindeligt blandt europæiske kongeflag på den tid.

Men trods alle disse udmærkede associationer var flaget yderst upopulært, og den næste zars regering følte sig i 1883 tvunget til at anerkende den gamle hvide, blå og røde fane ved siden af den nye, således at der var to officielle, civile flag i de sidste år af det russiske zarriges eksistens. I 1896 og 1910 forsøgte særkommissioner at finde en løsning på det upraktiske forhold med de to flag, uden dog at komme frem til en ordning. Under 1. verdenskrig forsøgte den sidste zar, Nikolaj II sig med forskellige blandinger af alle fem farver for at understrege sit nære forhold til alle de bondesoldater, der ofrede livet i hundredetusindvis til hans ære. Men som bekendt blev han overhalet af utilfredsheden og revolutionen. Det er Peter den Stores hvide, blå og røde fane, republikken Rusland er vendt tilbage til, og som man kan se, er det muligt at tillægge den næsten en hvilken som helst symbolsk betydning fra vestlig modernisering og frihed til 'hellig', zaristisk tradition. Det er netop denne tvetydige mangfoldighed, der gjorde, at den gamle fane blev halet frem igen under augustkuppet og demonstrationerne i efteråret 1991.

Sorte nætter i Irkutsk

Irkutsk 1990. Navnet Sibirien emmer den dag i dag af noget fjernt, farligt og forjættende. Billeder af forviste straffefanger, hårdføre guld- og pelsjægere melder sig på nethinden. Egentlig viden skorter det dog på, ud over fornemmelsen af alle de utalte tusinder, som henslæbte livet i forvisning eller blev dræbt der. Ja, og så kender vi turen fra Omsk til Irkutsk, hvor tatarerne lå i baghold bag hver bakke, fra barndommens læsning af Zarens Kurer (eller kejserens, hvis man havde en af de helt gamle oversættelser). Og så er det koldt, iskoldt, permafrosset koldt. Men så er det også slut. Bortset fra den transsibiriske jernbane måske. På forunderlig vis er det lykkedes at markedsføre en rejse med den som opfyldelsen af alle eksotiske drømme. Det kan jeg advare mod, med mindre ens drømme går ud på at komme væk fra den stressede dagligdag for at henslæbe en uge i en firepersoners sovekupé, kun afbrudt af fodturen til spisevognen og den forgæves venten på toiletterne efter vand. I togene er alt ved det gode, gamle, russiske, bortset fra at der er kommet toiletpapir på lokummerne.

Men Irkutsk ligger altså der, midt i Sibirien, 5000 km fra Moskva og 4000 fra Vladivostok ved Stillehavet. Russerne erobrede Sibirien så tidligt som i 1600-tallet. Kosakpatruljer nåede Stillehavet 150 år før pelsjægere og opdagelsesrejsende krydsede det nordamerikanske kontinent. Derfor var det naturligt, at russerne var de første til at kolonisere Alaska og det nordlige

Californien omkring Fort Ross. Drivkraften var jagten på skind af zobel, hermelin, ulv etc. Så intens var jagten, at den første fredning af zobel skete i 1684. Irkutsk begyndte som et lille træfort ved sammenløbet af to floder i 1661. I flere hundrede år var den den eneste rigtige by i Sibirien. Så livlig var den, at den omtaltes som "lille Paris". Anton Tjekhov besøgte den i 1890 og skrev begejstret om dette "lille St. Petersborg". Og noget er der om det, selv om byen har tyve gange så mange indbyggere i dag og nu fremtræder med vidtstrakte, triste boligkvarterer af typiske sovjetisk betonblokke. Centrum har på forunderlig vis overlevet industrialiseringen og bevaret den oprindelige blanding af købmandspalæer fra århundredskiftet og sibiriske blokhuse halvt gravet ned i jorden. Af hensyn til kulden om vinteren, men sandelig også af hensyn til varmen om sommeren. Nu i juni måned er det næsten subtropisk varmt og fjernsyn, radio og aviser melder om truende skovbrande og forbud mod at tage ud i datchaerne, så man skulle tro man befandt sig i Sydfrankrig og ikke i hovedstaden i Sibirien. Landet er så enormt, at selv de to en halv million indbyggere i Irkutsk amt, som er på størrelse med Frankrig, drukner i de enorme skove. Forurening lykkes det dem alligevel på bedste sovjetiske vis at producere, hvad befolkningen også hele tiden gør opmærksom på. Her startede den økologiske bevægelse i midten af tresserne med kampen mod udbygningen af papirindustrien ved Bajkalsøen knap hundrede kilometer fra Irkutsk.

Bajkal, der har et areal på størrelse med Jylland, er halvanden km dyb og rummer en femtedel af verdens ubundne ferskvandsressourcer – lige så meget som de nordamerikanske søer til sammen. Den spiller en afgørende rolle for rensningen af verdens vandressourrcer, er nærmest en lunge for hele jordkloden. Det skyldes, at vandet er over tre hundrede år om at komme gennem dens økosystem og filtreres og renses i den proces. Planlæggerne i Moskva var hjerteligt uvidende om disse fintmærkende sammenhænge, der er udforsket af et marinebiologisk institut på stedet. De så på potentialet for papirproduktion i en region med umådelige mængder af skov og en sø så dyb, at forureningen måtte kunne hældes ned i den i lange tider, før man kunne se noget. Opførelsen af to papirfabrikker i midten af tresserne ved sydspidsen af søen rejste lokalbefolkningen til modstand. De fik støtte fra store dele af det videnskabelige og det litterære samfund, og i slutningen af tresserne bøjede planlæggerne sig og skrinlagde de videre planer for udbygningen af træindustrien.

Bajkal har en næsten hellig plads i russernes bevidsthed. Jevgenij Jevtusjenkos økologiske digte og offentlige shows priser dens renhed. I dag er det især Pamjat-ideologen, den supernationalistiske hjemstavnsforfatter Valentin Rasputin, som står i spidsen for kampen mod ødelæggelsen af Bajkal. Det

begyndte han modigt på i tresserne, da det var mindre populært og farligere end i dag, hvorfor han også respekteres af politiske modstandere. Dengang blev han mødt med det argument fra planlæggerne, at hvorfor skulle Bajkal holdes fri, når Volga, Dnjepr og Ladoga allerede var ødelagt! I firserne har han koncentreret sig om modstanden mod et rensningsanlæg ved de to allerede eksisterende fabrikker. "Rensningen" bestod nemlig i at føre spildevandet lidt længere væk, så det var en anden strand og skov, der led overlast. Også den kamp er nu vundet, men lokale kritikere siger, at det rensningsanlæg, der nu er indrettet, af økonomiske grunde kun sættes i gang, når der er besøgende udefra. Denne yderst beskedne og prekære sejr for miljøet i selve Bajkalsøen indebærer ingen begrænsninger af industrien ved Angara floden, det eneste afløb fra Bajkal. Den strømmer med stor kraft forbi Irkutsk og videre nordpå. Kemiske fabrikker og olieraffinaderier kappes med el- og varmeværker om, hvem der kan producere mest luftforurening, som så driver ud over Bajkalsøen. Alt for at producere den elektricitet og varme, der gør det muligt at lade vinduerne stå åbne om vinteren selv i 30 graders kulde. Dampen fra vinduerne er der alligevel ikke nogen som ser, for floden selv strømmer så hurtigt, at den aldrig fryser til, selv om temperaturen nærmer sig de fyrre graders minus, mens floden indhyldes i damptåger, der gør det svært at se en hånd for sig.

Alt det er der ingen, som tænker på, nu hvor varmen er næsten tropisk. Kvinderne har taget deres eleganteste dres på – og det er flot – og promenerer op og ned ad hovedgaden, der som i alle andre sibiriske byer endnu er opkaldt efter Karl Marx, på udkig efter en god handel eller en lille flirt. De få der ikke er der, tager solbad på flodbredderne og demonstrerer, at det russiske kvindeideal har nærmet sig det vestlige i løbet af de sidste tyve år. Ikke flere kernesunde piger med røde kinder, gule fletninger og store bryster, nu dominerer slanke taljer og masser af make up. Det har planøkonomien ikke taget højde for, så kosmetik er en af de allermest efterspurgte artikler på det sorte og grå marked og en af drivkræfterne i sortbørsvekslingen og luksusprostitutionen.

Varer ser der ud til at være masser af. Selvfølgelig aldrig lige det folk vil have, men bortset fra mad synes der ikke at mangle noget. Og maden har været der, men er bare blevet revet væk af hamstrende russerne med rubler på lommen og utryghed ved fremtiden. Russere siger jeg. Ikke fordi det som i de baltiske stater og Centralasien drejer sig om russere kontra den lokale befolkning i kamp om jobs og varer, men fordi befolkningen er totalt russificeret efter to hundrede års frivillig og ufrivillig indvandring. Urbefolkningen ser man ikke meget til, ikke engang på den "pelsstation", hvor skind af zobel, hermelin, mår, ulv osv. fra hele Sibirien samles, sorteres og eksporteres til videre

forarbejdning i vesten. Pelsstationen viser sig i øvrigt at være en slem skuffelse for ens eksotiske forestillinger, idet den er en betonblok i fem etager, hvor kvinder sidder i store haller og sorterer skind.

Ikke-russisk udseende indbyggere møder man faktisk kun på universiteter og andre højere læreanstalter, som der er så mange af, at hver tiende af de godt 600.000 indbyggere er studerende. De kommer fra hele Sibirien til Irkutsk – eller Novosibirsk og alle de andre efter sovjetisk målestok mellemstore byer, der er spredt ud over kontinentet. Her kan man se, hvor meget bedre det er lykkedes det sovjetiske system at integrere urbefolkningen end i Canada og USA. Selvfølgelig med den utilfredshed til følge, som plejer at komme med øget uddannelse. Jeg traf en ung langhåret studerende på markedet, hvor han stod og falbød en undergrundsagtig publikation på 6 maskinskreve sider for en rubel stykket. Det var ikke mange penge for en dansker, godt en krone efter den officielle turistvekselkurs. Men for en russer var det dengang et betragteligt beløb, som man kunne købe en flot bog eller et nærende måltid på en restaurant for. Han kom alligevel af med nogle af sine blade, ligesom naboen, der falbød tre uger gamle eksemplarer af den litauiske folkefronts blad.

Avishungeren i Sovjet er stor og glædelig. Foran kioskerne er der lange køer af folk, mest mænd, som køber et eksemplar af hver af de fem til ti aviser, der kan fås, og går derfra ivrigt læsende. Ophævelsen af censuren af de officielle og officiøse publikationer har dog ikke udkonkurreret alternative publikationer, som denne unge studerendes. Nysgerrig efter at se, hvilken linie han gik ind for, købte jeg et eksemplar og opdagede, at det var et rabiat talerør for øget kristen indflydelse i Sovjetunionen. En artikel forklarede troskyldigt, at grunden til, at det går så godt i vesten er, at Bush og Thatcher beder til gud hver dag og går i kirke om søndagen, mens "det går så skidt hos os, fordi ateisterne råder". Den religiøse revival blandt ungdommen, som der tales så meget om, påvirker dog tilsyneladende ikke kirkebesøget. Hverken et besøg i den gamle domkirke for hele det østlige Sibirien eller en af de nyere kirker fremviste en menighed større en gennemsnitlig dansk sognekirkes. Et par professionelle tiggere udenfor, de obligatoriske babusjkaer som passer vokslysene, et ungt par der diskuterer kirkebryllup, et par forlegne unge mænd som overvejer at blive døbt som voksne og en enkelt nysgerrig turist er alt. Og det er ikke nok til at skabe den mystiske og fortættede atmosfære, der kræves til en vellykket ortodoks gudstjeneste.

Nætterne er lyse, og det er dejligt at promenere ad brede gader med de mange lysegrønne træer, efter at den osende, støjende og totalt hensynsløse trafik er stilnet af. Men hvad skal man foretage sig ud over at gå? Det er et stort

problem for den stedlige ungdom, som derfor permanent drømmer om større byer eller vesten, der står for dem i et forklarelsens skær. Forretningerne lukker mellem klokken fem og seks, caféer er der stort set ikke, de få restauranter er ret dyre. Der er ganske vist et voldsomt liv på de få, der er. Energiske rockorkestre spiller vestlig og russisk pop for alle aldersklasser, som begejstret og svedende svinger til øjeblikkets hits, fra lambada, der også er inde her, til elektrificeret folkemusik og popsange, der lyder som lokale udgaver af "Lille sommerfugl" og "Hvor skal vi sove i nat". Når man bliver træt af det, kan man drikke. Spiritusforbudet var ganske vist ikke officielt ophævet i juni 1990, men vodka og øl kunne alligevel købes mange steder og champagne ligeledes. Staten kunne ikke undvære afgifterne fra spiritussalget og afviklede derfor i foråret 1990 stiltiende Gorbatjovs økonomisk katastrofale ædruelighedskampagne. Man skulle have rationeringsmærker, men de kunne købes af en sortbørshandler ved siden af spiritusudsalgene. Russerne var allerede gået over til at omtale deres forbudstid i datid, ligesom amerikanerne taler om deres i 1920'erne, og virkningerne i form af kriminalitet og en kynisk indstilling til myndighederne, synes da også at være sammenlignelige.

Men selv pengene til vodka og champagne kan slippe op og hvad så? Man kunne gå i teatret, men de spillede ikke i denne uge. Og cirkus er en forkølet provinsudgave af Moskvas statsteater, som kun tiltrækker børn og deres forældre. I den situation var der biografer og videoklubber tilbage. Videoklubberne skød op som paddehatte under Gorbatjov. 40.000 forskellige film i ulovlige kopier regner man med cirkulerer på dette nye og totalt uregulerede marked, mest sex og vold. Denne aften kan man vælge mellem svenske piger i sommersol og finske i badstue. Det lyder måske tillokkende for erotisk understimulerede russiske mænd, og enkelte grupper af generte soldater i uniform ses da også forhandle pris ved dørene til de lejligheder, hvor klubberne er indrettet.

Det store flertal af byens unge foretrækker dog biograferne, som der er mange af. Desværre tog de netop i går en film af plakaten, som behandler Afghanistankrigen ud fra samme synsvinkel som den amerikanske *Mash* og TV-serien af samme navn, felthospitalets gru og galgenhumor. *Grus 300* – koden for melding om helikoptere med sårede ombord – hed den. I stedet kunne man vælge mellem en socialrealistisk – socialistisk realisme siger de her, når emnet er den grå og triste dagligdag – film om afdelingen for selvmordere på et stort hospital i Moskva. Den var der enkelte som gik ind for at se, men det var nok fordi de allerede havde set *Sorte nætter i Sochi* med skuespillerinden fra "Lille Vera" i hovedrollen. Hende går man jo gerne langt for at se, og på den måde blev de lyse nætter i Irkutsk for mig til *Sorte nætter i Sochi* ved Sortehavet. Forskellen er nærmest ens. Hvad enten handlingen

udspiller sig i Moskvas boligkvarterer, Sochis badehoteller eller Irkutsk centrum, overalt taler mennesker om hvor trist, umuligt og meningsløst livet er i Sovjet, og "hvor gerne de ville have vores problemer," som en sovjetisk delegeret på Louisiana-konferencen om Perestrojka og den Skandinaviske i maj 1990 udtrykte det. Intet hjemligt finder tilsyneladende nåde for russernes øjne, efter at de nu har fået lukket op for en længe tiltrængt selvkritik. Som en ung kvinde, der fik os til at tage et brev med til sin kæreste i Vesttyskland sagde, "har I nogen sinde set så trist en by som Irkutsk med så få træer og så lidt grønt?". Den frustration og småby kedsomhed, der ligger bag et sådant udsagn, er svær at tackle, især når man netop har gået og snakket om, hvor charmerende Irkutsk er med sine alléer af lysegrønne træer og velfungerende parker! Intet sovjetisk dur, og alt vestligt må derfor være godt, tænker de fleste.

Selv Danmark, som typiske russere ellers tidligere har foragtet, fordi landet er så lille og har så få tanks, forestiller de sig nu må være fint, for "det tilhører jo vesten, har en konvertibel valuta og en statsminister som er kristen"! Tja, hvad skal man sige andet end uforpligtende almindeligheder til mennesker, der måske ikke lige har brug for at få deres utopiske forestillinger om et bedre liv slået i stykker, netop som de i det mindste er begyndt at sætte ord på dem, uanset hvor naive de end måtte være. Jeg lod være og tog for mine synders skyld den transsibiriske bane til Khabárovsk ved Stillehavet.

Intet nyt fra Det fjerne Østen

1990. Hvem har hørt om Khabárovsk? Jeg havde i hvert fald ikke, og det var vanskeligt at finde byen på kortet, da invitationen dukkede op. Og så viser det sig at være et industricentrum med over 600.000 indbyggere i en provins, der ligger så langt mod øst, at det ikke længere er Sibirien, men kaldes det fjerne østen. Når man ser mod vest er det retning mod Moskva som i resten af Sibirien; men bjergkæden, der ses ganske tydeligt i horisonten kun 56 km borte, ligger i Kina. Grænsen mellem Sovjet og Kina udgøres mod vest af Amur floden og i syd af Ussuri floden. Så tidligt som 1649 erobrede den russiske købmand og pelshandler Jerofej Pavlovitj Khabaróv Amurdalen og oprettede en handelsstation, hvor Ussuri forener sig med Amur og løber nordpå til det iskolde og fiskerige Okhotske hav. Den storby, der senere blev anlagt på ruinerne af hans fort, er opkaldt efter ham, ligesom man møder hans statue på torvet uden for jernbanestationen.

Russerne annekterede i 1800-tallet denne del af Manchuriet fra det svækkede Kina, mens det ironisk nok blev styret af et manchurisk dynasti. Meget ved vi i vesten ikke om disse for os så fjerne egne, ud over måske at handlingen i

filmen *Derzu Uzula* udspillede sig der. Det litterære forlæg for denne japansk-sovjetiske film, som rummer den bedste skildring nogensinde af den sibiriske urskov, taigaen, er skrevet af den russiske forfatter Vladimir Arzeniev (1872-1930). Han udforskede dette hjørne af det russiske imperium på videnskabelige ekspeditioner i årene mellem 1906 og 1910. På dem traf han den indfødte jæger, der er hovedperson i bogen såvel som filmen. Derzu Uzula færdedes fuldkommen hjemmevant i vildnisset og lærte storsindet fra sig til de indtrængende undergravere af hans livsform. Til gengæld satte Arzeniev ham altså et monument i form af en roman og siden hen et lokalt museum, som er et af de bedste af slagsen, jeg har set.

I 1930'erne stødte sovjetiske og japanske tropper sammen i disse egne, men den store krig udeblev, forbi begge parter var engageret på andre fronter. Derimod var det lige ved at komme til rigtig krig mellem de to kommunistiske supermagter Kina og Sovjet i foråret 1969. Grænsen blev fastlagt ved en aftale i midten af sidste århundrede, men siden har Kina ofte truet med krav om revision af grænsen. Denne spændte atmosfære førte mellem 2 og 15 marts 1969 til sammenstød mellem grænsetropperne om den ikke kortlagte Damanskiø i Ussurifloden. Pga. det dårlige forhold mellem de to lande var disse i sig selv banale episoder lige ved at føre til krig i stor målestok. Til denne ugæstfrie egn forvistes de etnisk bevidste jøder, som efter revolutionen i 1917 krævede nationale rettigheder på linie med alle andre befolkninger i Sovjetunionen. Hvis de havde lyst til at få deres egen republik, havde Lenin lige det rigtige for dem i dette folketomme hjørne af imperiet. Når jøder kan få alt til at blomstre, hvorfor så ikke dette område, der ligger så langt fra Moskva som muligt, som så samtidig kunne sikres for Sovjetunionen. Ikke mange tog frivilligt imod dette tilbud, og jeg har mødt væsentligt flere jøder i udlandslufthavnen Sjeremetjevo ved Moskva, hvor de venter på udrejse til Israel, end i den jødiske autonome republik. Som vores tolk af jødisk herkomst, født i Riga og vokset op i Leningrad, sagde, efter at have berettet om, hvordan han blev arbejdsløs, da han nægtede at aftjene sin undervisningspligt efter studierne herude: "Hvordan taler en klog jøde med en dum jøde? Pr. telefon fra New York". Faktisk mærker man hovedsagligt jødernes tilstedeværelse gennem forekomsten af aviser og indskrifter med hebraiske bogstaver.

Khabárovsk selv ligger lige uden for denne jødiske stat uden jøder (som ikke er en selvstændig republik men kun et autonomt område i den russiske føderative republik RFSSR). Selv om den er opkaldt efter pelshandleren fra 1600-tallet, kan byen kun føre sin historie 132 år tilbage. Det er en typisk sovjetisk mellemstor industriby med masser af forurenende fremstillingsindustrier, atomkraftværker og russere i gaderne. Det indfødte

indslag møder man mest på torvet, hvor kinesisk eller manchurisk udseende bønder falbyder deres varer til de høje priser, det er tilladt at tage der. Et andet asiatisk indslag i bybilledet udgøres af et japansk-sovjetisk joint venture om opførelsen af den første sushi-restaurant i Sovjet. Helt usædvanligt omhyggeligt udført murværk med kunstfærdige buer over vinduer og døre smykker bygningen, som da heller ikke er færdig endnu. En sådan omhu for detaljer skal man ellers helt tilbage til århundredskiftets købmands- og bankpalæer for at finde.

Bortset fra det er det som sagt en typisk sovjetisk by med brede boulevarder, imposante paladser for parti, hær og KGB. Kun føler man sig hensat til tiden før Gorbatjov, glasnost og perestrojka. Den seks kilometer lange hovedgade, som også her er opkaldt efter Karl Marx, er fyldt fra den ene ende til den anden med promenerende, indkøbende og småflirtende, ofte velklædte kvinder. Sjældent har jeg set så mange gravide eller med børn ved hånden. Et klart vidnesbyrd om, at kvinderne her ikke er udearbejdende, som det ellers er normen, men gift med officerer i de store styrker, der er stationeret i dette udsatte område, eller med sømænd i handelsmarinen. Man så ingen lange indkøbs køer, forretningerne er fulde af varer, og de stormagasiner, der forsyner militæret, men hvor vi andre godt må handle, bare vi ikke køber uniformer, formelig bugner af forsyninger. Mulgvis ikke med det folk helst vil have, og ofte tungt og sovjetisk klodset. Men varer på hylderne er der som i de 'dårlige' gamle dage under Brezjnev. Den sidste dag jeg var der, meldte radioen ganske vist om rationering af mel og makaroni, men den slags mangler lægger en turist ikke mærke til. Så man fristes til at sige, at der intet nyt er fra det fjerne østen.

Den melding skal selvfølgelig forstås på samme måde som Erich Maria Remarques *Intet nyt fra vesten,* hvor skildringen af de tilsyneladende kedsommelige dagligdags rutiner ved fronten viser sig at være et dække over begivenheder, der ændrede betingelserne for det moderne liv mere afgørende end nogen anden enkeltbegivenhed i dette århundrede. Ligesådan i Sovjetunionen af i dag. Gorbatjov påbegyndte ikke reformerne ud fra et ønske om at revolutionere det sovjetiske samfund i bund og grund, sådan som hans konservative kritikere i Sovjet og ukritiske beundrere i vest troede. Han indledte begrænsede reformer, som var tvingende nødvendige af økonomiske grunde. Under en tilsyneladende harmonisk overflade gik alt ringere og ringere, mens opretholdelsen af en uændret levestandard kostede stadig mere slid på arbejdskraft, råstoffer og energi. Sådan er det endnu i Khabárovsk. Under den idylliske overflade skjulte sig imidlertid en økonomisk og politisk korruption som alle andre steder i Sovjet. Ja indsigtsfulde analytikere påstår ligefrem, at mafiaen begyndte i det fjerne østen og først senere slog rod i

Moskva, hvor den nu stortrives, så de indfødte regner den for mere magtfuld end partiet, og dårligt vover at sætte sig ind i en taxa af frygt for at blive udplyndret. Den samme tvivlsomme ære reserveres ganske vist ofte armeniere og georgiere, men muligvis er det rigtigt. Svært har det i hvert fald været at detailstyre dette område, der ligger så langt fra Moskva, at man passerer 7 tidszoner under rejsen dertil. Politisk er alt heller ikke så roligt, som det ser ud til ved første blik. Ganske vist synes møderne i den russiske sovjet, hvortil Khabárovsk som del af den russiske føderative republik sender delegerede, ikke at vække megen interesse. Selv valget af Boris Jeltsin til præsident ophidsede ikke mange. En slående kontrast til Moskva, hvor man møder folk i alle aldre og fra alle samfundslag med billeder af Jeltsin på reversen og bærende på skilte med opråb som "Jeltsin for president". Men skinnet bedrager.

Den indsigtsfulde museumsdirektør på Arzenievs museum fortæller harmdirrende, hvilket overgreb mod den lokale kultur bolsjevikkerne begik i 1925. I almindelig kommunistisk ensretningsiver fjernede de et monument for provinsens første guvernør Muraviev, som indbyggerne under zarstyret havde samlet ind til og kaldt frihedsmonumentet. I stedet erstattede de det med et ganske gennemsnitligt monument for "heltene i borgerkrigen i det fjerne østen". Det står der endnu kronet med en rød stjerne og sejrskrans udført i grå granit. Ifølge direktørens udsagn er der ingen i byen, som bryder sig om det, og hun har sat sig selv og museet i spidsen for en indsamling til genopførelse af det oprindelige. Man kan give sin skærv i en glaskasse ved indgangen, og det gjorde skoleklasse efter skoleklasse under lærerindernes opsyn i de timer, vi var der. Når man går rundt i denne velklædte by en subtropisk varm sommerdag, er der ikke mange mindelser om den dystre fortid med forvisningerne. Enkelte byggepladser er omgivet af de plankeværk med pigtråd på toppen, som tidligere indicerede, at her arbejdede straffefanger under KGB opsyn. I dag tjener pigtråden akkurat som hos os til at forhindre folk i at stjæle byggematerialerne. På den tre døgn lange togtur fra Irkutsk var det undertiden muligt at se forladte fangelejre med forfaldne vagttårne og rådnende barakker. Men bortset fra det springer minder om historiens hundredtusinder af ulykkelige forviste og henrettede ikke i øjnene.

'Vi ved dog fra statistikken, at mindst en femtedel af befolkningen i hele Sibirien inklusive det fjerne østen nedstammer fra forviste straffefanger. Forvisning hertil har været en af kontinuiteterne mellem zarernes, Stalins og Brezhnevs styre. I Irkutsk har efterkommere efter dem dannet en aflægger af den landsdækkende forening Memorial (hukommelse). Den blev grundlagt i 1987 ved et seminar for rehabiliteringen af Nikolai Bukharin, men har nu udviklet sig til en organisation, hvor alle overlevende fanger og deres børn og

børnebørn kan udveksle erfaringer og minder. De bestormede KGB med henvendelser om deres pårørendes skæbne og omklamres til deres overraskelser med venlig imødekommenhed. Så stor er imødekommenheden, at det har været svært at undgå at få for mange repræsentanter for det måske reformerede KGB i bestyrelsen for foreningen! Memorial havde endnu ikke nogen rigtig afdeling i Khabárovsk, hvilket hang sammen med forskellen på de to byers historie – færre straffefanger i det omstridte Fjerne Østen – men det siger også noget om forskel i indstilling blandt indbyggerne. Khabárovsk med dens store garnison er en af de mest loyale støtter for det sovjetiske imperium, som det eksisterede indtil for ganske nylig, hvilket ikke kan undre, i betragtning af de privilegier det har ført med sig. Her stod det sidste store slag mod de antirevolutionære hvide i borgerkrigen ved Valatjevka i februar 1922, som man i dag kan se det genoplivet i et stort panoptikon på museet. Og her havde Sovjetunionen af i går sine bedste støtter. Indtil videre passer det, at der intet nyt er fra det fjerne russiske østen.

Ukania – stater og nationer på de britiske øer

Rule, Britannia, rule the
waves;
Britons never will be
slaves.
(James Thomson 1740)

Rule Britannia

James Thomson skrev sangen *Rule Britannia* i 1740 under en af de talrige krige om verdensherredømmet. Den umiddelbare adressat var Spanien, men den er lige siden blevet overført på alle Storbritanniens senere konkurrenter og modstandere. Sangen er i dag en integral del af den britiske nationalistisk-imperiale folklore på linie med sange som *Land of Hope and Glory* og *Jerusalem, Jerusalem*. Så etableret er den blevet i løbet af disse 250 år, at mange tager fejl af den og den rigtige nationalsang, *God Save the Queen* fra 1744 (hvor den ganske vist hed God Save the King). Også den sang har krigeriske overtoner. Den blev spillet offentligt første gang på Drury Lane teatret i anledning af det sidste skotske oprørsforsøg, da den sidste Stuart, 'Bonnie Prince Charles' landede med en hær på den skotske vestkyst i juli 1745. Nationalsangen skulle skabe folkelig opbakning om det upopulære tyske kongehus, og det lykkedes over al forventning – i det næste århundrede under dronning Victoria. Men dengang såvel som siden, er det den militante *Rule Britannia,* der tager førsteprisen som den mest karakteristiske nationale sang for Storbritannien.

Men hvad skal vi kalde statsdannelserne på de britiske øer, der ude i Atlanterhavet vest for Europa? Er Irland og England overhovedet nationale stater? Og kan vi tillade os at tale om England, når United Kingdom of Great Britain and Northhern Ireland, som det helt præcist hedder, omfatter adskillige stater og nationer i et usikkert forbund. Det er ikke kun nynationalistiske skotter, walisere og irere, der er kommet i dyb tvivl men også pæne repræsentanter for det britiske establishment. I forordet til sin autoritative, *A Social History of England* fra 1983 skriver den fremtrædende socialhistoriker Asa Briggs:

I am concerned with England, not with Scotland, Wales or Ireland, each of which has its own distinctive social and cultural history. I recognize, of course that there are whole networks of interconnections, social as well as

constitutional, between them, and that these cannot be ignored. There are, however, other networks of interconnections, changing at different times, between England, Europe and other parts of the world, particularly English-speaking societies outside Europe which share much of the heritage. (Briggs 1983, 8),

Efter indrømmelsen af, at de andre britiske landes historier ikke kan ignoreres, gør Briggs netop dette og beskriver udviklingen, ikke kun i London, men i England snævert forstået. Med den minimale knæbøjning for de andre dele af dét multinationale imperium, som den britiske stat i realiteten har været siden middelalderen, lykkes det en moderne og intelligent historiker ubekymret at fortsætte den herskende, anglo-centriske linie i fremstillingen af den nationale historie. De andres historie skal sandelig også skrives, men det gør de jo så glimrende på alle de nationale universiteter der ude i periferien, kan man høre den piberygende Briggs slå fast foran den brændende kaminild på Worcester College i Oxford. Lad de "lokale" passe deres, så vi kan få fred til vores – vigtigere – historie, synes den underliggende tekst at lyde. Briggs har ikke lyst til at udfordre nogen unødvendigt og har derfor placeret sin lille, konsekvensløse undskyldning foran fremstillingen, der ellers begejstret ignorerer de andre deltagere i historien. Den form for høflighed lå en anden kendt engelsk historiker fjernt. A. J. P. Taylor åbnede sit bind om 20. århundrede i serien *Oxford History of England* med et vitriolt overfald på skotter og alle andre, der bruger udtrykket Britain:

When the Oxford History of England was launched a generation ago, 'England' was still an all-embracing word. It meant indiscriminately England and Wales; Great Britain; the United Kingdom; and even the British Empire. ... Bonar Law, a Scotch Canadian, was not ashamed to describe himself as 'Prime Minister of England', as Disraeli, a Jew by birth, had done before him. ... The use of 'England' except for a geographic area brings protests, especially from the Scotch. They seek to impose 'Britain' – the name of a Roman province, which perished in the fifth century and which included none of Scotland, indeed, all of England. I never use this incorrect term ... 'Great Britain' is correct and has been since 1707. It is not, however, synonymous with the United Kingdom, as the Scotch, forgetting the Irish (or, since 1922, the Northern Irish), seem to think. (Taylor 1965, V).

Om det følger af disse langt hen korrekte præciseringer, at man også skal undgå udtrykket 'britisk' er uklart. I hvert fald skifter Taylor selv fuldstændigt principløst mellem 'English' og 'British' i sin fremstilling. Det er ikke muligt at ignorere den overordnede britiske kontekst, hvis man virkelig vil forstå udviklingen i øriget, ligesom det heller ikke er muligt at ignorere de engelsk

talende befolkninger i kolonierne og imperiet som helhed. Som den Oxford-uddannede historiker Keith Robbins har formuleret det er engelsk historie vigtig for britisk historie, men ikke identisk med den (Robbins 1988, 1).

Nationerne på de britiske øer

Inden for de sidste ti til femten år er der gjort meget for at rette op på dette skæve perspektiv. Dermed tænker jeg ikke på de mange nynationalistiske historikere i Wales og Skotland, for slet ikke at tale om de generationer af irere, der har skrevet deres lands historie uden at gøre opmærksom på, at de var dele af et større rige. De er lige så meget fanger af den anakronistiske, nationalistiske snæversynethed som de engelske historikere, men har bare vendt sympatierne på hovedet. Det svarer til den vending af perspektivet på europæisk historie, som skete i afkoloniseringens epoke efter 1960, hvor mange i stedet for uovervejet at holde med de 'civiliserende' europæere skiftede over til at holde med de 'indfødte' og opfattede alt, der kom fra Europa, som undertrykkende overgreb på Den tredje Verdens 'gode' og 'sunde' kultur. Ingen af de to holdninger er særligt fornuftige, om end absolut forståelige. Og de er lige ødelæggende for den historiske forståelse. Som det er blevet formuleret af Pocock, er "anglocentrisk" og "anglofobisk" historieskrivning to sider af den samme mønt (Pocock 1982, 314).

Begrebet om 'nationen' forsyner moderne historikere med et praktisk skelet til at organisere deres fremstilling af den ældre historie, men det koster dyrt i historisk sandhed. Når senere nationale grænser læses bagud i historien, hvor de havde ringe eller slet ingen relevans, forsvinder konturerne af stammesamfundene og de før-nationale samfund. Grænsen mellem 'Wales' og 'England' er et eksempel på farerne ved den anakronistiske nationale fremstilling. I dag opfattes Herefordshire og Shropshire som dele af 'England', men i virkeligheden har de to grevskaber i århundreder ligget på grænsen mellem de to kulturer og er præget af dem begge. Det samme gælder grænsen mellem 'England' og 'Skotland', som har bevæget sig frem og tilbage gennem historien. På samme måde er det vigtigt at huske, at Ulster og det sydvestlige Skotland var del af den samme kulturelle og politiske organisering i middelalderen, hvor vand bandt sammen i stedet for at skille. Omvendt er det i dag vigtigt at erindre, at Ulster faktisk ligger i Irland, uanset hvor kraftigt de højtråbende unionister forsøger at fortrænge dette ubekvemme faktum.

Den eneste måde at undgå at falde i de to fælder på er at anlægge et egentligt britisk helhedsperspektiv med en skildring af samspillet mellem de forskellige stater og nationer på De britiske Øer. Det har Hugh Kearney gjort i *The British Isles. A History of Four Nations,* hvor han anlægger det han kalder et "British

Isles"-perspektiv. Kearney påpeger med fuld rette det anakronistiske i at skrive historien ud fra, hvad der blev resultatet af statsdannelsesprocesserne i dette århundrede. Et særligt grelt eksempel finder han i *Oxford Illustrated History of Britain,* hvis forfattere gør et stort nummer ud af at ignorere det sydlige Irlands eksistens (Kearney 1989, 7). Man kan til nød forstå, at de gør det for tiden efter 1922, selv om det derved bliver svært at forstå de problemer med forsyningerne over Atlanten, som opstod for Storbritannien under 2. verdenskrig, fordi Irland holdt sig helt neutralt og lukkede sine havne for britiske krigsskibe. Men når det anakronistiske perspektiv fører til, at bogens kort over Irland i det 19. århundrede kun har detaljer fra de nordlige seks grevskaber og er blankt for restens vedkommende, lades læseren i stikken med hensyn til Irlands centrale rolle i britisk politik og samfund op til 1922. Men den samme kritik bør rejses mod de nationalistiske irske historiebøger, der lader Irland optræde som en isoleret ø i tusinde år, uden skygge af forbindelse med Britannien.

Trods undertitlens "fire nationer", som han også bruger som dispositionsprincip internt i alle de kronologisk afgrænsede kapitler, anerkender Kearney eksistenser af mange flere enheder end England, Skotland, Wales og Irland. Der er Cornwall, Isle of Man med eget sprog (manx), Kanaløerne ved den franske kyst plus Hebriderne og Orkney- og Shetlands-øerne med deres skandinaviske kultur. Og selv om vi holder os til de fire nationer, som blev resultatet i løbet af 1800-tallet, er situationen meget mere kompliceret, end nynationalisterne vil lade os forstå. Kearney anlægger derfor et perspektiv, som forsøger at indfange den folkelige og kulturelle virkelighed 'neden under' den intellektuelle og sproglige abstraktion, som nationerne er. På det grundlag identificerer han mindst otte kulturer på De britiske Øer, som eksisterer den dag i dag. Og de er ikke kun definerede ved at være periferier i forhold til London. F.eks. argumenterer han for, at den protestantiske kultur i Nordirland er mere knyttet til Glasgow og Dublin end London, mens det sydlige Irland har været underlagt en gennemgribende kulturel indflydelse fra USA og Sydengland. Ligeledes synes de interne forskelle i Wales og Skotland langt at overgå forskellene mellem den sydlige del af begge og det omgivende Midt- og Nordengland, der til gengæld er stærkt forskelligt fra det nu igen toneangivende sydøstlige England.

Et godt eksempel på Kearney's ikonoklastiske kritik af alle nationalismer, også de små, som selvforstået 'progressive' forskere fra Michael Hechter (1975) til Tom Nairn (1977) automatisk holder med, er hans dekonstruktion af myten om Wales' middelalderlige oprindelse. Hvordan kan man hævde, at 'Wales' var en gælisk talende enhed som alle indbyggerne på halvøen stræbte efter, når mange af dem allerede tidligt i middelalderen faktisk talte engelsk. Navnet

Wales (af angelsaksisk Weallas) betyder fremmed, så det må altså være en betegnelse opstået hos angelsakserne mod øst, som blev overtaget af statsbyggende fyrster i landet. Selv kaldte waliserne sig "Cymry", landsmænd. Kearney formulerer kritikken af den nationalistiske anakronisme således:

There is a Bismarckian assumption about much modern Welsh historical writing as if 'unification' were an end toward which the history of western Britain should have been moving. ...'Wales' ('foreign') did not exist save in the minds of the Anglo-saxons to the east. (Kearney, 1989, 55).

Resultatet af det virkeligt 'britiske' perspektiv på udviklingen på De britiske Øer, det område som vi noget upræcist i det følgende kalder Storbritannien, er altså ikke entydigt anti-engelsk, hvad mange ofte ellers har troet. At det ikke er tilfældet, fremgår alene af det faktum, at en anden af de statshistoriske revisionister er en high tory som den i Cambridge uddannede Oxford-historiker, Jonathan Clark. Ganske vist er hans formål med at introducere det britiske perspektiv at redde det særligt 'engelske' ved England for den besmittende, socialliberale indflydelse fra den keltiske periferi. Men det gør ikke hans understregning af den glemte kontekst mindre virkningsfuld, så meget mere som han er en yderst habil og intelligent polemiker, der har trådt utallige kolleger hårdt over ømme ligtorne (Clark 1989 og Clark 1990).

Det britiske helhedsperspektiv på Storbritannien blev oprindelig formuleret af den new zealandske historiker J.G.A. Pocock, bedst kendt for et banebrydende værk om betydningen af den klassiske republikanisme i europæisk politisk tænkning mellem 1500 og 1800, The Machiavellian Moment fra 1975. Men han har også bidraget stærkt til omtolkningen af den fælles britiske og amerikanske historie i 1700-tallet ved at skildre den amerikanske frihedskrig 1775-83 som den tredje britiske revolution i det 17. og 18. århundrede (Pocock 1980). Nyere amerikansk forskning (Bailyn 1965 og 1967 og Wood 1969) har vist, at de amerikanske oprørere i de tretten kolonier før, under og efter revolutionen var helt under indflydelse af britisk politisk tænkning i deres opposition til Whig regimet i London. Det giver derfor ifølge Pocock bedst mening at forstå oprøret, ikke som det første antikoloniale oprør, men som den tredje af de britiske borgerkrige, en parallel til "landets" oprør mod "hoffet" som i 1641 og 1688. Kolonierne var vrede over ikke at være politisk repræsenterede i Westminster, men de havde ikke planlagt at rive sig løs. At det kom så vidt, skyldtes den britiske regerings hårdhændede undertrykkelse og den effektive franske hjælp, der påførte den britiske hær og flåde en serie afgørende nederlag. Har man først fået denne idé, skriver Pocock, bliver det nærliggende at føre det britiske perspektiv på den transatlantiske historie tilbage til Storbritannien selv og f.eks. forklare borgerkrigen i 1640'erne i et

statshistorisk perspektiv. Den var ikke den engelske pendant til den franske revolution, som Christopher Hill har fremstillet det i talløse værker siden 1940, men først og fremmest en krig mellem tre kongedømmer, som Belfast-historikeren J.C. Beckett har formuleret det.

Grunden til at det gik så galt for Charles I (1600-1649) i kampen med parlamentet var, at han blev nødt til at indkalde det for at få finansieret sine krige i Skotland og Irland. Det er givet, at resultatet af borgerkrigene i England fik vidtrækkende konsekvenser for de andre stater, men processerne skal forstås som mindst tre forskellige staters historie i samspil med hinanden. Det er let at forstå, at det var en historiker med Pococks new zealandske baggrund, som først proklamerede dette skifte i grundbetragtningen af britisk historie. Han illustrerer det komplicerede ved den britiske identitet med sin egen person. Han er resultat af et engelsk-sydafrikansk og et anglonormannisk-kanalø ægteskab, som er vokset op med en new zealandsk kulturel baggrund og er derfor hverken engelsk, irsk, amerikansk eller europæisk, men netop britisk (Pocock 1982, 319). Skal man virkelig forstå britisk historie er det nødvendigt at have de engelsk talende befolkninger og nationer i Sydafrika, Canada, New Zealand og Australien med i den britiske historie, selv om britiskheden synes på retur i dem alle til fordel for amerikansk eller afrikaans indflydelse. Det har dog indtil videre vist sig for vanskeligt at håndtere i én fremadskridende fortælling. Det er meget sigende, at Pocoks planlagte britiske historie har måttet skrinlægges, selv om han ville have kunnet disponere over mange bind til den.

Fem britiske imperier

Hvad der bliver tilbage af det multi-statshistoriske perspektiv, er understregningen af, at den stat vi kender som England, opstod som resultat af tre eller fire på hinanden følgende imperier og samspillet mellem mange forskellige kulturer på De britiske Øer. Begyndende med den normanniske erobring i 1066 etableredes under Henry II (1133-89) og Edward I (1239-1307) et normannisk herredømme over det meste af Storbritannien baseret på en fransk talende overklasse. Under den skotske konge David I (1084-1153) trængte normanniske baroner og klosterordener frem i Skotland, især i området omkring Edinburgh, men også omkring Aberdeen og sågar Inverness og på Orkneyøerne. Samtidig med denne voksende normanniske indflydelse indledte Richard de Clare, jarl af Pembroke, kendt under navnet Strongbow erobringen af Irland i 1166-71. Det normanniske herredømme var indirekte, idet de fransktalende højadelige overtog de irske småkongers pladser, samtidig med at de var vasaller under Plantagenet-kongerne i England. Disse kaldte sig "Lords of Ireland", og Henry II herskede over et rige, der strakte sig fra Pyrenæerne til

den skotske grænse. Det var først tudoren Henry VIII (1491-1547), som i 1541 formelt antog titel af konge af Irland. Edward I erobrede Wales 1282-84, og hans søn Edward II (1284-1327) blev den første britiske prins af Wales. Men deres forsøg på at erobre Skotland endte i totalt nederlag ved slaget ved Bannockburn i 1314. Det er dog vigtigt at huske, at det ikke var en kamp mellem to nationer. Det 'Skotland', som Edward II tabte til var for store deles vedkommende lige så feudaliseret og normanniseret som det erobrende 'England'.

Betegnelsen The Norman Empire om denne middelalderlige statsdannelse er udmøntet af historikeren John Le Patourel i en bog fra 1976. Selv om mekanismerne i erobringen kan minde om andre normanniske baroners erobringer af Sicilien i 1000-tallet, Palæstina i 1100-tallet og Byzans i 1200-tallet er det vigtigt ikke at forveksle dem. The Norman Empire har en specifik betydning som betegnelse for den epoke i britisk historie, hvor næsten hele øriget tilhørte det samme imperium, selv om herredømmet næppe var mere rodfæstet end det tilsvarende på Peloponnes eller i Syrien (Trevor-Roper 1982, 101-02). The United Kingdom of Great Britain and Ireland, som riget hed fra år 1801, var ikke kun en moderne undertrykkende foreteelse, som det 20. århundredes nationalistiske bevægelser vil have os til at tro. Der er faktisk en middelalderlig legitimitet bag 1800-tallets statsdannelse. Betydningen af den skal selvfølgelig ikke overdrives. Det kan nærmest sammenlignes med, at det var lykkedes den svenske konge at 'genetablere' Kalmarunionen i 1848 eller 1863. Men der var altså en præcedens, selv om det normanniske imperium brød sammen i begyndelsen af 1300-tallet, da de engelske konger søgte at erobre Frankrig.

Det begyndte med, at den franske konge stillede Edward III (1312-77) overfor valget mellem Aquitaine og Skotland. Som modtræk krævede Edward III den franske krone, hvilket førte til hundredårskrigen 1337-1453. Ofte kaldes denne epoke for the Angevin Empire (efter huset Anjou), men det er en noget misvisende betegnelse, da herredømmet ikke var særlig effektivt, og enden på det hele blev en stærk svækkelse af den normanniske kongemagt. Den franske konge støttede skotterne for at svække det engelske monarki, og Storbritanniens historie mindede i de næste to århundreder snarere om den iberiske halvø med dens mange konkurrerende riger, end om det Frankrig, man plejer at sammenligne med (Kearney 1989, 90). I dette perspektiv bliver den langstrakte Rosekrig (1455-1485), snarere til det sidste kapitel i det fransk-normanniske imperiums fald. Næste fase var udviklingen af det engelske imperium fra 1453 til midten af 1800-tallet. Det begyndte med styrkelsen af statsmagten under huset Tudor, der var fra Wales. Det indlemmede Wales i

kongeriget i 1536 og krævede som anført anerkendelse som konger af Irland. Herredømmet dér var dog kun formelt, men Wales blev regulært indlemmet og opdelt i shires (herreder), der blev styret af sheriffer ligesom England. Det indebar, at waliserne for første gang fik juridiske rettigheder på linie med englændere, men prisen var anglificering af store dele af landet. Omvendt trængte walisisk kultur nu ind i den engelske. Således var det først på dette tidspunkt, at myten om kong Arthur og ridderne af det runde bord – som er af walisisk oprindelse – slog rod i England pga. indflydelsen fra tudorernes walisisk-engelske hof.

Drivkraften i den såkaldte tudor-revolution var Thomas Cromwell (ca.1485 - 1540), der var kansler under Henry VIII (1491-1547). Instrumentet til styrkelsen af kongemagten og Englands erobring af resten af øerne var reformationen. Den indebar, at religiøst radikale grupper fra det sydøstlige England og London forsøgte at påtvinge resten af riget deres religion. De afgørende år var 1530-60. Henry VIII, der havde været stillet overfor truslen om en skotsk invasion ved begyndelsen af sit styre, anerkendte landets selvstændighed og søgte i stedet at sikre sit rige ved at indgå en dynastisk alliance mellem sin søn og arvingen til den skotske trone Mary Stuart (1542-87). Det mislykkedes, men hendes søn James VI (1566-1625) arvede i 1603 som James I den engelske trone efter Henry VIII's datter Elisabeth I (1533-1603). Han blev den første effektive hersker over alle tre britiske kongedømmer, som hermed for første gang levede i fred med hinanden. Det er derfor logisk, at det var under ham, det første britiske flag, Union Jack blev udformet. Selv Irland var ved at blive pacificeret af denne konge af "the greater and the lesser Scotland", hvor Irland var det større Skotland, som skotterne oprindelig var kommet fra. Ifølge kenderen Hugh Trevor-Roper så det i 1620'erne ud til, at de tre riger var på vej mod en fredelig union (Trevor-Roper 1982, 104). Den udvikling blev imidlertid afbrudt af den serie af begivenheder i og mellem de tre stater, som sædvanligvis går under navnet den engelske borgerkrig eller revolution. En betegnelse der dækker over en kompleks proces. I direkte opposition til den anglocentriske tradition fremhæver Kearney det revolutionære aspekt. Han forklarer krigene i 1600-tallet som den britiske pendant til religionskrigene på Kontinentet – Frankrig i 1500-tallet og 30-årskrigen i Tyskland. Igen nærmer Storbritannien sig det normale (Kearney 1989, 114-17). Hovedforskellen til den kontinentale udvikling skal søges i det revolutionære styre over alle tre lande, som Oliver Cromwell (1599-1658) etablerede i 1650'erne. I en ganske kort periode var De britiske Øer forenede ikke blot under samme politiske ledelse, men også med samme religion, samme parlament, samme økonomiske system og potentielt samme lov. Denne enhed forsvandt ved Cromwells død og Stuarternes tilbagekomst i 1660.

Efter fordrivelsen af hans broder, den katolske konge James II (1633-1701) blev det engelske imperium genoprettet i 1688-89 under den nederlandske William III (1650-1702) af huset Oranje. Efter skotsk pres blev personalunionen fra 1603 omdannet til en ny slags union i 1707, Kingdom of Great Britain. Det foregik ved, at Underhuset i Westminster blev udvidet med 45 pladser og Overhuset med 15 medlemmer fra Skotland. Den fremgangsmåde var meget usædvanlig sammenlignet med andre europæiske lande. Normalt gennemførtes unionerne i territorialstaterne af enevældige konger, som enten nedlagde de repræsentative forsamlinger – Danmark-Norge og Habsburgerne – eller suspenderede dem som i Frankrig mellem 1614 og 1788. I England sejrede det adelige parlament derimod over kongen og sad inde med magten. Derfor valgte man en unionsfremgangsmåde, som næsten udslettede den politiske identitet hos de indgående parter, mens de juridiske systemer forblev forskellige, hvad de stadig er den dag i dag. Men det skyldtes altså særtræk i den politiske historie, ikke at der var en slags 'national' skæbne på spil. Pocock formulerer drivkræfterne i processen således:

The 'Britain' of 1707 created no new nationality; it was the fruit of an English desire for stability and a Scottish pursuit of economic modernization. ... the conquest of the Highlands, however, was a North British rather than a merely English enterprise. (Pocock 1982, 328).

Modellen fra unionen mellem det skotske og det engelske parlament (med Wales) blev genanvendt i 1801, da Storbritannien som svar på udfordringen fra det revolutionære Frankrig og oprørsforsøg i Irland udvidede det integrerede kongerige til United Kingdom of Great Britain and Ireland. Parlamentet i Westminster blev udvidet med 100 nye medlemmer i Underhuset og 25 i Overhuset. Denne stat eksisterede til 1922, hvor den skiftede navn til United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland. I hele sin levetid har denne statsdannelse været præget af en konstant udfordring fra sine irske undersåtter, der var delt i mindst tre politiske nationer: den anglo-irske, der dominerede i 1800-tallet, den skotsk-irske i nordøst og den katolsk-irske. Den første og den tredje af disse befolkninger har langsomt fundet sammen i løbet af det 20. århundrede og har udviklet en engelsk talende irsk identitet, der stort set kun smykker sig med sit eget irske sprog ved festlige lejligheder.

I midten af 1800-tallet ændredes sprogbrugen. Betegnelsen det engelske imperium veg gradvis for det britiske, samtidig med at koloniriget skiftede karakter fra at være aristokratisk til at være finanskapitalistisk domineret. Det skyldtes to forskellige processer. På den ene side opkomsten af et konkurrerende økonomisk tyngdepunktet i the West Midlands omkring

Manchester og Birmingham og det sydlige Wales og Skotland, mens London fortsatte uantastet som det politiske og finansielle centrum. På den anden side etableringen af det såkaldte "andet" britiske kolonirige til erstatning for det, der var gået tabt med USA's uafhængighed i 1783. Det mest 'britiske' parti blev de liberale, som efter valgretsudvidelsen i 1867 repræsenterede de nye industrialiserede egne. De konservative fastholdt deres bastion i det gamle sydøstengelske center, men kunne kun undtagelsesvis hamle op med alliancen mellem liberale og irere. Der var dog stadig "alt for meget af London", som Henry James sagde i sidste århundrede, da periferien forenede sig mod det gamle altdominerende centrum (Robbins 1988, 8). Alligevel overlevede den londonske bykultur i fin stil. I 1911 havde Storlondon flere indbyggere end Skotland og Wales tilsammen, og det er i løbet af dette århundrede gradvis lykkedes det sydøstengelske centrum at generobre sin gamle forrang i takt med tilbagegangen for de gamle industrier i nordvest. Det giver derfor god mening at operere med en gradvis genetablering af et femte engelsk imperium i form af United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland efter udskillelsen af størstedelen af Irland i 1922.

The Republic of Ireland

Da det Britiske Parlament i 1914 vedtog loven om "Home Rule", så det ud til, at det irske spørgsmål endelig havde fundet sin løsning, og Irland nu kunne begynde en fredelig industrialiseringsproces på linie med de andre dele af det britiske imperium. Ganske vist var hverken unionisterne i nord eller nationalisterne i syd tilfredse, idet de 6 grevskaber i nord med protestantisk flertal kunne forblive udenfor, indtil Home Rule's endelige ikrafttræden seks år senere, dvs. efter to parlamentsvalg. Unionisternes leder fra 1911, advokaten Edward Carson (1854-1935), bl.a. kendt som anklager i sagen mod Oscar Wilde, afviste loven med ordene: "Vi ønsker ikke en dødsstraf, hvis fuldbyrdelse udsættes i seks år" og organiserede en væbnet milits Ulster Volunteer Force med våben købt i Tyskland. "Ulster will fight, Ulster will be right", som det hed. Men alligevel havde lederen af det parlamentariske irske parti John Redmond (1856-1918) og den britiske premierminister Herbert Asquith (1852-1928) tilsyneladende al grund til optimisme med hensyn til udviklingen på længere sigt, og den britiske administration i Dublin regnede så sent som i 1916 med at skulle overdrage magten til irerne i løbet af et par år.

Udbruddet af 1. verdenskrig betød, at Home Rule blev suspenderet indtil afslutningen af krigen, og da den var forbi, var situationen i Irland totalt ændret. John Edmond opfordrede 20. september 1914 de irske frivillige, som han havde organiseret som et modtræk mod U.V.F., til at melde sig til den britiske hær, men han afslog af principielle grunde at træde ind i

krigskabinettet. Det gjorde Edward Carson derimod ikke. Han cementerede dermed alliancen mellem den britiske krone og "loyalisterne" i nord. Situationen mellem de to befolkningsgrupper blev ikke mindre spændt pga. de fælles lidelser ved fronten, tværtimod. Ulster-folkene døde i titusindvis ved Somme, mens sydirerne ikke følte større trang til at udkæmpe "Englands krig". Hvor 26,9 % i Skotland og 24,2 % i England og Wales af de relevante aldersgrupper deltog i krigen, var det kun 10,7 % i Irland, og heraf kom næsten halvdelen fra den langt mindre befolkning i Nordirland (Lee 1989, 23).

Men påskeopstanden april 1916 ændrede alt. Den brutale nedkæmpning af amatørerne i *General Post Office* kostede 400 døde og 3000 sårede, og henrettelsen af 15 oprørsledere samlede flertallet af den irske befolkning bag separatisterne på bekostning af det parlamentarisk indstillede Irske parti. Dermed skabtes myten om den heltemodige kamp i Dublins posthus mod den britiske overmagt, som har været bestemmende for den irske politiske kultur lige siden. En myte, der har umuliggjort alle politiske kompromisser. Den revolutionære selvstændighedsbevægelses styrke blev demonstreret ved parlamentsvalget december 1918, hvor Sinn Féin vandt stort. Medlemmerne fra Sinn Féin nægtede imidlertid at indtage deres pladser i det britiske parlament. I stedet oprettede de et irsk parlament "Dáil Éireann", og 21. januar 1919 erklærede 27 af dem ved et hemmeligt møde i Dublin Irland for selvstændigt. Samtidig vedtog de en forfatning i 5 punkter. Det blev ikke accepteret af den britiske regering, og de følgende 18 måneder udspillede der sig en bitter guerillakrig mellem the Irish Republican Army, I.R.A. og den britiske ordensmagt, der blev suppleret med det berygtede, statslønnede frikorps "the Black-and-Tans", rekrutteret blandt hjemsendte officerer fra verdenskrigen. Det militære styrkeforhold var meget ulige. I.R.A. nåede aldrig op over 3.000 mand, mens briternes hær voksede til 80.000 mand med kampvogne og maskingeværer. Men da ingen af parterne kunne vinde militært uden uacceptable ofre eller – for briternes vedkommende – metoder, som hjemlandet ikke ville acceptere, indgik de et kompromis i form af en våbenhvile i juli 1921. De tre krigsår, "the troubles" som de eufemistisk blev kaldt, havde kostet den britiske hær og politi ca. 600 døde og 1200 sårede, mens I.R.A.'s tab var 752 døde og 866 sårede. Dertil kom ca. 300 døde i nordirske udgave af borgerkrigen, herunder to parlamentsmedlemmer. December 1921 skrev de irske forhandlere nølende under på en fredstraktat, ifølge hvilken Irland fik dominion-status, mens de 6 nordirske grevskaber selv kunne afgøre ved folkeafstemning om de ville være del af den nye dominion eller fastholde en tættere forbindelse til Storbritannien.

Fredsslutningen indebar en opløsning af den britiske stat, som vel ikke var så radikal som opløsningen af Habsburgriget, men delingen var alligevel et dybt

sår, som yderligere uddybedes da Eire holdt sig neutralt under 2. verdenskrig. I 1937 gennemførtes en ny forfatning, der i princippet gjaldt for for hele Irland, også de seks nordlige grevskaber. Sammen med en lov fra året før, da Edward VIII (1894-1972) abdicerede, blev Irland herved i realiteten, omend ikke af navn, en republik under navnet Eire. Den meldte sig ud af det britiske statssamfund, men opretholdt en associationsaftale. September 1939 erklærede Irland sig neutral i krigen mellem Storbritannien og Tyskland. I Storbritannien – England, Skotland og Wales – blev der indført tvungen værnepligt, men ikke i Nordirland af hensyn til den katolske minoritet, selvom premierministeren James Craig ønskede det. For de britiske konvojer var det ikke ufarligt, at tyske agenter kunne operere i Eire, og omvendt var det vanskeligt for briterne at beskytte konvojerne over Atlanten mod tyske u-bådsangreb uden adgang til baser i Irland. Irske arbejdere i titusindvis strømmede til Storbritannien og Nordirland for at arbejde i krigsindustrierne, men de fik ikke britisk statsborgerskab. Det fik derimod de tusinder som meldte sig frivilligt til den britiske hær. Faktisk fik flere irere fra Eire tapperhedsmedaljer i 2. verdenskrig end frivillige fra Nordirland.

I sin sejrstale maj 1945 kritiserede Winston Churchill Irland hårdt for dets neutralitetspolitik, som imidlertid havde befolkningsflertallets fulde støtte, og de Valéra slog hårdt igen med en tale om Churchills manglende storsind overfor en lille nabo. 1949 proklamerede præsidenten John Costello (1891-1976) med det irske navn Séan Ua Coisdeabha den irske republik, hvilket indebar, at Irland forlod Commonwealth. Den formelle løsrivelse bevirkede dog ikke større forandringer; republikkens borgere havde stadig arbejdstilladelse og stemmeret i Storbritannien, og britiske statsborgere havde samme rettigheder i republikken. Westminster reagerede med the Ireland Act, der overdrog flere områder til Stormont, og hvori det blev slået fast, at "Nordirland var en del af Hans majestæts besiddelser, så længe det ville være det."

Trods manglende økonomisk vækst i 1950'erne normaliseredes de politiske forhold i Eire alligevel, og politikerne begyndte at prioritere økonomi over erklæringer om det hellige Irland. Tilnærmelsen mellem de to stater øgedes yderligere, da de begge i 1973 sammen med Danmark blev medlemmer af Fællesmarkedet. Selv forholdet mellem de to irske stater var på vej til at blive bedre, indtil krigen mellem de to befolkninger atter brød ud, og den britiske hær i 1969 blev sat ind for at holde parterne adskilt.

Efter hundreder af års sameksistens er den katolske og den protestantiske folkegruppe i nord i dag længere fra forsoning end nogensinde. Ja man kan sige, at segregeringen er blevet øget de sidste hundrede år. Skellet understreges

i alle livets forhold. Ved en folketælling havde en engelsk officer udstationeret i Belfast udfyldt sit skema og afleveret det til den lokale betjent. Nogle dage efter kom politimanden tilbage med det: "Undskyld, jeg ulejliger Dem", sagde han, "men det er angående udfyldelsen af rubrikken "religiøst tilhørsforhold", hvor de skriver, at De er ateist. Vi må have besvarelsen lidt mere udførlig. Kan De sige mig, om De er katolsk eller protestantisk ateist?" Normalt er det ikke engang nødvendigt at spørge, da folks religion fremgår af deres navne, deres adresse, og hvor de har gået i skole. Men det er ikke kun skellet mellem katolikker og protestanter i nord, der er blevet skarpere siden midten af sidste århundrede, det er også skellet mellem katolikker i nord og syd. Det indrømmes yderst sjældent, men undersøger man hele livsformen i stedet for blot at registrere, hvilket styre folk officielt siger, at de foretrækker, træder forskellene frem. Som Hugh Kearney gør opmærksom på, er der tale om to helt forskellige seksuelle kulturer i nord og syd (Kearney 1989, 183ff.). I syd var svaret på befolkningskrisen etableringen af et stramt seksuelt regime med sen giftealder og skarp adskillelse af kønnene, mens alle irere i nord, uanset religiøse forskelle, lever i en mere liberal kultur. Det er vanskeligt at overskue konsekvenserne af sådanne forskelle, men det er ikke tilstrækkeligt kun at tale om to nationer i Irland i dag. Den anglo-irske godsejerkultur forsvandt med jordreformerne og selvstændigheden, men til gengæld har der udviklet sig et skel inden for den katolske befolkning, så vi stadig må operere med eksistensen af mindst tre kulturer ved siden af de to politiske nationer på den grønne ø.

Ukania

Efter 1. verdenskrig overtog Labour de liberales rolle som repræsentant for periferien – undtagen det tiloversblevne Nordirland. Deres valgsejr i 1945 markerede ikke blot oprettelsen af velfærdsstaten men også integrationen af de to "nationer", de rige og de fattige. Det var dette delvist integrerede samfund ledet af den samme Oxbridge elite i de to store partier, som Margaret Thatcher forsøgte at revolutionere mellem 1979 og 1990. Dette perspektiv på britisk partipolitik forlener thatcherismen med skæbnesvanger betydning. Det er en cirkel med rødder i 1100-1200-tallet og 1500-1600-tallet, der er blevet sluttet med den økonomiske og politiske magts tilbagevenden til det sydøstlige hjørne af England. Den eneste forskel fra middelalderen er, at Cornwall og lidt af Wales nu er kommet med i centrum. Syd for floden Trent er der nu hovedsageligt valgt konservative medlemmer til Underhuset, mens der omvendt kun er valgt yderst få konservative i Skotland. Det er ikke sikkert, at denne polarisering vil føre til opløsning af det britiske rige, selv om selvstændighedskravet atter fremføres heftigt. Forslagene om begrænset selvstyre for Wales og Skotland faldt trods alt, da det kom til

folkeafstemninger i 1979. Men udviklingen understreger det totalt utilstrækkelige i at beskæftige sig med engelsk historie alene, når talen er om Storbritannien.

Men hvad skal vi kalde enheden? Storbritannien er bekvemt, men teknisk set er det ikke korrekt, da staten som allerede nævnt siden 1922 har heddet United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, fordi den også omfatter Ulsters seks irske grevskaber. UK er korrekt men uskønt, så måske skulle man vælge betegnelsen "Ukania", som Tom Nairn foreslog i 1977 for at understrege det kunstige ved den statsdannelse, hvis snarlige opløsning han forudså. Betegnelsen har den historiske pointe, at den leder tankerne hen på "Kakanien", som Robert Musil i 1930 døbte dobbeltmonarkiet Østrig-Ungarn efter ordene kaiserlich-königlich, der stod på alle officielle bygninger. Det blev til ka-ka eller Kakanien (Musil 1930, 38). Venligt ment er Ukania ikke, men ret præcist som navn på en multinational stat, hvis politiske og intellektuelle elite opfører sig, som om den levede i en velintegreret nationstat. Endnu i 1963, da de amerikanske politologer Almond og Verba fremhævede Storbritannien som prototypen på en velfungerende og velintegreret politisk kultur, var det muligt at tro dette.

Det var i 1963. I dag fristes man til at le ad sådanne formuleringer, men de er karakteristiske for opfattelsen såvel i den gamle liberale whig historieskrivning, den Jonathan Clark kalder for "Old Hat", som i den marxistiske eller socialistiske ortodoksi, hvad enten det er udgaven fra 1930'erne, som Clark har døbt "Old Guard" eller den nyere, som går under navnet "Class 68" (Clark 1986, 9-23). Ingen af dem har kunnet sætte sig ud over troen på, at det gik ufatteligt godt med den nationale integration af den britiske befolkning på trods af de talrige slående beviser på det modsatte. Og derfor har de misforstået historien. I stedet for at være selve arnestedet for det repræsentative demokrati, således som "the whig interpretation of history" har opfattet Storbritannien, er den britiske politiske kultur præget af troen på stærk ledelse. I den stærke regerings navn accepterer befolkningen at lade sig styre af parlamentariske flertal, der praktisk taget aldrig har opnået halvdelen af de afgivne stemmer end sige af alle de stemmeberettigede. Jonathan Clark, der er positiv overfor denne 'engelske' tradition, kalder den for autoritetstro individualisme (Clark 1990, 39), mens Andrew Gamble og Stuart Hall, som er imod, kalder den for "autoritær populisme" (Gamble 1988, Hall 1988). Clark peger på de samme træk, som den franske tænker Alexis de Tocqueville (1805-59) understregede i sin berømte komparative analyse af årsagerne til, at revolutionen kom i Frankrig men udeblev i Storbritannien:

Overalt, hvor det feudale system slog igennem på det europæiske fastland, endte det i et kastesystem; kun England vendte tilbage til aristokratiet ... Det var ikke Parlamentet, friheden, offentligheden og domstolene, som gjorde England så forskelligt fra resten af Europa, men et endnu mere eksklusivt og indflydelsesrigt forhold. England var det eneste land, i hvilket kastesystemet ikke blev modificeret men ødelagt. Adelen og middelklasserne i England engagerede sig i de samme typer virksomheder og erhverv, og, hvad der er langt vigtigere, de giftede sig med hinanden. (Tocqueville 1856, 174-75.)

Som så mange andre af Tocquevilles banebrydende analyser er dette et udsagn, som ikke er blevet overhalet af den moderne forskning; selv ikke hans anvendelse af betegnelsen England, for det er den del af det britiske imperium analysen er gyldig for. I sit forudgående storværk om demokratiet i Amerika fra 1835-40 havde Tocqueville vist, hvorledes bestemte sider af denne 'engelske' ånd havde taget bolig i massedemokratiet på den anden side Atlanterhavet. Men hans hjerte lå i endnu højere grad hos det aristokratiske og pragmatiske England, som det gør hos de unge konservative, der i dag søger at fremme friheden på bekostning af den lighed, som efter deres mening har undertrykt de enestående middelalderlige 'engelske' dyder.

For Clark som for mange andre unge konservative var det epokegørende ved Margaret Thatcher, at hun beslutsomt forsøgte at bryde med den såkaldte korporative enhedsstat. Den enhedsstat, som arbejderklassen havde støttet, fordi den håbede, at den kunne reformeres af socialisme; og som middelklassen havde støttet, fordi den i forlængelse af whig fortolkningen af den britiske historie så denne stat som selve personificeringen af historiens mening (Clark 1990, 41). Derfor har de helhjertet støttet hendes brud med de sidste hundrede års konsensus-bestræbelse, selv om hendes baggrund var Manchester lavere middelklasse uden eliteskole-opdragelse. Og derfor er de så skuffede over efterfølgeren John Majors tilbagevenden til den elitære konsensus-tradition, som truer med at gøre Thatchers revolution ugjort og lade Storbritannien gå op i Europa i stedet for at dyrke de mytiske 'engelske' traditioner.

The Whig Interpretation of History

Neden under alle forestillinger om en 'engelsk' nationalkarakter og en 'engelsk' politisk tradition, ligger den forestilling om historien som historikeren Herbert Butterfield i 1931 døbte "the Whig Interpretation of History". Dens kerne er, at 'englænderne' lige siden den normanniske erobring i 1066 altid har udvist en tolerant og velovervejet vilje til at tage tingene, som de kommer, mens de forhandler sig frem til en snoet, men 'naturlig' og

tilfredstillende rute fra én enestående rodet situation til den næste uden at lande i fanatisk radikalisme eller lade sig smitte af udlændinges 'umulige' forestillinger om, hvorledes forholdene kunne blive meget bedre; "muddling through", som det hedder med et uoversætteligt udtryk. Ifølge denne 'engelske' ideologi fører utopier og ideologier uvægerligt til kongemord og revolution. Talrige historikere med Christopher Hill i spidsen har ganske vist overbevisende påvist, at England i 1600-tallet i realiteten var førende i revolutionære omvæltninger og ekstremistisk radikalisme, kongemord og revolution, men det har ikke anfægtet myten om det, Butterfield kaldte "the English system of moderation and compromise". I den officielle politiske kultur tales der stadig om "the inescapable inheritance of Englishmen", som en del af "the landscape of English life, like our country lanes or our November mists or our historic inns" (Butterfield 1944, 126). 2. verdenskrig gav forestillingen nyt liv i takt med de britiske sejre efter 1942. Whig fortolkningen kontrasterede den såkaldt "engelske metode" med den såkaldt "franske" dvs. revolutionære og doktrinære metode. Først måtte franskmændene, siden russerne, tyskerne og italienerne efter tur bøje sig for "the traditional elasticity of English statesmanship". Verden burde takke

the solid body of Englishmen, who throughout the centuries have resisted the wildest aberrations, determined never for speculative ends to lose the good they already possessed; anxious not to destroy those virtues in their national life which need long periods of time for their development. (Butterfield 1944, 128-39).

Denne utrolige nationale selvbevidsthed går glimrende i spænd med forestillingen om ikke at have en national karakter og ikke at være nationalister. Nationalisme er for den 'rigtige' englænder lige så fremmed en foreteelse som revolution. Den intellektuelle udgave af samme tankegang er den negative holdning til alt 'engelsk', der trives i overklassen før som nu. Den indrømmer gerne, at der findes en engelsk - eller sågar britisk - national karakter, men det er noget 'de andre', dvs. de udannede har. Den intellektuelle Bloomsbury gruppe med forfatteren Virginia Woolf (1882-1941) og økonomen John Maynard Keynes (1883-1946) i spidsen dyrkede fransk vin, fransk mad og fransk poesi. De foretrak til enhver tid "Kontinentet" frem for de kedelige, snæversynede, bigotte filistre i det viktorianske og edwardianske Storbritannien. Den store satire over britiske historiebøger for børn, 1066 and All That (1930), blev skrevet af to overklasselærere for engelske overklassedrenge, W. C. Sellar and R. J. Yeatman. De vidste nøjagtigt, hvordan de skulle underholde deres snobbede publikum uden virkeligt at fornærme det. De var jo alle fælles om forestillingen, at kun "the Top Nation" er så meget ovenpå, at den kan tillade sig at lave vittigheder om sig selv. Hvis

det virkeligt gjaldt, vidste de jo godt, at alle klasser ville rykke sammen og trække på samme hammel.

I dag er det efter Storbritanniens lange nedtur blevet vanskeligere at forholde sig så frimodigt til de 'engelske' værdier. Selvironiske vittigheder er ikke et enestående britisk varemærke. Nationen fremstår mere og mere som én blandt andre europæiske nationer. Et udslag af det er den generelle tendens blandt historikere til at fremstille den britiske nationstats historie som én national undtagelse blandt alle de andre undtagelser fra en regel, der ikke eksisterer.

En nation af mange nationer?
– USA's europæiske identitet

Where are your parents from? And your grandparents? Your great-grandparents? Eventually, if the questioner persists, he will find a transplanted root. The 100 percent American is, after all, 100 percent something else
(Motto for udstillingen på Smithsonian Institution i Washington i anledningen af USA's 200 års jubilæum i 1976)

USA og Europa

I debatten om Europa understreges det igen og igen, at situationen her er fundamentalt forskellig fra situationen i Nordamerika for 200 år siden, hvorfor det er irrelevant at sammenligne. Der er det uafviseligt rigtige i påstanden, at USA var – og i vid udstrækning stadig er – et land beboet af indvandrere, det Walt Whitman kaldte en nation af mange nationer. Vesteuropa derimod består af forskellige stater, for de flestes vedkommende med rødder i middelalderen og deraf følgende legitimitet i indbyggernes og omverdenens øjne. Mange af dem er ligeledes i vid udstrækning nationalt integrerede. Ganske vist har den moderne nationalitetsforskning påvist, at denne integration først skete i større omfang fra midten af sidste århundrede og i de fleste lande først nåede sit maksimum efter 2. verdenskrig med udbredelsen af de elektroniske medier. Men nu er mange af staterne i Europa blevet integrerede og indbyggerne taler i vid udstrækning de nationale standardsprog. Derfor må en integrationsproces begynde et andet sted og forløbe anderledes end i Nordamerikas forenede stater, hvor de oprindelige britiske kolonier, som gjorde oprør i 1775, alle talte varianter af samme sprog og tilhørte det britiske politiske system.

'Derimod er den anden præmis for udsagnet om, at de to situationer er usammenlignelige, at de amerikanske stater ikke er forskellige, men kun varianter af samme fælleskultur, forkert. Ganske vist tror den overfladiske, europæiske besøgende i dag, at hele USA er et stort misk mask af TV, cola og

burgers. Men det er kun sandt på den helt udvendige overflade. Denne fælleskultur udspiller sig på de landsdækkende TV kanaler, på highways og i burgerbarerne. Men skaffer man sig et blot lidt dybere kendskab til landet, springer de regionale forskelle i øjnene. Gamle forskelle, der går tilbage til uafhængighedskrigene, såvel som forskelle opstået i løbet af de sidste halvandet hundrede års massive indvandring. Dertil kommer, at selv om statsgrænserne ikke er markerede særligt tydeligt i landskabet, har de stor betydning for den måde, folk lever på. Skattesystemerne er helt forskellige, selv mellem nabostater som Massachusetts og New Hampshire. Hvor den ene har et direkte beskatningssystem, der har givet den øgenavnet Taxachusetts, finansierer New Hampshire en minimal offentlig sektor ved en kombination af ejendomsskatte og spilleafgifter. Og lever i øvrigt efter devisen, hvorfor anlægge en lufthavn, når der er en gratis i nabostaten Massachusetts. Også forhold som spiritusudskænkning, aldersgrænser for kørekort og abort reguleres på vidt forskellig vis.

Eksistensen af disse reelle forskelle mellem staterne indfanges med udtrykket "en republik af mange republikker". Derfor er den føderale amerikanske stats forhistorie heller ikke så irrelevant for Europa, som det normalt hævdes. Men denne tilblivelseshistorie viser sig til gengæld ved nærmere eftersyn at være forløbet langt mindre retlinet og naturnødvendigt, end den normalt fremstilles. Det var faktisk et "mirakel", at unionen overhovedet blev en union af "forenede stater". Det var således på et hængende hår, at de amerikanske oprørere vandt i oprørskrigen 1776-83, og at det lykkedes at oprette en føderation i. En åben fortolkning af historien viser nemlig, at ikke ret meget var givet på forhånd. De oprindelige 13 stater, der sluttede sig sammen i den første konføderation 1781-89, havde meget forskellige forfatninger. Nogle var aristokratiske, næsten enevældigt styrede af godsejere, mens andre praktiserede direkte demokrati i meetinghouses i de enkelte townships. I 1781 var det omsider lykkedes at få alle enkeltstaterne til at ratificere en fælles forfatning. Denne konføderative forfatning forudså kun et minimum af fælles organer og tillagde ikke disse nogen videre magt, ja opererede ikke engang med et fælles statsoverhovede. Den varede fra 1781 til 1789. Så løst var forbundet, at de færreste udenlandske iagttagere i samtiden mente, at det ville kunne overleve. Staterne stredes indbyrdes om grænsedragninger og om hvem, der skulle have adgang til at ekspandere mod vest. De var ofte på nippet til at komme i krig med hinanden. I forhold til den aktuelle europæiske situation er det især påfaldende, at det bortset fra Rhode Island, der ikke ville være med til noget som helst, især var de små stater, som var tilhængere af føderationen, mens de store var nølende med at opgive deres selvstændighed.

Uanset hvordan man vurderer historien, er det givet, at det var relativt tilfældigt at USA blev én og ikke mange stater, sådan som det tidligere spanske kolonirige i Syd- og Mellemamerika udviklede sig. Og derfor er den amerikanske erfaring lang vigtigere for os europæere, end vi normalt tror. Det så meget mere, som det faktisk var i diskussionerne om den nye amerikanske forfatning, at de grundigste overvejelser for og mod føderation og konføderation blev foretaget. En erkendelse af dette kræver imidlertid en grundig diskussion af USA's europæiske natur; en natur, der skyldes, at landet bortset fra den fåtallige indianske urbefolkning og de importerede sorte slaver, blev befolket af indvandrede europæiske bønder. Disse bønder, som havde mistet deres landlige rødder ved transporten over havet blev efterhånden til borgere og industriarbejdere i denne den første nye nation i verden.

Hvorfor hader vi amerikanerne?

Hvorfor afskyr og misunder så mange europæere amerikanerne så meget? For det gør vi jo, især min nu aldrende generation, selv om det altid benægtes, eller rettere bortforklares med alle mulige gode, generelle grunde: anti-imperialisme, anti-multinationale selskaber, anti-racisme, anti-underholdningsindustrifordummelse. Vi er kort sagt altid anti det 'amerikanske', indtil vi selv begynder at gøre ligesådan, hvorefter det bliver, om ikke helt i orden, så i hvert fald normalt. Amerika, eller rettere forestillingen om Amerika som indbegrebet af al modernitet – som jeg her vil kalde 'Amerika' – rummer et umådeligt potentiale for fascination og afsky, især blandt europæiske intellektuele. Det gælder især for den generation, som voksede op med Vietnam-krigen, de meget udskældte og allestedsnærværende '68'ere'. Vores forældre elskede og beundrede USA som den store befrier fra nazismen og fascismen og som bebuderen af velstand og tekniske goder. Socialdemokratiet havde i 30'erne krævet "plads for alle der vil", men først det økonomiske boom efter anden verdenskrig gjorde det realistisk at udbrede middelklassens livsstil til hele befolkningen. Så sikre var min generation på, at denne nye situation ville vare, at vi fra starten foragtede materielle goder så dybt, at vi kun anskaffede dem, når vi havde brug for dem. Ikke noget med at jage efter dem eller drømme om dem som i reklamerne. Bare købe dem eller skaffe dem på anden vis uden at lægge vægt på noget så underordnet som penge.

Vi nåede lige at tænde på den unge og charmerende John F. Kennedy med den forfinede, næsten europæiske hustru, Jacqueline. Ganske vist forstyrrede det idealbilledet af ham, at hans Boston-amerikanske var næsten lige så drævende som de Midtvest-dialekter, vi forbinder med den typiske amerikanske indskrænkethed. Ingen lod sig forstyrre af rygter om, at hele den finkulturelle

iscenesætning i Det hvide Hus kun var facade, og at den 'kulturelle' præsident i virkeligheden hadede de kulturarrangementer og al den smagfulde stil i indretningen af Det hvide Hus, som hans kone stod for. Vi vidste heller ikke, at Kennedy-brødrene lå i med enhver kvinde, de kom i nærheden af, Marilyn Monroe inklusive – men havde vi vidst det, er jeg såmænd ikke sikker på, at det egentlig ville have skadet hverken Johns eller Roberts macho-image. De fleste af os glædede sig over, at Cuba-krisen ikke førte til krig, selv om der var en vis tvivl om berettigelsen af USA's totale boycot af Fidel Castros lovende revolution på Cuba. Den begyndende optrapning af det amerikanske engagement i Vietnam var der næsten ingen, som lagde mærke til før skuddene i Dallas. Jeg skal dog ikke undlade at rose mig selv for en forbløffende velinformeret dansk stil, som jeg skrev i 1963 i 2.g om de strategiske landsbyer og de 10.000 amerikanske 'rådgivere' under general Maxwell Taylor, der var en del af Kennedys tunge arv til Johnson. Når jeg kunne sidde ude i provinsen og skrive sådan, må oplysningerne have været relativt let tilgængelige, men noget videre indtryk gjorde de ikke på mange af os, så vidt jeg husker.

Men så tog det fart med den for os europæere usympatiske og brovtende Johnson. Den selvhjulpne millionær fra Texas, som vi fik afbildet med støvler og stetsonhat, når han var på valgturné i hjemstaten eller slappede af på sin ranch. Han var rig og typisk amerikansk. Kennedy var ganske vist også rig, men han havde ikke snavset sig til ved selv at tjene pengene. Han havde arvet dem på god europæisk vis og var systematisk blevet sporet ind på en politisk karriere af faderen Joseph. Kennedy var god nok, Johnson et dumt svin, tror jeg, at vi syntes lige fra starten i min generation. Og vi fik jo hurtigt argumenterne for, at det virkelig forholdt sig sådan med beskrivelserne af fattigdommen, racismen og endelig Vietnam.

Som opvarmning til det store velfærdsstatsprogram, The Great Society, som Johnson i modsætning til den charmerende Kennedy faktisk fik gennem Kongressens besværlige system af checks and balances, offentliggjordes rapporter om fattigdommen i USA. De fortalte, at op mod en tredjedel af den amerikanske befolkning levede under fattigdomsgrænsen. Det var en knytnæve lige i øjet på den blåøjede forestilling om amerikanismens middelklasserigdom til alle. Ikke mange besværede sig med at undersøge, hvor stor denne fattigdom reelt var i forhold til den europæiske, før vi konfronterede forældre og lærere med 'sandheden' om det USA, de beundrede kritikløst. Vi tog den amerikanske selvkritik bogstaveligt uden at indse, at den kritiserede en skæv fordeling af en indtægtsmasse, der var væsentligt højere end i andre lande, således at amerikanske 'fattige' nok var fattige sammenlignet med middelklasseamerikanerne, men som en selvfølge havde bil, køleskab, telefon

og fjernsyn. Goder som endnu ikke var blevet naturlige dele af en minimumslevestandard i Europa i begyndelsen af 1960'erne. I stedet brugte vi billederne af den uomtvistelige nød og elendighed i sorte slumkvarterer i nordstaternes byer, som en direkte dokumentation af de vilkår, som det store mindretal levede under i denne apoteose af et åndløst middelklassesamfund. Så meget misforstod vi den amerikanske selvkritik, at mange tog forudsigelser som Khrusjtjovs proklamering på den 22. partikongres i 1961 om, at Sovjetunionen ville overhale USA i produktion pr. indbygger i 1970 alvorligt!

Det samme gjaldt i endnu højere grad for racismen. Jeg skal ikke på nogen måde forsøge at bortforklare eller undskylde den racisme og dårlige behandling af de sorte, der uafviseligt har præget det amerikanske samfund. Men det er fristende at fremhæve, at det netop var amerikanerne selv, der var deres eget samfunds skarpeste kritikere, og at de store racesammenstød fra Little Rock i Arkansas til optøjerne i anledning af busing i Boston og andre store byer i Nordstaterne skyldtes myndighedernes og elitens forsøg på tvinge en formel ligestilling af sorte og hvide igennem på tværs af modviljen i den hvide middel- og underklasse. Samtidig har vi andre i mellemtiden også lært et og andet. Bl.a. at det ikke er helt så ukompliceret at leve i multiracialt og multietnisk samfund, som humanismens selvudnævnte apostle dengang mente. Det er væsentligt lettere at være mod amerikansk racisme end selv at praktisere en åben dør for alle verdens flygtninge. Kynikere vil endda sige, at hovedgrunden til, at vi ikke var racistiske, var, at der praktisk taget ikke var nogen at være racistiske imod. Men alt det vidste vi danske ikke. Og så kom Vietnamkrigen, og bekræftede alle venstreorienterede i det, de hele tiden inderst havde vidst: at USA er selve inkarnationen af den multinationale kapitalistiske og imperialistiske ondskab.

Fra Malraux og Sartre til Baudrillard

Jeg blev som sagt voksen sammen med hele denne orgiastiske venden tommelfingeren nedad overfor alt amerikansk og var sammen med venstrefløjen i hele Europa et let bytte for en i virkeligheden meget traditionel antiamerikanisme, som går helt tilbage til de engelske konservatives propaganda i 1770'erne mod de utaknemmelige og ugudelige oprørere ovre i kolonierne, som ikke ville være med til at betale for deres eget forsvar. Selv de relativt få af min generation, som fik chancen for at tilbringe et år på high school eller college havde svært ved at vægre sig mod den kollektive psykose, som nåede sit højdepunkt med Jacob Holts naive lysbilledshow og bestseller Amerikanske billeder. Han indsamlede sine fotografier af den amerikanske 'virkelighed' netop i disse år, og det bekræftede i 70'erne titusinder af os danskere i, at vores kritiske holdning til USA var rigtig. Ret beset er det heller

ikke spor mærkeligt, da vi jo delte talemåder med hele den kritiske og oprørske amerikanske universitetsungdom, der rebellerede mod krigen i Vietnam og det uretfærdige samfunds hykleri.

Hvad vi ikke så, men næsten ikke kan undgå at se i dag, er, at det især handlede om middelklasseungdommens frygt for at dø i Vietnams jungler. Meget naturligt og meget rimeligt, men ikke specielt 'revolutionært' for andet end den politiske ledelse. Johnson blev tvunget til at undlade at søge genvalg, selv om han havde æren for gennemførelsen af den moderne velfærdsstat. Vi tog alt, hvad de kritiske studenter sagde for pålydende værdi, mens den totale kritik af hele det amerikanske projekt for dem vel især var en følge af den radikale politiske retorik, som meget let får overtaget i åbne politiske situationer. Fra den franske revolution i 1789 og den russiske i 1917 til maj 1968, Iran 1979 ff. og Kampuchea. Provinsboers normale skræk for storbyens farer og fristelser gled sammen med lang tradition for antiamerikanisme i Europa, som vi ikke var bevidste om. Jeg tænker ikke på engelske supersnobber som Frances Trollope og hendes søn Anthony, der i 1832 og 1860 kommenterede de indfødtes rå og uslebne familiaritet respektløse holdning til "one's betters". Anthony Trollope fandt det ligefrem nødvendigt at advare sine standsfæller om, at aristokrater risikerede at blive mødt med "beslutsomme fornærmelser fra tjenerskabet". (Cunliffe 1976). Nej, det er det fascinationsblandede had, jeg tænker på.

Et tidligt eksempel på denne amerikahadske genre er østrigeren Ferdinand Kürnbergers åndrige og giftige såkaldte "amerikanske kulturbilleder" fra 1855, som Max Weber trækker frem i sin redegørelse for Benjamin Franklin i Den protestantiske etik og kapitalismens ånd fra 1905. Kürnberger lader sin "amerikatrætte" hovedperson sammenfatte kapitalismens ånd således: "Af kvæg laver man talg, af mennesker penge" (citeret efter Weber 1905, 28). Max Weber bemærker, at bogen som kunstværk er en noget tvivlsom nydelse. Men som dokumentation af modsætningen mellem på den ene side den tyske mystik fra middelalderen til romantikken og det 20. århundredes reaktionære modernisme, den katolske såvel som den protestantiske, og på den anden side den udfarende, amerikanske pragmatisme, er den uovertruffen. Det kunne være interessant at følge denne ideologiske modsætning mellem amerikansk og tysk modernisme, som den bl.a. gav sig udtryk i forskellige teknologiske visioner i de to lande, og som man kan finde kraftige spor af i Frankfurterskolens hovedværker (Herf 1984). Endnu vigtigere i denne sammenhæng er dog antiamerikanismen blandt franske intellektuelle, fordi den betød så meget for 68-generationen og er mest typisk for den 'europæiske' holdning til USA.

I anden halvdel af 1800-tallet havde USA vældig god presse i Frankrig (men da konkurrerede de to stater heller ikke med hinanden). Den radikale republikaner Georges Clemenceau, der opholdt sig i USA mellem 1865 og 1870, understregede de to republikkers fælles revolutionære oprindelse og beundrede vitaliteten i den demokratiske politik i USA. Som bekendt er selve symbolet på den amerikanske drøm, Frihedsgudinden i New Yorks havn, en gave fra det franske folk, stillet op i 1886 og restaureret for en formue i forbindelse med 200 års jubilæet for forfatningen i 1987. Men billedet ændrede sig efter den franske ydmygelse i anden verdenskrig og kommunistpartiets voksende indflydelse blandt de intellektuelle. Et typisk eksempel på dette åndelige klima er den tidlige kommunistiske sympatisør, forfatteren André Malraux. Han havde skrevet om revolutionen i Shanghai og deltaget i den spanske borgerkrig, men sluttede sig under anden verdenskrig til general de Gaulle's frie franske, fortsatte i det gaullistiske parti, Rassemblement du Peuple Français og blev kulturminister i den femte republik under de Gaulle. Under den kolde krig 5 marts 1948 fremsatte han en "appel til de intellektuelle", hvori han benægtede, at USA havde nogen andel i verdens kulturelle arv; han anbefalede dog en alliance med landet af taktiske grunde tvunget af den pure nød i form af stalinismens ekspansionisme:

Punkt et: der er ingen kultur i Amerika, som gør krav på at være specifikt amerikansk; det er en europæisk opfindelse .... Når først Europa er elimineret, vil amerikansk kultur blive til teknisk viden snarere end organisk kultur .... Det er Europa som stadig forsvarer de højeste intellektuelle værdier i verden .... Hvad er Europas skæbne indenfor den sovjetiske struktur? Den atlantiske civilisation appellerer til og respekterer Europa som en kultur, mens den sovjetiske struktur ser ned på dens fortid, foragter dens nutid og kun vil acceptere en fremtid, i hvilken absolut intet bliver stående af det, Europa engang var .... Kun i det omfang Europa opgiver sin kultur, kan der argumenteres for eksistensen af en særlig amerikansk kultur til forskel fra vores. (André Malraux "Appel aux intellectuels", citeret efter Nora 1978, 326).

For Malraux og flertallet af franskmændene med ham eksisterede USA kun som massekultur dvs. film, krimininalromaner og måske William Faulkners dekadente sydstatsskildringer. Men ikke som 'rigtig' kultur, der kunne konkurrere i franskmændenes bevidsthed med tænkere som Hegel, Heidegger og Marx, der netop blev oversat og importeret på dette tidspunkt.

Jean-Paul Sartre var ikke enig med Malraux om ret meget, men antiamerikanismen havde de til fælles, og selv om det ikke-kommunistiske franske venstre fik nogle vanskeligheder ved at blive ved med at hade amerikanerne, da de Gaulle gjorde antiamerikanisme til officiel fransk politik,

dominerede Sartres afvisning af al amerikansk 'simili' og dyrkelse af alt 'ægte' fra den tredje verden – inklusive volden. Sociologen Edgar Morin mente ganske vist i forordet til den franske oversættelse af David Riesman's The Lonely Crowd i 1964, at "vi alle er blevet amerikaniserede og derfor har forkastet vores værste foragt for USA" (Nora 1978, 330). Men i konteksten virkede det nu ikke som en særlig uforbeholden anbefaling af USA, eftersom Riesman's hele anliggende, lidt i stil med den senere Christopher Lasch, var at kritisere den selvcentrerede mennesketype, som han mente det moderne, læs amerikanske, samfund producerer.

Den officielle holdning til USA ændrede sig noget under de mere pragmatiske og moderniserende præsidenter Georges Pompidou og Giscard d'Estaing i 70'erne. Men det toneangivende intellektuelle miljø holdt fast for, som et berømt diktum lød, "hellere have uret med Sartre end ret med Aron" (Raymond Aron var den ledende liberale politiske tænker i hele efterkrigstiden). Det blev omsat i praktisk politik, da socialisterne under François Mitterrand i 1981 vandt præsidentposten. Jack Lang blev kulturminister og begrundede sine store og dristige investeringer i kulturlivet med, at det var nødvendigt, hvis Europa skulle bevare sin egen – underforstået overlegne – kultur overfor den den amerikanske massekulturs altædende imperialisme. Resultaterne er nu svære at få øje på i dagens Frankrig, hvis ungdomskultur i dag forekommer mindst lige så amerikaniseret som den svenske, vesttyske – og danske. Samtidig har Mitterrand opgivet de Gaulles antiamerikanske udenrigs- og forsvarspolitik.

Faktisk er der sket det, at vi i 80'erne blev vidne til et af de største mentale sporskifter i Europas holdning til USA nogensinde. Det blev foregrebet i slutningen af 70'erne med afviklingen af det marxistiske hegemoni over det intellektuelle liv. De "nye filosoffer" André Glucksmann og Bernard-Henri Lévy fik mest presse, men historikere som François Furet og Pierre Nora og politiske filosoffer som Claude Lefort og Cornelis Castoriadis har måske betydet nok så meget. Det franske billede af Amerika er blevet vendt helt på hovedet i 1980'erne. Den hypersensitive og lynhurtig seismograf, sociologen Jean Baudrillard har sammenfattet den nye fascination af USA som nutidens og fremtidens land i bestselleren Amérique (1986). I et interview i *Information* i 1986 i anledning af bogen sagde han dog om sine landsmænds holdning til USA fem år efter socialisternes valgsejr – men på det tidspunt havde han ganske vist også lige afvist at deltage i den intellektuelle legitimering af socialisternes styre:

Jeg har ikke indtryk af, at der findes nogen speciel interesse for Amerika i Frankrig. Modtagelsen af min bog synes snarere at have vist mig, at der en

slags anti-amerikanisme, som ikke bare er politisk og økonomisk, men også kulturel. Den er blevet styrket under den socialistiske regering siden 1981. Det er dette identitetsløse Amerika, landet der totalt mangler en identifikation, hvor vi arbejder på at skabe en europæisk identitet. Vi vil vende tilbage til "vores europæiske kultur". Derfor bør vi holde os på afstand af denne forurening, mener mange. Der er selvfølgelig mytologi omkring Amerika, amerikansk film og alt det. Den "amerikanske model" står for noget hos alle. Men i Frankrig er der alligevel en traditionel modstand. Vi er jo landet med den fornemme kultur, mens Amerika er landet med en lav kultur. For mig forholder det sig lige omvendt. At rejse til Amerika er at frigøre sig fra den europæiske kultur. Lidt lige som Rimbaud, der rejste til Abessinien. Jeg søger ikke kulturen, men næsten u-kulturen. Det der fascinerer mig, er præcis, at det er det identitetsløse land.
- Hvad mener De med identitetsløs?
At man ikke søger efter en identitet. Der findes ingen definition på Amerika. Det er et patchwork, et territorium, hvor alle racer blander sig, det er promiskuitetens land, bevægelsens. Det mangler alle de kvaliteter, som hører til identiteten: territorium, stabilitet, kultur, o.s.v.
- Kan man ikke tale om en decentral identitet i Amerika?
Jo, bestemt. Hver race har sine karakteristika og sin oprindelse. Men individernes og gruppernes værdi rivaliserer med promiskuiteteten. Der er en modsætning her. Se f.eks. på den sorte kultur. Det er ikke kun en slavebundet kultur. Det er ikke kun et spørgsmål om racisme. Der findes her styrke og vold, hvor enhver sætter sin egen identitet på spil. Hver race vinder engang imellem i det spil. (*Information* 2/5 1986, 3).

Det er ikke spor dårligt set, men faktisk beskriver bogen næsten ikke de etniske forskelligheder. Ja i virkeligheden beskriver den ikke meget andet end det, man kan se gennem de tonede ruder i en bil med air condition. Det er smart og seismografisk sikkert i sin negation af Malrauxs og Sartres afvisning af alt amerikansk. Muligvis også rigtigt, selv om det i sin provokation og modsigelseslyst minder en del om en programmatisk sætning hos den første postmodernistiske, amerikanske arkitekt Robert Venturi's bog *Learning from Las Vegas* (1966): "Main Street is almost allright". Det springende punkt er selvfølgelig dette næsten, som Baudrillard har udeladt, men givetvis føler. Ellers ville han vel selv bo i Santa Barbara! Men ny er påstanden overhovedet ikke – ud over, at det er et stykke tid siden, at en europæisk intellektuel har sagt sådan. Det er netop den gamle drøm om USA som indbegrebet af alt det nye, moderniteten eller som her postmodernitetens åbning af alle simulationens rum i første, anden og tredje grad. At det lykkes Baudrillard at sælge sin fascinerede køretur på de californiske freeways som en alvorligt ment analyse, viser kun, at vi stadig ikke ved ret meget om USA. Den er halvt

‘europæisk’, halvt ‘amerikansk’ – halvt analyse og halvt fiktion, halvt true og halvt stories, som Frederik Stjernfeldt formulerede det i sin anmeldelse i *Information* 29/5 1987 med et spil på David (Talking Heads) Byrne’s film af samme navn.

Derfor skal Baudrillards bog ikke tages bogstaveligt: er Amerika virkelig sådan? Den handler ikke om USA som sådan, men om en europæisk intellektuels oplevelse af USA. Men i det omfang man tager bogen på dens sociologiske ord – og det er der mange som gør – er den et nyt opkog af forestillingen om ‘Amerika’ og den amerikanistiske ideologi, som tidsstudieeksperten Frederick W. Taylor, den italienske kommunistiske teoretiker Antonio Gramsci – uden at have været der – bilkongen Henry Ford og præsidenten (og ingeniøren) Herbert Hoover på hver sin – omend unægtelig noget forskellige – måde sagde meget bedre i første del af dette århundrede. Antonio Gramsci var i sine fængselsnotater fra 30’erne en af de første europæere til at erkende udfordringen fra den amerikanske organisering af produktionen. Det kan undre, at det var en italiensk marxist, som først så det moderne i “fordismen” og “taylorismen”. Amerikanismen var for Gramsci en livsform, samtidig med at den var en ideologi (som det amerikanske demokrati hos Alexis de Tocqueville i *De la démocratie en Amérique,* 1835-40). Men han understregede dens kontinuitet i forhold til den europæiske civilisation. Som han selv udtrykte det:

Det vi har at gøre med er en organisk forlængelse og en intensivering af europæisk civilisation, som simpelthen har krævet en ny overfladebehandling til det amerikanske klima. (Gramsci, 318).

Den amerikanistiske vision lovede med sin håndfaste lære om produktivitet, ekspertise og optimalisering en udvej fra klassekampens og den sociale polariserings dilemma. Men det er ikke dette USA – der ikke eksisterer mere, hvis det nogen sinde har gjort det – som Baudrillard og mange nyomvendte europæiske intellektuelle har besøgt. De har nok været i USA – mange af dem underviser i perioder på amerikanske universiteter for en meget højere løn og bliver respekteret meget mere end end hjemme. Men det de har set – eller i hvert fald skrevet om – er ‘Amerika’, dvs. den utopiske eller anti-utopiske forestilling, de havde med hjemmefra, hvad enten den nu var negativ som før eller overdreven positiv som nu om dage. Men hvordan er så det ‘rigtige’ USA, det land som jeg antyder at have set og forstået så meget bedre end de andre?

USA’s europæiske identitet

For det første er det vigtigt at gøre sig klart, at når alt kommer til alt, består den amerikanske befolkning – eller gjorde i hvert fald indtil midten af dette århundrede – især af europæiske bønder, som blev industriarbejdere i Chicago og Pittsburgh, tekstilarbejdere i New York, eller farmere på prærien. Om den tjekkiske overskudsbefolkning på landet i Bøhmen og Mæhren, slovakkerne i Slovakiet eller slovenerne i Slovenien emigrerede til Wien og begyndte at tale tysk og blev wienere, eller om de tog videre til USA's storbyer kunne være nogenlunde lige meget. Det har historikeren Oscar Handlin skrevet en bevægende bog om med titlen *The Uprooted. The Epic Story of the Great Migrations that Made the American People* (1951/ 1973). Der er forsket meget i emnet siden, især efter at etnicitet blev in, og der er nu en vis tendens i forskningen til at lægge mindre vægt på det chock, som overflytningen var for de europæiske bondemasser. Handlins lidt ældre perspektiv forekommer mig imidlertid stadig at være det mest overbevisende ud fra en mentalitetshistorisk betragtning. Om baggrunden for at skrive bogen siger Handlin:

Once I thought to write a history of the immigrants in America. Then I discovered that the immigrants were American history. ... Immigration altered America. But it also altered the immigrants. And it is the effect upon the newcomers of their arduous tranplantation that I have tried to study. ... I have tried historically to trace the impact of separation, of the disruption in the lives and works of people who left one world to adjust to a new. These are the bleaker pages of our history. For the effect of the transfer was harsher upon the people than upon the society they entered. ... The immigrants could not impose their own ways upon society; but neither were they constrained to conform to those already established.... The immigrants lived in crisis because they were uprooted. In transplantation, while the old roots were sundered, before the new were established, the immigrants existed in an extreme situation. The shock, and the effects of the shock, persisted for many years; and their influence reached down to generations which themselves never paid the cost of crossing. (Handlin 1951, 3-6).

Det forekommer mig at være et sundt perspektiv at anlægge på det amerikanske samfund. Det er ikke befolket af en særlig stamme, men af mennesker som 'os' europæere, hvem 'vi' nu end er. At selv de mest 'typiske' amerikanere kan have en sådan for os at se på én gang eksotisk og velkendt baggrund blev tydeligt for mig engang i Praha i midten af 70'erne. Jeg sad på en fortovscafé uden for et af de store, dyre – hvis man overhovedet kan sige, at noget som helst dengang var dyrt i Praha – internationalt indrettede hoteller. Der gik jeg sommetider hen, når jeg blev træt af forplejningen på folkekøkkenerne. Jeg havde været så længe i byen, at fremmedheden ved det slaviske var ved at fortage sig, og følte mig hjemme og meget europæisk

verdensmandsagtig. Alfabetet voldte ikke de samme knuder som i Beograd og Sofia, og sproget var næsten hjemligt sammenlignet med det ungarske volapyk, som man nok kan læse, men vanskeligt få mening i. Så der var rart på den solbeskinnede café i september, hvor jeg sad med min *Rude Pravo*.

Men idyllen for den udsendte vesteuropæer blev forstyrret af en drævende knævren fra et rigtigt amerikansk ægtepar to borde væk. Hun havde lilla farvet hår med curlers og hovedtørklæde, han cigar og citrongule, ternede bukser. Kort sagt, så dumme og irriterende, som amerikanske turister altid er, når de invaderer de steder, man regnede med at have for sig selv. Min foragt kendte ingen grænser, indtil manden pludselig henvendte sig på flydende tjekkisk til tjeneren og indledte en lang samtale om familie og venner! Ægteparret, der var i midten af 60'erne, var anden generations indvandrere fra slutningen af den store bølge før 1924. Deres egne børn kan næppe noget andet sprog end Midtvest amerikansk, men selv havde de bevaret et privilegeret forhold til den kultur, som jeg kæmpede så hårdt i grammatiktimerne for at få adgang til. Irritationen og ydmygelsen står klart for mig endnu, når jeg genkalder mig denne og mange tilsvarende episoder rundt om i verden, hvor det pludselig har vist sig, at de 'dumme' og indskrænkede amerikanere har nogle kulturelle kompetencer, der overgår en veluddannet europæers. Og uden at de har måttet arbejde for det! Den oplevelse fik mig til at tænke over den mentale betydning af den enorme europæiske immigration til USA mellem 1860 og 1924.

Når de europæiske bønder rejste ud, var det set fra det enkeltet individs synspunkt største og afgørende skridt at bryde op og dermed løsrive sig fra det lokale landsbysamfund. Dette er påvist med stor sikkerhed af et par generationers forskning i kræfterne bag udvandringsprocesserne. Det gælder selv for lille Danmark, selv om de danske udvandrere normalt skyndte sig forbi de store byer mede deres fristelser og farer og slog sig ned på de midtvestlige stepper, hvor de i dag udgør rygraden i det protestantiske, bigotte, konservative, republikanske farmer-USA, der egentlig fandt Reagan for liberal. Om jordløse landarbejdere og yngre gårdmandsdøtre og -sønner på Randersegnen landede i Randers, Århus, København eller Midtvesten var relativt tilfældigt og bestemt af personkendskaber, reklamer og lignende.

Dette nye syn på udvandringsprocesserne hænger sammen med, at historikerne har ændret opfattelse af, hvornår og hvordan franskmændene blev franske, italienerne italienske og danskerne danske. Der var selvfølgelig allerede i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet snævre eliter, som havde udviklet en tilknytning til bestemte stater og opfattede sig som bærere af et bestemt sprog og en bestemt kultur. Det gjaldt især for de akademiske eliter, som skabte sig en profession ved at udvikle nationale sprog, litteraturer og

historier i en sådan grad, at den funktionalistiske retning indenfor nationalitetsforskningen er nået frem til at definere en nation efter eksamensbeviserne rækkevidde og monopol (Gellner 1983).

Men det helt store flertal af bondebefolkningerne levede på landet uden de moderne, hurtige kommunikationsmidler og opfattede sig ikke som tilhørende en nation. De kendte deres egen landsby, var fjender med nabolandsbyerne undtagen dem, hvor de havde handelspartnere, religiøse fæller eller lignende. Så kendte de deres fyrste eller stat og havde ofte som de russiske bønder overfor 'deres' zar en naiv forestilling om, at hvis han eller i sjældne tilfælde hun bare kendte til deres virkelige situation, ville han hjælpe mod udbytning og misvækst. Denne lokale horisont blev først gennembrudt med industrialiseringen, det vil i langt de fleste tilfælde sige i anden halvdel af 1800-tallet.

Hvis det faktisk forholder sig sådan, at integrationsprocessen selv i de gamle nationstater først kom rigtigt i gang i slutningen af 1800-tallet, er det ikke så mærkeligt, at den nationale bevidsthed kom ret sent til de lande i Øst- Syd- og Centraleuropa, der stillede hovedmassen af immigranterne til USA i de store år mellem 1860 og 1920. Det var altså ikke 'italienere', der forlod deres egen nationstat (den blev først oprettet i 1860), men bønder fra Sicilia eller Calabria. Ja reelt var deres horisont endnu mere lokal end som så og strakte sig ikke ud over Trapani, Corleone eller et andet af de mange små og store landsbysamfund, der præger Syditalien. Og det var slet ikke 'russere' eller 'tjekkoslovakker', der forlod det russiske eller det østrig-ungarske kejserrige, men ukrainsk eller tjekkisk talende småbønder og jordløse. De jordløse bønder havde ikke en særlig 'national' bevidsthed før tidligst omkring år 1900. Så hvis de vandrede ind til en af hovedbyerne i de multietniske imperier Rusland og Østrig-Ungarn skiftede de ubesværet sprog og kultur.

Man kan med den førnævnte, amerikanske immigrationshistoriker Oscar Handlin meget vel argumentere for, at det først var oplevelsen af det rigtigt fremmede USA, hvor der sjældent var ret mange fra akkurat samme egn i nærheden af hinanden, der gav de europæiske bønder en fornemmelse af, at de havde 'nationale' fæller blandt andre tjekkisk-eller italiensk-talende. Ikke at de let kunne forstå hinanden på tværs af de store dialektale forskelle, men folk med et slavisk sprog kunne dog lettere forstå andre slaver, end f.eks. irere eller sicilianere. Tænker man videre i disse baner, bliver det pludselig indlysende, hvorfor det var USA, som insisterede på opløsningen af det multietniske Østrig-Ungarn efter første verdenskrig og foreslog oprettelsen af sådanne kunstige 'nationalstater' som Tjekkoslovakiet og Jugoslavien. Historisk havde tjekker og slovakker aldrig været i samme rige, ikke engang i den fjerneste

middelalder. Og det samme gælder for serber og kroater, der endda er skilt af både religion og alfabet. Sammensmeltningen har da heller aldrig fungeret ret godt, og de undertrykte har af og til taget hævn, som slovakkerne under Hitler og efter den russiske invasion i 1968 og kroaterne under anden verdenskrig og efter konføderaliseringen af Jugoslavien i 1974. Men set fra USA gav sammenslutningerne god mening i immigrantgrupperne, og derfor gav de store beløb til deres fæller, efter at de havde fået sig etableret, på samme måde som jøderne i New York og irerne i Boston i dette århundrede har givet og fortsat giver til Israel og IRA. Hvad har det betydet for USA, at flertallet af befolkningen i lange perioder var født i andet land, og at alle bortset fra indianerne har rødder i den ene eller anden indvandrede etniske gruppe, hvoraf det helt overvejende flertal indtil for nylig stammede fra Europa.

Frihedsgudinden lyser igen

Hvert tiende år afholdes folketællinger i USA. Her opdeles befolkningen efter en blanding af uklare racemæssige og sproglige kriterier i hvide, sorte, indianere, hispanics og asiatisk-amerikanske. Især de to sidste grupper vokser nu eksplosivt. Derimod spørges der ikke om etnisk baggrund blandt de 'hvide'. Man anslår normalt, at der findes ca. 15 % af britisk oprindelse mod 13 % af tysk og 8 % af irsk afstamning (Luedtke 1987, 8-9). Hvad har alle disse personer til fælles, hvad gør det rimeligt at kalde dem amerikanere? For det første må det slås fast, at mange af mennesker eller deres forfædre en, to eller tre generationer tilbage faktisk foretog et bevidst valg om at blive amerikanere. Det kan man ikke sige om indbyggerne i ret mange andre stater i verden. Indvandrerne har demonstreret deres valg ved i fuld offentlighed at aflægge en højtidelig ed på at overholde forfatningen. Eden lyder i al sin 1700-tals pompøse selvhøjtidelighed således:

On oath, that I absolutely and entirely renounce and abjur all allegiance and fidelity to any foreign prince, potentate, state, or sovereignty of whom or which I have heretofore been a subject or citizen; that I will support and defend the Constitution and laws of the United States against all enemies, foreign and domestic; that I will bear true faith and allegiance to the same; that I will bear arms on behalf of the United States when required by law .... so help me God.

Med den 14. tilføjelse til forfatningen formulerede den amerikanske kongres i 1868 højtideligt retten for alle til at skifte nationalt tilhørsforhold ved deres eget frie valg. Og mellem 1820 og 1924 valgte ca. 37 millioner mennesker fra alle egne af Europa og enkelte kinesere og japanere at blive amerikanere. Ikke uden problemer for dem selv eller uden modstand hos dem, som allerede

havde foretaget det samme valg. Selv om retten til fri indvandring var et af de ældste principper i den amerikanske politiske kultur, og der var god plads i landet, efterhånden som det lykkedes at nedkæmpe indianerne, var meningerne stærkt delte. Politisk var det altid præsidenten, som stod for et ønske om fri indvandring. Det skaffede billig arbejdskraft til industrien i Øststaterne og købere til jorden på prærierne. Derimod har Kongressen, især Repræsentanternes hus, der meget mere direkte afspejler holdningerne i befolkningen, tit været behersket af indvandrerfjendtlige følelser. Det kan ikke undre sig. Det var jo de almindelige vælgere, som fik presset deres lønninger ned af indvandrerne, og som skulle bo i de kvarterer, hvor de europæiske bondemasser væltede ind.

I 1850'erne var den vigtigste politiske bevægelse i New England de såkaldte Know Nothings, der ville stoppe indvandringen af katolske irere og tyskere. Deres American Party vandt endog magten i Massachusetts for en enkelt valgperiode. Men så overskyggedes alt af kontroversen mellem Nord og Sydstaterne om slaveriet. Nordstaternes betingelsesløse sejr indvarslede en uhæmmet industrialisering af landet, som overdøvede al modstand mod indvandring, selv af så fremmedartede elementer som katolske syditalienere, russiske jøder og ortodokse ukrainere og hviderussere. Så voldsomt påvirkede indvandringen landet, at katolicismen blev den største enkeltreligion – hvad den stadig er – og de tysktalende stillede forslag om at få tysk gjort til officielt sprog. Den eneste begrænsning af indvandringen var et direkte racistisk forbud i 1882 mod kinesere, som blev presset igennem i Californien af havne- og jernbanearbejdernes fagforeninger. Det var den lille mand, som var i mod, og ham blev der ikke lyttet til før et stykke ind i det 20. århundrede, hvor de nye samfundsvidenskaber med udgangspunkt i datidens dominerende 'videnskabelige' paradigme, racelæren 'påviste' at de mange øst- og sydeuropæiske immigranter ville ødelægge den amerikanske nations 'sunde', angelsaksiske eller germanske kerne.

I 1896 oversteg antallet af indvandrerne fra Syd- og Østeuropa for første gang antallet fra Vest- og Nordeuropa. Og kløften udvidedes. I 1907 kom der 4 fra de nye områder for hver en fra de gamle. Det førte til den såkaldte Johnson-Reed Act i 1924, som trådte i kraft fem år senere. Ifølge den begrænsedes immigrationen til et minimum og kun fra de ønskede 'racerene' områder i Nordeuropa. I 1952 ændredes lovgivningen i ikke-racistisk retning og først i 1965, midt under optrapningen af Vietnam-krigen, åbnedes igen op med kvoter på 170.000 fra den østlige og 120.000 fra den vestlige halvkugle. Det var endnu et af Kennedys valgløfter, som den foragtede og udskældte Johnson fik gennemført. Siden er disse kvoter hævet til ca. 1 million om året – foruden den illegale indvandring som måske beløber sig til 10 millioner. Sammen med

indvandrerne fra Puerto Rico og de tidligere danske Virgin Islands, der kommer ind uden om kvoterne, betyder det, at USA igen er blevet verdens førende indvandringsland. Den samlede immigration i 80'erne anslås til mellem 8 og 9 millioner med en drastisk ændring af den etniske sammensætning af den amerikanske befolkning til følge.

Los Angeles kan her tjene som eksempel. Ikke bare på den meget omtalte hispanisering af USA, men på en ny og hidtil uset raceblanding af globale dimensioner, hvor det især er de uddannede middelklasser fra hele verden, der søger til USA i modsætning til sidste århundrede, hvor det var ubemidlede bondemasser. En typisk beretning er en artikel i tre spalter og med kun et enkelt billede under overskriften "6.000 Line up for U.S. Citizen Oath" (*Los Angeles Times* 29/6 1984) Her fortælles som noget ganske dagligdags om en etnisk sammensætning af dagens ansøgere om statsborgerskab som følger. Næsten tusinde fra Philippinerne, Mexico 890, Vietnam 704, Libanon 110, Storbritannien 126, Israel 62 plus mindre grupper fra Litauen, Zimbabwe og Tanzania. Og alle disse mennesker stillede altså ikke op for at søge om indrejse, men om statsborgerskab (naturalisering) efter at have boet i landet i fem år og aflagt en prøve i engelsk og kundskab om USA. Det har ført til, at halvdelen af indbyggerne i Los Angeles, USA's hurtigst voksende by, i dag består af mennesker af ikke-europæisk afstamning. I 1990 var 1/3 hispanics, ca. 10 % sorte, knap 10 % asiater og under 1 % indianere. Tilsvarende tendenser gør sig gældende mange andre steder fra Texas og New Mexico til Missouri, Illinois og selvfølgelig New York, der snarere er en by i verden end end en amerikansk by.

Det er ved radikalt at ændre det politiske og sociale landskab i Californien, hvor flertallet af indvandrerne fra Asien og de ikke-europæiske dele af Stillehavsverdenen har slået sig ned. Men virkningen kan mærkes alle vegne ikke mindst på universiterne, hvor unge asiater gør sig stærkt gældende. 1991 var unge af asisatisk oprindelse den største etniske gruppe på UCLA. Så kraftigt et præg har de sat, at lærernes forventninger til asiater ligefrem skaber vanskeligheder for dem, der ikke lever op til standarden. Og det er ved at blive flere, efterhånden som andelen af børn fra ikke-akademiske familier vokser. Flertallet af de personer, som censusbureauet kategoriserer som asiater, kommer fra Filippinerne, Kina, Sydkorea og Indien. Mange af kineserne er kommet via Hongkong, der er vidne til en masseflugt af de bedst uddannede og mest velhavende, efterhånden som overdragelsen til Kina nærmer sig. Ronald Takaki fra Berkeley University offentliggjorde i 1988 den første grundigere undersøgelse af asiaterne, Strangers from a Different Shore. Han skrev, at den nye indvandring sammenlignet med de tidligere er usædvanlig. Før var immigranter til USA mennesker, der blev tvunget ud ved overgangen

fra en agrar til en industriel økonomi. Bønder og landarbejdere fra Europa blev industriarbejdere i USA' byer. Firsernes og halvfemsernes indvandring er af en helt anden type. Der sker en hastig modernisering af de samfund, de kommer fra. Den er blot ikke hurtig nok til at opsuge alle med en højere uddannelse. Derfor emigrerer de til USA, som er de store muligheders land, hvis man har uddannelse og et netværk til hjælpe sig i gang.

Det påfaldende for en europæisk iagttager er, at der ikke udtrykkes særlig angst for den race- og kulturblanding, der kommer ud af denne indvandring. World Music er in som betegnelse for de nye slag fusionsmusik, og man kan nemt forestille sig opkomsten af en "World Culture" i USA. Men det bliver en verdenskultur i amerikaniseret middelklasse aftapning. Immigrationsmyndighederne diskriminerer ikke efter race, som de gjorde i sidste århundrede, da der blev nedlagt forbud mod kinesisk indvandring til Californien. Derimod diskrimineres efter uddannelse. Kun højt uddannede eller faglærte har en chance. Det er grunden til at USA stadig overhovedet har en industri, selv om dets eget uddannelsessystem ikke magter at uddanne faglærte arbejdere længere. Om den amerikanske kultur vil ændre sig fundamentalt med de asiatiske og de latinamerikanske indvandrere er svært at sige. Trods deres fremmedartede udseende virker de unge asiater mindst lige så 'amerikanske' som andre unge, der er født i landet, når de først åbner munden. Eller lige så lidt. Meget tyder på, at asiater vil glide ubesværet ind i den verdensomspændende middelklassekultur, der udolder sig her. Det er ikke mareridtet fra århundredskiftet med den "gule fare". Problemet for denne nye kultur er de interne klasseskel. De unge fra ældre immigrantgrupper, henvises til et liv som arbejds- og hjemløse, hvis de ikke får en universitetsuddannelse. Det er ofte de i traditionel forstand mest 'amerikanske', der falder igennem. Sorte eller "afrikanske amerikanere", som det nu hedder, er overrepræsenterede blandt hjemløse og narkomaner i storbyerne. Men også et stadigt stigende antal rekrutteres blandt fallerede farmere i Midtvesten. For slet ikke at tale om minearbejdere i West Virginia, hvis repræsentanter i kongressen stædigt bekæmper lovgivningen om renere luft for ikke at miste de sidste jobs i kulminerne.

Trods den aktuelle tale om betydningen af etnisk identitet – af historikeren Arthur Schlesinger i en meget omtalt bog fra 1991 kaldet The Disuniting of America – er hovedindtrykket dog stadig, at de forskellige indvandrere er kommet til at ligne hinanden - på godt og ondt. Hvordan er det gået til?

Fra melting pot til salad bowl

For at besvare det spørgsmål skal vi endnu engang tilbage til erfaringen fra den klassiske indvandring. Den var trods alt langt større end de sidste godt tredive år og er så længe siden, at det muligt at vurdere dens langtidseffekter bedre. E.L. Doctorow har i optakten til romanen Ragtime fra 1974, givet en intens og hudnær skildring af livet blandt de fattige immigranter i Øststaternes store byer i begyndelsen af 1900-tallet, en oplevelse som er langt mere dækkende for flertallets end de relativt fåtallige lutheranske danskeres erfaringer:

De fleste immigranter kom fra Italien og Østeuropa. De blev sendt i hold til Ellis Island. Og her i et besynderligt udsmykket menneskelager af røde mursten med grå sandstensornamenter (som nu er blevet restaureret og indrettet til museum for resten af de penge, der blev indsamlet til istandsættelse af Frihedsgudinden u.ø.) blev de noteret ned, fik brusebad og blev sat til at vente i aflukker med bænke. De følte med det samme immigrationsfunktionærernes enorme magt. Immigrationsfunktionærerne lavede de navne om, de ikke kunne udtale, og rev folk væk fra deres familier ved at sende dem retur, der var gamle, dem, der havde dårlige øjne, var udskud eller bare så frække ud. Så megen magt var overvældende. Det mindede immigranterne om deres hjemland. De gik ud på gaden og blev på en eller anden måde opslugt af lejekaserne. New Yorkerne så ned på dem. De var snavsede og kunne ikke læse. De stank af fisk og hvidløg. De havde væskende bylder. De havde ingen stolthed og arbejdede for næsten ingenting. De stjal. De drak. De voldtog deres egne døtre. De slog hinanden ihjel en gang imellem. Blandt dem, der foragtede dem mest var anden generation af irerne, hvis fædre var blevet beskyldt for de samme ting: irske børn trak gamle jøder i skægget og slog dem ned. De væltede italienske gadesælgeres trækvogne. Hele året rundt kørte vogne gennem gaderne og samlede lig af menneskevrag op. Sent om natten kom gamle kvinder med hovedtørklæde til lighuset for at lede efter deres mænd og sønner. Ligene lå på borde af galvaniseret jern. Fra hvert bord førte et afløbsrør ned til gulvet. Langs kanten af bordet var der en rende. Og i den rende løb det vand, der hele tiden sprøjtedes over ligene fra en hane i loftet. De dødes ansigter var vendt op mod vandstrømmene, som skyllede ned over dem som deres egne tårers ubetvingelige mekanisme i døden.
Men på en eller anden måde begyndte man at høre klavertimer. Man rimpede et flag sammen. Man huggede brosten til gaderne. Man sang. Familien boede i ét værelse og alle arbejdede: Mommi, Pappi og Den Lille Pige med forklædet. Mommi og den lille pige syede knæbukser og fik 70 cents dusinet. De syede fra de stod op til de gik i seng. Pappi tjente sine penge på gaden. Som tiden gik, lærte de byen at kende. En søndag brugte de i vild overstadighed 12 cents til tre sporvognsbilletter og kørte ind til centrum. De gik på Madison Avenue og Fifth Avenue og kikkede på husene. Ejerne kaldte dem paladser. Og det var de,

de var paladser. Stanford White havde tegnet dem alle sammen. Pappi var socialist. Han så på paladserne, og han følte sig krænket i sit hjerte. Familien gik hurtigt. Politibetjentene med deres høje hjelme kiggede på dem. På de tomme fortove i denne del af byen brød politiet sig ikke om at se immigranter. Pappi forklarede, at det var fordi en indvandrer nogle år tidligere havde skudt stålmagnaten Henry Frick i Pittsburgh.
Familien kom i vanskeligheder, da en eller anden afleverede et brev, hvor ders stod, at den lille pige skulle gå i skole. Det betød, at de ikke kunne få det til at løbe rundt. Mommi og Pappi kunne ikke gøre andet end at følge den lille pige i skole. Hun blev indskrevet og tog af sted hver dag. Pappi vandrede op og ned ad gaderne. Han vidste ikke hvad han skulle gøre. Han var gadesælger. Aldrig lykkedes det ham at finde et gadehjørne,, hvor han kunne tjene penge. Mens han var borte, sad Mommi ved vinduet med sin bunke tilskåret tøj og trådte symaskinen. Hun var spinkel og mørkøjet med bølget sort hår, som hun skilte i midten og rullede op i nakken i en knude. Når hun sådan var alene, sang hun stille for sig selv med en høj, sød, tynd stemme. Hendes sang havde ingen ord. En eftermiddag bragte hun det færdige arbejde hen på loftslageret i Stanton Street. Ejeren inviterede hende ind på sit kontor. Han så nøje på tøjet og sagde, at hun havde gjort et godt stykke arbejde. Han talte pengene op og betalte en dollar mere, end hun skulle have. Han sagde, at det var fordi hun så godt ud. Han smilede. Han tog Mommi på brystet. Mommi flygtede og tog dollaren med. Næste gang skete det samme. Hun sagde til Pappi, at hun havde fået mere at bestille. Hun vænnede sig til sin arbejdsgivers hænder. En dag, da de skyldte husleje for to uger, lod hun manden få sin vilje på et tilskærerbord. Han kyssede hendes ansigt, der smagte salt af hendes tårer. (Doctorow, *Ragtime,* 1974, 16-17).

Den socialistiske, jødiske kunstner (Pappi) jager så sin hustru bort og bliver selv ældet på en nat af sorg, hvorefter historien rigtigt tager fat. Så forfærdeligt gik det selvfølgelig ikke for alle immigranter. Men Handlin har nogle tilsvarende, meget indfølte beskrivelser af, hvordan vilkårene og usikkerheden påvirkede mænd, kvinder og børn. De viser, at Doctorow på ingen måde overdriver. Men til slut fik mange af dem arbejde, etablerede sig i tætte, etniske nabofællesskaber, hvor deres børn voksede op og blev integrerede amerikanske industriarbejdere, hvis børn så igen flyttede ud i forstædernes sovebykvarterer i takt med den almindelige middelklassegørelse af arbejderklassen. Eller rettere, sådan husker den amerikanske myte processen. I virkeligheden skete integrationen i ryk, især i forbindelse med massemobiliseringerne under 1. og 2. verdenskrig. Disse kriges betydning for mobiliteten af landbobefolkningerne og integrationen af industriarbejderne kan ikke understreges nok. For de hvide amerikanere vel at mærke. Først i anden omgang rejste sorte fra Syden nordpå og rykkede ind i de kvarterer, som de

jødiske og italienske immigranter forlod. Det gælder kun i mindre grad for New York, hvor Harlem var en sort ghetto helt fra slutningen af 1800-tallet og Washington, der var et samlingssted for sorte helt fra borgerkrigen 1861-65. Men det er tydeligt i byer som Boston, Baltimore, Philadelphia og Chicago. I Boston er det jødiske Brookline i dag blevet en sort ghetto, mens det tidligere italienske North End nu er blevet spansk. Kun South End og Charlestown, hvor irerne har boet siden 1840'erne, er stadig rent irske. Ingen fremmede kommer ind der, først og fremmest ingen sorte, men heller ikke andre etniske grupper er velsete. Det var grunden til, at det netop var i Boston, at det kom til de værste racesammenstød, da myndighederne i 1974 begyndte at gennemtvinge Højesterets kendelse fra 1954 om racemæssig integration i skolerne. Nu går det meget bedre, men 70'erne var en hård tid.

I dag lægger den besøgende ikke straks mærke til den reelle etniske segregering, fordi alle bygninger ser så tilforladeligt, gennemsnitligt amerikanske ud, enten murstenshuse med udvendige trapper eller hvide New England træhuse. Men når man begynder at se nøjere efter, hvem der bor de i enkelte gader, viser det sig, at portugiserne bor i en gade, hvor købmandsforretningerne skilter på portugistisk og rejsebureauerne annoncerer med fly til Rio de Janeiro. Watertown ved siden af rummer den største koncentration af armenere i verden uden for Armenien. Og sådan kunne man blive ved med en etnisk kortlægning af Boston. Skarp etnisk opdeling er sandheden om den by, jeg i min naivitet troede var hjemstedet for typiske Bostonians af yankee typen, White Anglo Saxon Protestant, WASP. Intet kunne være mere forkert.

Betyder det, at smeltediglen, the melting pot, aldrig skete, som Nathan Glazer og Patrick Moynihan skrev i 1963?

Amerikanerne ligner os – og vi er lige dumme

Forestillingen om the melting pot er så gammel som republikken, selv om selve ordet ikke er det. Den franske nybygger i staten New York J. Hector St. John de Crèvecoeur beskrev i sin berømte, genresættende Letters from an American Farmer fra 1782 det nye amerikanske menneske. USA's tredje præsident Thomas Jefferson, der som ung mand havde været imod indvandring, skiftede mening og formulerede i 1817 hensigten med at holde Amerikas døre vidt åbne således: "To consecrate a sanctuary for those whom the misrule in Europe may compel to seek happiness in other climes" (Kohn 1957, 144). USA skulle blive en universel nation, ikke bare i den forstand at dens grundlæggende principper var alment gyldige, men også i den konkrete forstand, at den skulle være en nation af mange nationer. For at sikre, at disse

"nationer" ikke skulle isolere sig for meget fra hinanden, traf Kongressen i 1818 en meget langtrækkende beslutning. Den nedlagde forbud mod, at de irske sammenslutninger i New York og Philadelphia etablerede egne kolonier i Vesten. Den føderale regering ville ikke tillade nationale grupper at etablere egne "homelands" og lagde dermed grunden til den etniske blanding i smeltediglen (Mann 1987, 76). Walt Whitman besang denne blanding i en næsten lige så ofte citeret formulering som Crèvecoeurs. Den findes i prosaindledningen til digtsamlingen *Leaves of Grass* fra 1855:

The United States themselves are essentially the greatest poem. ... Here is not merely a nation but a teeming nation of nations. (Whitman 1855, 5).

Det er en smuk tanke, og hvem har ikke fået den præsenteret i skolen eller set den udfoldet på filmlærredet og TV? Men blev det realitet? Det synes den etniske revival i 60'erne fra *Black is beautiful,* bogen og TV-serien *Roots* til vedtagelsen af *the Ethnic Heritage Studies Program Act* i 1972 og den stærke søgning til Black og andre såkaldte "minority" Studies på universiteterne at dementere. For slet ikke at tale om segmenteringen af TV-programmer efter race og kulturel baggrund, der har ført til at sorte foretrækker 'sorte' programmer, mens der laves særlige spanske programmer – og reklamer – for de spansk talende. Så meget kom the melting pot i miskredit, at samfundsforskerne udviklede en ny metafor for det amerikanske samfund, the salad bowl. Det sidste svarer til den frugtcocktail, der i Frankrig og Italien mere racistisk kaldes en macedonia, dvs. en blanding af alt muligt lige som nationaliteterne på Balkan – 'Makedonien' – uden at kontakten mellem stykkerne, uanset hvor småt de er skåret, får dem til at blande sig til en fælles masse. Men før vi afskriver begrebet helt kunne det måske være en god idé at følge oprindelsen til betegnelsen melting pot.

Immigrationshistorikeren Arthur Mann har skrevet en fin lille opsats i et festskrift til Oscar Handlin, hvori han følger udtrykkets historie. Det viser sig, at ingen af de klassiske standardværker om det amerikanske sprog forklarer ordet melting pot som andet end en beholder til smeltning af metal eller talg. Først i 1934 dukker det op i Webster's Dictionary, hvor dets betydning angives således: "The United States as a place of amalgamation of races and mores" (Mann 1979, 292). Iflg. Webster's stammer det fra titlen på et meget spillet teaterstykke fra 1908 af den engelske jøde Israel Zangwill med netop denne titel. Stykket foregår i immigrant-New York, dog ikke under helt så desperate omstændigheder som Doctorows skildring. David Quixano, en russiskfødt jøde og Vera Revendal, en russiskfødt kristen forelsker sig i hinanden. På trods af familiens protester beslutter de at gifte sig, indtil de får at vide, at Veras fader, der er oberst i zarens hær, har været personlig ansvarlig for drabet på Davids

familie i Kishinov pogromen i 1903. Men det unge par overvinder selvfølgelig hindringerne og får alligevel hinanden i enden. Zangwill går helt over gevind i afslutningsscenen, der foregår på Veras tagterrasse med udsigt over Lower Manhattan på baggrund af Frihedsstatuen i nedgående sol. Davids nye symfoni er netop blevet opført med bragende succes, og de siger stående hånd i hånd:

David: There she lies, the great Melting-Pot – listen! Can't you hear the roaring and bubbling? There gapes her mouth [He points east.] – the harbour where a thousand mammoth feeders come from the ends of the world to pour in their human freight. Ah, what a stirring and a seething! Celt and Latin, Slav and Teuton, Greek and Syrian, – black and yellow – Vera [Softly, nestling to him.] : Jew and Gentile – David: Yes, East and West, and North and South, the palm and the pine, the pole and the equator, the crescent and the cross – how the great Alchemist melts and fuses them with his purging flame! Here shall they all unite to build the Republic of Man and the Kingdom of God. Ah, Vera, what is the glory of Rome and Jerusalem where all nations and races come to worship and look back, compared with the glory of America, where all races and nations come to labour and look forward! (Zangwill 1909).

Stykket blev opført på et vigtigt tidspunkt, netop mens debatten om immigrationen rasede og kongressen havde bestilt en rapport om den i 42 bind – Dillingham kommissionens rapport udkom i 1911. Ingen mindre end præsident Theodore Roosevelt, reformatoren, imperialisten, naturelskeren og storvildtjægeren overværede premieren på Zangwills stykke i Washington D. C. og roste det med ordene "This is the stuff". Til gengæld dedicerede Zangwill den trykte version til ham. Derefter gik stykket sin sejrsgang over hele USA for i 1914 med tilsvarende succes at blive opført i London. Da Zangwill døde i Storbritannien i 1926, blev han prist som den "moderne litteraturs Disraeli". Og alligevel var han en typisk outsider i begge sine samfund, en outsider der oven i købet var zionist! Men det kunne han åbenbart godt forene med at prise assimilation i USA. Vokset op i Londons immigrantkvarter blev han selv assimileret og gift med en kristen. Men hans egen "religion" var ateistisk humanisme.

De fleste immigranters virkelighed var en anden end Veras tagterrasse på Manhattan. De levede sammen med folk af deres egen slags – omend ikke nødvendigvis lige fra deres egen egn eller landsby. Det var ganske vist atypisk, at sicilianerne opretholdt så megen kontakt med deres hjemland, at mange af dem følte, de boede i én by med to kvarterer: et kvarter på Vestsicilien og ét i USA. De unge voksede således op i Italien som sicilianere – den italienske stat var endnu slet ikke ved at gøre dem til italienere – giftede sig og arbejdede i USA og så vendte hjem for at dø i deres 'eget' land. Atypisk ja, men det var

realitet for mange amerikansk italienere. Kontakten med det gamle land forsvandt gradvis efter 1924-forbuddet mod yderligere immigration (USA havde ingen generøse bestemmelser om familie-sammenføring) og genopstod først i en ny skikkelse med mafiaen og narkotikahandelen efter 1947. Alligevel holdt ideologien fast. Den unge John F. Kennedy førte valgkamp på den og vandt som den første katolik i det protestantiske USA præsidentværdigheden. Han skrev – eller fik skrevet – en lille bog med den programmatiske titlel, A Nation of Immigrants, som udkom kort efter hans død i 1963. Men samtidig var hele hans egen familiebaggrund en benægtelse af the melting pot. John Fitzgerald Kennedy var ufortyndet fjerde generations katolsk irer fra Boston! Ingen smeltedigel i hans årer. Så i den helt bogstavelige forstand havde Glazer og Moynihan ret i, at smeltediglen simpelthen ikke skete.

Nogen har så erstattet den ene smeltedigel med tre, religiøse gryder: en protestantisk, en katolsk og en jødisk. Men så bliver det også nødvendigt at operere med en armensk, en koptisk, en muhammedansk o.s.v. Så er det mere fornuftigt at skelne mellem processer på individplan og samfundsplan og sige, at som individer er de fleste amerikanere overordentligt bevidste om deres etniske oprindelse og gør noget for at pleje den, f.eks. ved at rejse til "det gamle land" og studere kulturarven. Men samtidig lever de fleste af tredjegenerations-indvandrerne imellem folk af anden etnisk oprindelse og gifter sig med dem, i hvert fald hvis de tilhører middelklassen, og det gør noget over 60 %, alt efter hvordan man gør det op. Der findes spændende etniske, lokale kulturer rundt omkring: finske skovarbejdere og norske fiskere i det nordligste Michigan, italienere i Brooklyn, armenere i Boston og de er udgangspunkt for nogle af de bedre amerikanske film som den italienske Cher i filmen Moonstruck. Men den dominerende livsform er middelklasse forstadssovebyens etnisk og religiøst bevidste, men totalt blandede liv. Det får man et fremragende indtryk af i Harry Kemelmans serie på syv kriminalromaner om rabbiner Small i den fiktive Barnards Crossing syd for Boston.

Læser man den, så ved man hvordan amerikanerne lever, når de lever på moderne, etnisk blandet, men stadig etnisk bevidst 'amerikansk'. Samtidig forstår man også, hvorfor de er så irriterende, når de er udenlands eller forsøger at indrette verden efter deres eget hovede. Vi ligner dem nemlig, eller rettere de er et billede af os, som vi let kunne have været! De repræsenterer på overtydelig måde en bestemt side af det europæiske potentiale. En side, der hidtil ikke har udfoldet sig så frit i Europa, men som der er mange tegn i sol og måne på, vil træde stadig tydeligere frem i takt med moderniseringen – eller postmoderniseringen, hvis man foretrækker den betegnelse. Man kan vende en formulering af den amerikanske sociolog Alan Wolfe: "Amerikanerne er ikke

dumme – bare meget anderledes" (Wolfe 1985) på hovedet og i stedet sige: Amerikanerne er ikke så forfærdeligt forskellige fra europæerne – og slet ikke som vi er ved at blive – og heller ikke meget dummere. Eller måske skulle man snarere sige, at vi er lige dumme! Den viden ændrer selvfølgelig ikke en tøddel ved ens egen irritation, men kan være meget god at pakke ned i den europæiske, franske eller danske kuffert, når man rejser ud eller møder fremmede hjemme. Amerikanerne virker irriterende på os, netop fordi de skamløst lever en række af siderne ved "det europæiske" ud for fuld udblæsning.

Lyser den franske revolution endnu?

Op i brave Marseilaner.
Op at kæmpe hver
Galliens mand.
Tyraniets det blodige
banner vejer
over vort fædreneland
over vort fædreneland!
Hører I lyden af fjendens
kanoner?
Hører I ej, hvor han
brøler af harm?
Snart myrder han i eders
arm
eders børn, eders fædre
og koner
Til våben i gevær!
Til våben en og hver!
Af sted Af sted!
De voldsmænds blod
skal strømme for jer fod!
(P.A. Heibergs
gendigtning af
Marseillaisen, 1793)

Hvem sang Marseillaisen?

Rhinhærens kampsang "Chant de guerre de l'Armée du Rhin", blev forfattet i Strasbourg natten mellem 25. og 26. april 1792 efter et langt, fugtigt gilde. På opfordring af borgmesteren, baron Dietrich satte en af gæsterne, den unge ingeniørkaptajn Jean-Claude Rouget de Lisle, sig til at formulere tidens ophedede nationalistiske og revolutionære forhåbninger i ord og musik. Den franske konge, Loius XVI, havde erklæret krig mod Østrig og Preussen fem dage tidligere. Selv om hans hensigt snarere var at generobre magten fra sin opsætsige nationalforsamling end at vinde militært, vakte krigserklæringen vild national begejstring, især i grænseområderne mod Tyskland og Belgien. Sangen blev en kolossal succes fra starten med sit hurtigt sammenkogte repertoire af kendte politiske slogans fra revolutionære pjecer og plakater, som de Lisle havde set i Strasbourg. Den blev trykt i løbet af få dage og blev derefter spredt ud over Frankrig. Vi kan ikke følge dens udbredelse i detaljer, men man véd, at den blev sunget i Montpellier 17. juni, og få dage senere blev den af en delegeret fra denne by bragt til Marseille. Delegaten var Mireur, som

senere blev general i republikkens hær. Hans opgave i juni 1792 var at overtale det republikansk-revolutionære Marseille til at sende et korps på 500 mand til Paris for at støtte Nationalforsamlingen i dens strid med kongen.

Som led i sin hvervekampagne i Marseille sang Mireur Rhinhærens kampsang ved en banket 22. juni til ære for den nye 1791-forfatning. Allerede næste dag blev den trykt i den lokale presse, og de 500 frivillige, som det med besvær lykkedes at få stampet op, blev hver udstyret med adskillige kopier. De sang sangen og uddelte kopier af den under deres march til Paris, som tog det meste af juli måned. Hvordan det end nøjere forholder sig med detaljerne, blev sangen kendt som "hymnen" eller "arien fra Marseille". Forkortet til la Marseillaise eller Chant des Marseillais blev den efterhånden den mest populære revolutionssang. Sådan lyder den officielle historie om oprindelsen af den sang, der i dag accepteres som nationalsang af alle franske fra det yderste højre til det yderste venstre. Børnene lærer den i skolen, og de fleste kan alle seks vers udenad. I dag tænker kun de færreste på, at den oprindeligt var en sang for det revolutionære parti, en sang, som handler om kampen mod de "reaktionære" i indland såvel som udland.

Hvad endnu flere glemmer, er at det ret beset var forunderligt, at Marseille-borgerne valgte at synge en fransk sang skrevet i Strasbourg i det nordøstligste tysktalende hjørne af landet. I 1792 var fransk ligeså fremmed for de fleste provençalere, som det var for flertallet af senegaleserne et århundrede senere. Den almindelige Marseille-borger talte kun sit eget sprog, provençalsk, men kunne forstå en henvendelse på fransk og sælge noget til en fransktalende kunde. Hvordan kan det være, at de frivillige i 1792 valgte at – og kunne – synge på fransk? Ja, for det første tyder meget på, at de frivillige ikke var gennemsnitlige indbyggere, ud over at de ikke han have været helt fattige, siden de var i stand til selv at betale rejsen, og at de blev kommanderet af yngre medlemmer af overklassen, som var to-sprogede. For det andet ved vi faktisk ikke med sikkerhed, om de overhovedet sang den franske udgave. De nordfranske omgivelser noterede sig indtrykket på fransk, men undrede sig iøvrigt over deres fremmede sprog og eder. Soldaterne fra Marseille forbløffede iøvrigt også Rouget de Lisle ved at at tilføje et hjemmelavet vers på provençalsk:

Marcher Guds røv/ Marcher Guds fjert/ Emigranterne har ved Gud ikke mere idé om Gud/ end gamle monarkistiske præster.

Stærke sager for sarte republikanske ører kan man mene, men det blev næppe heller forstået af mange overklasseparisere på grund af sprogkløften. Uanset sangens dunkle oprindelse, bredte den sig hurtigt ud over hele Frankrig og

“blev sunget af alle tropperne og alle børnene”, som det hedder i en rapport fra oktober 1792. Sandsynligvis i en eller anden rigsfransk udgave. Udbredelsen skete ikke kun ved sin egen folkelige kraft, men støttedes oppefra af regeringen. General Kellermann ville have afsunget et latinsk Te Deum efter sejren på slagmarken ved Valmy, hvor værnepligtshæren sammen med linietropper 20. september 1792 havde slået den professionelle preussiske hær. Men krigsministeren beordrede i stedet afsunget “le Hymne des Marseillais” Det var der flere politiske grunde til, men først og fremmest afspejlede valget den officielle kampagne for udbredelsen af det franske sprog. “Tal fransk” (i modsætning til latin) havde mange revolutionære krævet under den første festligholdelse af revolutionen 14. juli 1790, og nu lød det fra den øverste politiske ledelse: “Syng fransk”. Det var rettet såvel mod brugen af latin som mod de lokale dialekter, der blev forbundet med antirevolutionære, bagstræberiske holdninger. Og sunget på fransk blev der. I landet selv såvel som over hele Europa, hvor de sejrende revolutionære drog frem. General Louis Lazare Hoche lod den synge på slagmarken ved Wissemburg i 1793 efter et afgørende udfald fra Dunkerque. Bonaparte krydsede Sankt Bernhard-passet med den på læberne undervejs til Italien, efter at den i 1795 var blevet ophøjet til nationalhymne. Under Napoléons herredømme tabte den popularitet – i hvert fald i de regerende kredse – men den dukkede op igen under tilbagetoget fra Rusland, Napoléons sidste hundrede dage og det endelige nederlag ved Waterloo. Efter kongedømmets genindførelse måtte den selvfølgelig gå under jorden for atter at dukke op i 1828 i Daniel Aubers opera Den stumme i Portici, den opera, hvis opførelse udløste revolutionerne i 1830 i Bruxelles og dermed Paris – og i København leveråb for kongen!

Kong Louis Philippe, der kom til magten med 1830-revolutione, brød sig ikke om Marseillaisen. Den mindede ham – og borgerskabet – for meget om om revolutionens terror, ligesom det var tilfældet hos flertallet af bønderne. Endnu i 1848 låste bønderne i Dyonnax ved lyden af Marseillaisen dørene til deres huse med ordene: “Luk dørene, de synger Marseillaisen, her er terroren”(Weber 1976). Den signalerede omvæltninger, krig eller revolution eller begge dele på én gang. Det forsøgte det borgerlige styre at udnytte i 1840’erne, hvor den atter blev tilladt for at bibringe den franske befolkning et sundt chauvinistisk had til de konkurrerende stormagter, især Storbritannien. Resultatet blev atter revolution. I 1848 fik sangerinden Rachel salen i Comédie Française til at eksplodere, når hun fremførte den fra scenen svingende med tricoloren. Da Napoléon III kom til magten i december 1848 på bøndernes stemmer, blev den igen forbudt, og det blev den ved med at være under hele det andet kejserdømme, dog uden større held. Officielt var den erstattet af en banal og talentløs hymne, skrevet af Napoléons moder Hortense. Men arbejderne i byen Tarasgon og i Ardennerne rapporteres at have sunget den

under oprør og strejker – endda på fransk, hvor de ellers kun talte dialekt (patois). Og med kejserens nederlag i 1870 og belejringen af Paris kom den for alvor frem igen.

Den revolutionære Pariserkommune blev proklameret fra rådhuset i Paris 28 marts 1871 til tonerne af Marseillaisen, og der blev tilføjet endnu et vers, som krævede den sociale revolution oven i den politiske. Men Pariserkommunen blev undertrykt, og et monarkistisk flertal ledede Frankrig en kort tid under præsidenten og kongeerstatningen maréchal MacMahon. På grund af royalisternes indbyrdes splittelse og ubeslutsomhed sejrede republikanerne ved valgene 1876 og 1879 og sikrede det republikanske styre. En sikring, der symboliseredes ved, at udenrigsministeren 14 marts 1879 ophøjede Marseillaisen til nationalsang, som den har været det lige siden, selv under det autoritære Vichy-styre 1940-44. Og selv om Paris i dag er delt mellem et fremmedhadende folk, en socialistisk regering i dyb krise og en tilbagelænet præsident Mitterrand, der præsiderer over Frankrigs tab af indflydelse i verden – ét har de til fælles, Marseillaisen, den mest franske sang af alle.

Marianne, det kvindelige symbol på Frankrig

Hvorfor valgte den franske revolutionære republik at fremstille sig i form af en letpåklædt kvinde? Og hvordan gik det til, at denne kvinde under navnet Marianne blev det officielle symbol for alle republikkerne fra den anden i 1848 til den nuværende femte? Den britiske marxistiske historiker E. J. Hobsbawm har leveret en socialrealistisk læsning af Delacroix's kendte billede *La Liberté guidant le Peuple* (Friheden der leder folket) fra 1830 (Hobsbawm 1978). Han tolker afklædtheden i 1800-tallets politiske symboler som udtryk for progressivitet. Denne læsning er helt uhistorisk og bør erstattes af en, som er funderet i 1700-tallets neoklassicistiske billedsprog. Her betød det nøgne kvindelegeme sandhed eller kærlighed, ikke erotisk frigjorthed. Ved tolkningen af politiske symboler bør man skelne mellem mellem allegorien, som er en fortælling med antikt eller bibelsk tema, symbolet der angiver dets betydningt uafhængigt af den oprindelige historiske kontekst og emblemet, der er ren stilisering.

I 1790'erne diskuteredes det heftigt om de revolutionære dyder bedst kunne fremstilles i form af en ophøjet kvinde eller som en muskelsvulmende mand af folket, en sans-culotte Hercules, der æder konger. Kvindefiguren vandt, men forsvandt under Napoléon I, det restaurerede bourbon monarki og det senere liberale monarki for så at dukke op igen i 1848 med navnet Marianne efter det ærketypiske katolske bondepigenavn Marie-Anne (Guds moder og mormoder i et navn). Denne kæmpende Mariannne-skikkelse fungerede som oppositionens

politiske symbol indtil sejren i 1870'erne under den tredje republik, hvor hun blev stiliseret og konservativ i takt med stabiliseringen af borgerskabets magt. Dog rummede dette socialt konservative magtsymbol stadig en henvisning til kravet om politisk frihed i form af den frygiske hue, der af de revolutionære blev brugt at referere til antikkens slaveoprør. Fra 1968 har den femte republik på forskellig vis søgt at modernisere Marianne ved at lade hende antage skikkelse af henholdsvis Brigitte Bardot og Cathérine Deneuve. Det kan opfattes som en patetisk politisk parallel til den pornografiske hyperrealisme, som Jean Baudrillard mener, er karakteristisk for vor tids desperate og forgæves sandhedssøgen. I dag kan man diskutere, om Marianne udelukkende symboliserer den oprindelige politisk bevidste republikanisme, eller om hun har slået dybere rødder i den franske nationale identitet i stil med Jeanne d'Arc og de andre bondepiger af folket. Alt tyder på, at Marianne på linie med tricoloren og Marseillaisen nu er indgået i den nationale mentalitet og ikke længere er et politisk, ideologisk symbol på forandring og progressivitet, uanset hvor meget republikanere som den tidligere venstresocialist og rådgiver for Mitterrand, Regis Debray forsøger på at komme tilbage til den tid, hvor det var tilfældet. Nå alle fra det yderste højre til det yderste venstre er blevet republikanere, taber symbolikken sin politiske signifikans og nytte. Men bliver måske netop derved vigtig i fastholdelsen af den franske nationale identitet.

Revolutionen fylder 200 år

Mange af os, der deltog i festligholdelsen af 200 året for den franske revolution på Concorde-pladsen i Paris 14. juli i år, fik udleveret en lille plasticlampe i farverne blåt, hvidt og rødt. Den kan lyse, hvis man skaber forbindelse mellem to metalpunkter med sine fingre. Det var meningen, at vi allesammen skulle holde de lysende lamper op i vejret og lade dem glimte i takt, mens operasangerinden Jessye Norman afsang Marseillaisen over det gigantiske højttaleranlæg. Og en fornemmelse af de glimtende, "revolutionære" lygter kunne da også fås i aftenmørket over Paris. Men udendørs i det danske solskin er det ikke muligt at afgøre, om der er lys i revolutionens lampe eller ej.

Sådan er det vist generelt med revolutionen i dag, og ikke bare i Danmark. Den franske republik, den femte i rækken, som under den socialistiske præsident François Mitterrands ledelse fejrede revolutionens 200 års jubilæum i 1989, er en fast etableret stat. Nogle vil endda mene en af de mest centraliserede og autoritære stater i verden. Hvis det ikke lige var for den revolutionære retorik, ville man snarere tro at befinde sig i et enevældigt monarki, når man deltager i den franske stats gennemprofessionelle og selvbevidste politiske show end i arvtageren efter en folkelig revolution.

Selviscenesættelsen går oven i købet så langt som til, at Mitterrand i anledning af jubilæet har ladet opføre en triumfbue! Den indrettes ganske vist til ære for menneskerettighederne og opkaldes ikke efter Mitterrand – det officielle navn er l'Arche de l'Humanité, uofficielt kaldes den l'Arche de la Défense efter kvarteret la Défense, hvor den ligger. Men Mitterrand har bestemt alt omkring den, fra placeringen og arkitekten – i øvrigt en dansker, Johan Otto von Spreckelsen – til anvendelsen, så det svært ikke at komme til at tænke på de romerske kejsere, der indledte skikken med at opføre triumfbuer. Eller Napoléon der tog skikken op igen i Paris omkring år 1800.

Der var da også mange venstreorienterede, som protesterede mod festlighederne i juli 1989. Efter deres mening var det upassende, at Bastilledagen skulle kulminere med, at lederne af verdens syv rigeste industrilande indviede Mitterrands triumfbue 15.-16. juli, samtidig med at de diskuterede verdens økonomiske politik for det kommende år. Mitterrands rådgiver Jacques Attali forsvarede sig ganske vist med, at dette netop var en enestående mulighed for at påvirke rette vedkommende til fordel for de gældstyngede tredje-verdenslande. Det gjorde imidlertid ikke indtryk på den yngre generation, fra rockmusikeren Renaud til Harlem Désir fra græsrodsorganisationen SOS racisme. De opfattede forløbet som det etablerede systems slåen mønt på en hellig tradition for folkets ret til oprør. Under parolen "der er mange Bastiller at storme" indkaldte de med en sidste øjebliks støtte fra det trængte kommunistparti PCF til et protestmøde på Bastille-pladsen 8. juli. Hovedattraktionen var dog ikke de politiske taler, men en langt mere velbesøgt gratis rockkoncert kl 8 om aftenen, hvor ungdommens idoler fra sydafrikaneren Johnny Clegg til gruppen Les negresses vertes (de grønne negerinder, som ganske vist hverken er grønne, negere eller af hunkøn) optrådte gratis i, hvad man passende kunne kalde "rock mod Mitterrand". Heller ikke højrefløjen lå på den lade side. Paris' borgmester, gaullisten Jacques Chirac konkurrerede med statens arrangementer i et forsøg på at erobre folkelig popularitet og stemmer fra den Mitterrand, der besejrede ham ved præsidentvalget i 1988. Konservative aviser som Le Figaro var fulde af artikler om omkostningerne ved Mitterrands arrangenter, mens de tav om prisen på Chiracs ikke mindre kostbare arrangementer 17. juni, 15. juli og 25. august. Og det lige så konservative Le Parisien bragte den ene mere hårrejsende forudsigelse efter den anden om trafikkaos og politiovervågning af 30.000 betjente i dagene op mod den 14. juli. Et kaos, som byens borgmester Chirac havde gjort sit bedste for at skabe ved ikke at indrette parkeringspladser og nægte at samarbejde med de statslige politimyndigheder.

Sådan er der så meget, når det politiske Frankrig strides om arven efter revolutionen. Men al uenigheden mellem højre, venstre og ultravenstre skal

ikke skjule det faktum, at så godt som hele det politiske Frankrig er enige om, at republikken er den eneste "naturlige" regeringsform for franskmændene. Selv det racistiske, ekstremt højreorienterede parti Front National under ledelse af Jean-Marie Le Pen benytter tricoloren og Marseillaisen ved deres arrangementer. Det er et forholdsvis nyt fænomen, at højrefløjen accepterer republikken. Så sent som under 2. verdenskrig forsøgte det under det såkaldte Vichy-styre i den sydlige, ikke-besatte del af Frankrig at gøre op med republikken – uden konge men med maréchal Pétain i spidsen. Men i dag er republikanismen blevet en fælles politisk mentalitet. Denne enighed om styreformen i den politiske kultur, har imidlertid ikke fjernet de politiske uenigheder mellem højre og venstre. Der er derfor god grund til at sætte spørgsmålstegn ved revolutionens betydning i dagens Frankrig. Og endnu mere underlig er den store interesse for revolutionsjubilæet i et konstitutionelt monarki som Danmark.

Hvis man ser nærmere på hvem, der beskæftigede sig med revolutionen i Danmark, er det påfaldende, at det var højrefløjen, som skrev mest. Berlingske Tidende var den avis som uden sammenligning dækkede jubilæet grundigst, mens venstrefløjen gik langt lettere hen over det eller forholdt sig ironisk distancerende til festlighederne. Det hænger sikkert sammen med det forhold, at revolutionen nu er blevet institutionaliseret i og med den femte republik, og især at det er lykkedes en socialist at erobre præsidentposten. Det føles selvmodsigende for det yderste venstre i Frankrig såvel som i Norden, da de sociale magtforhold ikke er ændret radikalt. For konservative er det omvendt en udfordring, at netop den revolution, som konservatismen opstod som idésystem ved at kritisere – Edmund Burke's *Reflections on the French Revolution* fra 1790 er den konservative ideologis fundamentale kildeskrift – at netop denne revolution nu er blevet tradition og kan føre sig frem som selve indbegrebet af den 'naturlige' politiske kontinuitet. Deraf fascinationen af Frankrig hos det politiske højre, men også vanskelighederne, da konservatismen og liberalismen i dag normalt modarbejder revolutionære ændringer, mens venstre pr. rygmarvsrefleks er for dem, uanset hvor ubehagelige bivirkninger og voldelige udskejelser, de fører med sig.

Uden at tilslutte mig nogen af disse to ikke særlig gennemtænkte holdninger til revolutionen og republikken, synes jeg alligevel – eller måske netop – at der er god grund til at tage den politiske ufordring fra den franske revolution op i dag. Det er jo sådan, at det politiske system i de vestlige demokratier på nationalt, regionalt og lokalt plan er i krise. Ikke internationalt som i mellemkrigstiden og efterkrigstiden. Tværtimod går der en demokratiseringens vind over verden i dag, I det tidligere Sovjetunionen, Østeuropa ja selv i Latinamerika er diktaturerne et efter et blevet afviklet. Men demokratierne er i

indre krise med hensyn til den folkelige deltagelse og opslutning, og dermed trues grundlaget for deres legitimitet. I den situation kan det være fornuftigt – og er efter min mening påkrævet – at vende tilbage til den politiske tænkning fra oplysningstiden i årene før den franske revolution. Den foregik nemlig i en situation før opkomsten af det moderne klassedelte industrisamfund.

Man kan sige, at 1800-tallet var domineret af modsætningen mellem de to hovedklasser af lønarbejdere og kapitalejere. Sådan har det ikke været siden 2. verdenskrig, i det mange kalder den postindustrielle tidsalder. Samfundet er nu karakteriseret ved at være gennemgribende organiseret efter interesser. Så meget er det organiseret, at de menige medlemmer opfatter sig som lige så magtesløse overfor "deres" fagforening eller brancheorganisation som overfor staten eller "modpartens" organisationer. Med mindre de da vælger at gå ind i organisationen og gøre karriere i og via den. Men så er de ikke længere "almindelige" mennesker – i hvert fald i den sammenhæng. I det uoverskuelige moderne eller postmoderne samfund, hvor ikke engang "magthaverne" synes, at de styrer udviklingen, kan det være en hjælp at vende tilbage til en tid, hvor de politiske tænkere funderede over forudsætningerne for, at individerne kunne blive myndige politiske subjekter med rettigheder overfor staten. Mennesket overfor samfundet sagde man i den politiske teoritradition, som kaldes republikanismen eller borgerhumanismen (civic humanism). Den blev glemt i 1800-tallets modsætning mellem liberalisme og socialisme, men i takt med den nye uoverskuelighed og magtesløshed på alle niveauer i samfundet, kan der være hjælp at hente i en tænkning, der lagde lige så megen vægt på individets pligter overfor helheden som på dets rettigheder. Men som på den anden side opfattede disse rettigheder som umistelige og derfor formulerede de politiske menneskerettigheder som grundlaget for den retfærdige samfundsorden. Det skete i to omgange. Først mellem 1776 og 1789 i det, der senere blev til Amerikas forenedede Stater og siden i den franske nationalforsamling mellem den 25. og den 26. august 1789. Her ligger den aktuelle arv fra revolutionen.

Med en venlig fortolkning var det det, Mitterrand ville understrege den 25. august 1989, hvor han han åbnede et center for menneskerrettighederne i Arche de la Défense. Det skete med en stor koncert om aftenen udenfor bygningen, mens Chirac markerede sin holdning ved at lade linedanseren Philippe Petit gå på line over Seinen 200 meter oppe i luften mellem paladset Trocadéro og anden etage i Eiffeltårnet, mens selv vinden holdt vejret. Det var den længste linetur nogensinde, men det gik fint. Det var godt for menneskerettighederne, men det kom heller ikke af sig selv. Petit havde bl.a. forberedt sig ved at balancere mellem de to tårne i verdens næsthøjeste bygning, World Trade Center i New York.

Oplysningstænkning og revolution

Førte 1700-tallets filospfi til revolutionen? Sådan kan det let tage sig ud, når man skriver historien bagfra, dvs. begynder med resultatet. De fleste historiske årsagsforklaringer består ret beset oftest af et ræsonnement af typen, at det gik, som det gik, fordi det gik, som det gik. Forsøger man derimod at flytte sig tilbage til slutningen af 1700-tallet, bliver sagen mindre enkel. Forlader vi for et kort øjeblik Frankrig i 1789 til fordel for København på samme tidspunkt, træffer vi i hovedstaden i det dansk-norsk-slesvig-holstenske monarki en styreform, der på papiret minder uhyre meget om den franske absolutisme. Enevælde efter fransk forbillede var indført ved en slags militærkup mod adelens ønsker i 1660. Forskellen mellem de to stater var kun, at enevælden var om muligt endnu mere lovformeligt forankret i Danmark-Norge end i Frankrig, idet styreformen var skrevet ned i Kongeloven af 1665, noget man aldrig besværede sig med at gøre i Frankrig, hvilket skulle vise sig at volde vanskeligheder for kongen i den flydende situation i 1788-89. Men i store træk var styreformen altså den samme.

Forskellen var, at det dansk-norske monarki havde reformeret sig selv oppefra i 1780'erne. Det skete ikke af speciel lyst, men som alle andre steder af fiskal nød og under modstand især fra den jyske adel – som den kom til udtryk i den såkaldte proprietærfejde 1790-91. Men reformen blev faktisk gennemført i modsætning til så mange andre stater. Den havde form af en omfattende agrarlovgivning fra 1784-88, som senere fortsattes på mange andre områder såsom liberalisering af handelen, reform af retssystemet. Også mange kræfter i Frankrig, bl. a. ministeren Turgot ønskede at gennemføre opfattende reformer, men de blev effektivt modarbejdet af adelen, der kæmpede for sine privilegier. Modsat situationen i Danmark-Norge førte den politiske kamp i Frankrig til en succesfuld adelsrevolte i 1788. Det var adelen, ikke bønderne og borgerne – tredjestand – der tvang Louis XVI til at indkalde en skattebevilligende stænderforsamling i efteråret 1788, noget som man sidst havde haft i 1614. Derved udløstes den kæde af begivenheder, der skulle få så drastiske og uforudsete følger i de følgende år. I første omgang hilstes revolutionen med begejstring af alle de fremskridtsvenlige eliter rundt om i Europa, som havde læst oplysningsfilosofferne fra Montesquieu til Voltaire. I København skrev de højadelige reformministre i deres dagbøger og breve, at nu var Frankrig endelig på vej ind i kredsen af moderne og civiliserede stater.

Men disse "moderne" og "civiliserede" stater var altså enevældige monarkier, ikke demokratier eller konstitutionelle monarkier. Man har siden kaldt denne styreform for "oplyst enevælde". Oplyst enevælde er ubetvivleligt en god styreform, ja måske den mest effektive overhovedet, forudsat at den forbliver oplyst. Men det er netop vanskeligheden ved den. Hvordan sikre sig at den forbliver oplyst, når monarken er enevældig af guds nåde? Det tænkte datidens politiske teoretikere selvfølgelig meget over, især da mange af de enevældige monarker var sindssyge (Christian VII) eller slet og ret dumme (Louis XVI). For at komme om ved problemet udviklede man den forestilling, som går tilbage til Ludvig Holbergs politiske tænkning, at kongemagten herskede uindskrænket, men til gavn for helheden og mod særinteresserne, først og fremmest adelen. Forudsætningen for, at kongemagten kunne vide, hvad der var det rette at gøre, var imidlertid en fri og åben debat. Derfor tog reformpolitikerne i Danmark-Norge allerede i 1755 initiativ til en åben debat om den bedste indretning af økonomi, politik, kultur og samfund. Det var således i bedste overensstemmelse med reformpolitikken, at den tyske læge Struensee i 1771 ophævede forhåndscensuren. Den blev først genindført i 1799 efter pres fra det konservative Rusland, og man kan derfor argumentere for, at den dansk-norske enevælde i hvert fald i en periode levede op til den reformideologi, som fremførtes af de førende borgerlige teoretikere. Den norske historiker Jens Arup Seip har kaldt denne ideologi for "opinionstyret enevælde". Dette tilsyneladende selvmodsigende udtryk dækkede over en realitet i hvert fald i en overgangsperiode. Men det holdt ikke overfor den demokratiske kraft, der utilsigtet lev sluppet løs i Frankrig i foråret 1789.

Det 'revolutionære' ved den franske revolution

Den etablerede sandhed om revolutionen er i dag, at det var folkemasserne, som optændte af vrede over samfundets uretfærdighed tog sagen i deres egen hånd og stormede og brændte Bastillen den 14. juli 1789. Rigtignok sad der ikke mange fanger i den, et par prostituerede og et par kriminelle og en enkelt sindssyg, som ikke ville ud. Men symbolværdien af det blodige stormløb var stor. Men det faktum, at man allerede året efter den 14. juli 1790 fejrede stormen på Bastillen med en stor fest på Marsmarken, og at den tredje republik i 1880 besluttede at gøre 14. juli til nationaldag, er udtryk for en særlig fortolkning af revolutionen som udtryk for "folkets rejsning". At det var en af de voldelige udladninger, der opfattedes som det centrale i omvæltningen af den gamle orden, er i bedste overensstemmelse med 1800-tallets klassekamp mellem arbejdere og borgerskab. Men skjuler efter min mening det virkeligt nye ved revolutionen, nemlig det, mange i dag kalder for "opfindelsen af politikken" (Ifversen 1989).

At formulere det sådan er selvfølgelig tilspidset til yderste. I en vis forstand er der politik i alle menneskelige samfund. Overalt foregår der "en autoritativ fordeling af værdier med gyldighed for samfundet", som en udbredt definition lyder. Og der er en politisk magt i alle organiserede samfund. Men politik som offentlig debat om den rette indretning af samfundet og vedtagelser efter bestemte, anerkendte procedurer blev først opfundet i det klassiske Grækenland og forsvandt igen i middelalderens feudale samfund. Og den græsk-romerske forståelse af demokratiet var direkte, ikke repræsentativ. De borgere, som mødte frem på folkeforsamlingen, var magten, de repræsenterede den ikke. Desuden udgjorde de selv i det "demokratiske" Athen kun et mindretal af hele den voksne befolkning – hverken kvinder, slaver eller fremmede (metoikerne) havde politiske rettigheder. Man kan derfor ikke kalde den antikke politikopfattelse demokratisk i vores, moderne forstand af ordet. Det samme gælder for de middelalderlige bykommuner i Italien og Flandern og formelle eller reelle adelsrepublikker som Venezia, Polen og Sverige i 1700-tallet. Den politiske klasse i disse lande udgjorde kun en forsvindende lille procentdel af den samlede befolkning og repræsenterede kun sig selv, når den handlede politisk.

Med den franske revolution blev et helt nyt princip ført ind i verdenshistorien, den frie demokratiske tale i en bestemt afgrænset forsamling forsamlet i ét rum, en forsamling som gjorde krav på legitimt at repræsentere hele samfundet, fordi dets medlemmer var udvalgt ved en alment accepteret valgprocedure. Det var dog ikke udelukkende udviklingen i Frankrig, der førte til den moderne, repræsentative demokratiforståelse, som i dag er næsten enerådende – i hvert fald som ideal. Det var ganske vist i Nordamerikas forenede Stater, at forestillingen om, at en lovlig opposition, organiseret som et "parti" kunne komme til magten på fredelig vis, blev sat i system. De vigtigste trin i processen var, at George Washington i 1796 til sine "føderalistiske" tilhængeres rædsel valgte at trække sig tilbage efter at have beklædt præsidentembedet i to runder. Og det selv med risiko for at hans politiske modstandere, de såkaldte "republikanske demokrater" skulle komme til magten. Denne magtskiftets og den legitime oppositions filosofi blev yderligere cementeret år 1800, da den radikale demokrat Thomas Jefferson faktisk blev valgt til USA's tredje præsident og fik lov til at sætte sig i præsidentstolen, selv om flertallet af de velhavende var fundamentalt utrygge ved ham og den politik, han stod for. Hele tanken om legitim opposition og magtskifte stammede oprindeligt fra det engelske parlament i 1700-tallet. Men der gjaldt den kun for et veletableret klassesamfunds elite, og hele processen foregik indenfor et traditionelt monarkis betryggende rammer. Sådanne garantier havde eliterne ikke i USA.

Opfindelsen af den moderne politiske arena

Men uanset hvor spændende og vigtige erfaringerne fra USA end var, blev de ikke tillagt stor betydning i Europa. Der var trods alt tale om et nyt, relativt mobilt og klasseløst samfund. Noget helt andet var omvæltningen i Frankrig, den på samme tid folkerigeste stat i Europa med 25 mill. indbyggere og den mest effektivt centralstyrede og klassedelte. Af samme grund blev omvæltningen også så omfattende og total her. Hvad der skete foråret 1789 var, at den rådgivende stænderforsamling, som Louis XVI indkaldte 5. maj i La salle des menus plaisirs (de mindre fornøjelsers sal) på slottet Versailles godt 20 km uden for Paris, i en hurtig proces radikaliseredes. Derved blev politikken, det politiske rum og den politiske tale 'opfundet'. Stødet til den proces, som ingen havde forudset eller planlagt var, at da kongen ingen egentlige indrømmelser ville give, mødtes 54 af de 600 repræsentanter for tredjestand – dvs. borgere og bønder – den 17. juni i Versailles' tennishal Jeu de paume midt mellem stænderforsamlingslokalet og selve slottet. Her svor de den såkaldte Boldhused på, at de ikke ville tage hjem, før kongen anerkendte de tre stænder som én forsamling, der legitimt kunne repræsentere hele den franske befolkning og i samarbejde med kongen udskrive skatter. Kort sagt svor de på ikke at skilles, før de havde skabt en forfatning, en konstitution som man sagde dengang. Det krav blev kongen nødt til at bøje sig for allerede den 27. juni, fordi der var oprør i landet og hæren viste sig upålidelig. Fra den dag mødtes de fleste af de 1200 repræsentanter i én stor forsamling, nu atter tilbage i den oprindelige stændermødesal.

Her udvikledes i dag- og nattelange taler og debatter de regler for en demokratisk omgangsform, som langt hen gælder endnu i dag, selv om det skete i seancer, hvor de enkelte taler ofte varede både tre og fire timer. Man fandt på at markere adskillelsen mellem taleren og de lyttende ved at give den første en plads foran de andre, som så sad ned på bænke. Derved modvirkedes i nogen grad den tendens til at råbe i munden på hinanden, som dominerede i de første hektiske dage. Den hektiske stemning i demokratiets første dage kan man danne sig et godt indtryk af i Davids aldrig færdiggjorte maleri Le Serment de Jeu de Paume, hvor astronomen og senere borgmester i Paris Bailly står oppe på et bord mellem de ophidsede repræsentanter for tredjestand, der råber Abbé Siyès' kendte slagord: "Hvad er tredjestand? Intet! Hvad vil den være? Alt!" (titlen på hans berømte pjece fra foråret 1789). Her var ingen ordnet talerrække og ingen mulighed for at debattere et forslag sagligt frem og tilbage og eventuelt ende med et kompromis.

På forslag af den senere så herostratisk berømte doktor Guillotin besluttede forsamlingen den 23. juli yderligere at ændre indretningen af det rum, som den havde arvet fra den enevældige monarks tredelte stænderforsamling. Bænkene

blev anbragt i halvcirkel og kongen forvistes sammen med sin ophøjede tronstol fra mødesalen i overensstemmelse med Montesquieus lære om tredelingen af magten mellem den lovgivende, den dømmende og den udøvende. Taleren placeredes på en talerstol foran de andre – en plads der i takt med revolutionens radikalisering efterhånden hævedes højere og højere op over den gemene hob af parlamentarikere, for til sidst at ende helt oppe i skyerne med Robespierres dyrkelse af det højeste væsen og den alt medrivende politiske brandtale. Talerstolen repræsenterede magtens tomme sted, et sted der kun for en kort tid kunne besættes af veltalende repræsentanter for folket. Efter at man i januar 1793 symbolsk havde hugget hovedet af den gamle orden med den konkrete henrettelse af den enevældige konge blev talerstolen det eneste sæde for den legitime magt. Men den var vanskelig at besætte for længere tid, hvad mange politikere måtte sande, i 1790'erne såvel som sidenhen. Foran talerstolen indrettedes rummet med halvcirkelformede bænkerækker, der efter forbillede fra det romerske amfiteater og 1600-1700-tallets teatre og anatomiske dissektions-auditorier hævede sig op mod tilskuergallerierne i baggrunden. Placeringen på disse bænke gav form til al moderne politik i form af delingen mellem højre og venstre.

Det begyndte med, at deputerede, der var valgt i samme egn, satte sig sammen, f.eks. repræsentanterne fra Gironde i sydvest og Bretagne i vest. Under de følgende måneders diskussioner opstod der et ideologisk fællesskab mellem mange af dem, og de mødtes i klubber udenfor nationalforsamlingen. Derved opstod kimen til nutidens politiske partier: girondinerne, der var moderate republikanere, sad til venstre i salen for at adskille sig fra de mere højreorienterede demokrater i feuillantklubben, en klub der havde navn efter det lokale på den anden side af træerne i parken ved Tuilerierne, hvor de mødtes, efter at den konstituerende Nationalforsamling 9. november var flyttet ind til Paris. Hovedtrækkene i reglerne for politisk adfærd og partiinddeling blev fastlagt i årene 1789-91 i den forsamling, som udarbejdede den første forfatning – deraf betegnelsen kontituerende. 1791 forfatningen opererede med en magtdeling mellem parlament og kongemagt, så Frankrig var altså et konstitutionelt monarki i denne fase af revolutionen. Kongen underskrev forfatningen 13. september 1791. 1. oktober 1791 trådte den nyvalgte lovgivende forsamling (*l'Assemblée Législative*) sammen. I den havde det moderate venstre, girondinerne flertallet, og de stillede et ministerium 15. marts 1792.

Men forfatningen kom aldrig til at fungere efter sin hensigt, især pga. kongens sabotage. Efter kongeparrets flugt til Varennes (se filmen *La nuit de Varennes,* på dansk *Den ny verden*) blev kongen afsat og forfatningen 22. september 1792 ændret til en republik. Nationalforsamlingen afløstes samtidig af det

mere radikale Konvent (Convention), der var valgt ved almindelig valgret omend med meget ringe valgdeltagelse og næsten kun i Paris. I denne forsamling overtog de mere yderligtgående – "venstreorienterede" – jakobinere efterhånden regeringsmagten fra girondinerne. Deres næsten diktatoriske magt formaliseredes 6. april 1793 med oprettelsen af Velfærdskomitéen (*le Comité du salut public*), som administrerede de accelererende henrettelser af "revolutionen fjender". Det jakobinske 'parti' var begyndt som møder mellem de deputerede fra Bretagne i et tomt jakobinerkloster ved rue St. Honoré på højre Seinebred. I Nationalforsamlingen satte de sig efterhånden sammen på de øverste bænkerækker helt ude til venstre og kaldtes derfor "bjerget" eller la Montagne, hvoraf deres partibetegnelse "montagnarderne".

Det nye politiske menneske

Den relativt tilfældige indretning af rummet kom således til at få afgørende indflydelse på spillereglerne for al moderne politik, lige fra inddelingen af det politiske spektrum i en skala fra venstre til højre til respekten for den talende på talerstolen. Det kunne ske, fordi processen indebar, at "demokratiske tale" blev sluppet fri, lidt på samme måde som det skete med den forestilling om kærligheden, der i middelalderen slap ud af klostrene, hvor munkene havde dyrkedet den som betegnelse for det rette forhold mellem den troende og Gud.

I 1789 opstod en nybrydende og skæbnesvanger forestilling: at man kunne tænke og tale sig frem til en helt ny indretning af samfundet og gennemføre disse tanker lige ud af hovedet ved dekreter fra en relativt lille forsamling af mennesker. Det var helt uhørt men lykkedes faktisk, i hvert fald i en periode i disse hektiske år efter 1789. Selvfølgelig var det kun muligt, fordi den gamle orden havde mistet troen på sig selv og sin egen legitimitet, og fordi byerne og landet var i oprør. Men oplysningstankerne og forestillingerne inde fra salen i Versailles og senere Tuilerierne inde i Paris blev i helt forbløffende grad realitet og gav retning og betydning til de mere velkendte og spontane oprørsvægelser i befolkningen. Det skete især, fordi det lykkedes politikerne at oversætte deres abstrakte ord til mere konkrete symboler og emblemer. Der indførtes en ny tidsregning baseret på den mere "rationelle" tidagesuge – den blev aldrig en succes! – nye symboler for magten og autoriteten i form af den statue, der blev til figuren Marianne, flaget tricoloren og en nationalsang Marseillaisen, nye måle- og vejsystemer, ny klædedragt, ny religion, et nyt sprog – nemlig fransk i det flertal af de 'franske' provinser, der talte occitansk, baskisk, bretonsk, alsacisk etc. og næppe forstod fransk. For slet ikke at tale om den nye ejendomsfordeling og den senere lovsamling, code civil.

Ikke alt vedblev at eksistere, men meget gjorde. Så mange af tankerne fra 1789 har sejret og er blevet selvfølgelige for os moderne mennesker, at det i dag er næsten umuligt at tænke sig tilbage til tiden før samfundet blev moderne. Men det var altså et totalt brud med den gamle orden, *l'Ancien Régime,* som de revolutionære snart begyndte at kalde det, der blev indledt i 1789. Denne omorganisering af samfundet ved tankens og især talens frie og i begyndelsen ubundne kraft var nok så ny som det væbnede oprør i form af stormen på Bastillen, eftertiden har valgt at fokusere på. Bondeoprør (*jacqueries*) og oprør mod brødpriserne i byerne forekom regelmæssigt under det gamle styre. Da den demokratiske tale kom til magten indvarsledes et nyt samfund. Dette nye samfund var ikke udelukkende fredeligt og 'demokratisk' i positiv forstand. Som den fremtrædende franske historiker François Furet har vist, førte frisættelsen af den demokratiske tale indirekte til den revolutionære terror i den gode viljes navn. Det tyranni og de henrettelser af alle anderledes tænkende revolutionære i den rette menings navn, som udfoldede sig i en eskalerende proces i 1793 og 1794, hvor revolutionen åd flere og flere af sine egne børn, er en ligeså muligt resultat af demokratiets talende væsen som deltagelsen og repræsentationen er det.

Det har den polske instruktør Andrej Wajda fremstillet yderst overbevisende og indfølt i sin film *Danton* fra 1981. Den handler i overført forstand om alle moderne revolutioners dilemma – og var selvfølgelig en direkte kommentar til kampen mellem Lech Walesa og general Jaruszelski efter undtagelsestilstanden december 1980 – men giver faktisk også en glimrende skildring af forholdet mellem Danton og Robespierre. Den analyserer på uovertruffen vis den indbyggede tendens til selvradikalisering, der lå – og ligger – i det nye politiske sprog og det magtens dilemma. Ligeledes fremstiller den dilemmaet for den asketiske gode vilje, Robespierre overfor den korrupte og livsglade, men mere ægte folkelige Danton. Flere og flere udnævnedes i den demokratiske tale til fjender, og efterhånden krævede den symbolske tale konkret handling. Og så faldt guillotinens økse. Hovederne rullede, og revolutionens smukke idealer falmede, alt mens befolkningen overlod magten til stadig mindre og stadig mere korrupte grupper i en proces, som kulminerede med Napoleons militærkup 9. november 1799 (18 brumaire år VIII efter den revolutionære tidsregning).

Denne triste slutning har dog ikke diskrediteret demokratiet som styreform på længere sigt. I en ny udgave, parret med erfaringerne fra USA, kan man tværtimod sige, at det demokratiske princip siden har gået sin sejrsgang over hele den industrialiserede verden. Ikke i form af en regelret og ubrudt fremgangslinie, slet ikke. Men støt fremad er det gået for det repræsentative demokrati og det i en sådan grad, at mange i dag taler om risikoen for, at det

sejrer sig til døde. Sådanne tanker presser sig unægtelig på, når man overværer den højtidelige og bombastiske måde, et socialistisk styret Frankrig fejrede de revolutionære idealer om frihed, lighed og broderskab på. I den situation kan man ligefrem blive grebet af en kættersk tanke om det påfaldende i, at velfærdssamfundet indtil nu faktisk synes at have udfoldet sig bedst i relativt traditionelle monarkier som de skandinaviske og Beneluxlandene. Det er stater, hvor man ikke i nyere tid har været igennem den totale omvæltning af magten for at skabe det politiske samfund helt på ny, der karakteriserer alle republikker. Monarkierne er selvfølgelig ikke upåvirkede af de sidste 200 års demokratiske revolution, så lidt som de er det af den industrielle. Men selve forankringen af legitimiteten i et arveligt kongeligt overhovede, som man ikke behøver at tage ansvaret for at vælge – med deraf følgende risiko for at tage fejl – synes i grunden at svare ganske godt til de moderne – og måske især til de postmoderne – eksistensvilkår.

Republikanisme og monarki – i dag

Det virker med fuld rette temmelig gammeldags at være republikaner i vore dages nordiske monarkier, og indbyggerne i republikkerne misunder os ofte disse statsoverhoveder, der hele livet er blevet opdraget til at repræsentere hele befolkningen på en stilfærdig og værdig måde. Således at ville ofre sin privathed for en symbolsk magtudøvelse kræver lang tids øvelse og en god uddannelse. Hvorfor ikke have nogle arvelige specialister i det, synes det helt store flertal at tænke i dag – og ikke bare i monarkierne selv, men også i republikkerne. Og der er det ikke bare læserne af de illustrerede blade, der lever af 'vores' kongestof, men også de alvorligt politisk interesserede, der kan finde på at misunde os de arvelige monarker. Når Frankrig, Tyskland eller Italien gennemgår den udmarvende og ofte ret katastrofale proces, det er at enes om valget af en ikke alt for belastet præsident. Når det går godt, som i Italien med den forrrige præsident Sandro Pertini eller i BRD med den nuværende Richard von Weizsäcker, er de heldige. Men oftest går det væsentligt mindre godt, som med præsident Leone i Italien, der måtte træde tilbage pga. gentagne korruptionsskandaler. Og debat bliver der i hvert fald hver gang, som de vesttyske præsidentvalg så tydeligt viser.

Det er næppe nogen tilfældighed, at det er en konge, Juan Carlos, der har præsideret over Spaniens uventet vellykkede overgang fra autoritært diktatur til repræsentativt demokrati. Måske kan man vove den påstand, at de "republikanske dyder" garanteres bedst i et arveligt, konstitutionelt monarki af skandinavisk type. Hvis det virkelig er tilfældet, er konklusionen, at det i det postmoderne samfund er progressivt at være monarkist. Hvis det altså overhovedet er 'progressivt' at være 'progressiv'. Norge er muligvis lidt bedre

udrustet til dette republikanske monarki – en selvmodsigelse på linie med den opinionsstyrede enevælde – end Danmark, selv om vi danske – helt uberettiget – plejer at ynke dem deroppe mod nord. Det norske flag, som stammer fra Eidsvoll forfatningen i 1814, der også har fejret jubilæum i år, kombinerer den rød-hvide korsformede tradition fra det danske monarki med en blå revolutionær-republikansk stribe. Tricolorens bleu-blanc-rouge i monarkistisk traditionel aftapning! Republikansk dyd i monarkistisk indpakning eller omvendt! En socialistisk præsident, der fortsætter solkongens tradition. Gud bevare os for ukontrolleret mobilisering af masserne til storm på flere Bastiller. Iran og Kampuchea, Nordirland og Libanon er kun alt for gode demonstrationer af, hvad der kan ske, når alt for mange af de civiliserende og kontrollerende bånd kappes over, uanset hvor god hensigten end er.

Det habsburgske dobbeltmonarki og Europa

It is very important, therefore, not to allow one's judgement to be clouded by hindsight, not to assume that, because the Habsburg Monarchy did not survive the First World War, it was bound not to survive in any case. (Sked 1989, 231)

Østrig-Ungarn i Centraleuropa

Den flittige udenrigspolitiske analytiker og skribent J. Ørstrøm Møller har foreslået Habsburgriget som forbillede for en nyorganisering af et postnationalistisk Europa (Ørstrøm Møller 1991). Hvad ligger der bag dette forslag? Hvad var Habsburgriget?

Den umiddelbare anledning til oprettelsen af det habsburgske rige var dynastiske tilfældigheder, men det er ikke tilstrækkeligt som forklaring på den uendelige sejlivethed, der prægede denne statsdannelse. Den blev spået undergang igen og igen, men overlevede alligevel helt til 1918. Den egentlige årsag til rigets eksistens som centraliseret stat på tværs af alle lokale forskelligheder, var dets rolle som militært bolværk mod den osmanniske ekspansion. Tyrkerne belejrede Wien første gang i 1529 og sidste gang i 1683, og riget klarede sig kun på et hængende hår. Da den ungarske konge Lajos II af den polsk-litauiske slægt Jagiello faldt i slaget mod tyrkerne ved Mohács i 1526 blev vejen banet for, at den habsburgske ærkehertug Ferdinand I (1503-64) kunne arve kongekronen i Bøhmen og Ungarn. Den tyrkiske belejring af Wien blev afvist og Ungarn delt mellem habsburgerne og osmannerne, således at den vestlige del med det meste af Kroatien og Slovakiet forblev under vestlig indflydelse med Bratislava (Pozsony) som hovedby, men reelt styret fra Wien. Den østlige del af lavlandet blev styret direkte af tyrkerne, mens Transsylvanien var et autonomt vasalfyrstedømme under sultanen i Istanbul. Transsylvanien blev en højborg for kalvinismen, der i 1500-tallet havde vundet stærkt frem blandt adelen i Ungarn og de tjekkiske lande.

Habsburgerne gennemførte i 1600-tallet med hård hånd en katolsk modreformation i, en proces man den dag i dag kan se sporene af i de

barokkirker, der dominerer bybillederne i Wien, Praha og Bratislava. Også fænomener som den stadig populære Loreta-kult, der dyrkede jomfru Marias hus, der ifølge legenden var fløjet til Efesos og derfra videre til Loreto syd for Ancona, vidner om, hvilke midler modreformationen benyttede i sin sejrrige kamp om sjælene. Den usikre balancetilstand med osmanniske rige varede til freden i Karlowice i 1699, da habsburgske hære under generalen prins Eugen – eller Eugenio von Savoye, som han med en karakteristisk blanding af italiensk, tysk og fransk kaldte sig – generobrede Ungarn efter over 150 års konstante kampe med tyrkerne. I denne periode var grænselandet organiseret som særlige militærdistrikter direkte underlagt Wien, hvor bønderne, de såkaldte Grenzer, var frie for livegenskab mod at gøre militærtjeneste. Disse grænseegne lå i de områder, hvor kroaterne og serberne nu kæmper, og der går en lige linie fra de militære frihedstraditioner dengang til nu. Sammen med denne større geopolitiske begrundelse, skylder riget sin eksistens den betydning, de habsburgske kronlande havde som territorial magtbasis for den sidste universalistiske magt i Europa, den tysk-romerske katolske kejser. Fra Wien bekæmpede kejseren reformationen og de begyndende territoriale fyrstestater i Tyskland, hvor han havde magt til det. Det var baggrunden for trediveårskrigen, der begyndte i Praha i 1618. I 1620 knuste kejser Ferdinand II (1578-1637) i det i sig selv ubetydelige slag ved Det hvide Bjerg uden for Praha den tjekkiske hær og henrettede hele den gamle bøhmiske adel. Dens godser blev inddraget og uddelt til adelige fra hele Europa, som var villige til at sværge lydighed til kejseren og paven. Med den såkaldte *Verneuerte Landesordnung* i 1627 blev Bøhmens selvstyre ophævet, selv om landet formelt forblev et selvstændigt monarki i personalunion med de øvrige rigsdele. Derved blev grunden lagt til den manglende retslige anerkendelse af Bøhmen, som i sidste ende undergravede imperiet. Fredsslutningen i 1648 efter Trediveårskrigen demonstrerede dog grænserne for kejserens magt. Han måtte anerkende de tyske fyrsters selvstændighed, hvadenten de var protestanter eller katolikker. Og det lykkedes Frankrig at forhindre etableringen af en sammenhængende territorialstat i det sydlige Tyskland ved sammenlægningen af Bayern med kejserens øvrige besiddelser omkring Rhinen og i det nuværende Østrig og Slovenien.

Det var således tildels af nød, at den multinationale habsburgske stat blev etableret som fælles politisk paraply over Centraleuropa. Men da dette valg først var blevet påtvunget herskerne, antog statsdannelsen betydning som adækvat politisk ramme for det økonomiske liv i hele Donau lavlandet med tilhørende bjerglande. Allerede tidligere var havnebyen Trieste blevet erhvervet, og den kom nu til at fungere som havn for hele dette enorme område, der, da det var størst, ved udbruddet af 1. verdenskrig havde knap 56 millioner indbyggere. Indtil 1918 fungerede Centraleuropa som en

sammenhængende økonomisk enhed til gensidig berigelse for flertallet af indbyggerne. Denne geopolitisk-økonomiske sammenhæng er baggrunden for, at riget overlevede udfordringen fra den ungarske adels separatisme i 1700- og 1800-tallet. I 1700-tallet gennemførte Maria Theresia (1717-80) og hendes to sønner Joseph II (1740-80) og Leopold II (1747-92) en oplyst, centralistisk revolution fra oven. I historieskrivningen hæfter man sig oftest ved, at Joseph II's revolutionære reformer slog fejl, og det er da også rigtigt, at mange af dem blev tilbagekaldt eller modificeret af hans to efterfølgere. Men meget mere blev stående, herunder en veluddannet og ikke korrupt embedsmandsstand og et multinationalt officerskorps (Deák 1990). Disse grupper var ubetvivleligt tysk dominerede, men alligevel gennemførtes i sidste halvdel af 1800-tallet den enestående praksis, at alle blot nogenlunde overordnede civile embedsmænd og officerer efter to års tjeneste i en provins af riget ud over det obligatoriske tyske sprog skulle beherske det eller de lokale sprog i en grad, så retshandlinger kunne foregå på dem. Der er mange vidnesbyrd om personer, der ikke levede op til dette krav, men det er værd at huske på, at ingen senere administrationer i området har så meget som forsøgt at leve op til en sådan standard, ligesom ingen andre multinationale imperier har blot overvejet en sådan foranstaltning. En tilsvarende oplyst holdning til nationalitetsspørgsmålet lå bagved den glimrende og pålidelige statististik over befolkningens sproglige tilhørsforhold fra 1900 og 1910, den statistik som al senere forskning bygger på (Waber 1914, Zwitter 1960).

Den tjekkiske nationale leder Frantisek Palacky (1798-1876) afslog i 1848 invitationen til at deltage i den tyske revolutionære grundlovgivende forsamling i Frankfurt med en berømt formulering om, at hvis ikke den østrigske stat allerede eksisterede, ville det have været nødvendigt at skabe den (Kohn 1961, 121-22). Dermed tænkte Palacky først og fremmest i magtpolitiske termer på de centraleuropæiske folks, især tjekkernes placering mellem tyskerne, ungarerne og Rusland. Efter hans mening lå de slaviske folks redning i at støtte den østrigske kejser – han havde antaget denne titel i 1804, for at bevare sin position efter Napoleons opløsning af det tysk-romerske rige, der endeligt fuldbyrdedes i 1806. Men i løbet af den industrielle revolution i de tjekkiske lande og nedre Østrig, der rigtigt tog fart efter revolutionen i 1848, blev det evident, at der var store økonomiske fordele ved et fælles marked. Det lykkedes ganske vist aldrig at afskaffe toldgrænserne mellem den ungarske og den østrigske del af riget, men den økonomiske vækst, der trods alt kom, hang sammen med fællesskabet, som man tydeligt kan se af den katastrofe, der slog ind over landene efter sejren for den nationalstatslige protektionisme i 1918 (Hertz 1947, Berend and Ránki 1969 og 1974). Den nyeste økonomiske historieforskning som David Good (1984) og Komlos (1983) er begyndt at anlægge dette perspektiv i opposition til en ældre forestilling om, at

industrialiseringen i Østrig-Ungarn slog fejl. Ligeledes afvises såvel de ungarske historikeres myte om, at Ungarn blev udbyttet af de andre dele, som tanken om at Ungarn kun var en kornproducerende møllesten om halsen på den vestlige rigshalvdels effektive industri.

Der er altså grund til at tage de talrige dommedagserklæringer over det habsburgske rige med et gran salt. Ingen af de selvforståede 'nationale' efterfølgerstater til det habsburgske rige, der brød sammen pga. nationale modsætninger, var nemlig nationale i nogen fornuftig mening af ordet, bortset fra taberne Ungarn og Østrig. Alle andre var flertalsstater med uhyre mindretal af anderledestalende. Og disse mindretal fik det ikke bedre, snarere dårligere efter opløsningen af kejserriget. Det er en del af baggrunden for den nostalgiske holdning til det habsburgske dobbeltmonarki. Det er dog vigtigt samtidig at erindre sig, at denne nostalgi især retter sig mod, hvad riget kunne være blevet, hvis man havde gennemført den ene eller anden af de talrige føderalistiske reformplaner, som fremsattes såvel af skiftende regeringer som af oppositionelle partier og grupperinger (se Kann 1964). De 'realistiske' kritikere dengang som nu har indlysende ret i, at rigets politiske struktur stivnede efter kompromisset mellem kejseren og den ungarske adel i 1867, det såkaldte Ausgleich.

Ungarn i dobbeltmonarkiet

Mellem 1090 og 1097 var Slavonien, Kroatien og dele af Dalmatien blevet underlagt den ungarske konge. I modsætning til Transsylvanien blev Kroatien ikke direkte indlemmet i riget, men indgik en personalunion, således at den ungarske konges officielle titel var konge af Ungarn og Kroatien. Kroatien blev derfor fra 1100 til 1918 styret af en vicekonge, en såkaldt ban. Ungarn overlevede som stat pga. rigsfællesskabet med Østrig og Bøhmen. Det ungarske parlament opgav aldrig formelt sin ret til at vælge kongen, og selv under den mest enevældige af habsburgerne, Joseph II (1740-90) styredes Ungarn efter traditionelle, aristokratiske principper. I 1804 udråbte Franz I (1768-1835) sig til kejser af Østrig og gav i 1806 afkald på værdigheden som tysk-romersk kejser. I første omgang fik det ingen betydning for hans ungarske undersåtter, som han herskede over i kraft af sin værdighed som konge af Ungarn. I 1830'rne og især 1840'rne skyllede liberale strømninger imidlertid hen over hele Europa og greb såvel adelen som det fåtallige borgerskab i Ungarn. Grev István Széchenyi (1791-1860) formulerede i 1830'rne et liberalt økonomisk moderniseringsprogram med krav om frihed for bønderne og ophævelse af adelens særrettigheder, især skattefriheden – 700.000 store og mellemstore jordejere var skattefrie (Kann 1974, 289). Den ligelige behandling af alle var symbolsk blevet indledt med opkrævelse af bropenge af alle uanset

rang og stand ved færdsel over den første jernbro over Donau, som Széchenyi tog initiativ til at opføre 1839-49. Széchenyi var stærkt inspireret af britiske forbilleder og advarede mod den revolution, som Lajos Kossuth prædikede.

Széchenyis konkurrent og modpol var Lajos Kossuth (1801-94), i en menneskealder den ubestridte leder af den radikale nationalisme i Ungarn. Han tilhørte en protestantisk, slovakisk slægt, blev advokat i sin hjemby 1826. 1831 flyttede Kossuth til Pest og deltog i parlamentets samlinger som stedfortræder for en afdød magnats enke. Han påkaldte sig hurtigt opmærksomhed ved at rundsende håndskrevne referater af møderne, som indtil da havde været lukkede. Kossuth overtog hurtigt ledelsen af oppositionen mod den enevældige kejser. I marts 1848 ledede han den delegation, som på vegne af begge Parlamentets kamre fremførte de ungarske klager i Wien; 17 marts overtog han embedet som finansminister i grev Lajos Batthyánys revolutionære reformregering, der proklamerede bøndernes frigørelse og udvidelse af valgretten.

Efter bruddet med kejseren 15. september 1848 blev Kossuth leder af oprøret og organiserede en ungarsk hær af de såkaldte "honved", som i første omgang klarede sig godt mod de kejsertro hære fra de slaviske provinser under ledelse af den kroatiske vicekonge (ban) Josip Jellacic (1801-59). April 1849 blev han valgt til provisorisk statsoverhovede, men måtte flygte i august 1849, da de revolutionære ungarere blev nedkæmpet med russisk hjælp. Han forsøgte at få først Frankrig siden Italien til at angribe dobbeltmonarkiet. Men i mellemtiden havde kejser Franz Joseph (1830-1916), der var kommet på tronen i december 1848 midt under revolutionen, forsonet sig med sine ungarske modstandere. Østrigs nederlag til Frankrig ved Solferino i 1859 og afståelsen af Lombardia til den nyoprettede italienske stat overbeviste ham om, at de centralistiske kræfter var for svage til at holde både de nationale og de sociale oprørsbevægelser nede. En ny alliance var nødvendig, og det gav ungarerne en chance efter en periode med hård undertrykkelse under regeringen Bach i 1850'erne. Til især tjekkernes store fortrydelse forsonede kejseren sig med de to ledende, "historiske" nationer i riget, tyskerne og ungarerne, selv om de havde gjort oprør i 1848-49, og monarkiet kun havde overlevet med hjælp fra tjekkerne og kroaterne – og russerne ikke at forglemme.

Politikeren og godsejeren Ferencz Deák (1803-1876) havde været tilhænger af Kossuth i 1840'rne. Men i 1865 gav han med sin berømte "Påskeartikel" startskuddet til de forhandlinger, der førte frem til Ausgleich i 1867 efter en midlertidig afbrydelse under krigen med Preussen i 1866, som Østrig tabte på det forsmædeligste. Ifølge den nye aftale fik Ungarn fuld suverænitet over det genoprettede historiske Storungarn. Kun udenrigspolitik og forsvar forblev

fælles anliggender for de to dele af dobbeltmonarkiet under to ministre med sæde i Wien. Ellers var der nærmest tale om to selvstændige stater i personalunion med told- og pasgrænse imellem. Et tredje fælles ministerium forvaltede udgifterne til de to fælles områder, som derudover blev kontrolleret af udvalg fra begge rigshalvdeles parlamenter. Østrigs og Ungarns bidrag til den fælles statshusholdning blev under hensyntagen til deres respektive økonomiske formåen indtil videre sat til henholdvis 70 og 30%. Størrelsen af budgettet og byrdefordelingen mellem rigsdelene skulle afgøres i fællesskab af de to parlamenter i Wien og Budapest ved forhandlinger hvert tiende år. Som venteligt førte det til de jævnligt genkommende "Ausgleichskriser" (Kann 1964 I, 31). I 1868 blev der yderligere indgået et kompromis, Nagodba med Kroatien, hvorefter kroaterne gav afkald på at blive en tredje, selvstændig enhed indenfor dobbeltmonarkiet. Til gengæld indlemmedes Slavonien og den nordlige del af Dalmatien minus Fiume (Rijeka) i Kroatien. "Partierne fra 1867", som tilhængerne af Ausgleich kaldtes, forblev uantastet ved magten de næste 50 år, idet de kunne henvise til, at Ungarn på intet tidspunkt siden slaget ved Mohács havde været så stort eller selvstændigt.

Det var den historiske, ungarske stats-nation, der var blevet (gen)oprettet ved Ausgleich i 1867, men efterhånden overgik magten fra de ikke-nationalistiske højadelige magnater til nationalistiske lavadelige, som i den bedste mening ville give de øvrige folkeslag, især slovakkerne og rumænerne i Transsylvanien adgang til den 'højere' ungarske civilisation ved at tvinge dem til at lære magyarisk. Fra 1870 gennemførtes en hårdhændet magyarisering af de andre folkeslag, især slovakkerne, på trods af løfterne i den ret liberale sproglov af 1868. Det indebar, at den ungarske regering opgav den urgamle skelnen mellem staten eller nationen Ungarn (nemzet), som alle kunne tilhøre uanset sprog og kultur (nemzetiség), og folket magyarerne. Dermed skiftede statsdannelsen karakter fra en traditionel stats-nation til en moderne nationstat, dvs. at legitimiteten fra at bygge på fyrsten af Guds nåde gik over til at bygge på et demokratisk, politisk nationsbegreb, som forudsatte, at undersåtterne var nationale borgere. Magyarer og ungarere skulle være det samme.

Magyariseringen havde stor succes især i den hastigt voksende storby Budapest. Denne by, der i 1848 havde været tysk for tre fjerdedeles vedkommende, var i 1900, da indbyggertallet var tre gange større, for 80 %'s vedkommende magyarisk talende. Det skyldtes, at de gamle tyske borgerlige familier skiftede sprog, samtidig med at de store mængder jøder, som strømmede ind især fra Galicien i den cisleithanske del af dobbeltmonarkiet, og de nye fabriksarbejdere accepterede magyarisk sprog og kultur. Især var jøderne talrige i Budapest, hvor de omkring 1900 udgjorde en fjerdedel af

befolkningen, og i liberale erhverv som journalister, sagførere og læger endda op til 50 % (Macartney 1962, 108 og Lukacs 1989).

Cisleithanien som føderation

Efter 1867 herskede kejser Franz Joseph som kejser af den østrigske eller cisleithanske del af riget (efter grænsefloden Leitha) og som konge i den ungarske eller transleithanske del. Betegnelserne stammer fra en lille biflod til Donau, Leitha, som udgjorde grænsen mellem de to riger. Parlamentet i de to rigsdele blev valgt efter helt forskellige regler, især efter 1907, hvor der indførtes almindelig valgret for mænd i den østrigske eller cisleithanske del. Kun to områder var som nævnt fælles, hæren og udenrigspolitikken. Ingen vovede at ændre så meget som et komma i aftalen, og det politiske liv i de to rigshalvdele blev mere og mere sterilt, mens den halvt enevældige kejser vogtede nidkært over sine to områder, hæren og udenrigspolitikken. Franz Josephs nidkærhed skyldtes imidlertid ikke kun hans enevældige stivsindethed, men også det forhold, at de to områder var de eneste fælles anliggender for begge halvdele af den kejserligt-kongelige stat.

Af denne grund kan det være interessant at gennemføre en kontrafaktisk hvis-så undersøgelse af de forskellige planer til føderal omorganisering af staten, som den østrigsk-amerikanske historiker Robert Kann og hans skole har stået for (Kann 1950). De hovedansvarlige for undergravelsen af riget var i virkeligheden de velmenende, demokratiske og nationale kræfter, først og fremmest tjekkerne i samspil med de egoistiske og kortsynede ungarske adelige og de tysktalende i Cisleithanien, som ikke kunne vænne sig til blot at blive et folkeslag på linie med de andre. Det er altså ikke nødvendigvis den eneste historiske sandhed, men snarere en selvopfyldende profeti, efterfølgerstaternes historikere har giver udtryk for, når de i årtier har kritiseret undertrykkelsen af nationaliteterne og ineffektiviteten i det multinationale rige, som de afløste.

Det kan være interessant at henlede opmærksomheden på, at en af samtidens allerstørste kendere af forholdene i Østrig-Ugarn, den franske historiker Louis Eisenmann i 1910 i sit bidrag til bind XII af *Cambridge Modern History* fastslog, at riget havde overstået sin krise, og spåede det et langt liv. Det var en så meget mere overraskende konstatering, som Eisenmann få år tidligere havde været en af de skarpe kritikere af riget på linie med den britiske historiker R. W. Seton-Watson (1879-1951), der egenhændigt bidrog mere til omorganiseringen af kortet i Central- og Sydøsteuropa end noget andet menneske. Eisenmann skrev:

2. december 1908 fejrede Franz Joseph I tresåret for sin tronbestigelse. Ved hans halvtredsårsjubilæum i 1898 havde Europa frygtet for monarkiets fremtid, idet det så ud til at være dømt til opløsning ved hans død. Men nu er der gået ti år og fremtidsudsigterne er helt anderledes. Den akutte krise er blevet overvundet udelukkende ved monarkiets egne kræfter. De eksterne trusler, pangermanismen og panslavismen, forekommer langt mindre truende i dag end dengang. Pangermanismen er blevet fejet til side af den almindelige valgret, og den panslaviske følelse er blevet svagere.(...) Der er stadig forbitrede kampe mellem nationaliteterne, men den uundgåelige løsning synes indenfor sigte. Unionen mellem Østrig og Ungarn er blevet styrket af det nye kompromis og den nye østpolitik. ... Monarkiet bygger ikke længere udelukkende på dynastiske bånd, men på bevidste ønsker om union. Heri ligger dets store indre forvandling; heri ligger dets enorme nye styrke; det er det store, det enorme resultat af Franz Josephs regeringstid. (Eisenmann 1910, 212).

Eisenmann byggede sin optimisme på det forhold, at det i 1907 var lykkedes at gennemføre almindelig valgret for mænd i den vestlige del af riget, og at de to rigshalvdele 1. januar 1908 havde indgået et kompromis, hvor Ungarn havde fået politiske indrømmelser mod at yde større bidrag til de fælles områder og indføre frihandel mellem de to lande. Desuden var der i 1905 indgået nationale kompromisser i Mæhren, Bukovina og Galicien, som man håbede kunne danne forbillede for forholdet mellem tyskere og tjekker i Bøhmen. Og ungarerne så ud til at have held med deres magyariseringspolitik, uanset hvor forkastelig og undertrykkende opinionen i Vesteuropa end fandt den.

Dobbeltmonarkiets undergang

Men Habsburgerriget gik under, al fascination ved spekulationerne og de kontrafaktiske hypoteser til trods. I Ungarn havde koalitionen fra 1867 overlevet en parlamentarisk krise mellem 1903 og 1910, hvor tilhængere af fuld uafhængighed havde fået flertal i parlamentet ved de frieste valg nogensinde. 1910 reorganiserede ministerpræsidenten grev István Tisza (1830-1918) det liberale parti og belavede sig på fortsat at regere det storungarske rige i bedre forståelse med den østrigske del efter at have indgået en ny ti-årig aftale i 1907 (Sked 1989, 233). Disse planer blev dog kuldkastet med nederlaget i 1. verdenskrig, som Tiszá havde været imod. Krigen begyndte med Østrig-Ungarns ultimatum mod Serbien som gengæld for attentatet på tronfølgeren Franz Ferdinand (1863-1914) i Sarajevo, hovedstaden i det i 1908 annekterede Bosnien- Hercegovina. Den udviklede sig så katastrofalt for dobbeltmonarkiet på de fleste fronter, at det måtte bede om hjælp fra den tyske allierede. Tropperne kæmpede stort set tappert, men klarede sig dårligt pga.

ringe ledelse. Kun mod arvefjenden Italien, der var endnu dårligere ledet, kunne den østrig-ungarske hær hævde sig. Det østrig-ungarske dobbeltmonarki blev opløst af de sejrende allierede på initiativ først og fremmest af Italien, der ville hævne nederlaget ved Caporetto i 1917. Denne sejr plus det forhold, at Rusland trak sig ud af krigen ved freden i Brest Litovsk havde fået det østrigske militærs selvtillid til at vokse. Derved blev det umuligt for kejser Karl IV (1887-1922) at fortsætte den tilnærmelse til de allierede, han havde indledt kort efter sin tronbestigelse i 1916. Ironisk nok var det altså de tysk-østrigske militære sejre, som førte til opløsningen af det habsburgske rige (Seton-Watson 1981, 434).

I 1918 kom det flere steder i riget til strejker og oprør, især den såkaldte Jännerstreik januar 1918. Kontreadmiral Miklós Horthy (1875-1957), monarkiets sidste flådechef nedkæmpede på blodig vis et flådeoprør i havnen Cattaro ud for Montenegros kyst i februar 1918. Det hjalp dog ikke på krigslykken, og den 31. oktober 1918 kom det til den såkaldte oktoberrevolution i Budapest. Efter et forgæves forsøg på at redde riget ved at organisere det som en føderation abdicerede kejser Karl IV (1887-1922), der havde overtaget tronen i 1916. 10. november udråbtes republikken i Østrig og 16. november 1918 fulgte Budapest efter. Men ingen af disse regeringer formåede at vende udviklingen. De allierede sejrherrer Frankrig, Storbritannien og USA havde besluttet sig for at opløse det traditionelle Storungarn til fordel for oprettelsen af tre nye stater, Polen, Tjekkoslovakiet, Jugoslavien og en fordobling af Rumænien.

Fredsslutningen efter 1. verdenskrig går normalt under navnet Versailles-traktaten, men den bestod af et kompleks af traktater, der blev skrevet under på forskellige lokaliteter. Trianon-freden, der regulerede Ungarns grænser, er opkaldt efter det haveslot i haven til Versailles, hvor den blev skrevet under 4/6 1920. Freden med Østrig blev indgået i St. Germain-en-Laye 10/9 1919, freden med Bulgarien i Neuilly-sur-Seine 27/11 1919 og med Tyrkiet i Sèvres 10/8 1920. Ved Trianon traktaten beholdt Ungarn kun 92.963 af Stefanskronens oprindelige 325.411 km^2. Rumænien fik 103.093, Tjekkoslovakiet 61.633, Jugoslavien 42.541 og Østrig 4.020 (Burgenland) Af de i 1910 registrerede 21 mill. indbyggere i Transleithanien beholdt Ungarn 7,6 mill, mens Rumænien fik 5,3, Tjekkoslovakiet 3,5, Jugoslavien 4,1 mill. og Østrig 290.000. Af de 10 mill. registrerede magyarisk talende gik 3,2 mill. til efterfølgerstaterne: 1,7 mill. til Rumænien, 1 mill. til Tjekkoslovakiet 1/2 mill. til Jugoslavien og 26.183 til Østrig (Macartney, 1962, 116).

Ungarn i mellemkrigstiden

31. oktober 1918 kom det til den såkaldte oktoberrevolution i Budapest, hvor socialdemokater og radikale borgerlige greb magten og udnævnte den liberale grev Mihály Károlyi (1875-1955) til regeringsleder. 13. november 1918 abdicerede kejser Karl IV (1887-1922), og tre dage efter udråbtes republikken. Károlyi's regering rummede en række af de bedst begavede og mest idealistiske ungarske politikere, bl.a. sociologen Oszkár Jászi (1875-1957), men formåede ikke at vende udviklingen. I marts 1919 demissionerede Károlyi i protest mod afståelsen af yderligere områder til Rumænien. Kommunisten Béla Kun (1886-1939) greb magten støttet af socialdemokraterne og udråbte 21 marts 1919 en kortlivet rådsrepublik i Budapest. Trods store løfter formåede han ikke at gøre det bedre end de liberale og måtte 4. august flygte til Wien, mens en rumænsk hær marcherede ind i byen. Resultatet af den kortlivede bolsjevikiske revolution var en fuldstændig splittelse mellem landbefolkning, der udgjorde 80 % og den relativt fåtallige bybefolkning. Højreradikale og konservative flygtninge fra de afståede områder etablerede under forsæde af admiral Horthy en kontrarevolutionær, "hvid" regering af godsejere og embedsmænd i Szeged. 16. november 1919 marcherede Horthy ind i Budapest og markerede dermed afslutningen på Béla Kuns rådsrepublik. Februar 1920 afholdtes valg til et nyt parlament, og 1 marts blev Miklós Horthy valgt til rigsforstander, en post han bevarede til 1944. Formelt blev det habsburgske monarki ikke ophævet før 1947, men i 1921 forhindrede Horthy dog med militær magt to gange den liberale kejser Karl i at vende tilbage til Budapest. Nødtvungent accepterede Horthy-regeringen 14. juni 1920 Trianon-fredens hårde bestemmelser.

Grev István Bethlen (1874-1947), storgodsejer i Transsylvanien blev i 1921 udnævnt til ministerpræsident og stod for den økonomiske konsolidering af det kontrarevolutionære styre i 20'erne. Han forsøgte at mægle mellem legitimisterne, som ønskede en habsburger tilbage på tronen, og de højreradikale, som ikke ville vide af dette kongehus, der havde "svigtet". Derudover stod Bethlen for en vestligt orienteret udenrigspolitik for på den måde at gøre sig fortjent til en revision af Trianon-freden. Det stødte på store vanskeligheder, da de allierede, især Frankrig satsede alt på alliancen med de stater i Den lille Entente, som revisionen ville gå ud over. Bethlen blev pga. den tiltagende økonomiske verdenskrise tvunget til at træde tilbage i sommeren 1931 og blev kort efter afløst af den åbent fascistiske, tyskorienterede generalstabsofficer Gyula Gömbös (1886-1936). Bethlen bevarede dog stor politisk indflydelse som leder af de konservative, der modarbejdede den totalitære, fascistiske ensretning i landet. Under 2. verdenskrig advarede han mod alliancen med Tyskland og søgte forbund med USA og Storbritannien.

Under alle disse økonomiske og sociale vanskeligheder voksede egentligt fascistiske bevægelser frem i landet. Pilekorsbevægelsen eller "Den nationale Viljes Parti", var en fascistisk organisation, oprettet 1935 af den tidligere officer Ferencz Szálasi (1897-1946). I 1935 fik de nationalsocialistiske partier tilsammen kun 2,9 % af stemmerne, mens de i 1939, ved mellemkrigstidens frieste valg, tilsammen opnåede knap en tredjedel (Barany 1971, 77). Grunden til denne fremgang for fascismen under Horthys nationale, antimarxistiske diktatur må søges i, at Pilekorsbevægelsen repræsenterede et socialt oprør mod den aristokratiske regering blandt landarbejderne, middelstanden og industriarbejderne især i Budapest. I 1940, hvor partiet havde ca. 100.000 medlemmer, udgjorde arbejdere 41 %, funktionærer 19 %, bønder 13 % og officerer 17 % af medlemsskaren. En sigende demonstration af det fascistiske partis tilslutning blandt arbejdere er det faktum, at den mest industrialiserede af Budapest' forstæder, det "røde" Csepel, valgte to fascistiske parlamentsmedlemmer i 1939 (Barany 1971, 77).

Ungarn havde store krav på Slovakiet, men nøjedes i november 1938 med en yderst beskeden grænseregulering efter lemlæstelsen af Tjekkoslovakiet ved München-aftalen. I marts 1939 deltog Ungarn i den endelige deling af Tjekko-Slovakiet ved at overtage den østligste del, Ruthenien eller Karpatho-Ukraine, som det kaldes i dag. Hele det næste år lykkedes det den anti-tyske ministerpræsident Pál Teleki (1879-1941) at holde landet uden for krigen, men i juni 1940, da Sovjetunionen tog Bessarabien (Moldavien) fra Rumænien blev fristelsen for stor, og 30. august indlemmedes store dele af Transsylvanien. Da Kroatien 11. april 1941 erklærede sig selvstændigt efter Tysklands overfald på Jugoslavien, besatte Ungarn de dele af landet, som før 1918 havde hørt til det såkaldte "Indre Ungarn". Pál Teleki begik selvmord i protest mod beslutningen, der få uger senere blev fulgt op med Ungarns deltagelse i angrebet på Sovjetunionen. I december 1941 erklærede Storbritannien og USA Ungarn krig, og de allierede krævede grænserne fra 1937 genoprettet. I januar 1943 tilintetgjordes størstedelen af den ungarske hær på østfronten. I marts 1944 tog Tyskland kontrollen i Ungarn og begyndte at deportere jøderne, hvilket Horthy dog søgte at forhindre. 15. oktober 1944 proklamerede den ungarske regering våbenhvile, hvorefter tyskerne besatte landet og indsatte lederen af det fascistiske pilekorps, Ferencz Szálasi som ministerpræsident. Efter krigen gik Horthy i eksil i Portugal. Det diskuteres i dag, hvorvidt Horthys styre skal kaldes fascistisk eller ultrakonservativt. Det virker måske som en strid om ord, men dækker over det forhold, at Horthy som statsoverhovede accepterede såvel en vestligt orienteret, konservativ ministerpræsident som István Bethlen og Gyula Gömbös, der stod for en fascisme fra oven og alliance med Italien og Tyskland. Horthy var i kraft af sin monarkistiske baggrund en beslutsom modstander af al totalitær politik og

beskyttede de ungarske jøder til det sidste, fordi han opfattede dem som ungarere. Uanset hvordan man end fortolker mellemkrigstidens regime blev slutresultatet et totalt militært nederlag, som førte til den bekendte efterkrigshistorie med gradvis kommunistisk magtovertagelse, folkedemokratisk diktatur, opstand i 1956 og gradvis frigørelse fra Sovjetunionen i 70'erne og 80'erne.

Det intellektuelle miljø i Budapest

Afslutningsvis kan et citat fra den ungarskfødte forfatter Arthur Koestlers (1905-83) interessante selvbiografi *The Invisible Writing* (Skriften på væggen) fra 1954 illustrere 1930'rnes litterære caféliv i Budapest, hvor det politiske liv i vid udstrækning udspandt sig. Koestler tilhørte i udgangspunktet selv denne verden, men havde studeret i Wien, opholdt sig i Palæstina som zionistisk immigrant, gjort karriere i Tyskland som stjernejournalist, indtil han som medlem af kommunistpartiet flygtede for nazisterne først til Sovjetunionen og siden til Paris. Dette øjebliksbillede stammer fra sommeren 1933, hvor Koestler opholdt sig i Budapest på gennemrejse efter en mislykket reportagerejse i revolutionens fædreland USSR og sammen med vennen Andor Németh skrev løs på et skuespil og nogle lejlighedsarbejder for at tjene penge:

Om aftenen gik vi hen på en af de tre eller fire kaféer, hvor de forskellige litterære kliker kom sammen, lyttede til de sidste historier og diskuterede ethvert emne på jorden med undtagelse af politik. På få dage havde jeg truffet næsten enhver ungarsk forfatter og hans følge, thi de mere prominente blev altid fulgt til kafeerne af en suite hustruer, ekshustruer, veninder, samt hutruernes og venindernes venner. Disse sidste var et slæng af yderst korrekte, pæne og velopdragne unge mænd, som følte sig dybt beæret ved at have opnået indpas i de berømte forfatteres omgangskreds.

Det var en mærkelig forsamling og helt anderledes, hvad atmosfæren angik, end de litterære kliker i Paris, London eller Berlin. Ungarn var efter krigen en liliputstat med en befolkning på syv millioner, hvoraf størstedelen var halvoplyste bønder. Ligesom Østrig befandt det sig permanent i økonomisk depression, som kun blev afbrudt af akutte kriser. Men i modsætning til Østrig og andre små lande havde det ingen forbindelser i form af et fælles sprog med de større naboers kultur. Magyarerne er en isoleret enklave i Europa, og deres eneste slægtninge er de fjerne finner. Ungarske forfattere kunne kun opnå en større læsekreds ved at emigrere og lære at skrive på deres nye fædrelands sprog. Men at opgive sit modersmål betyder i de fleste tilfælde døden for en forfatter og hans omdannelse til en ubestemmelig kosmopolitisk journalist eller litterær "neger". Ungarns væsentligste eksport siden første verdenskrig

har bestået i reportere, manuskriptforfattere, filmproducenter, tidsskriftredaktører, artister, skuespillerinder og fabrikanter af internationale bestsellere – kunstens og videnskabens demimonde. De blev strøet ud over hele verden ved den centrifugalkraft, som opstår, når en enestående mængde talent låses inde i et lille land uden midler til at udtrykke sig på. Skønt jeg havde den lykke at blive tosproget opdraget og at forlade landet som barn, har jeg betalt den bod, som tabet af ens kulturelle rødder medfører i lang tid.

De, der blev hjemme, blev dømt til at skrive for en lille, forvænt og stopfodret læsekreds. 1920-ernes og 30-ernes førende ungarske digtere og forfattere ville have indtaget ansete positioner indenfor enhver stor nations litteratur. Men deres lands lidenhed og fattigdom dømte dem til at tjene til brødet ved at skrive i dagblade og tvang dem samtidig til at leve i en atmosfære af åndelig indavl. Når forfattere i større lande først er vokset fra deres ungdommelige kliker, undgår de dette instinktmæssigt, men kunstneren i den lille by er fordømt til at leve hele sit liv i en intellektuel ghetto. Budapests litterære ghetto var kafeerne, der også var hovedkvarter for de bekrigende fraktioner. Mange forfattere arbejdede, læste og modtog deres gæster på kafeerne. De havde deres reserverede borde, deres vaner, deres hoffer.

Disse særlige omstændigheder skænkede byens intellektuelle liv en varm intimitet, der fuldstændig fortryllede mig. [...] Såfremt der overhovedet fandtes et dekadent samfund, så var det her i Budapest. (Koestler 1954, 155-56).

Koestler selv var som sagt kommunist og var som den første siden 1919 rejst direkte til det antirevolutionære Budapest fra Sovjetunionen. Han blev derfor kaldt op til det politiske politi, som forhørte ham om hans aktiviteter, og om han i Moskva havde mødte det store dyr i åbenbaringen, Béla Kun. Koestler svarede ja og beskrev ham for de nysgerrige kommunistjægere, hvorefter det kom til et replikskifte, som meget godt belyser det intellektuelle livs forhold under det repressive regime:

Til sidst gav de mig mit pas tilbage, og vi trykkede alle hinandens hænder. Den næstkommanderendes sidste spørgsmål gik ud på, om jeg havde i sinde at besøge fabrikker og arbejderforstæder. Jeg sagde nej. Jeg arbejdede på et skuespil. »Udmærket,« sagde han. »Så længe De nøjes med kaféerne og lader fabrikkerne i fred, vil de ikke få vrøvl med os«. (Koestler 1954, 168).

Verden af igår

Hvordan skal vi så i dag vurdere denne statsdannelse, som selvfølgelig ikke står til at genoprette i sin gamle form, selv om kejser Karl IV's søn Otto af

Habsburg, som medlem af Europaparlamentet og leder af Paneuropaunionen erklærer sig beredt? Her vil jeg erindre om den østrigske forfatter Robert Musils (1880-1942) bittert-søde erindring om den østrig-ungarske verden af i går. Den var ganske vist helt umulig, typisk østrigsk schlamperei sat i system, men netop derfor på næsten alle måder mere menneskelig og civiliseret end det, der fulgte efter. Musil kaldte kærligt landet "Kakanien" efter forkortelsen k. u. k, *kaiserlich und königlich,* som det oprindelige østrigske k. u. k. under hårde konstitutionelle kampe var blevet til. Musil er normalt blevet læst, som om han var imod riget, men hvordan skal man i grunden forstå følgende passage:

Dér, i Kakanien, denne stat, der senere er gået under og som man ikke forstod, denne stat der i mangt og meget var forbilledlig uden at finde anerkendelse for det, var der også tempo men ikke for meget tempo. ... Man havde ingen økonomisk og imperialistisk ambition; man sad i Europas centrum, hvor de gamle verdensakser skærer hinanden; ordene "koloni" og "oversøisk" hørte man som noget endnu komplet uprøvet og fjernt. Man udfoldede luksus, men slet ikke så raffineret som franskmændene. Man drev sport, men ikke så naragtigt som angelsakserne. Man gav enorme summer ud til hæren, men dog kun netop så meget, at man var sikker på at være den næstsvageste af stormagterne (....) Ifølge sin forfatning var det liberalt, men blev styret konservativt. Det blev styret konservativt, men levede frisindet. Alle borgere var lige for loven, men ikke alle var jo borgere. Man havde et parlament, der gjorde så stor brug af sin frihed, at man almindeligvis holdt det lukket; men man havde også en nødretsparagraf, ved hvis hjælp man klarede sig uden parlament, men hver gang alle allerede glædede sig over enevælden, forordnede kronen, at nu skulle der alligevel igen regeres parlamentarisk. Af sådanne foreteelser fandtes der mange i denne stat, og til disse hørte også de nationale kampe, der med rette tildrog sig Europas nysgerrighed, men i dag bliver fremstillet helt forkert. De var så heftige, at statsmaskinen på grund af dem gik i stå og stod stille flere gange om året, men i intervallerne og i pauserne mellem regeringerne kom man udmærket ud af det med hinanden og lod, som om intet var hændt. (Musil 1930/68, 37-38).

Den gængse kritiske opfattelse af det 'dødsdømte' habsburgske monarki er til gengæld prægnant formuleret af Villy Sørensen i en bog om Praha-forfatteren Franz Kafka:

Der er ingen grund til at tro at Franz Kafka i Slottet har villet skildre Franz Josephs statsforvaltning, men da det kafkaske slots absurde foranstaltninger ofte er blevet opfattet som et digterisk udtryk for at Herrens veje er uransagelige, kan der nok være grund til at minde om, at Kafka voksede op

som undersåt i en stat, der ifølge sin grundlovs paragraf 14 kunne udstede love uden folkerepræsentationernes samtykke, en stat, der egentlig kun eksisterede som en sådan i kraft af modsætningerne mellem de mange nationaliteter den holdt sammen på, en stat hvis bureaukrati havde karakter af forsvar mod alt nyt, som det stod så hjælpeløst overfor at det – med et udtryk af Musil – måtte vente med at tage stilling til det, indtil et præcedens var gået forud. (Sørensen 1968, 9).

I en anden af verdenslitteraturens klassikere, Verden af i går skrev Stefan Zweig (1881-1942) i eksil i Brasilien lige før han begik selvmord af sorg over, hvad nazismen og nationalismen havde gjort ved hans elskede Centraleuropa:

Jeg blev født i 1881 i et stort og mægtigt Kejserrige, i Habsburgernes Monarki – det er spildt møje at søge det på Landkortet, det er sporløst slettet. Jeg voksede op i Wien, denne totusindaarige, internationale Storby, – og som en Forbryder maatte jeg forlade den, før den blev degraderet til tysk Provinsby. (...) Naar jeg skal prøve at finde en brugelig Formel for Tiden før den første Verdenskrig, det Tidsrum, jeg voksede op i, saa haaber jeg at være mest prægnant, naar jeg siger: det var Tryghedens gyldne Tidsalder. I vort næsten tusindaarige østrigske Monarki syntes alt bygget paa det varige, og Staten selv syntes den sikreste garant for denne Bestandighed. (Zweig 1942, 6 og 11).

I disse erindringer, hvor vi møder Wien i tiden før nazismen, oprulles for læseren et billede af en svunden tid i et dybt civiliseret Centraleuropa, som forsvandt – tilsyneladende for altid – med fredsslutningerne efter 1. verdenskrig og de nationalistiske og nazistiske bevægelser og de kommunistiske diktaturer. Er det for meget, sådan som Ørstrøm Møller gør, at håbe på, at noget lignende vil kunne genopstå i en ny multinational form? Parallellen mellem opløsningen af det sovjetiske imperium i Østeuropa i 1989 og det østrig-ungarske i 1918 er slående og maner til en vis forsigtighed i begejstringen over afviklingen af enhver overnational myndighed.

Historikernes opgave i den nuværende situation er at afmontere myterne om den direkte kontinuitet til forskellige middelalderlige statsdannelser og de deraf følgende territoriale krav. Alle stater har på et eller andet tidspunkt hersket over deres naboer, så historien kan misbruges af en hvilken som helst chauvinistisk bevægelse til endnu engang at destabilisere den demokratiske udvikling. Og det bliver detn Det er hvad den polske demokratiske historiker Adam Michnik sidste år advarede imod i sin analyse af den demokratiske bevægelse i 1980'erne (Michnik 1990). Omvendt kan det heller ikke nytte at afvise enhver tale om nationalt tilhørsforhold, sådan som venstreorienterede demokrater så ofte har gjort. Det advarede den tyske historiker Thomas

Nipperdey med rette mod for Tysklands vedkommende ved det første Wartburg-møde efter genforeningen i sommeren 1990 (Nipperdey 1990). En betingelse for ikke at falde i nogle af disse to fælder er solid historisk viden. Også om det multinationale rige, der engang eksisterede i Centraleuropa.

Donau, Centraleuropa og Europa

Intet folk og ingen kultur kan – lige så lidt som noget individ – sige sig fri for historiske synder. Og måske vil en ubarmhjertig erkendelse af alle fejl og skyggesider, hos andre og hos en selv, være et mere frugtbart grundlag for en civiliseret og tolerant sameksistens end den optimistiske gensidige ros der udøses i enhver officiel politisk erklæring. (Magris 1986, 358).

Hinsides Habsburg

Den franske forfatter Marcel Proust kaldte sit berømte romanværk À la recherche du temps perdu. "Jagten på den forsvundne tid" kunne også stå som motto for denne jagt på det forsvundne habsburgske Centraleuropa, en rejse i tid og rum hvor vi skal besøge byer som Wien, Praha, Kraków, Trieste og Cluj, steder som indtil for nylig syntes at være gået tabt for evigt for den europæiske civilisation, men som nu takket være centraleuropæiske forfattere som Milan Kundera og Václav Havel og revolutionerne i 1989 er kommet tilbage til hjertet af Europa.

Wien, Praha, Budapest og Trieste var vigtige centre for den litterære modernisme. Psykoanalysen og den moderne arkitektur blev opfundet i de selvsamme miljøer, hvor modreformationen engang havde udfoldet sin største pragt i form af barokkens forsøg på at generobre befolkningens sjæle efter reformationens fundamentalistiske fanatisme. Men også stedet for slentrende skønånder, hyggeligt caféliv, wienervals, ølstuer og heuriger vin. Et modsætningernes rige ja, men ikke uforenelige og fanatiske modsætninger, sådan som det blev tilfældet efter 1920. Mange især i Vesteuropa og USA beklager i dag opløsningen af det store centraleuropæiske imperium. I de nye centraleuropæiske demokratier arbejdes der nu på at genskabe frivillige

føderationer mellem Tjekkoslovakiet, Ungarn, Østrig og Polen (Havel-planen) eller mellem Tjekkoslovakiet, Ungarn, Østrig, Slovenien og Italien (den "pentagonale" region). Da den ungarsk-franske historiker François Fejtö i oktober 1990 besøgte København for at præsentere sin bog om Frankrigs ansvar for opløsningen af Østrig-Ungarn i 1917-18, Requiem pour un empire défunt (1988) sagde han i et interview:

Krisen i 1989 fik mig til at stille spørgsmålet: Hvorfor brød egentlig den store multinationale stat Østrig-Ungarn sammen? Indtil dette tidspunkt var det gængse svar, som kunne læses i alverdens lærebøger, at årsagen først og fremmest var etniske konflikter inden for imperiets udstrakte område, der omfattede så mange forskellige folkeslag, fra tysktalende østrigere over ungarere, tjekker, slovaker, kroater, italienere og andre folkeslag. Tesen var, at disse mange folkeslag ganske enkelt ikke kunne holde sammen under den første verdenskrigs rystelser. .... Min tese er, at opløsningen af Østrig-Ungarn skyldtes en beslutning, der blev truffet i Paris. Jeg har også påvist, at selvom der selvfølgelig inden for Østrig-Ungarns grænser var separatistbevægelser, var de føderale bevægelser inden for de forskellige folkeslag stærke, fordi sammenblandingen af folkeslagene var sket gennem århundreder. Lad mig bare som et kuriosum nævne, at der i hovedstaden Wien boede omkring 400.000 tjekker. Derfor var nedbrydelsen af denne store stat, som selvfølgelig langt fra var noget demokrati, men dog hævede sig langt over omverdenen som en retsstat med tidens mest fremragende administrative apparat, en fejlslagen politik med sørgelige konsekvenser (Fejtö 1990, 14).

Man kan være enig eller uenig i denne beklagelse. Det store flertal i efterfølgerstaterne vil næppe være enige med Fejtö. Men alle er de enige om behovet for et nyt grundlag for landenes politiske kultur efter kommunismens sammenbrud. Mange, især i Tjekkoslovakiet, vil se tilbage til mellemkrigstidens demokrati som forbillede. Andre, især i Ungarn vil orientere sig mod sider af arven fra 1800-tallets revolutionære og demokratiske nationalisme. Østrigerne er godt tilfredse med deres lille stats succes efter 1955, mens det jugoslaviske føderationsprojekt er brudt helt sammen efter Titos død. Det er alle disse verdener, den forsvundne habsburgske såvel som de genopståede nationale demokratier, jeg vil forsøge at opspore på den følgende rejse rundt i det Centraleuropa, som mange troede var forsvundet for evigt med de kommunistiske diktaturer efter 2. verdenskrig, men som vi nu kan se genopstå for vore øjne. Et Centraleuropa på godt og ondt, med civiliseret caféstemning såvel som voldsomme nationale konflikter.

For blot få år siden ville det have været naturligt at lade fortællingen om Centraleuropa ende med etableringen af et antal nationalkommunistiske stater

med hver deres særpræg inden for et Østeuropa forskelligt fra 'Vesten', som f. eks. englænderen Robin Okey gjorde det i oversigtsværket Eastern Europe 1740-1980. (1982). Sådan forsøgte enkelte i det tidligere DDR og mange venstreorienterede i Vesten endnu at se det i efteråret 1989 og foråret 1990 med deres ønske om en fastholdelse af de sociale 'gevinster' fra de kommunistiske styrer. Men det er en umulig tanke nu, efter de demokratiske revolutioner, valgsejrene for forskellige liberale partier og valget af en økonomisk politik, som prøver at overhale thatcherismen højre om. Efter ændringerne i Østeuropa befinder vi os med ét i en situation, hvor kontinuiteten til en længst glemt mellemkrigstid tages op i et forsøg på at slette kommunismens totalitære eksperiment fra erindringen. Meget få samfundsvidenskabelige østeuropaeksperter havde forudset denne udvikling. En fyrreårig tidshorisont rækker langt ud over den normale sociologs eller politologs fantasi. Før 1989 kunne de forestille sig mindre ændringer, justeringer af det givne, ja. Men ikke en afgørende forkastelse af alt det, de kommunistiske regimer stod for, i samme øjeblik Sovjetunionen lettede sin militære besættelse. På den baggrund bør vi alvorligt overveje, om det er tilstrækkeligt at skrue tiden tilbage til 1945-47, sådan som de nytilkomne styrer i øst prøver på at få os til med udsagnene om kommunismen som en totalitær parantes i de de nationale staters historie. Man kunne fristes til at spørge, om alle ulykkerne virkelig kun skyldes Sovjetunionen og den kommunistiske ideologi (foruden det i øjeblikket lidt kætterske spørgsmål, om kommunismen virkelig kun har bragt ulykker med sig), eller om vi ikke snarere skal helt tilbage til fredsordningen efter 1. verdenskrig for at forstå årsagerne til mange af problemerne.

Det benægtes af næsten alle officielle parter i Østeuropa, hvad enten de er liberale, konservative eller forhenværende kommunister. Men de har også alle sammen de nyskabte nationalismer fra 1918 til fælles. Alle staterne i Centraleuropa og Balkan plus Finland etableredes i løbet af 1800-tallet som efterfølgerstater til de fire store imperier, Preussen, Østrig, Rusland og Osmannerriget, og nogle endda så sent som i 1918. Lige siden er deres historieskrivning gået ud på at bevise, at de har eksisteret som stater siden år 1000, da Polen, Bøhmen, Ungarn og Kroatien blev organiseret som kristne kongedømmer af paven for at begrænse den tyske kejsers ekspansion – den samme logik der lå bag etableringen af Danmark og senere Sverige og Norge uden for den tyske kejsers overhøjhed i Nordeuropa. Ja, de ortodokse stater Bulgarien, Serbien og Montenegro daterer deres oprindelse endnu længere tilbage som selvstændige aflæggere af det byzantinske kejserrige, mens Grækenland og Rumænien på hver sin utroværdige måde fremhæver en ubrudt arv fra henholdsvis det klassiske Grækenland og Trajans romerske soldater.

Men der er faktisk en anden måde at fortolke dette områdes historie på. Ældre østrigske historikere har søgt at forvalte arven fra det habsburgske monarki ved hjælp af de uhyre arkivmasser, der blev tilbage i den gamle fælles hovedstad Wien ved at understrege det, der trods alt bandt de forskellige folkeslag sammen, bøndernes loyalitet over for kejseren, den multunationale hær, det ukorrupte embedsmandskorps og de fælles økonomiske interesser i Donaubassinet. Det andet miljø, hvor denne revisionisme har kunnet trives, er paradoksalt nok på amerikanske universiteter. Paradoksalt fordi de nye stater, især Jugoslavien og Tjekkoslovakiet især skyldte USA's præsident Wilson deres eksistens, og fordi det unge USA altid har næret en instinktiv velvilje over for den nationale selvbestemmelse som princip. Når billedet ikke er så entydigt, skyldes det, at en række af de tabende liberale politikere hurtigt gik i eksil i USA og gav stødet til en tradition for at se de liberale og socialistiske forsøg på at omdanne Østrig-Ungarn til en ægte føderation i et positivt lys. Her udkom i 1929 en bog af den ungarske radikale politiker Oszkár Jászi (1875-1957), The Dissolution of the Habsburg Monarchy. Som ungarer tilhørte Jászi ganske vist en nation, der efter kompromisset i 1867, det såkaldte Ausgleich, var dominerende nation på linie med tyskerne. Han gik også ind for, at det var nødvendigt, at riget bukkede under, men så pga. sin ungarske baggund mere positivt på statsdannelsen end de forfordelte tjekker og rumænere og formulerede derfor en tiltrængt modvægt til efterfølgerstaternes og de allierede sejrherrers enøjede undergangsbeskrivelser.

Selv blandt de mindre privilegerede nationer fandtes der mange fortalere for en føderativ omorganisering af det habsburgske monarki. Disse bestræbelser er blevet kortlagt med stor sympati af den amerikanske historiker af østrigsk oprindelse Robert Kann i tobindsværket The Multinational Empire fra 1950. Den amerikanske interesse for områdets historie førte i midten af tresserne til udgivelsen af Austrian History Yearbook fra Rice University i Texas. Samme universitet opkøbte i halvfjerdserne kilometervis af arkivalier fra de nationalkommunistiske regimer, der var lykkelige over at kunne skille sig af med den ubekvemme arv fra den multinationale fortid for hård valuta.

'Realistiske' britiske historikere har aldrig brudt sig om denne såkaldt 'spekulative' – jeg ville nu snarere sige kontrafaktiske – indfaldsvinkel til perioden mellem 1848 og 1918. Anført af den radikale 'realist' A. J. P. Taylor har flertallet altid ment, at de fire store imperier var dømt til undergang, og at Østrig-Ungarn senest burde have været opløst med revolutionerne i 1848. Man kan synes, at dette er en lige så spekulativ tilgang som den anden, men synspunktet har domineret al engelsk beskæftigelse med Centraleuropa siden freden i Versailles, også den førnævnte Robin Okey. Man får et godt indtryk af Taylors opfattelse af Østrig-Ungarn i følgende velskrevne og ondskabsfulde

karakteristik af grev Taafe, der som premierminister i 1880' erne forsøgte at knuse de nationale bevægelser:

*Taafe was a true "Emperor's man": an aristocrat of Irish origin, now German in the sense that his estates were in Tyrol. With Irish ingenuity, he could adapt himself both to the German liberals and to Czech liberals, and got on with them as well as with the Emperor himself. He was tactful, considerate, not witjout intellectual interests. He had the defects of his class: he relied on time, rather than on energy, to provide solutions; he was sceptical of everything, including his own ability; and though he genuinely wished to conciliate the peoples og Austria, he did not for one moment believe that they were fit to share in the government of the Empire. Free from German dogmatism, he was ready to work for a system of national equality; on the other hand, having no estates in Bohemia, he escaped the barren conservatism of Bohemian "historic" rights and had no sympathy with federalism. (*Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809-1918,* 1948, 142-43).

Årsagen til engelske og stort set også franske historikere modvilje mod den store multinationale statsdannelse i Europas centrum skal findes i de selvsamme magters ansvar for fredsslutningen. I det Ødelæggelsen af Østrig-Ungarn har François Fejtö på basis af undersøgelser i det franske udenrigsministeriums arkiver påvist, hvorledes Frankrig bevidst undergravede Østrig-Ungarn for at skabe et antal små stater, som var totalt afhængige af Frankrigs velvilje for at overleve. Det var ikke ideelle hensyn til nationalitetsprincippet, men stormagtshensyn i konkurrencen med det svækkede Tyskland, der bestemte Frankrigs politik. Storbritanniens politik overfor Øst- og Centraleuropa var i et vist omfang bestemt af mere idelle motiver end den franske. Den blev i meget vid udstrækning bestemt af to personer, korrespondenten for *The Times* i Wien, Henry Wickham Steed og historikeren R. W. Seton-Watson (1879-1951). Man kan hævde, at det var disse to personer i samarbejde med filosoffen Tomás Garrigue Masaryk (1850-1937) skabte de to helt nye og 'kunstige' stater, Tjekkoslovakiet og Jugoslavien ved fredstraktaterne i Germain-en-Laye og Trianon 1919-20. De byggede videre på kroaten, biskob Strosmajer og slovakken, L'udovit Sturs (1815-1856) indsats i 1800-tallet for henholdsvis den "illyriske" eller jugoslaviske (dvs. sydslaviske) og den tjekkoslovakiske idé. Sjældent er en historikers videnskabelige indsats blevet omsat så direkte i afgørende politisk handling som i tilfældet Seton-Watson – selv om der er enkelte, der har sammenlignet Garton Ash's indsats i 1980'erne med Seton-Watsons i første halvdel af dette århundrede.

Parallelt med de allieredes bestræbelser på at opløse det østrig-ungarske monarki foregik tilsvarende bestræbelser på at fjerne de sidste rester af det osmanniske imperium. Denne proces varede blot meget længere. Helt fra slutningen af 1700-tallet blev dette rige af vestlige karikaturtegnere og propagandister fremstillet som Europas syge mand. Og sådan tænkte de fleste ansvarlige europæiske politikere om det, hvad enten de som russerne og østrig-ungarerne søgte at profitere af opløsningen, eller de som tyskerne og briterne søgte at bevare riget som et bolværk mod russisk ekspansion. Sandt er, at det tyrkiske styre optrådte med stor brutalitet overfor sine kristne undersåtter, når de gjorde oprør. Men det er der faktisk også mange andre stater i historien, som har gjort, uden at man derfor har dømt dem til en nødvendig undergang. Der er lige så god grund til at omvurdere efterfølgerstaternes automatiske nedvurdering af dette imperium, som der er til at gøre det for de andres vedkommende, men vi må afvente mere uforudindtaget detailforskning, især fra Balkanområdet, inden en egentlig omvurdering af rigets levedygtighed er mulig. Den traditionelle, nationale, anti-osmanniske beretning om de kristne folks kamp mod de islamiske undertrykkere tilslører, hvad der var på spil. Det osmanniske rige var fortabt med Tysklands nederlag i 1. verdenskrig, men ikke nødvendigvis før.

Kontinuiteten i Centraleuropas historie

Det kontrafaktiske perspektiv på Østeuropas og Balkans historie er selvfølgelig kun en tankekonstruktion. Man kan indvende, at den aktuelle opløsning af Sovjetunionen ikke ligefrem opmuntrer til at tro på multinationale stater som løsningen på nationale modsætninger. På den anden side er det svært udelukkende at anlægge et positivt og optimistisk syn på de sidste to hundrede års øst- og centraleuropæiske historie, også for historikere fra landene selv. Et af de mest tænksomme og udfordrende bidrag fra den kant er en lille, tankemættet bog fra 1986 af den ungarske økonomiske historiker Iván T. Berend, *The Crisis Zone of Europe,* med undertitlen "An Interpretation of East-Central European history in the twentieth century". Han indleder fatalistisk med en konstatering af, at Østeuropa lige siden Karl den Stores rige har været bagud i forhold til Vesteuropa. Denne tilbagestående blev yderligere accentueret i det 16. og 17. århundrede, hvor Østeuropa blev refeudaliseret i forbindelse med, at det gik over til at producere korn til det industrialiserende Vesteuropa. Ja, han fremhæver ligefrem, at de to rumænske fyrstedømmer Moldavien og Valakiet (Moldova og Valahía på rumænsk) først blev feudale på dette tidspunkt. I Berends definition af det østlige Centraleuropa indgår de preussiske dele af Tyskland foruden Østrig og de lande, vi indtil for kort tid siden kendte som Østeuropa. Han beskriver tre

forskellige udviklinger i dette område som svar på den dobbelte industrielle og demokratiske revolution i Vesteuropa. Nogle områder, især i det senere Tyskland, Østrig (med Slovenien) og Bøhmen-Mæhren (Cechy og Morava på tjekkisk), kom med i denne udvikling uden dog at udvikle samme klassestruktur som de vesteuropæiske samfund. Andre som Rusland, Polen, Ungarn og Kroatien var kun delvis succesrige – eller skal man sige halvvejs fiaskoer? spørger Berend retorisk. Balkanlandene, Grækenland, Rumænien, Serbien, Albanien og Bulgarien karakteriserer den ungarske historiker som totale fiaskoer. Berend siger i denne sammenhæng ikke noget om resten af det osmanniske rige, men et andet sted fremhæver han den ægte demokratiske karakter af Kemal Atatürks revolution, som byggede på de selvstændige bønder i Anatolien (Berend 1986, 28).

Forklaringen på de forskellige svar på udfordringen fra den vestlige dobbelte revolution finder Berend rimeligt nok i samfundenes forskellige karakter. Til det brug udvikler han en ny version af den klassiske marxistiske skelnen mellem såkaldt "historieløse" og "historiske" nationer, en skelnen Engels først formulerede i 1848-49, og som austro-marxisten Otto Bauer raffinerede yderligere i det førnævnte hovedværk *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie,* Wien 1907. I Berends lidt mindre diskriminerende terminologi kaldes samfund med et ubrudt, indfødt aristokrati for "komplette" samfund. Det er Preussen, Bøhmen og Mæhren, Ungarn og Rusland inklusive Hviderusland og Ukraine (Berend 1986,15). Dog minder han om, at aristokratiet i alle disse lande omfattede langt flere personer end i Vesteuropa. Hvor aristokratiet i det før-revolutionære Frankrig omfattede 1 % af samfundet, var tallet i Polen 10 % og i Ungarn 5 %. Denne talmæssige styrke forklarer en række af vanskelighederne for demokratiet i Ungarn i mellemkrigstiden. Først det kommunistiske styre brækkede ryggen på godsejerklassen, og måske dukker det gamle aristokrati nu igen op som en politisk elite.

Balkanlandenes sociale struktur kalder Berend for "ukomplet". Dermed mener han, at det tyrkiske styre, som nogle steder havde varet op imod fem hundrede år, havde efterladt samfund uden herskende indfødt adel og uden middelklasse. Grækenland, Serbien, Bulgarien og Rumænien havde i århundreder været karakteriseret af en stor fattig bondeklasse overfor en tyrkisk elite. Efterhånden som tyrkerne blev fordrevet, opstod lokale, militær-bureaukratiske overklasser, som ikke havde dybe historiske rødder, "erstatningsklasser" kalder han dem med et udtryk hentet fra tysk forskning om junkerne i Preussen. Med denne generalisering maler Berend med den meget brede pensel. Økonomisk set er det berettiget at slå disse meget forskellige samfund sammen uder ét, idet bønderne overalt praktiserede en ikke-markedsorienteret

selvforsyningsøkonomi med det resultat, at der ikke var baggrund for en industrialisering. Alle landene blev derfor afhængige af monokulturer, som kunne eksporteres. For Grækenlands vedkommende udgjorde tobak i en lang periode 56 % af landets samlede eksport, mens Serbien var totalt afhængig af kvægeksport, Bulgarien ligeledes af tobak og Rumænien af korn. Men så holder lighederne også op. De rumænske fyrstedømmer havde reelt været selvstændige riger, siden de kom under under osmannisk overhøjhed i 1396. Skatteinddrivelsen var ganske vist lagt i hænderne på de såkaldte fanarioter, græske købmænd fra Istanbul. Men de store korndyrkende godser ejedes af lokale adelige, der herskede over en af de mest undertrykte klasser af jordløse landarbejdere i hele verden. Alligevel kan det ikke benægtes, at denne adel havde historisk 'ret', således at forstå, at den havde været der længe og repræsenterede en ubrudt kontinuitet. Den strammede blot grebet om sine livegne på et tidspunkt, da store dele af Vesteuropa brød med det feudale samfundssystem. Paradoksalt nok var denne feudale klasse engageret i en oplysningsbevægelse i det tidlige 19. årh. Adelen kom blot aldrig på den tanke, at oplysningen også kunne gælde for de undergivne bønder; en holdning, der stadig på skæbnesvanger vis præget forholdet mellem folk og magthavere i Rumænien.

Transsylvaniens ømtålelige stilling mellem magyarer og rumænere omtales ikke af den ungarske historiker – af diplomatiske grunde? Historisk set var den magyariske bondefolkning på højsletten bærer af den traditionelle ungarske folkekultur, der blev fremdraget af ungarske etnologer i anden halvdel af 1800-tallet. Rumænerne udgjorde uafviseligt et flertal i områderne uden for byerne allerede i 1918, da området sammen med Bessarabien tilfaldt Rumænien. Herved voksede landets areal fra 138. 000 km2 til 304.000 km2. At rumænerne er i stort flertal i dag, er ikke mærkeligt efter godt 60 års hårdhændet rumæniserings-politik, men den rumænske bondebefolkning blev helt givet også undertrykt socialt, politisk og nationalt i tiden mellem 1867 og 1918. Disse komplicerede nationale og etniske forhold har stadig betydning f.eks. for forholdet mellem bønder og planlæggere i Rumænien. Det har bl.a. vist sig i ødelæggelsen af de traditionelle landsbysamfund under Ceaucescu. Ungarerne hævdede dengang og hævder stadig, at denne politik var et forsøg på at udrydde den traditionelle magyariske kultur, men undersøgelser af den amerikanske antropolog Steven Sampson, der arbejder i Danmark, viser, at den var ligeligt rettet mod alle bønder uanset etnisk tilhør. Det kommunistiske styres plan om at samle hele landbefolkningen i store boligblokke i mellemstore byer var inspireret af Stalins kollektiviseringspolitik fra 30'rne. Bønderne skulle omskoles til kommunistiske industriarbejdere, som tilfældigvis arbejdede med jorden. Politikken har vist sig eminent uegnet til produktion af fødevarer, men det kan vel ikke helt afvises, at den

bagvedliggende hensigt var en industrialiseret parallel til moderniseringen af de vestlige landbefolkninger, blot hurtigere og mere brutal, fordi de benyttede sig af politiske i stedet for økonomiske tvangsmidler.

Balkanlandene fik deres selvstændighed i 1800-tallet som følge af Ruslands pres på Osmannerriget. Denne gæld har de reageret yderst forskelligt på. De rumænske fyrstedømmer blev selvstændige i 1861, men så i den russiske hjælp nok så meget en trussel som en velsignelse. Den rumænske ambivalens overfor russerne skyldtes en blanding af geopolitisk angst pga. det umiddelbare naboskab og en heftig dyrkelse af deres latinske egenart overfor de omgivende slaviske naboer, det "slaviske folkehav" som det ofte hedder i rumænsk propaganda og historieskrivning. Myten om en ubrudt kontinuitet til den romerske befolkning er et af de heftigst debatterede spørgsmål i rumænsk historie. Sproget er uomtvisteligt latinsk, omend der er flere slaviske låneord i det end praktisk er for en rejsende, der som jeg har forsøgt at klare sig med sin italienske ballast. Men at der skulle være tale om særligt dybe kulturelle og mentalitetsmæssige forskelle mellem 'latinske' rumænere og de omgivende 'slaver' (og magyarer), som hævdet af den officielle rumænske historieskrivning under Ceaucescu, er helt usandsynligt.

Bulgarerne derimod har traditionelt været positive overfor et hvilket som helst styre i Rusland og Sovjetunionen, lige siden landet blev (gen)oprettet som kongerige i 1878. Modsat nabolandene har Bulgarien hele tiden været præget af en egalitært indstillet bondeklasse, der i årene umiddelbart efter 1. verdenskrig bragte et populistisk bondeparti under Alexandúr Stamboliiski til magten. I 1922 blev Stamboliiski myrdet på bestialsk vis under et højreekstremistisk, nationalistisk militærkup, der benyttede sig af en terrororganisation ved navn IMRO. De nationalistiske følelser var blevet blæst op af den lille herskende elite under kampene med grækere og tyrkere om Thrakien og Makedonien. Især dette sidste land, der er delt mellem Jugoslavien, Grækenland og Bulgarien, har bragt sindene i kog på Balkan. Diskussionen om, hvorvidt Makedonien er græsk, bulgarsk, serbisk eller makedonsk kan stadig mobilisere historikerne til store armsving. Et af de prægnante af slagsen er en 900 sider lang 'dokumentation' af Makedoniens bulgarske karakter, udgivet af to bulgarske historikere, som jeg højtideligt fik overrakt i 1982 efter studier ved universitetet i Veliko Tarnavo. De indleder med følgende karakteristik af det område og den periode kildeudgaven dækker:

The volume covers the period from the arrival of the Slavs and Proto-Bulgars in the Balkan Peninsula, leading to the formation of the Slav-Bulgarian state in 681, and of the Bulgarian nationality (Slav in essence and Bulgarian in

name) towrads the end of the 9th century, up to 1940. (Bozhinov and Panayotov 1978, 5).

Med hensyn til Makedonien fortsætter de således:

The documents in this volume demonstrate not only the inseparable ties of the population in Macedonia with the population in the rest of Bulgaria's territory, but also its direct participation in the all-Bulgarian historical process and the entire political and cultural history of the Bulgarian people. (Bozhinov and Panayotov 1978, 5-6).

Den bulgarske drøm om et Storbulgarien, der kan tage arven op fra de to første bulgarske riger i 681-1018 og 1185-1393 fremgår alene af hovedstaden Sofias upraktiske placering helt mod vest i landet kun 30 km fra grænsen til Jugoslavien. Derfra vil bulgarerne nemt kunne herske over det meste af Balkan, hvis muligheden byder sig, som den gjorde under 2. verdenskrig, hvor de var i alliance med Tyskland. Kun fordi Bulgarien har været på den tabende side i begge verdenskrige, virker placeringen af Sofia underlig. Det første offer for den ekstreme nationalisme blev altså det bulgarske demokrati. Alligevel overlevede så meget af en egalitær tradition, at kommunismen ifølge Robin Okeys skeptiske og nøgterne vurdering faktisk fungerede som udviklingsstrategi til langt op i 1970'erne i dette lille Balkanland, hvor folk ryster på hovedet, når de siger ja, og nikker, når de mener nej.

Ifølge Berend udfyldte de 'fremmede' folk, jøder, grækere og tyskere det tomrum, som fraværet af indfødte middelklasser efterlod. I Rumænien, Polen og Ungarn var mellem en trediedel og halvdelen af de involverede i handel, bankvæsen og industri jøder. I takt med udviklingen af national bevidsthed førte det til antisemitisme, som igen skabte zionismen med kravet om et jødisk hjemland. Zionismen var den jødiske pendant til de andre nationale vækkelser i Øst- og Centraleuropa. Det var dog aldrig andet end et forsvindende mindretal, som tilsluttede sig denne bevægelse. Det helt overvejende flertal af jøderne i Centraleuropa antog uforbeholdent de nationale identiteter i de forskellige nye efterfølgerstater og opgav den særprægede jiddisch-sprogede jødiske kultur i ghettoerne. De store tyske mindretal i Øst- og Sydøsteuropa har en helt anden historie, selv om de to typer af mindretal ofte sammenlignes. Nogle af dem går tilbage til indvandringer i 1200-tallet, mens andre blev bragt ind som kolonister i 1700-tallet til opdyrkning af områder, der var blevet lagt øde under tyrkernes herredømme. Efter at det i mange år blev opfattet som den rene revanchisme at indrømme eksistensen af sådanne mindretal, er man nu igen begyndt at beskæftige sig med dem. Ironisk nok sker det samtidig med, at 'problemet' er ved at løse sig selv, fordi de sidste rester af tysk-talende, især

fra Rumænien, nu emigrerer i stort tal til Tyskland for at undslippe fattigdommen.

Det vigtigste vidnesbyrd om mindretallenes utilpassethed var den kunstneriske modernisme, som havde sin primære blomstring i det habsburgske monarkis hovedbyer Wien, Budapest, Trieste, Praha og Krákow. Berend er ikke den første til at gøre opmærksom på dette forhold. Men for det første er det interessant, at han som økonomisk historiker gør så meget ud af det, og for det andet tolker han den kunstneriske udvikling mere konsekvent som symptom på sociale og politiske processer, end jeg før har set det gjort. Han trækker en klar og overbevisende linie fra modernismen som udtryk for en modstand mod det moderne livs materialisme til den tradition for antivestlig, populistisk tænkning, som ifølge mange tyske historikere har været et særkende for den tyske historie, der deutsche Sonderweg, som man plejer at kalde den. Begge holdninger havde, alle indbyrdes forskelle ufortalt, en fundamental modvilje mod den industrialiserede og demokratiske verden til fælles. Berend inkluderer uden tøven det meste af Tyskland i det ikke-vestlige kriseområde, hvis fællestræk han undersøger.

Nazismen bliver derved til et 'normalt' fænomen, som analyseres på linie med de andre autoritære, romantiske reaktioner på den moderne udvikling. Han inkluderer også Sydeuropa, Italien og Spanien i denne periferi, så det er ikke meget, der bliver tilbage som repræsentanter for det 'rigtige', dvs. det vestlige Europa. Han udnævner den italienske nationalist og senere fascist Enrico Corradini (1865-1931) til eksponent for den nationale socialisme, der efter de kortvarige liberale styrer og enkelte venstreradikale revolutionsforsøg umiddelbart efter 1. verdenskrig i løbet af tyverne sejrede i det meste af det behandlede område (Berend 1986, 26-28). Den nationale socialisme kom kun undtagelsevis til magten alene – her er Tyskland den store undtagelse, som ifølge Berend bekræfter en øst- og centraleuropæisk regel. Normalt skete magtovertagelsen i en eller anden form for alliance med konservative og højreradikale kræfter. Det giver derfor god mening at sammenligne den 'usamtidige' italienske historie med udviklingen i Østeuropa. Den italienske fascisme herskede kun i alliance med andre kræfter og indgik kun som én blandt fire eller fem komponenter i Mussolinis magtblok, som af samme grund snarere bør kaldes mussolinisme end fascismen. Et andet udtryk for parallellen ligger på det udenrigspolitiske plan. Den polske historiker Jerzy Borejsza har undersøgt det fascistiske Italiens udenrigspolitiske aktiviteter i Østeuropa i en stor sammenlignende undersøgelse, *Il fascismo e l'Europa orientale* fra 1981. Af den fremgår, at Italien satsede på antidemokratiske, autoritære kræfter, men ikke på fascistiske end sige nazistiske bevægelser.

Trist nok standser Berends tankevækkende lille bog med 2. verdenskrig, som han i øvrigt opfatter som sidste runde af 1. verdenskrig. Bogen afrundes med en endnu mere omfattende diskussion af den konservative kunst, der dukkede op igen under nazismens og fascismen som en reaktion på modernismens tilsyneladende opløsning af alle former. Godt indpakket ligger her nogle ansatser til en tese om en kontinuitet mellem den fascistiske nationale reaktion på den vestlige modernitet og den efterfølgende stalinisme, som også har været fremme i den italienske forskning om den fejrede neorealismes rødder i den idealistisk indstillede del af det fascistiske parti i trediverne. Berend opfatter helt givet stalinismen og fascismen som beslægtede fænomener, det fremgår alene af hans diskussion af de 'østlige' rødder til marxismen-leninismen, der er helt forskellig fra den 'vestlige' marxisme.

Østeuropas periode under nationalkommunistiske regimer opfattes i Berends perspektiv som et 'østligt' diktatur over den vestlige udvikling, som flertallet af befolkningerne hele tiden har ønsket. En lidt anden vurdering af stalinismen baggrund fremsættes i en interessant analyse af den svenske arkitekturhistoriker Anders Åmann i en bog om arkitekturen i Østeuropa under Stalin (Åmann 1987). Modsat den sædvanlige automatiske afvisning af alt byggeri fra tiden mellem 1947 og 1952 som kransekage storhedsvanvid har Åman underkastet såvel planerne som de få realiserede bygninger en omhyggelig analyse. Det viser sig overraskende nok, at de stalinistiske styrer, som alle normalt har opfattet som ensrettende, i realiteten bestræbte sig på at tillempe lokale eller nationale traditioner til det fælles krav om en 'socialistisk' arkitektur. Først efter 1956 slog det ensrettende modernistiske betonbyggeri igennem og producerede de dødsenstriste forstæder, som præger alle de østeuropæiske byer, så snart man kommer uden for de restaurerede, historiske bykerner. Men under stalinismen forsøgte man faktisk at skabe nationalt forskellige arkitektoniske formsprog under inddragelse af citater fra folkekulturerne. Derfor var etnologer populære efter kommunismens sejr, da det var dem som var leveringsdygtige i folkekulturelle udtryk. Et andet eksempel på brugen af nationalt forskellige udtryk var dyrkelsen af folkedans. Officiel danseoptræden degenererede ganske vist hurtigt til kedsommelig professionel overfladiskhed og dressur af unge drenge og piger, hvad enhver der været udsat for officiøse modtagelser i de gamle østlande vil kunne bevidne. Men hensigten var i begyndelsen god nok og skal erindres som en modrettet tendens i den totalitære ensretning i Østeuropa. Den utilsigtede følge er i dag til gengæld, at næsten alle folkekulturelle udtryk er totalt diskrediterede i befolkningernes øjne.

Så mangetydigt er forholdet mellem nationale, multinationale og internationale bestræbelser i det, der engang var Donaumonarkiet.

Donau – en flod og en rejse i litteraturen
Det var med stor spænding, at jeg begyndte at læse den italienske litteraturhistoriker Claudio Magris' bog om Donau. Den blev vidt berømmet i 1986, da den italienske original udkom, og siden er den blevet oversat til alverdens sprog. Også til dansk i en fremragende og yderst omhyggelig oversættelse. Men siden er der unægtelig sket et og andet i Østeuropa, som har gjort den helt overvejende del af den videnskabelige litteratur om emnet ulæselig. Det viser sig imidlertid at være den samfundsvidenskabelige litteratur, der er blevet overhalet på det ynkeligste. Derimod er bøger som Magris', der boltrer sig i litteraturen af i går – han er ekspert i den tysksprogede litteratur i Østrig-Ungarn fra sidste og begyndelsen af dette århundrede – og endda griber tilbage til de latinske klassikere, lige netop det man har brug for at læse, hvis man vil forstå blot noget af det, der skete sidste efterår, og især hvis man vil være forberedt på fremtiden. Det eneste nogenlunde sikre vi i dag kan sige om Europa er, at vi er tilbage, ikke ved Stunde Null i 1945, men i 1918 ved afslutningen af første verdenskrig, eller måske endnu snarere i 1917, da revolutionen i Rusland splittede de europæiske folk og efterhånden også stater på kryds og tværs.

1917-18 var imidlertid også tidspunktet for opløsningen af det habsburgske dobbeltmonarki, den statsdannelse der for mange af de nationale efterfølgerstater stod som indbegrebet af alt dårligt, bureaukratisk schlamperei og manglende politiske løsninger. Men samtidig er det nogle år, som nu er kommet til at stå i den grad i forklarelsens skær, at ungarere, tjekker, slovener og østrigere fabler om at danne en Donau-føderation. Ikke det kejserlige autokrati, men en demokratisk union, der respekterer de nationale og etniske kulturelle forskelle og lader økonomien blomstre. Kort sagt nøjagtigt den vision, som fremskridtsvenlige socialister og liberale i habsburgerrigets sidste leveår efterstræbte, men som omkom i første verdenskrigs nationalistiske ragnarok og den bolsjevikiske drøm om, at verdensrevolutionen snart ville gøre alle stater overflødige, hvorfor den suspenderede demokratiske institutioner. Med de resultater, som vi kan se i dag.

Alt det forudgriber Magris, netop fordi han uden moderne nationalistiske fordomme har ladet sig opsuge af Donaus strømmende vand og Centraleuropas omskiftelige historie uden på den anden side at falde i den nærliggende fælde kun at kunne se kvaliteter i den gamle over- og multinationale kultur. Han karakteriserer habsburgernes herredømme således:

Ikke – som Ludvig XIV's, Frederik den Stores eller Napoleons midtpunktsøgende despotisme – at udjævne, men snarere at administrere den modstand, der er den middelalderlige universalismes og partikularismes reaktion på den moderne stat. Habsburgernes regeringsform kvæler ikke de afvigende meninger og besejrer ikke modsætningerne, men tildækker dem og sammenføjer dem i en skrøbelig balance, idet de lader forskellene overleve i deres væsentlige træk, for eventuelt at spille dem ud mod hinanden. (Magris 1986, 292).

At Magris ikke lader sig totalt opsluge af begejstring for dette civiliserede rige af igår, som så mange andre har gjort det, er så meget desto mere beundringsværdigt, som hans indgangsvinkel er den tysksprogede litteratur; og tysk-nationale forfattere i 1800-tallet accepterede ikke dette rige. Magris skrev i 1963 en glimrende bog om myten om habsburgerriget i den tyske litteratur (1963). Dette udgangspunkt skulle man tro på forhånd ville give ham slagside til den tyske kulturnation, der var så dominerende i hele Øst- og Centraleuropa, indtil Hitler rev den med sig i faldet. Men det synes ikke at være tilfældet, selv om han kun læser den slaviske og den ungarske litteratur i oversættelse. Til gengæld kan han latin og fransk plus naturligvis italiensk. I det hele taget er han en klassisk lærd af den type, som efterhånden kun uddannes i Italien. Med denne ballast er det lykkedes Magris ubesværet at levere den mest omfattende og appetitskærpende indføring i den tyske, slaviske, magyariske og rumænske tankeverden, der længe er set. Uden kejserrøgelse og nostalgisk længsel tilbage til den tid, da embedsmændene ikke tog mod bestikkelse, og posten – for slet ikke at sige togene – kom frem til tiden. Claudio Magris er født og opvokset i Trieste, der indtil 1918 var hovedhavn og udfaldsport for hele det habsburgske Centraleuropa. Dens internationalistiske kulturmøde virkede fremmende for modernistiske forfattere som Italo Svevo – en anden af Magris' specialiteter – og her fandt James Joyce endnu så sent som i 1920'erne, efter at byen var blevet en isoleret italiensk provins omgivet af jugoslaviske aspirationer om indlemmelse, inspiration til at skrive sit modernistiske hovedværk, Ulysses. Og her fik Magris som skoledreng sin introduktion til den centraleuropæiske civilisation af en uforglemmelig lærer, der var en bedre videnskabsmand end pædagog.

Bogen virker noget tung i begyndelsen, mens han løber sig og sit lidt ubestemmelige italienske rejseselskab af venner og veninder i gang i jagten på Donaus kilder. Belæsset med ulæselige bøger fra de sidste tre- fire hundrede år diskuteres gravalvorligt i bedste, pedantiske oplysningstidsstil for og mod de mangfoldige teorier om, hvor Donau egentlig har sit udspring. Men stilen er netop på den mest underfundige måde budskabet. Ved tilsyneladende naivt at gå ind og ræsonnere med sine sprænglærde forgængere gør

litteraturhistorikeren sig selv og os samtidige med denne enorme masse af bøger, en strøm der flyder lige så umådeligt og uopholdeligt som selve floden. Der kommer drive over skildringen, da vi når forbi Wien. Bratislava, Burgenland og Budapest skildres med glød og verve. Og spændende som en roman bliver det i Banatet – det nuværende Vojvodina i Jugoslavien, det sydlige Ungarn og det vestlige Rumænien omkring hovedbyen Timisoara. Denne del af turen foretager Magris sammen med sin firsårige bedstemor Anka, som er født og opvokset dér i årene før opløsningen af dobbeltmonarkiet. Gennem hende får han den bedst tænkelige indgang til dette sprogligt og kulturelt totalt blandede område – på godt og ondt. Hun lever i dag i bedste velgående i Trieste, men taler alle sprogene, og har tilsyneladende i løbet af sit liv været omsværmet af stort alle interessante mænd i Banatet og omegn – og været lykkeligt gift med fire af dem. Sin ungdoms fordomme gengiver hun ubekymret og uden ubillige krav om konsistens og konsekvens:

Bedstemor Anka – der kalder de serbere, der i århundreder har levet under tyrkisk åg på Donaus højre bred, for "gedzaer" og "serbianere" – hævder for øvrigt, at hun aldrig ville have giftet sig med en serber, ikke engang en fra den venstre bred. "Men du selv, hvad er du så?" spørger jeg. "Serber," svarer hun stolt, "vores familie nedstammer fra en af de ældste serbiske slægter. (Magris 1986, 360) ... Alligevel, konkluder Magris, er der måske en snert af sandhed i alle hendes absurde fordomme, for intet folk og ingen kultur kan – lige så lidt som noget individ – sige sig fri for historiske synder. Og måske vil en ubarmhjertig erkendelse af alle fejl og skyggesider, hos andre og hos en selv, være et mere frugtbart grundlag for en civiliseret og tolerant sameksistens end den optimistiske gensidige ros der udøses i enhver officiel politisk erklæring. For bedstemor Anka er disse konflikter og modsætninger fuldstændig upersonlige; enhver fordom giver andre ret til at have fordomme, ja gør dem ligefrem nødvendige. (Magris 1986, 358).

En stærk indrømmelse efter lige at have refereret bedstemor Ankas automatiske antisemitisme. Og den fremsættes af en forfatter, der i 1971 skrev et af de centrale værker om den nu udryddede jødiske kultur i Centraleuropa. Men som Magris siger umiddelbart før:

Der ligger et koncentrat af fordomme og historisk nag gemt i bedstemor Anka, hvori antisemitisme naturligvis også indgår som en af ringene i træets stamme. Men denne antisemitisme forsvinder som dug for solen når hun taler om advokat Loewinger, der i hendes fortælling bliver til legemliggørelsen af den urgamle jødiske visdom og værdighed. (Magris 1986, 358).

Sådan filosoferes der ubesværet hele tiden, mens vi føres rundt i landet og litteraturen. Det er næppe en bog, som egner sig til at tage med på selve rejsen, men den er fremragende at læse før eller efter – eller i stedet for at rejse. Ganske vist slår Magris på vej ind i Ungarn lidt opgivende fast, at det er rollen som rejsefører, der passer sig bedst for vor tids intellektuelle, der har deres faste plads i verdens hierarki og udmærket ved, at de som bifigurer kun har til opgave at sammenfatte og rekapitulere det eksisterende. Intellektuelle er ikke længere skabende kunstnere eller smagsdommere. Men det er koketteri, og "Donau" har meget lidt at gøre med traditionel rejselitteratur.

De første par hundrede sider viser rundt i den store tyske litteratur og filosofi med særlig vægt på den sydtyske og østrigske. Især er overvejelserne over Wien som den levendegjorte postmodernitet, hvor underholdningskulturen har besejret revolutionstanken, interessante. Det samme er fremstillingen af den betydning, som Nietzsche har haft for hele kulturlivet i Centraleuropa – et tredje af Magris' specialer. Og genial er konstanteringen af, at Wien i stedet for at være iscenesættelse – noget der gælder for alle moderne byer – er iscenesat iscenesættelse. Personligt har jeg dog fæstnet mig mest ved den sidste halvdel af rejsen gennem de endnu mere fremmede lande, Ungarn, Jugoslavien, Rumænien og Bulgarien – oven i købet med en lille litterær afstikker til Czernowicz i Bukovina – der i dag ligger i Ukraine i Sovjetunionen – det Czernowicz, som producerede en selvstændig modernisme i 1920'erne, nu bevaret i Gregor von Rizzoris delvis selvbiografiske værker. Ind imellem de nøjagtige karakteristikker af byer og lande får vi en passant diskussioner med Elias Canetti og andre koryfæer fra verdenslitteraturen.

Af særlig betydning for det politiske verdensbillede er, at vi får historisk dybde i vores forståelse af det Timisoara, der brændte sig ind på nethinden i juledagene 1989. Temesvar, som byen hedder på ungarsk, var hovedstad i Banatet og centrum for den schwabiske indvandring, der koloniserede de øde sumpe efter generobringen fra tyrkerne i 1716. 300.000 tysktalende boede her indtil for ganske nylig. Og hvem ville gætte på, at verdens første elektriske sporvogn blev sat i drift her, eller at Tarzan, i skikkelse af Johnny Weismüller, kom til verden i denne by. Magris består med glans den politiske lakmusprøve ved korrekt at karakterisere Ceausescus styre, som det undertrykkende diktatur i traditionel rumænsk conducator-stil, det var. Og supplerer oven i købet med nogle nyttige oplysninger om det, styret trods alt også udrettede. Selv om han ikke fortæller om den bulgarske partileder Todor Zhivkov's talrige sommerpaladser spredt ud over landet, kan man også godt fæstne lid til den korte men kompetente redegørelse for den tradition for egalitært bondedemokrati og dyrkelse af den nationale genfødsel frem for opbygningen

af socialisme, der stadig dominerer Bulgariens politiske kultur. Og måske kan man også godt tro på den generalisering, som den bulgarerske forfatter Ivan Vazov og den livsduelige, men naivt autoritetstro og fædrelandskærlige tolk Kitanka, foranlediger Magris til:

Ivan Vazov, der hyldede bulgarernes oprør mod tyrkerne, har i sit roman-epos om fædrelandet skrevet at undertrykkelse har den privilegerede egenskab at den gør folk muntre. Når den politiske arena er lukket, søger samfundet trøst i livets umiddelbare goder, i vinen der drikkes i træets skygge, i kærligheden og i forplantningen. "De trælbundne folk har deres egen filosofi, der forsoner dem med livet," siger den store Vazov – ord der sandsynligvis ville bringe magthaverne i et land, der ærer ham som en skytsengel, i nogen forlegenhed. Men i dag består Bulgariens charme også af denne stemning af forsoning med livet – en forsoning der skyldes et nyt åg? (Magris 1986, 416-17).

I dag ved vi, at også i Bulgarien lurede oprøret. Men det inde i partiet, blandt eliten. I det omfang det menige folk deltog i omvæltningen, var det med primitive antityrkiske fordomme, som Magris skildrer med elegant ironi i referatet af en tolket samtale med den episke bondeforfatter Jordan Radickov:

Han beskriver sigøjnere og tyrker i sin barndom, og Kitanka, der fungerer som tolk, tilføjer at der her er tale om en poetisk frihed, for der findes ingen tyrker i Bulgarien, kun bulgarere. (Magris 1986, 424-25).

Den eneste indvending, man – dvs. jeg – kan komme med mod fremstillingen af dette enorme og komplicerede forløb i rum og tid er, at historien ikke indbefatter Tyrkiet. Man kan rimeligt nok indvende, at Donau ikke løber igennem det moderne Tyrki. Alligevel hænger Donau og Osmannerriget historisk set ubrydeligt sammen. Vi får en del interessante brikker til en forståelse af Osmannerrigets afgørende betydning for Balkan og Centraleuropa i forbindelse med besøget i Wien. Magris havde nemlig det held at besøge Wien i 1983, tre hundrede år efter tyrkernes sidste stormløb, der først på et hængende hår blev slået tilbage af en koalition af europæiske fyrster. Under skildringen af en udstilling i den anledning kommer han ind på karakteren af dette rige, der for os kristne europæere på mange måder stadig står som indbegrebet af selve antikrist, anticivilisationen og dermed selve det "fremmede". Baggrunden for alle de europæiske fordomme om tyrkerne, der har gjort det så vanskeligt rigtigt at acceptere dem som medborgerer. Tyrkerne derimod opfattede og opfatter sig som de egentlige arvtagere efter den antikke romerske civilisation. Det fremgår alene af det faktum, at seldjukkerne, der kom til det byzantinske Anatolien fra Centralasien i det 10. århundrede kaldte deres rige for Rom!, mamâlik-i-Rûm. Magris udtrykker det således:

Mødet mellem Europa og det osmanniske rige er et slående eksempel på to verdener, der efter i århundreder at have angrebet og lemlæstet hinanden, ender med at gennemtrænge hinanden og berige hinanden gensidigt. Det er ikke tilfældigt, at den største vestlige forfatter, der har skildret mødet mellem de to verdener, Ivo Andric, er så fascineret af billedet af broen. Den dukker til stadighed op i hans romaner og noveller, som symbolet på en stejl ufremkommelig vej, udspændt hen over farlige floder og dybe kløfter, som bindeled mellem forskellige trosretninger og folkeslag. Den er stedet for væbnede sammenstød, men samler lidt efter fjenderne i en mangesidet, men alligevel forenet verden, som på et episk freskomaleri – på samme måde som de tyrkiske soldater og hejdukkerne fører evig krig i Balkans bjergslugter, og ender med at ligne hinanden. ....For tyrkerne var Wien "det gyldne æbles by", kejserdømmets mytiske midtpunkt, der skulle erobres for enhver pris. Det virkede som om nomaderne fra de asiatiske stepper, de "vilde æsler" der anså enhver form for bydannelse for fordærvelig, med Wien ønskede at tilkæmpe sig selve indbegrebet af byen, af deres egen modsætning. Sultanerne, der stod foran Wiens mure, så måske allerede byen som hovedstad i det universelle "romersk-muslimske" kejserrige, som de – ifølge den store rumænske historiker Jorga – havde til hensigt at grundlægge. (Magris 1986, 214-15).

Sådan fremstiller Magris ganske rigtigt de fundamentale træk i osmannerriget, som vores kristne europæiske blindhed normalt udelukker. Men han nævner ikke, at Konstantinopel i tyrkernes øjne netop udfyldte denne rolle som centrum for den politiske og religiøse civilisation. For dem forblev byen "Det andet Rom". Derfor satsede tyrkerne så hårdt på at erobre Konstantinopel i 1453, og derfor følte de det som en stor uretfærdighed, at det i 1600-tallet lykkedes de uciviliserede russerne i Moskva, at overtage værdigheden som "Det tredje Rom". Sultanen havde umiddelbart efter stormen på Konstantinopel skrevet til Paven i Rom for at blive anerkendt som legitim hersker over hele kristenheden og blev dybt rystet, da Paven tog det som en udfordring og erklærede korstog mod tyrkerne. Får vi ikke en skildring Konstantinopel, så får vi til gengæld så meget andet på de næste fem hundrede sider, at min kritik virker urimelig. Hvem kan ønske sig mere efter på ti linier således at have fået afklaret det makedonske spørgsmål – der i indviklethed kun overgås af Slesvig-Holstens tilhørsforhold i sidste århundrede:

I lang tid fremsatte Bulgarien både politiske og etniske krav på Makedonien, hvilket bevidnes af blodige afsnit i historien og ildfulde sider i litteraturen. Det makedonske spørgsmål kan sammenfattes i den lille historie om hr. Omeric, som jeg har fået fortalt af Wandruszka. Omeric, som han kaldte sig i det monarkiske Jugoslavien, tog navneforandring til Omerov under bulgarernes

besættelse af landet i Anden Verdenskrig, og siden til Omerski, da Makedonien blev en republik i Jugoslavien. Oprindelig hed han Omer, et tyrkisk navn. (Magris 1986, 422).

Vi mangler faktisk kun at få at vide, at også det moderne Grækenland mener at have et historisk krav på Makedonien.

Fra Wiener Kreds til Harvard Square

I foråret 1938 blev den østrigske stat opslugt af det nazistiske Tyskland. Efter afslutningen af 2. verdenskrig fik Østrig status som nazismens første offer i rækken af erobrede europæiske demokratier. Siden er det lykkedes den genoprettede 2. østrigske republik at forsone sig med sin brudfyldte fortid, glemme at nazismen var uhyre populær, fortrænge at mange af de værste nazistiske bødler fra Seyss-Inquart til Eichmann var østrigere og opbygge en østrigsk identitet. Prisen har været fortielser. Den udbredte version af landets historie var i mange år den, som jeg i 70'erne fik af en turistguide under rundvisning på slottet Schönbrunn: "Først havde vi prins Eugen, kejserinde Maria Theresia og kejser Franz Joseph. De var gode og prægtige mennesker, som elskede Wien og gjorde meget godt. I 1918 abdicerede kejser Karl, og Østrig blev republik. I 1938 besatte Tyskland landet, og i 1945 blev vi befriet." Som reaktion på borgerkrigen mellem klasserne og landsdelene i mellemkrigstiden besluttede de socialistiske og katolske politiske ledere, mens de sad sammen i koncentrationslejrene, at lade gammelt nid og nag være glemt og samarbejde. Det gjorde de med en sådan succes i den store koalition mellem konservative og socialdemokrater under socialisten Bruno Kreisky – af jødisk afstamning! – at hele befolkningen blev påført et kollektivt hukommelsestab. Det kom til at svide til Østrig, da den nazistiske fortid dukkede op i forbindelse med valget af den tidligere generalsekretær for FN, Kurt Waldheim til præsident. Under valgkampen kom det frem, at han havde en mildt sagt tvivlsom militær fortid i SS. Selv forklarede han medlemsskabet som en slags avanceret rideskole, men siden har vi lært et og andet om hans aktivitet som sprogkyndig forbindelsesofficer under kampene mod partisanerne på Balkan. Konfronteret med verdens enstemmige fordømmelse af landets præsident sluttede østrigerne op om "deres" mand, som til gengæld fik forbud mod indrejse i USA, et forbud, der stadig står ved magt.

En særlig side af fortielserne var fortrængningen af erindringen om de hundreder af videnskabsmænd, som måtte gå i eksil i 1930'rne. De første allerede efter undertrykkelsen af arbejderbevægelsen 12. februar 1934, endnu flere efter Anschluss i 1938. Og så alle dem, der ikke klarede det og blev myrdet i fængsel eller koncentrationslejrene. I dag er det stort set glemt, at

meget af den moderne samfunds- og naturvidenskab er opstået i de centraleuropæiske byer, Wien, Praha, Berlin med enkelte afstikkere til Warszawa og Budapest. Så glemt er det, at den britiske historiker E. J. Hobsbawm totalt har afskrevet forestillingen om Centraleuropa. ”Hvad har de mennesker egentlig drevet det til siden?” skrev han polemisk, og med en vis ret (Hobsbawm 1991). Denne konstatering gør det imidlertid ikke mindre relevant at huske på oprindelsen. Et af ofrene for den autoritære udvikling var den spidsforskning inden for en lang række videnskaber, der forbindes med navnet Wiener kredsen. Læsere, som er vokset op med studenteroprøret på universiteterne, vil nok især huske denne retning som den skrækkelige ”positivisme”, vi brugte så mange kræfter på foragteligt at afvise, uden måske at orientere os alt for meget i de grundlæggende skrifter. Men det er der god grund til, som det fremgik af en konference i Wien i oktober 1991 under overskriften ”Opkomsten af den videnskabelige filosofi.”

Anledningen var hundredåret for tre af de ledende logiske positivister, Rudolf Carnap (1891-1970), Hans Reichenbach (1891-1953) og Edgar Zilsel (1891-1944). Det er selvfølgelig i sig selv ganske respektabelt og medførte mange mere eller mindre indforståede foredrag om forskellige sider af indholdet i kredsens tænkning fra de små hundrede repræsentanter for det internationale forskersamfund, som var mødt op. Men sådanne konferencer afholdes på samlebånd og kan sjældent gøre krav på almenhedens interesse. Når det i dette tilfælde er anderledes, skyldes det, at det er det første forsøg i Østrig på direkte at tage arven op fra den videnskabelige udvikling, der med vold blev afbrudt af katolicismen, antisemitismen og nazismen i uskøn forening. Dertil kom det yderligere krydderi, at der blandt de indbudte befandt sig alle de endnu overlevende fra kredsen, hvoraf flere havde gjort hele turen med fra Wien over landflygtighed i Shanghai – mellem 1938 og 1941 var Shanghai det eneste sted, der gav indrejsetilladelse til østrigske jøder – til USA og Storbritannien.

Det var en åreladning af kolossale proportioner, som østrigsk videnskab blev udsat for mellem 1934 og 1945. Mellem 40 og 50 % af universitetets ansatte i fag som sociologi, psykologi, økonomi, filosofi og alle former for naturvidenskab gik i eksil eller blev myrdet. Dette forhold har Wiens universitet først officielt villet se i øjnene med en brochure udgivet i 1990, Vertriebene Intelligenz. Der Verlust geistiger und menschlicher Potenz an der Universität Wien. Kun ganske få fordrevne videnskabsmænd vendte efter krigen tilbage til deres stillinger. Det var også tilfældet i Vesttyskland, men der havde de fordrevne i hvert fald i princippet ret til deres stillinger, hvis de havde haft fast ansættelse før nazismen, en ret, som mange ikke havde den fjerneste lyst til at udnytte. Men den 2. østrigske republik slap for at underkaste sig sådanne bestemmelser, fordi den havde fået status som

nazismens første offer. Og det på trods af, at Anschluss i foråret 1938 blev gennemført med titusinder af begejstrede østrigere i gaderne og bekræftet med 99 % jastemmer i en folkeafstemning. Denne var nok manipuleret, men alligevel en strømpil for stemningen i det land, der var blevet til overs efter opløsningen af Habsburgriget, men hvis befolkning havde ønsket tilslutning til Tyskland. Kun de allieredes tvang etablerede et Rest-Österreich, og det blev aldrig legitimt i sine indbyggeres øjne. Ydermere led statsdannelsen under et enormt misforhold mellem en sækulariseret og hypermoderne hovedstad med 2 millioner indbyggere, der havde infrastruktur og mentalitet til at herske over et multinationalt rige med næsten 60 millioner indbyggere, og de katolske bjergbønder i Alpedalene, som opfattede socialismen, modernismen og psykoanalysen i hovedstaden som den værste forhånelse af Gud og Heimat.

Wiener kredsen byggede på stolte, videnskabelige traditioner fra det østrig-ungarske dobbeltmonarki: økonomen Carl Menger (1840-1921) udviklede sammen med franskmanden Walraff og briten Marshall teorien om grænsenytteværdien; Freud udviklede som bekendt psykoanalysen og filosofferne Franz von Brentano (1838-1917) og Ernst Mach (1838-1916) lagde sammen med den senere præsident i Tjekkoslovakiet Thomas G. Masaryk grunden til en empirisk erkendelsteori baseret på naturvidenskaberne, kort sagt positivismen. Især Mach, som i 1895 havde forladt universitetet i Praha til fordel for et nyoprettet professorat i Wien i ”de induktive videnskabers filosofi” efter en heftig strid omkring delingen af universitetet i en tysk og en tjekkisk afdeling, var en central figur omkring århundredskiftet. Det forklarer det vitriole – og inkompetente – overfald han blev udsat for af Lenin i værket *Materialisme og empiriokriticisme,* som af uransagelige grunde blev fundet frem igen i 1970’erne. Efter dobbeltmonarkiets undergang engagerede mange filosoffer og naturvidenskabsfolk sig politisk til fordel for en socialistisk eller liberal samfundsorden. De samlede sig i Wiener-kredsen, som fra 1928 til undertrykkelse af den socialdemokratiske arbejderbevægelse 12. februar 1934 organiserede folkeoplysning i en sammenslutning med navnet ”Verein Ernst Mach”. Formålet var ”at udbrede de erkendelser, som har fundet sted indenfor for de eksakte videnskaber”. Foreningen, der havde valgt sit navn for at markere gælden til den store forløber, blev grundlagt 23. november 1928 i festsalen i Altes Rathaus, en barokbygning i Wiens centrum. Her afholdtes også den føromtalte konference for at betone kontinuiteten og understrege den logiske positivismes hjemløshed den dag i dag på Wiens universitet.

Grundlaget for de tværfaglige erkendelser, som officielt samledes under betegnelsen ”den videnskabelige filosofi”, blev lagt i et blomstrende netværk af arbejdsgrupper på kryds og tværs af de nye nationale grænser, der blev

etableret med fredsslutningerne i Versailles. Matematikeren Karl Menger holdt et såkaldt "matematisk kollegium" med bl.a. Kurt Gödel (1906-78), John (oprindelig Johann) von Neumann (1902-57) og den matematiske logiker Alfred Tarski i Warszawa. En anden såkaldt Wittgenstein-gruppe med bl.a. filosoffen Moritz Schlick (1882-1936), Ernst Machs efterfølger som professor i naturfilosofi indtil han blev myrdet af en nazistisk student, diskuterede filosoffen Ludwig Wittgensteins første hovedværk, Tractatus Logico-Philosophicus. Schlick var uddannet i teoretisk fysik under Max Planck i Tyskland, men havde siden mest beskæftiget sig med erkendelseteoretiske og videnskabsteoretiske emner. Således var han en af de første, der fattede den filosofiske betydning af Einsteins relativitetsteori.

En anden kreds mødtes i den såkaldte "Wirtschaftspsychologische Forschungsstelle" (økonomisk-psykologisk forskningskreds); her udviklede psykologerne Marie Jahoda, Paul Lazarsfeld og Hans Zeisel grundlaget for sociologiske undersøgelse baseret på kvantitativ analyse af masseinterviews, som siden næsten er blevet enerådende i sociologien. Men da de i 1930 gennemførte deres undersøgelse af arbejdsløshedens virkninger i en lille by udenfor Wien, Marienthal, var metoden fuldstændig uhørt. Der var mange andre kredse med delvist overlappende deltagere, som mødtes mere eller mindre regelmæssigt. Mest indflydelsesrig i det grænseoverskridende miljø i Centraleuropa var den siden næsten glemte matematiker og Rilke-kender Richard von Mises (1883-1953). Han var uddannet i Wien, nåede over Brno, Strasbourg og Dresden til Berlins universitet, hvor han 1919-33 som professor og leder af det af ham selv grundlagte "Institut for anvendt matematik" var uhyre aktiv, videnskabeligt såvel som kulturelt. Han holdt i sit hjem en "Mises-Kreis" i stil med de wienske caféer, han havde forladt. Her kom den videnskabelige og litterære avantgarde, bl.a. forfatteren Robert Musil, som opmærksomt fulgte udviklingen af den logiske empirisme fra Ernst Mach til Wiener kredsen og lod sig inspirerer af den i sin romanteori.Mises, der i 1928 offentliggjorde en bog om sandsynlighed, statistik og sandhed, øvede sammen med Hans Reichenbach, Rudolf Carnap og Karl Popper den største indflydelse på etableringen af de forestillinger om statistisk sandsynlighed, der har været så centrale for naturvidenskab og samfundsvidenskab lige siden. Han måtte gå i eksil ved nazisternes magtovertagelse og kom først til det nyoprettede universitet i Istanbul, hvor han underviste sammen med den ligeledes fordrevne matematiker Hans Reichenbach fra Wien. Senere kom Mises til Harvard, Reichenbach til Los Angeles.

I 1929 henvendte en løs gruppe forskere omkring Moritz Schlick sig til verden med et programskrift med Wienerkredsens "videnskabelige verdensanskuelse". Denne "nye filosofi" var baseret på teoretisk pluralisme

over en minimalkonsensus, som byggede på empirisme, logik og en såkaldt "videnskabelig" grundindstilling. Hensigten var at gøre en politisk indsats ved at underkaste tidens irrationelle politiske forestillinger et kritisk syrebad. Videnskabsmændene gik ud fra, at der ikke kan være noget område af virkeligheder, som ikke er principielt tilgængeligt for erfaringen. Af det følger efter deres optimistiske opfattelse, at der heller kan være nogen gyldig erkendelse ud over den videnskabeligt disciplinerede fornuft og erfaring. Som det hedder i programerklæringen:

I takt med udbredelsen af den moderne produktionsproces, der bliver stadig mere maskinteknisk udformet, og som overlader stadig mindre rum til metafysiske forestillinger forkaster mange de metafysiske forestillinger og stiller sig på erfaringsvidenskabernes grund. ... Tidligere var materialismen udtryk for denne opfattelse; men i mellemtiden har den moderne empirisme udviklet sig af mange utilstrækkelige former og har vundet en holdbar skikkelse i den videnskabelige verdensopfattelse. (Lübcke 1988, 121).

Denne udvikling ville initiativtagerne fremme, derfor trådte de offentligt frem, men deres forhold til socialismen var lidt besværligt, fordi de afviste materialismen som en 1800-tals tankeretning til fordel for det, som skulle blive den officielle betegnelse for den logiske positivisme eller empirisme, den videnskabelige verdensopfattelse. Offentliggørelsen af skriftet var sidste led i en udvikling, der var forløbet i flere faser. Første fase var en diskussionskreds med Albert Einsteins efterfølger som professor ved universitetet i Praha Philipp Frank (1884-1966), Otto Neurath (1882-1936), Hans Hahn (1879-1934) og Richard von Mises som deltagere. Samtidig med at kredsen trådte frem for verden med programskriftet, grundlagde den som sagt oplysningsforeningen Ernst Mach, mens den i videnskabelige sammenhænge valgte at opkalde sig efter Wien med alle de konnotationer af wienervals, wiener Wald og wiener gemytlighed, det førte med sig, selv om deltagerne langt fra alle boede i Wien. I videnskabshistorien er det dog vigtigere, at kredsen optrådte på den første kongres for de eksakte videnskabers erkendelseslære i Praha 1929 og fra 1930 udsendte tidsskriftet Erkenntniss og fortsatte med at præge grundlaget for de internationale kongresser for videnskabens enhed. Den 2. af disse afholdtes på initiativ af Niels Bohr og Jørgen Jørgensen 1936 i København, den tredje på Harvard universitetet i USA i 1939.

Men samtidig med den internationale succes forsvandt det hjemlige grundlag. Og det ikke kun i Wien og Berlin. Selv i det demokratiske Praha forværredes vilkårene for den frie naturvidenskab allered før det nazistiske Tyskland sønderlemmede Tjekkoslovakiet. Rudolf Carnap (1891-1970) flyttede i 1931

fra Wien til Praha og skrev Sprogets logiske syntaks, der sammen med Verdens logiske opbygning fra 1928 stadig er et af den videnskabelige filosofis hovedværker. I 1936 forlod Carnap Praha til fordel for Chicago og markerede derved den vej, som alle de logiske positivister måtte slå ind på, hvis de skulle overleve. Flertallet landede dog ikke i Chicago, hvor Carnap heller aldrig blev rigtigt værdsat, men på Harvard, der i 1950'erne blev det absolut førende sted for den enhedsvidenskabelige ansats. Først på Harvard Square fandt de logiske empirister det åndelige fristed, hvor de kunne gå rundt i sorte slængkapper og tænke de tanker om verdens indretning, som de nye naturvidenskabelige gennembrud tidligere i århundredet havde nødvendiggjort. Og det gjorde de på deres område med næsten lige så stor succes som andre wienere gjorde i Hollywood. Hvem husker i dag på, at Billy Wilder og Otto Preminger begyndte deres karrierer i Wien?

Den absolutte frihed for de logiske empirister skulle imidlertid vise sig at være kortlivet. I 1960 proklamerede den dynamiske unge præsident John F. Kennedy det nye samarbejde mellem bureaukrati, teknikere og natur- og samfundsvidenskab, som fristede flertallet af næste generation til at indgå i big science programmer om alt fra rumforskning, gen-manipulation til forebyggende revolutionsforskning. Det er der bestemt ikke kun kommet dårlige resultater ud af, men den frie, udogmatiske og dog engagerede videnskabelige aktivitet, der prægede den centraleuropæiske intelligens, som overlevede springet fra Wiener kredsen til Harvard Square, er væk. Måske kunne friheden kun trives i det multinationale, centraleuropæiske habsburgrige før 1. verdenskrig. Eller også blev cirkeltænkningen faktisk firkantet af at blive omplantet til Harvard Square.

Václav Havel og Europa

December 1989 kronedes den fredelige revolution i Tjekkoslovakiet med, at forfatteren Václav Havel blev udnævnt til præsident. Et valg så indlysende retfærdigt og fuldt af symbolik, at man næsten ikke kunne tro sine egne øjne. Et moderne europæisk land vælger en overbevist – og overbevisende – intellektuel til præsident! Det kan da kun ske i Frankrig, og kun i form af en intellektuel, der er politiker og som behersker magtspillet bedre end nogen anden. Men i Tjekkoslovakiet, det jordbundne og snusfornuftige land, der ikke for ingenting har fostret figuren soldat Svejk, og som i bund og grund er præget af borgerlige og socialdemokratiske dyder, der får enhver dansk til at føle sig umiddelbart hjemme?

Løsningen på dette paradoks har den vestlige opinion nemt og bekvemt fundet i det faktum, at Tjekkoslovakiet tilhører den mystiske og romantiske del af

verden, der går under navnet ”Østeuropa”. De lande, hvor mænd er mænd og kvinder kvinder, hvor forfattere begærligt læses af alle lag i befolkningen, hvor kommunismen herskede indtil revolutionen i efteråret 1989, og hvor alle var fattige. Vores underprivilegerede og derfor eksotiske slægtninge, som det var dejligt at kunne vise velgørenhed overfor – på afstand – og som det var dejligt at tage på turistbesøg til, dengang man kunne veksle sort og for ingen penge leve som grever og baroner på restauranter, der opretholdt de sidste rester af den ægte europæiske civilisation med tjenere i kjole og hvidt og dæmpet wienermusik spillet af konservatorieuddannede musikere. Et fjernt land, det var nemt at rejse til. Som nu pludselig er kommet ubehageligt tæt på og stiller krav om at være med i det reelt eksisterende Europa, EF som vi danske så længe har valgt at ignorere, selv om vi ikke har haft så meget imod at profitere af det.

Fiktionen ”Østeuropa” er pludselig ved at opløse sig i et antal ubehageligt konkrete, nærværende og overordentligt forskellige lande, der ligger i Centraleuropa eller på Balkan. Læser man det boglange interview, Fjernforhør med Václav Havel fra 1986, fremstår billedet af en uhyre nærværende og i ordets bedste forstand samtidig person. Havel er ikke et resultat af en artsfremmed kultur, men et politisk modstykke til den Milan Kundera, som i parisisk eksil har fået masseoplag på at erindre Vesten om grundværdierne i den vestlige kultur. Det gør Havel endnu mere overbevisende, blot på en helt anden baggrund, herunder fire års fængselsophold som led i en lang stilfærdigt heroisk kamp med et dumt totalitært regime, der nu omsider er brudt sammen. Direkte adspurgt om forfatternes forskellige rolle i Øst- og Vesteuropa svarer Havel ganske vist, at forfatterens rolle i Øst er stik modsat den vestlige nemlig den, at han (der optræder kun mandlige forfattere med medhjælpende hustruer i bogen)

føler sig tynget af så mange krav, at det bliver en byrde for ham. Af forfattere forventer man traditionelt i vore omgivelser noget mere ud over, at de bare skriver bøger, der er værd at læse. Den tanke, at forfatteren er nationens samvittighed, har her sin logik og tradition; forfatterne har jo her i årevis erstattet politikernes rolle, de var fornyere af det nationale samfund, fastholdere af det nationale sprog, opvækkere af den nationale selvbevidsthed, tolkere af den nationale vilje. Denne tradition går igen under totalitære forhold og får sin særlige farvning oveni: det er som om, det skrevne ord her har en slags forhøjet radioaktivitet – ellers ville de vel heller ikke arrestere os for det! (Havel 1986, 82).

Man kan sige, at Havel nu virkelig har fået grund til at beklage sig. Nu er han en repræsentativ toppolitiker, der, da han i sin nytårstale henvendte sig til den

tjekkoslovakkiske befolkning via tv, oven i købet måtte tage slips på for at virke tillidsvækkende på den landbefolkning, som i årevis har fået at vide at vide, at han er en udannet bølle. Han får givetvis masser af materiale til sine absurde teaterstykker i øjeblikket. Men endnu mindre tid til at skrive dem. Forfatteren ofrer sig nu på heltid for den politik, som han kun har en tøvende respekt for. Det indtryk af personen Havel og hans miljø i Praha, som man får ved læsning af bogen, er imidlertid slet ikke det eksotiske, fremmede "Østeuropa", medierne beretter fra. Det er en lige så uhjælpeligt moderne udgave af Europa som os. Bare anderledes. Havel er ikke nogen fremmed over for Vesten, og føler sig slet ikke udenfor, men tværtimod på lige fod. Hans absurde teaterstykker handler om det moderne livs eksistentielle grundvilkår. Som han selv formulerer det

demonstrerer det absurde teater den nutidige humanitet så at sige i dens "krisetilstand". Det fremviser nemlig humaniteten hos det menneske, der har mistet de grundlæggende metafysiske sikkerheder, oplevelsen af det absolutte, forholdet til evigheden, følelsen af mening. Altså: fast grund under fødderne. Det er et menneske, for hvem alt forvitrer, hvis verden falder fra hinanden, som aner, at han uigenkaldeligt har mistet noget, men som ikke er i stand til at indrømme sin situation over for sig selv, og som derfor skjuler sig for den. (Havel 82-83).

Dette er netop det moderne grundvilkår, som det gælder om at erkende i stedet for at benægte. Kun gennem fremmedgørelsen er frigørelsen mulig, som den klassiske tyske Georg Simmel ville have udtrykt det. Hvordan man kan udfolde sig i denne situation og bevare, ja udvikle sin integritet, er Havel et fremragende eksempel på. Som læser sidder man tilbage med en tro på, at her er et menneske, som trods det politiske sprogs indbyggede tendens til at tabe mening, vil blive ved med at kunne tale meningsfuldt. Hvis han ikke har noget at sige, så tier han, hvor pinligt det end kan være, fremgår det af Niels Barfoeds forord, som, hvor kort det end er, fortjener at nævnes. Skrevet før de afgørende begivenheder i efteråret forudser det nemlig, at "borger Havel", som han kaldes, ikke vil kunne "unddrage sig en særdeles overordnet politisk rolle, nemlig som præsident, om ikke andet så i en overgang". Det er en af de sjældne profetier om Østeuropa, der har holdt stik, selv om Barfoed spørger, hvor mange år det mon vil tage, før denne situation indfinder sig. Det tog kun en måned. Det gør læseren optimistisk. Ikke på vegne af det mystiske og uforståelige kontinent "Østeuropa", men på vegne af den kedelige og velkendte modernitet, som Havel skriver om. Han er i høj grad også relevant for os.

Havels ”nøgterne udholdenhed” er dybt beslægtet med soldat Svejks uheroiske optimisme. De er sande forbilleder for politisk handling i en tid, der har mistet troen på de alt for store fortællinger og sandheder. Havels eget forfattercredo: ”Jeg giver ikke konkrete råd og jeg indretter ikke noget for nogen. Jeg stimulerer højst af og til”, er lagt i munden på Fistula i stykket Fristelse. Det er det smukkeste borgerdemokratiske program, der længe er set. Især når det kommer fra et menneske, som har sat sig selv ind på at efterleve programmet i ubestikkelig praksis. Som han sagde i sin tale efter tildelingen af de tyske boghandleres fredspris 25. juli 1989, ”Ord er betydningsfulde overalt” (*New York Review of Books* 18. jan. 1990, 8). Men de er ikke uden videre magt, som mange oversættere af talen har troet. Det bliver de først i kombination med et levende menneskes nøgterne udholdenhed. Det fremgår tydeligt af denne vedkommende røst fra det Centraleuropa, som vi så uventet har fået igen.

Deutschland über alles
– tysk identitet og politisk kultur

France, Europe's most centralized nation, has been dissolved by its historians into regions, while Germany, Europe's most fragmented polity, is treated as if it were a cohesive entity (Sheehan 1981, 21)

Tyskland, Tyskland frem for alt/frem for alt i verden/Når altid det til værn og modstand/broderligt holder sammen/Fra Maas til Memel/fra Etsch til Bælt/ Tyskland, Tyskland frem for alt/frem for alt i verden

Sådan skrev digteren August Heinrich Hoffmann von Fallersleben i 1841 til den tyske idealistiske nationale studenterbevægelse. Teksten er af naboerne lige siden blevet opfattet som en proklamation af Tysklands imperialistiske ekspansionsprogram. Men som man kan se af oversættelsen, er der ikke belæg for at opfattet sangen som et aggressivt krav om, at Tyskland skal beherske Europa. De grænser, der omtales i teksten er, var faktisk de internationalt anerkendte grænser for Det tyske Forbund fra 1815-70. Men sangen antog sit eget liv og fjernede sig fra sit venstreorienterede udspring. Fra en gang i 1890'erne opfattede det store flertal af ikke litterært skolede tyskere nationalhymnen som en manifestation af tysk dominans over i hvert fald Centraleuropa. I Weimarrepublikken efter 1918 symboliserede den kravet om revision af Versailles-traktaten, det krav som bragte nazisterne til magten. Derfor, og fordi naboerne frygtede den, var der i 1949 kraftig stemning for at finde en ny nationalhymne for Forbundsrepublikken Tyskland. Først i 1952 bøjede præsidenten Theodor Heuss sig og accepterede den, dog kun tredje vers som ikke er geografisk specifik og kun i meget generel forstand henviser til politiske værdier som enighed, ret og frihed. Det var denne tilbageholdende udgave, man sang ved genforeningsmanifestationerne i 1989 og 1990.

Berlin vokser sammen – men hvordan?

Berlin i december 1990. Brandenburger Tor ligger mere end nogensinde midt i Berlin. Mellemrummene mellem søjlerne er stadig fyldt med byggestilladser og et firma reklamerer med, at dets lyskastere snart vil oplyse det traditionsrige monument. Men går man udenom, er det nu muligt direkte at bevæge sig fra 17. juni Strasse i vest til Unter den Linden i øst, som det oprindeligt var hensigten. Berlin er så småt ved at blive én by. Muren er helt væk, og på det brede areal, hvor maskinpistolbevæbnede vagter, lyskastere og vilde dyr holdt til, ligger nu et forkølet circustelt og forsøger at udfylde tomrummet. Men bortset fra de frysende sælgere af russiske militærkasketter og pelshuer med røde stjerner på begge sider af pladsen, er der forbløffende lidt kontakt mellem de to befolkninger, selv om de har lige deltaget i det samme valg til forbundsdagen i Bonn såvel som til det nye fælles bystyre i den selvstændige bystat.

Socialdemokraterne under Walter Momper indkasserede et overraskende stort nederlag. Det var vælgernes straf for den rød-grønne koalition i Vestberlin og Oscar Lafontaines "jein" til genforeningen, mens PDS scorede godt en fjerdedel af stemmerne i det tidligere Østberlin. Men trods regeringsskiftet, skrider planerne for flytningen af administrationen fra Schöneberger Rathaus i vest til det traditionsrige Rote Rathaus i øst planmæssigt frem. Embedsmændene – og nogle få kvinder – er allerede ved at installere sig midt i byggerodet i det røde murstenshus fra 1860'erne lige syd for Alexanderplatz. Lange kabler snor sig hen ad de røg-og støvfyldte gange og vidner om besværet med at etablere et nyt telefonsystem, der står i direkte forbindelse med øst såvel som vest. Administrationen skal jo også efter flytningen til februar kunne komme i forbindelse med sit folk for slet ikke at tale om databaserne. Sammenvoksningen af de to administrationer i Berlin er en første prøvesten på den vanskelige forening af det nye Tyskland. Bliver resultatet en 'vestliggørelse' af øst, som alle håber, eller en 'østligørelse' af vest, som mange frygter? Vestberlinerne sporer allerede en begyndende overbelastning af en infrastruktur, der beregnet til et par millioner nu skal betjene hen imod dobbelt så mange iberegnet de mange mere eller mindre legale indvandrere fra Østeuropa. Gaderne er endnu mere overfyldte med biler end ellers og nummeroplysningen melder nu totalt optaget i halve timer af gangen.

Det er naturligvis kun mindre irritationsmomenter i en situation, der af de fleste opfattes som glædelig. Men angsten for en 'Verostung des Westens' lurer hele tiden. Mange i den tidligere østberlinske forvaltning oplever de nye tider som en besættelse. Næsten ingen har beholdt deres gamle arbejde og en del er blevet fyret med seks måneders løn. Næsten ingen fra øst indtager

ledende positioner. Det skyldes ifølge en talsmand fra den nye fælles administration, at de tidligere DDR embedsmænd har vænnet sig til et behageligt langsomt arbejdstempo, korte arbejdstider og helst undgår at træffe beslutninger. De bedst egnede findes faktisk blandt de såkaldte 'Reisekader', dvs. østtyskere som regnedes for så pålidelige, at de fik lov at rejse til vesten. De kan sprog, kan handle hurtigt og kender 'vores' måde at håndtere det moderne samfund på. Men ingen vil betro de gamle kammerater afgørende poster, og i øvrigt truer det vestberlinske personale med strejke, hvis de underlægges en tidligere SED'er. Samarbejdet bliver yderligere vanskeliggjort af det forhold, at 'ossies' kun får 35 % af den løn, der udbetales til 'wessies'. Det opfattes naturligvis som en kolossal uretfærdighed, når folk som sidder ved siden af hinanden og udfører samme arbejde lønnes så forskelligt. Det er en overgangsforanstaltning, hvis varighed ingen vil definere nærmere. Ved nærmere overvejelse svinder uretfærdigheden imidlertid ind. Priserne på forbrugsvarer er ganske vist identiske i øst og vest, men ellers er alt billigere i FNL, die "fünf neue Länder", som Süddeutsche Zeitung maliciøst har døbt dem og selv i det tidligere Østberlin. Huslejerne er usammenligneligt meget lavere, ligesom alle andre takster er det. Og vigtigst af alt – skatteforvaltninger eksisterer ikke, så bruttolønninger er nettolønninger. Hvad indkomstskat betyder i et moderne, socialstatsligt samfund, selv med den lavere vesttyske skatteprocent, er endnu ikke gået op for østtyskerne i sin fulde gru, så de skønner ikke på deres reelle skattefrihed, ligesom de endnu ikke har vænnet sig til risikoen for lommetyverier, som man ser af de talrige advarende plakater.

Et andet kultursammenstød opleves i det store varehus på Alexanderplatz. Vareudbudet ligner nu ethvert vestligt med bjerge af kosmetik og lækkert undertøj ved alle hovedindgange. Over højttalerne lyder indtrængende advarsler mod butikstyveri, og vi får at vide, at forretningen er overvåget af af tv-kameraer, og at syndere umiddelbart vil blive meldt til politiet. Men så gentages beskeden af gammel vane på upåklageligt russisk! Tidligere foregik annonceringen af varer og socialistiske paroler ligeligt på de to sprog. Nu er det mest tyverier af de fristende varer, det gælder om at forhindre, for købelysten er stor nok. Tilsyneladende er den endda en del større end købeevnen, så advarslen mod tyveri er på sin plads. Men at sende den på russisk virker lige så fortidigt, som de fem-Pfennig mønter af aluminium, jeg får i bytte ved kassen. Alt sammen vidnesbyrd om, at detailhandelen i øst endnu ikke har fået indstillet sig på de nye tider. Der mangler forretninger, og alligevel går det langsomt med at få tilladelse til at indrette de rigelige arealer til forretninger. Derfor er det den vestberlinske handel, som har tjent på genforeningen. Omsætningen er steget med 50 %, og de vestberlinske busser

har allerede befordret dobbelt så mange passagerer som sidste år. 190.000 timers overtid er det blevet til for chaufførerne, uden at nogen ved, hvornår de skal få tid til at afspadsere. Men det er også at foretrække frem for en forøget invasion af trabier og andre østtyske forurenere. Det er slemt nok at opleve gaderne i øst, hvor den blå røg fra totakterne river i lungerne på en måde, som den intense vesttraffik trods alt ikke gør.

Alt er dog ikke trist i øst. Finkultur er stadig meget billigere – og tit bedre – end i vest. Det er der forbløffende få vestberlinere, som har opdaget. Efter den første eufori over åbningen nøjes de fleste nu med at benytte sig af muligheden for søndagsture ud i det åbne land uden for den tidligere zonegrænse, mens man kun møder få i Østberlin. Derfor er det muligt en søndag aften klokken lidt i syv at gå lige ind i Komische Oper mellem Unter den Linden og Behrenstrasse og for en billig penge købe billet til Mozarts opera, Idomeneo. Opført første gang i 1781 var den stort set gået i glemmebogen indtil premieren på Komische Oper 24. november 1990 i ny opsætning af Harry Kupfer, dirigeret af Rolf Reuter. Opsætningen opfylder et dobbelt formål. På den ene side er den et bidrag til Mozart-året, således at Komische Oper nu har alle hans musikdramatiske stykker på lager. For det andet og vigtigere er det emsemblets hyldest til oprøret sidste år. Det understreges fra starten, hvor publikum mødes med et citat fra stykket, projiceret op på fortæppet i lysende bogstaver:

Wir haben euch nie geliebt, ihr goldenen Herrscher
Euer Name allein schon schickt die Tauben vom Hof.
Wir feiern die Tage, an denen Tod euch befiel.
Eure Drohungen zerflattern. Die Wälle zerschmeisst der Wind.
Das bisschen Legende vergessen bald wir, Kinder müheloser Freuden.
Wir leben weiter und mit uns, die wir mehr liebten als euch.
Seht, Herrscher von Babel bis Heute,
Eure Siege waren vorübergehende nur.

Mozart henvendte sig med disse ord oprindeligt til den oplyste enevoldshersker Joseph II. Men i dag har formaningen antaget en ny betydning som en advarsel mod de ulykker, som ethvert velmenende diktatur uvægerligt ender med at producere. Magt korrumperer, og total magt korrumperer totalt lyder et gammelt liberalt diktum, som det sidste års hændelser må have overbevist om det sande i. Ulbricht og Honecker ville det gode for deres befolkning, men ved at gøre befolkningen afhængige af ydelser fra den stat, der beslaglage alt, skabte de en undersåtmentalitet og en ulykke, der langt overgik, hvad der må være af kritisable forhold i vesten. Socialstaten og dens markedsmekanismer er måske ikke en ideel løsning, men åbenbart i praksis

bedre end så meget andet. En stat, der forlader sig på indsamlede skatter skaber en nyttig fornemmelse hos borgerne af, at det er dem der betaler og derfor kan kræve noget igen. Truslen om oprør mod skatterne er indbygget i selve systemet, og selv om man som offentligt ansat ofte kan synes, at de andres skepsis er populistisk småtskåret, må man vel indrømme at truslen om skattenægtelse skaber en sund angst hos alle magthaverne og en vis selvbevidsthed hos dem, der betaler. Helmut Kohl vandt i Østtyskland ved at gå uden om de intellektuelle og apparatsjikkerne i Berlin og henvende sig til de udbyttede og forgiftede kemiarbejdere i Leipzig. Det var dem, der først formulerede kravet om tysk enhed, og det er dem, der nu igen massivt har stemt CDU, mens PDS stadig kunne samle stemmer i det privilegerede Østberlin. Det fremstilles klart i scenografien i Idomeneo, hvor Kretas befolkning i tiden efter kampen om Troja fremstilles som nedslidte, syge og udrejsehungrende østtyskere i moderne påklædning. Især en scene, hvor minearbejderne med grimede ansigter og bøjede rygge anråber magthaverne om at gå af på grund af deres forbrydelser, brænder sig fast på nethinden.

Nu er magten, i hvert fald den del som ikke ligger i Bonn, vendt tilbage til provinsen. Det vil med stor sikkerhed indebære et hævntogt mod det tidligere overprivilegerede Østberlin. Det kan man glæde sig over eller lade være med alt efter temperament og medlidenhed med beboerne i de nedslidte industribyer i provinsen. Uundgåeligt vil det medføre et stærkt formindsket tilskud til de kulturelle aktiviteter i Berlin, officielle såvel som alternative. Ironisk nok vil en af tabergrupperne i det nye Berlin dermed blive de alternative kunstnere, der udgjorde den første opposition mod det kommunistiske styre. Det er nok uundgåeligt, at der vil forekomme mange uretfærdigheder og personlige katastrofer i de kommende år. Det er svært ikke at have medlidenhed med de mennesker, som fyres i bundter i øjeblikket. Udenrigsministeriet lukkede den 2. oktober om aftenen og alle ansatte modtog deres opsigelse med seks måneders løn. Måske overtager det nye Tyskland efter en grundig prøvelse nogle ganske få, som kan koreansk eller vietnamesisk, men ellers er det ud. Det virker ubarmhjertigt, men som en af mine venner siger: ”De har jo lært at tale og må kunne sælge støvsugere eller strømpebukser; det gjorde min far i fem år efter 2. verdenskrig, indtil han kunne vende tilbage til sit job som kontorchef i kommunen”.

Vi har vænnet os til, at det kun er privatansatte der lever livet farligt, mens det er en uoverskuelig katastrofe, når det samme sker for offentligt ansatte. Nu er det den arbejdende arbejderklasses tur, og den stemmer CDU for mest muligt at distancere sig fra det tidligere styres misbrug af ord som socialisme og solidaritet. Om det er en permanent situation er svært at sige. Øst og vest vokser sammen på vestlige demokratiske præmisser, og det har jeg svært ved

at beklage. Man må vælge, og som en anden ven fra det gamle ultra-venstre siger: ”Von denen wollen wir absolut nichts”, hvormed han mener deres politiske system. Der er forskellen afgørende, og små kompromisser mellem diktatur og demokrati uantagelige. Om det derfor alligevel er nødvendigt at rive Palast der Republik ved Marx-Engels pladsen ned og genopbygge det gamle slot, som det blev foreslået i Frankfurter Allgemeine Zeitung, er jeg alligevel i tvivl om. Snarere er det nødvendigt at være hurtigt ude, hvis man vil bevare den ‘socialistiske’ arkitektur for eftertiden. Muren er allerede helt forsvundet under et kombineret stormløb af souvenirjægere og og østtyske ingeniørtropper.

Berlin i december er kold, men solen skinner ind imellem og luner i øst som i vest, mens indfødte tyskere og 20-25 % indvandrere øver sig i at blive borgere i den nye Forbundsrepublik.

Besserwessis og Jammerossis på museum

Berlin år 1. De to Tysklande er stadig meget langt fra at være vokset sammen, selv om de nu har fejret et års jubilæum for genforeningen. Ikke engang modviljen mod indvandrere er fælles, skønt man kunne få det indtryk gennem den danske presse. Selv de små grønne mænd i lyskurvene er stadig forskellige. I øst er de mindre og tykkere, i vest højere og slankere. Og det afspejler meget godt forskellen i vedligeholdelsesstandard mellem de to befolkningsgrupper. Forbrugersamfundet med alt dets kunstigt oppustede konsum og værdiløse fødevarer har åbenbart skabt en sundere udseende befolkning i vest. I hvert fald indtil vi begynder at indregne forskellene i levealder pga. af hudkræft fra cancergrillen.

Men forskellene i folkesundhed og lysregulering er ikke emnet for denne reportagerejse til til den berlinske museumsø. En rejse i rum såvel som i tid. Heller ikke diskussionerne med de vesttyskere, der tænker på sig selv som østmennesker og derfor kaldes wossis (østtyskere fra vest). Kategorien rummer endda to grupper tyskere; på den ene side flygtninge som kom til vest før muren faldt, og som derfor var mere eller mindre veletablerede før integrationen, og så de ganske mange vesttyskere, der af forskellige idealistiske grunde hellere så, at DDR staten havde overlevet med nogle af sine gode sider i behold. Disse sidste kan i dag stemme på PDS, men har ellers svært ved at blive taget alvorligt, da deres bevæggrunde reelt ikke er til at skelne fra de mange, især fra Rhinlandet, som af hele deres hjerte ikke kan fordrage østtyskere og beklager genforeningen og flytningen af hovedstaden.

Nej, denne reportage handler om en særlig side af forholdet mellem de nu forhenværende østtyskere, som vestfolket kalder Jammerossis, fordi de beklager sig over tingenes tilstand, og de vesttyskere, som befolkningen i øst kalder Besserwessis, fordi de hovedsageligt oplever dem som eksperter og chefer, der rådgiver om, hvordan man skal gøre alting anderledes, end man plejer at gøre. Begge befolkningerne har nemlig fået et nationalmuseum for den tyske historie.

Forhistorien er den, at Helmut Kohl i 1987 lovede Vestberlin et museum for hele den tyske historie i anledning af byens 750-års jubilæum. Den gave fik Berlin naturligvis ikke for sine blå øjnes skyld, men som led i en indviklet museumspolitisk handel. Bonn skulle have et museum for Forbundsrepublikkens historie, men for ikke dermed at blive beskyldt for at cementere adskillelsen mellem de to tyske stater – hvilket netop var hvad det handlede om – lovede den historiebevidste kansler Kohl et museum for hele den tyske historie, på langs såvel som på tværs til byen Berlin. Det kunne så samtidig fungere som nok et bevis på, at Vestberlin kunne overleve uden al den infrastruktur, som var blevet Østberlin til del, lige fra Humboldtuniversitetet og rådhuset til museerne på den såkaldte Museumsinsel. Langsomt men sikkert var det efterhånden lykkedes at få udstyret Vestberlin som en storby i egen ret, selv om oplandet stadig manglede. Hele denne prisværdige indsats svider i dag til Berlin, der efter genforeningen har – mindst – to af alting plus 22.000 (toogtyve tusinde!) stort set nytteløse og overflødige medarbejdere ved Videnskabernes Akademi i Berlin øst at trækkes med. Disse sidste kan man fyre – og gør det stort set – men det kommer til at koste dyrt i aftrædelsesordninger, og mange af dem fører retssager, som de har krav på at kunne gøre i kraft af den vesttyske funktionærlovgivning, som gælder selv for de største modstandere af den stat, der har skabt lovgivningen.

Men Berlin fik altså sit museum. Ganske vist havde man ingen genstande at putte i det, men det forhindrede ingen i at ansætte en dynamisk direktør og 150 videnskabelige medarbejdere plus udskrive en international arkitektkonkurrence. Den verdenskendte, italienske neorationalist Aldo Rossi, vandt konkurrencen med en dristig bygning, som skal ligge ved Spree flodens krumning lige over Rigsdagsbygningen – der i øvrigt også rummer en god historisk udstilling. Historieløse byer kan ikke få udstillinger nok. I mellemtiden er genforeningen sket, muren revet ned og besserwessierne rykket ind i det gamle røde rådhus i Østberlin. Telefonnettet fungerer ganske vist stadig kun mådeligt, men kunst og kultur havde de i hvert fald i øst. Nærmere undersøgelser har ganske vist afsløret, at DDR de sidste mange år ikke afsatte penge til vedligeholdelse, men kun til personale, med det resultat at det regner

ned på mange af de uerstattelige samlinger, som vestberlinerne havde glædet sig til at besøge. Men ét museum var veludstyret, DDR's officielle museum for tysk historie historie i det barokke tøjhus på Unter den Linden. Ganske vist er det på beskedne 7.000 kvadratmeter i forhold til de planlagte 16.000 i Aldo Rossis postmoderne palads, men huset lå der, og stort set ingen ville forsvare det. Da forbundsflaget gik op uden for bygningen natten mellem 2. og 3. oktober 1990 mødte de første repræsentanter for det kun planlagte tyske museum for at forhandle betingelser for en overtagelse. Og det er nu sket, selv om kun seks af de oprindelige 100 ansatte har klaret sig med over.

22. september 1991 kunne man se de første resultater af anstrengelserne. Ganske vist kun i form af fem særudstillinger arrangeret i samarbejde med andre. Det vil vare længe, før der etableres en permanent udstilling, da "der ikke er plads", og i øvrigt mangler museumsgenstande. Nok købes der ind på livet løs, fra rustninger til Bauhausmøbler, men det har lange udsigter, før det bliver til et vue over Tysklands historie. Og hvordan skal man i øvrigt fremstille den? Er det den politiske nations, folkets, regionernes eller staternes historie, er det det forskellige eller det samlende i de tyske lande, som skal vises? Det strides de lærde om. Tyskerne har mange nye, fremragende museer. De historiske museer i Frankfurt, Köln og Hamburg og i massevis af mindre byer er æstetiske og didaktiske åbenbaringer, som slår alt, man ser andre steder i verden. Men det er som om byrden ved at skulle være bærere af den officielle historiefremstilling har kvalt Bonn såvel som Berlin koncepterne. Kun ét ved man, det skal ikke være som DDR's gamle museum. Det er da også det bedste, der kan siges om det, vi ser nu. Tre udstillinger af fotoreportager fra Øst, en udstilling fra hygiejne-museet i Dresden og en pæn sag om overgangen fra troen på Valhal til troen på Paradis i den tidlige middelalder arrangeret i samarbejde med Museum für Vor- und Frühgeschichte. Et noget pauvert resultat af de 20 mill. D-mark, som er den årlige bevilling. Officielle udstillinger har det åbenbart med at blive tandløse, uanset hvilket regime, der arrangerer dem. Eller er det vidnesbyrd om, at vesttyskerne har mistet fjenden og konkurrenten og lader alt gro til i pæn udglatning efter demokratiets klientelistiske spilleregler? To til dig, hver gang jeg får fem, er en kendt demokratisk fordelingsmekanisme, og resultatet ser ud til at blive forudsigeligt trist.

Så er der mere samtidshistorie i at gå ud på gaden igen og foretage sammenlignende studier i længden af kvindernes skørter. Ifølge en helt ny undersøgelse fra Allensbacher Institut für Demoskopie, det største tyske meningsmålingsinstitut, er det videnskabeligt bevist, at Broby Johansens gamle tese i Krop og klær om sammenhængen mellem økonomisk krise og skørternes længde er rigtig. I vest, hvor økonomien brøler fremad og

optimismen er stor, undtagen når der tænkes på skatterne, bliver skørterne stadig kortere. I øst, hvor det går fra trægt til dårligt, er skørterne længere, men på vej op. Gode tegn spår meningsundersøgerne, uden at have ulejliget sig med at måle kjolelængderne i nabolandene. De er korte overalt, i Danmark såvel som i Polen. Men måske går det også ufatteligt godt der, selv om mange nægter at indrømme det.

De tyske lande – midt i Europa

Trods genforeningen af Øst- og Vesttyskland er de tysktalende stadig fordelt på et antal stater i Centraleuropa, BRD, Østrig og Schweiz. Desuden tales en blanding mellem fransk og tysk i Luxembourg – som ganske vist pga. EF's støtte til nationale kulturer nu har fået såvel en ordbog som professionelle repræsentanter, der søger for, at der tales letzeburgisch i parlamentet – og en alemannisk dialekt i Alsace i Frankrig. Derimod er det afgørende flertal af tyskere fra de østeuropæiske områder blevet 'repatrieret' til det Vesttyskland, som deres forfædre forlod i højmiddelalderen. Mange med de tyske hære i 1944 -45 andre under den massive folkeflytning mellem 1945 og 1950 og atter andre i 70'erne og 80'erne som følge af Willy Brandts Ostverträge. Det dominerende tyske sprog er højtysk, mens plattysk stort set er forsvundet som selvstændigt kultursprog med egen litteratur efter 1945 pga. den centrale kulturpolitik og den store indvandring af tyskere fra østprovinserne. Altså tre stater, mange (forhenværende) mindretal og en kraftig sproglig og kulturel indflydelse i Centraleuropa. Det er den tyske arv, og hvad der er tilbage af det "tyske spørgsmål".

Denne reelle splittelse på trods af genforeningen er ikke noget nyt. Hvis man anlægger et længere tidsmæssigt perspektiv har det tværtimod været normalt, at tysktalende mennesker levede i mange forskellige stater. På samme måde som de engelsktalende gør det i dag, uden at nogen finder det spor underligt eller beklageligt. Det spændende spørgsmål – for os såvel som hele den nye tyske selvbesindelse og de metodisk raffinerede social- og mentalitetshistorikere – er derfor, om Tyskland nogen sinde har været en nation, når der aldrig – ikke engang i det lilletyske kejserrige mellem 1871 og 1918 var overensstemmelse mellem sprogligt og statsligt fællesskab, mellem stat og nation. Det altovervejende flertal af tyske historikere er ikke i tvivl. I årene op til af Berlinmurens fald udkom der ikke mindre end tre store Tysklandshistorier i mange bind. De begynder allesammen en gang tidligt i middelalderen med opløsningen af det romerske imperium, hvornår det ellers præcist skal dateres. Tyskland indgår på en eller anden måde i titlen på alle bindene som geografisk, kulturel og politisk enhed. Men er det ikke endnu et udslag af den retrospektive, ukritiske legitimering af et bestemt

nationalstatsligt resultat af de nationalistiske bevægelser i 1800-tallet? Den legitimeringsbestræbelse, som skabte historiefaget i sidste århundrede som vogter af den "nationale" arv og ideologisk indoktrinator af Fædrelandets urgamle ret til eksistens (og dominans over naboerne) i skolerne? Jo, langt hen.

En ikke særlig apokryf historie om Konrad Adenauer fortæller, at han så sent som i 1950, året efter den formelle oprettelse af BRD, spurgte en britisk diplomat om, hvornår denne troede, at briterne havde begået deres største fejl overfor Tyskland. Diplomaten vaklede mellem Münchenforliget i 1938 og Yalta og Potsdamaftalerne. Nej, svarede Adenauer. Det var ved Wienerkongressen i 1815, da den engelske udenrigsminister lord Castlereagh påtvang Preussen store landområder vest for Elben, som denne østeuropæiske stat slet ikke havde ønsket sig og i begyndelsen ikke ville have. Derved skabte briterne ifølge Adenauer "det tyske problem" med en stor stat mellem Rusland og Frankrig, der af lutter overlevelsestrang kom til at udfordre naboerne og dermed destabiliserede Centraleuropa. Som Bismarck udtrykte det i 1870'erne, "hvis vi ikke forbereder os på at være hammer, er der andre der gør os til en ambolt."

Først efter 1815 kom Preussen i centrum af europæisk politik, og den "urgamle" preussiske militarisme og ekspansionstrang, som de sejrrige allierede fordømte under Nürnbergprocessernee efter 2. verdenskrig, havde i grunden ikke mange år på bagen. Hverken som del af en stormagt eller overhovedet. Først så sent som i 1618 samledes de to fyrste-dømmer Brandenburg og Preussen til én stat, og først 1701 erhvervede dets fyrste titel af konge. Dette sidste i øvrigt kun, fordi størstedelen af riget lå udenfor Tyskland, nemlig den gamle Tyske Ordensstat, der var et len under den polske konge. Indtil slutningen af 1600-tallet, ja i virkeligheden helt til Friedrich IIs tronbestigelse i 1740, blev Preussen opfattet som en fjern østeuropæisk stat ude på de øde sandsletter, øst for Berlin og vest for ingenting. Meget fjernere end f.eks. kongeriget Bøhmen (det nuværende Cechy og Morava), der havde været en integreret del af det Hellige Romerske Rige fra 1100-tallet og stillede en af de syv Kurfyrster, som havde ret til at vælge kejseren. Ja, muligvis endda fjernere end Danmark, der op til Christian IV's nederlag i 1620'erne i Trediveårskrigen var en aktiv medspiller i 'tysk' politik. Ganske vist var det danske rige bortset fra en kort tid under de 'store' Valdemarer i 1100-tallet aldrig formelt vasaller under den tysk-romerske kejser, som tilfældet var for Nederlandene, Schweiz, Burgund (Franche Comté til og med det nuværende Provence), Lombardia og Toscana i Italien og mange andre lande. Østrigs situation var en ganske anden. Traditionelt set spillede de østrigske lande, der fra slutningen af 1200-tallet var behersket af slægten Habsburg, en helt

afgørende rolle i Tyskland. Men kejserriget Østrig, som det hed fra 1804, da Franz II opgav sin værdighed som tysk-romersk kejser, tabte spillet om samlingen af Tyskland i 1800-tallet.

Så selv om Adenauer aldrig sagde det helt klart og utvetydigt, er der ingen tvivl om, at han betragtede delingen af Tyskland i øst, vest og Østrig som en lykkelig hændelse, der bragte (Vest)Tyskland tilbage til det (vestlige) Europa, det var blevet fjernet fra med Preussens dominans efter 1815. Ud over den historiske "retfærdighed" havde han også mere kortsigtede politiske grunde til at være tilfreds. Afkoblingen af Preussen betød ikke blot afvisningen af en bestemt statslig og aristokratisk tradition (junkervæsenet), men også afvikling af muligheden for et socialdemokratisk og protestantisk befolkningsflertal. Det er ikke hasarderet at påstå, at forudsætningen for det politiske kompromis, som Adenauer byggede sin magt på i form af det kristeligt demokratiske konservative folkeparti, CDU dels var, at SPD mistede sit flertal, der især stammede fra Preussen og Sachsen, dels den numeriske paritet mellem protestanter og katolikker. En af de mange brudlinier i det lilletyske kejserrige og Weimarrepublikken var den modsætning mellem de to tredjedele protestanter (især lutheranere) og en tredjedel katolikker, som de tyske lande arvede efter reformationen og modreformationen i 1500-tallet. Selv om Adenauer kun antydede det (omend særdeles tydeligt), blev det ofte sagt ligeud blandt CDU-ideologer i årene før genforeningen. Omvendt var de største tilhængere af tysk genforening i 1950'erne socialdemokraterne Kurt Schumacher og Erich Ollenhauer. Det ændrede sig med tiden især i 1970'erne, men i 1990 trivedes modstanden mod genforeningen bestemt ikke kun hos hos den del af socialdemokratiet, der støttede Saarlændingen Oscar Lafontaine ved valget i 1990, men også på højrefløjen.

Set i dette perspektiv var det slet ikke så selvfølgeligt og givet, at Helmut Kohl skulle gribe den enestående chance for tysk genforening i den heldige politiske konjunktur i 1990 og derefter have held til at overtale sin nølende vælgerbefolkning til at betale de kolossale beløb. Både konservative og forbundsrepublikanere som filosoffen Jürgen Habermas har hævdet, at den egentlige tyske historiske identitet og legitimitet ligger i vest, ikke bare pga. dens økonomiske styrke, men fordi BRD knytter an til de vesteuropæiske (og atlantiske) politiske frihedstraditioner fra middelalder og nyere tid. Det konservative flertal – til forskel fra de egentlige højreekstemister – nøjedes i mange år med at tale om det tabte øst, men praktiserede i realiteten en vestlig stat. Derfor var de besluttede på ikke at overtage nogen som helst arv fra DDR. Det understreges igen og igen, at det nye forenede Tyskland ikke ligger i forlængelse af kejsertyskland eller naziriget, men er fortsættelsen af det føderale, vestligt demokratiske Vesttyskland, der blot nu hedder Tyskland. Det

markerede et stort flertal i parlamentet ved trods de hjemstavnsfordrevnes protester at give afkald på alle områder øst for Oder-Neisse og i Sudeterlandet. Hvad er så Tyskland og tyskerne? For at besvare det spørgsmål, er vi nødt til at gå længere bagud i tid end til kejserriget.

Das Heilige Römische Reich deutscher Nation

Sådan hed det tysk-romerske kejserrige indtil opløsningen i 1806. Men ikke helt fra begyndelsen. Tilføjelsen "af tysk nation" kom først til i 1400-tallet. Indtil da opretholdt den tyske kejser den fiktion, at han regerede over arven fra oldtidens romerske imperium. Denne værdighed markeredes ved, at kejseren, når det var muligt, lod sig krone i Rom, hvor paven, den anden kontinuitet fra Romerriget, residerede. Det begyndte i 962, da den sachsiske fyrste Otto I, der 936 i Aachen var blevet kronet til konge af Østfranken og 951 havde opnået den langobardiske krone, i Rom modtog den romerske kejserkrone. I virkeligheden går traditionen dog tilbage til det karolingiske dynasti, hvis hersker, Charlemagne, år 800 fik sat kejserkronen på sit hovedet i Rom og dermed etablerede den romerske kontinuitet på et tidspunkt, hvor det østromeske rige, der var den legitime efterfølger af kejseren i Rom, var inde i en midlertidig svaghedsperiode.

Når tyske historikere ikke begynder Tysklands historie i år 800, den egentlige symbolske begyndelse på Middelalderen som selvstændig epoke, skyldes det det anakronistiske forhold, at Charlemagne er blevet monopoliseret af den franske historie. Det er naturligvis en historieforfalskning. I det omfang han overhovedet havde et fast tilholdssted, var det i Aachen på den nuværende grænse mellem Belgien og Tyskland, og Frankerriget var hverken fransk eller tysk men netop frankisk. Betegnelser som t(h)eudiscus påstås ganske vist at være sporet tilbage til 786 eller tidligere, men det er ganske uvist, hvad de dækkede over i de latinske tekster, der er tale om (Gauger 1984, 32). Desuden er hele middelalderfilologien, som man må hente sin viden fra, et stort nationalpolitiserende morads. Det blev smukt demonstreret i et elegant bidrag af den amerikanske filolog Howard Bloch ved en konference i København oktober 1987 om den franske identitet (Boll Johansen 1988). I sit oplæg gennemgik han 1800-tallets videnskabelige behandling af den såkaldte Strasbourgered 842. Dette år mødtes to af Charlemagnes sønnesønner, Ludvig (den tyske) og Charles (den skaldede) for at dele deres ældste broder, Lothairs rige. De havde hver fået en del af det umådelige karolingiske rige, men opdelingen i tre holdt ikke. Ganske vist genopstod "Riget i midten" under navnet Burgund, omfattende landene fra Nederlandene i nord til Provence i syd, atter og atter i middelalderen, senest under Charles den dristige, der døde i spidsen for sit adelige rytteri i kamp mod det schweiziske infanteri ved Nancy

i 1477. Men i 1800-tallets perspektiv var det ”Frankrig og ”Tyskland”, der havde fremtiden for sig, hvorfor man tillagde delingen i 842 afgørende historisk og politisk betydning. Sprogligt set er aftalen central, fordi krønikøren Nithard (død 844) fortæller, at de to herskere måtte sværge eden overfor deres egen hær i henholdsvis ”tysk og fransk tunge”. Det er det første vidnesbyrd om eksistensen af disse to sprog som indbyrdes forskellige, identificerbare størrelser, begge forskellige fra det latin, Nithar skrev på. Det er derfor blevet tillagt afgørende betydning i 1800-tallets nationale historieskrivning. Problemet er, at hvis man med filologerne går ind i teksten og forsøger at identificere dette tidlige franske og frankisk-tyske, så fortoner alt sig i sproglig usikkerhed. De samme ord hos Nithard er blevet gengivet som non los tanit, non lo se tanit, non lo stanit, l'ostanit, non lo frangit, non lo suon tint, lo suon fraint, non lo fraint, non l'enfraint, de suo partem lo fraint, de suo part in lo sagrament anit, non leftanit, non lo sen tanit, de sua part lo suon infraint (Bloch 1987, 5).

Nu er det altid nemt og fornøjeligt at latterliggøre nabofags faglige usikkerhed, men i dette tilfælde forekommer det reelt at fremdrag filologen Blochs ætsende – og morsomme – faginterne kritik. Vi ved ikke, hvad de har sagt, endsige hvilket ”sprog”, det er sket på. Tysk og fransk konstituerede åbenbart fra begyndelsen hinanden sprogligt på samme måde, som de senere gjorde i 1800- og 1900-tallets nationale politik – som fjender. En tilsvarende national ambivalens demonstrerede Bloch for store dele af den klassiske middelalderlitteraturs vedkommende. Var Rolandkvadet fransk eller tysk? Det stredes filologerne intenst om i 1800-tallets ”videnskabelige krig mellem den franske og den preussiske nation” i 1870-71 (Bloch, 9-11). Danskere kan naturligvis tilbyde sig som mæglere med den for os selvfølgelige løsning, at det var dansk – og det er da sikkert også sket, da en af Rolands medkrigere, Holger Danske blev national helgen hos os. Men det er selvfølgelig ikke det, striden og sagen handler om. 'Tyskland' og 'Frankrig' er lærde konstruktioner af 1600-1700-tallets jurister og hofhistoriografer, der søgte at give deres respektive absolutistiske territorialstater en historisk legitimitet (jævnfør de danske og svenske gensidige tilsvininger, som udgør begyndelsen til den videnskabelige historieskrivning i begge lande). Konstruktioner, som blev sat i system i 1800-tallet, da nationalstaterne blev opfundet. Siden har disse konstruktioner vundet hævd ved at blive gentaget i generation efter generation, samtidig med at man udelukkede viden om det andet land som andet end en fjende, der permanent søgte at erobre ens eget uskyldige land. Franskmændene lærte først Frankrig at kende efter 1880, da ”bønderne blev gjort franske”, mens tyskerne lærte deres nye fædreland at kende efter 1871 i udvandede afskrifter af Heinrich von Treitschkes (1834-95) monumentale Tysklandshistorie.

‘Tyskland’ er en anakronistisk opfindelse i stil med alle de andre nationale symboler fra 1800-tallet. Det har dog ikke forhindret generationer af ‘videnskabelige’ tyske historikere i at bebrejde de middelalderlige, ‘tyske’ fyrstehuse deres fejlagtige Italienspolitik. For de nationalstatsligt orienterede historiker var det spild af gode nationale kræfter, at ottonerne og hohenstauferne drev rundt i Italiens sol på jagt efter kejserkronen, når deres rette opgave var hjemme i Centraleuropas kølige tåger at få sat gang i landbruget, østkolonisationen og skattevæsenet. Kejsere som Friedrich Barbarossa i 1100-tallet og Friedrich II i 1200-tallet blev bebrejdet, at de ikke skabte en tysk nationstat i stil med den franske fra 1600-tallet. Derved – sagde man – satte de det tyske kulturelle og økonomiske forspring fra højmiddelalderen over styr. Refereret således lyder den nationale indvending naturligvis latterlig – og er det. Men det er alligevel sværere end som så for os i dag at forstå drivkraften bag Det Hellige Romerske Rige.

Begyndelsen må ske ved at tage betegnelsen alvorligt. Det var helligt, dvs. af Guds og – mere afgørende – af Pavens nåde. Og det var romersk. Kejseren var ikke blot en blandt flere fyrster, som det blev tilfældet efter Napoleons kejserkroning i 1804, hvorefter den russiske zar og den østrigske hersker også snart begyndte at kalde sig kejsere. Nej, kejseren i middelalderen var den eneste kejser og herskede principielt over hele den kendte verden. Søgte den tyske konge ikke at blive kejserkronet i Rom, ville han miste sin legitimitet og dermed sin magt, også i ‘Tyskland’. Kejseren og Paven var universelle magter og støttede hinanden overfor andre, når de da ikke selv var for optaget af at markere deres indbyrdes magt. Kongerigerne i Polen, Bøhmen og Danmark foruden Ungarn og Kroatien var alle blevet oprettet omkring år 1000 som kristne stater for at afgrænse sig mod tyske fyrsters ekspansion. I perioder måtte deres konger sværge lensed til den tyske kejser (i Danmark gjorde Valdemarerne det til gengæld for hjælp mod lokale konkurrenter). Men kun Bøhmen forblev en del af kejserriget, der langsomt antog en fastere afgrænset form, samtidig med at kejserne gradvis måtte anerkende, at der var kongeriger uden for det tysk-romerske riges grænser, stater, som så omvendt heller ikke kunne deltage i kejservalget.

Denne udgrænsning betegner den middelalderlige oprindelse af territorialstaterne, i særdeleshed Frankrig og England, symbolsk markeret ved slaget ved Bouvines 27. juli 1214 (Duby 1973). Især de franske konger søgte fra tid til anden at tiltage sig kejserværdigheden, men det mislykkedes, som det gjorde for de engelske fyrster, der prøvede efter den sidste hohenstaufer, Friedrich IIs død i 1250. Kejserværdigheden forblev på ”tyske” hænder, hvorfor det var logisk at udvide betegnelsen af riget til Det Hellige Romerske

Rige af tysk nation, normalt forkortet til det tysk-romerske rige, da man begyndte at skelne mellem det engelske, det franske og andre riger. Men det skete så sent som i 1400-tallet, da udviklingen af 5, 6,7 større territorialstater blandt de 'tyske' riger nord for Alperne var vidt fremskredet, og da kejserværdigheden de facto forblev forbeholdt det habsburgske dynasti, der første gang var kommet til i 1276 ved at stille med en ubetydelig kompromiskandidat (Rudolf). En af hovedårsagerne til, at habsburgerne kunne tiltage sig denne værdighed, var, at de ofte levede længe og altid havde sønner, som kunne tage over efter fædrene eller onklerne. Det og en god sans for de rette ægteskaber bar dem hen over det ene militære nederlag efter det andet.

Nation og stater i de tyske lande

Hvad betød så denne indføjelse af nationsbetegnelsen tysk? Tilsyneladende ikke meget. Selve begrebet nation anvendtes ofte om middelalderlige korporationer, især blandt de studerende. På konciliet i Konstanz 1414-18 tilhørte f.eks. både Polen og Sverige den "tyske nation". Betegnelserne falder således overhovedet ikke sammen med de senere nationstater. Heller ikke med de feudale eller absolutistiske stater havde nationsbetegnelsen noget at gøre. Stater i denne periode blev defineret ved fyrstens person og fyrstehusets traditionelle adkomst til magten, hvad enten det skete ved valg eller arvefølge i familien. Man kan altså ikke datere oprindelsen til den tyske nation i ordets moderne forstand til 1400-tallet, trods den ændrede betegnelse på det tysk-romerske rige. Men næppe heller til 1500-tallet, hvor der ellers skete en sproglig ensretning med ny-højtysk i kraft af udbredelse af Martin Luthers bibeloversættelse – spredt i en halv million eksemplarer i Luthers egen levetid ved hjælp af Gutenbergs trykketeknik. Nogle vil datere Tyskland som sprogligt defineret kulturnation fra disse første årtier af 1500-tallet. Det kan der argumenteres for, men det er vigtigt at erindre, at Luthers eget nation-begreb snarest var middelalderligt i sin oprindelse. Hans "tyske nation" bestod af adelen og dens gejstlighed, og var altså indskrænket til den politisk bestemmende klasse (Gauger 1984, 26). Det var den, han henvendte sig til i 1520 med et af sine epokegørende reformationsskrifter, An den christlichen Adel deutscher Nation og det var denne "adelsnation", han i 1525 opfordrede til at slå oprørerske bønder ned som gale hunde i skriftet Wider die räuberischen und mörderischen Rotten der Bauern.

På længere sigt fik reformationen – og modreformation ikke at forglemme – stor betydning for opfattelsen af det moderne selvstændige individ, der er forudsætningen for 1800-tallets forestilling om nationalstaten som defineret af sine indbyggere i deres egenskab af statsborgere. Men i første omgang førte 1500- og 1600-tallets religionskamp til en yderligere befæstelse af den

statslige opsplitning i Centraleuropa. Ved den Augsburgske religionsfred i 1555 bekræftedes det, at fyrstens religion skulle være folkets religion, ikke omvendt, som en moderne tankegang tilsiger. Dette fyrstesuverænitetsprincip befæstedes yderligere ved den westphalske fred efter Trediveårskrigen i 1648. Samme fred formaliserede i folkeretslig forstand den internationalisering af det 'tyske' område, som reelt havde eksisteret, siden Karl V i 1555 nedlagde tronen og opgav det sidste og mest storslåede krav på det universelle herredømme. Han, der fra sine hovedsæder i Flandern (det nuværende Belgien) og Madrid herskede over et rige, "hvor solen aldrig gik ned", fra Tyskland og Nederlandene til Italien, Spanien og hele det nyopdagede Amerika, var samtidig den hersker, der, trods militære sejre over Frankrig og Paven, måtte erkende, at tiden var kommet for et nyt magtprincip, baseret på den territoriale stat, som i et vist omfang byggede på opslutning fra statens borgere.

Det kom hans søn og efterfølger Philip II (1555-98) af Spanien (og Italien, Burgund, Nederlandene og Portugal) til at sande i fuldt omfang i indledningen til det, der skulle vise sig at være en firsårig strid med Nederlandene. Trods næsten ubegrænsede pengemidler og verdens bedst forsynede og mest professionelle hær, der hvert år marcherede ad "den spanske vej" fra Italien til Nederlandene, endte krigen med, at den nordlige del af Nederlandene rev sig løs fra Spanien (og det tysk-romerske rige, som det schweiziske forbund havde gjort det 150 år tidligere). Den samme Philip, hvis "store armada" led det afgørende nederlag til England i 1588 – men på den anden side også den hersker, der organiserede den koalition, som ved Lepanto (Otrantostrædet mellem Italien og Grækenland) besejrede tyrkerne i 1571 og dermed holdt den vestlige del af Middelhavet kristent. Den middelalderlige universalisme forsvandt ved Karl V's tilbagetræden i 1555. Tyskland ændredes til et rent geografisk begreb i 1648, og tyskerne deltes i religiøs henseende mellem lutheranere, calvinister (især i Preussen) og katolikker. Splittelser der, som tidligere sagt, har været virkningsfulde helt til i dag. Den moderne stat opstod i høj grad også i de tyske lande, selv om Europas økonomiske kraftcentre flyttede vestpå. Men det var vel at mærke tyske lande i flertal. Efter 1648 var der mange tyske stater, formelt over 300, men af tungtvejende kun 6-7 stykker. 1700-tallet var ganske vist vidne til en opblomstring for den tyske "kulturnation" med standardisering af sproget som følge af udgivelsen af leksika og ordbøger. Men i første omgang virkede kulturekspansionen snarere yderligere opsplittende. Hver lille stat oprettede nemlig egne universiteter til uddannelse af egne embedsmænd, især præster, som hver fyrste havde brug for til at drive de nye statsapparater. Og som nationalismeforskeren Ernest Gellner så rammende har formuleret det, er den mest operationelle definition af en

national stat det område, hvor der er monopol på eksamensbeviserne (Gellener 1983).

Det mest uforklarlige er faktisk, at der i 1700-tallet udviklede sig et dannelsesmønster, hvor det opfattedes som en fordel, at 'tyske' studerende havde erfaringer fra mere end et universitet, og hvor embedsmænd havde erfaringer fra mere end ét forvaltningsapparat – Danmark-Norge og andre nabolande medregnet. Johann Wolfgang Goethe, der levede 1749-1832, kan tjene som eksempel på denne dannelsestype. Født og opvokset i Frankfurt studerede han i Leipzig og Strasbourg, arbejdede så som jurist i Frankfurt, indtil han i 1775 blev kaldt til hoffet i Weimar som embedsmand på hvad der i dag vil svare til departementchefs- eller ministerniveau. Blandt disse mennesker opstod begyndelsen til en fælles offentlighed, der ganske vist ikke omfattede ret mange, men som strakte sig over hele det område, der skulle blive til Tyskland, Østrig, Danmark og Polen. Nogen lineær og nødvendig proces var der imidlertid ikke tale om. Den nationalistiske bevægelse i 1800-tallet kunnet have realiseret flere forskellige varianter af en tysk nation.

Allermest nærliggende havde været en føderation i stil med den de tyske socialdemokrater i Østrig-Ungarn sidst i århundredet foreslog for dobbeltmonarkiet. En sådan tredje vej mellem henholdsvis et Tyskland domineret af Preussen og et domineret af Østrig var meget fremme i tidens debat og stærkt populært blandt de mindre stater. At det ikke blev realiseret, skyldtes en historisk 'tilfældighed', altså et forklarligt, men ikke forudsigeligt sammentræf af faktorer og begivenheder, der så – én gang skabt – fik afgørende følger og materialiserede sig som historisk 'nødvendighed'. Først inden for de seneste år er interessen for sådanne føderale projekter trængt ud af den lokal- og regionalhistoriske historieskrivning på Länderniveau og tages nu alvorligt i skrivningen af den tyske historie på 'nationalt' niveau. Hovedforklaringen på at det gik som det gik, finder vi hos liberalkonservative historikere som kansler Kohls rådgiver Michael Stürmer og den højt respekterede Thomas Nipperdey. De henviser til den særlige udenrigspolitiske konstellation rundt om "landene i midten af Europa" (titlen på et værk af Boockmann og andre fra 1984), som gjorde det muligt for politikeren Bismarck at presse en lilletysk stat domineret af Preussen igennem. Med andre ord en forklaring, der minder meget om den situation i 1989, som gjorde genforeningen af Tyskland under Forbundsrepublikkens ledelse mulig. Det er en forklaring af samme type, som den Konrad Adenauer anvendte, da han talte om den britiske udenrigsministers skæbnesvangre politik på Wienerkongressen. Man kan selvføgelige sige meget for og imod sådanne forklaringer, som i grunden ikke er specielt originale eller nye. Grunden til at de alligevel virker kontroversielle i dag er, at de bryder med en hovedtendens i

den komparative, engelsksprogede historiske sociologi og hos de tyske socialhistorikere til at søge interne forklaringer på de forskellige nationalstatslige udviklinger. Et særligt indflydelsesrigt eksempel har været Barrington Moores syntese over de moderne staters veje til demokrati og diktatur, *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. På den anden side svarer omvurderingen meget godt til bestræbelserne hos nogle af de bedste nyere komparative historiske sociologer som amerikaneren Theda Skocpol og nordmanden Øjvind Østerud (Østerud 1978 og 1987, 129-34).

Uanset hvordan man mere detaljeret forklarer opkomsten af det preussisk dominerede lilletyske Tyskland, synes der at være relativ enighed om, at det forholder sig med Tyskland som med så mange andre nationale stater på den tid. Det var nationalismen, som skabte nationen, ikke omvendt (Gellner 1983). Tyskland var en programmatisk forestilling hos en politisk og intellektuel elite, en historisk og litterær idé, som blev overført til masserne i løbet af århundredet. De tyske bønder blev ligesom de franske og alle mulige andre staters bønder nationaliserede fra oven efter oprettelsen af den nye stat i 1871. Der var dog store områder inden for kejserriget, hvor nationaliseringen mislykkedes, men det skyldtes, at der var konkurrerende nationalismer på spil, som kunne henvise til livskraftige centre uden for Tysklands grænser. I Nordslesvig, Poznan og Alsace-Lorraine led de tyske nationaliseringsbestræbelser således nederlag mod danskheden, polskheden og franskheden (Wehler 1971 og Japsen 1983). Men sådan gik det ikke alle steder. De titusindvis af slavisktalende bønder der vandrede ind til de store industricentre i Wien, Berlin og Ruhrområdet i 1800-tallet mistede hurtigt deres kulturelle og sproglige særpræg, hurtigere end de af deres kolleger, som tog hele vejen til Pittsburg eller Chicago i USA. Paradoksalt nok findes der endnu ikke gode uhildede undersøgelser af denne nationaliseringsproces i Tyskland på niveau med Eugen Webers arbejder om Frankrig. Hvad der findes af godt, som f.eks. George Mosse's arbejder, lider under den skavank, at man antager, at den autoritære ensretning af befolkningen var et særkende for Tyskland, det 'tyske' ved den tyske Sonderweg, som det har heddet i debatten siden 1945, da den senere østtyske kulturminister Alexander Abusch udsendte bogen *Der Irrweg einer Nation,* (Mexico 1945). Det vil føre alt for vidt at gennemgå hele den omfattende debat om denne særvejstese, så jeg vil nøjes med at henvise til Finn Myginds glimrende arbejde om den (Mygind 1988). I stedet vil jeg med liberalismehistorikeren James Sheehan undre mig over, at "France, Europe's most centralized nation, has been dissolved by its historians into regions, while Germany, Europe's most fragmented polity, is treated as if it were a cohesive entity (Sheehan 1981, 21). Dette forhold gør det vanskeligt i dag at nå frem til en afbalanceret vurdering af den tyske udvikling sammenlignet med de andre kendte nationalstatslige integrationsprocesser.

Man kan have en begrundet mistanke om, at den tyske hærs forbløffende resultater og sammenhængskraft i to verdenskrige vidner om, at den stat der faktisk blev til, var mere integreret end de tilsvarende i Storbritannien og Frankrig, trods disse staters længere historie. Men vi ved det ikke med sikkerhed pga. manglende kontrafaktisk forskning.

Opfindelsen af Tyskland

Bismarcks og Preussens samling af Tyskland i 1871 var kun én af flere mulige løsninger på det krav om et 'Tyskland', som den intellektuelle, nationalistiske bevægelse havde fået sat på Europas dagsorden i første halvdel af 1800-tallet. Og oven i købet af de mindre sandsynlige, hvis man anskuer det med samtidens briller. Men én gang sket, fik oprettelsen af det såkaldte andet kejserrige (nummer to efter det middelalderlige tysk-romerske) afgørende og skæbnesvangre konsekvenser for tyskerne og deres naboer. Kejserriget Østrig tabte krigen med Preussen i 1866 om delingen af det bytte, de i fællesskab havde taget fra Danmark i 1864. Det gjorde det nødvendigt for kejser Franz Joseph at basere sin magt på et kompromis med de to ledende befolkningsgrupper, den magyariske adel og det tyske borgerskab, der i 1848-49 havde ført an i oprøret. Derved svigtede han de slaviske befolkninger i Bøhmen, Mæhren og Kroatien, som havde været loyale mod kejsermagten. Tjekkerne var midt i en voldsom industrialiserings- og nationaliseringsproces fra neden, hvorunder de klassiske landskaber skiftede navn til Cechy og Morava. Med dette såkaldte Ausgleich opstod dobbeltmonarkiet Østrig-Ungarn.

Samtidig monopoliserede kejser Wilhelms tyske stat betegnelsen Tyskland, selv om denne stat på den ene side rummede mange nationale mindretal indenfor sine grænser og på den anden langt fra omfattede alle tysktalende. Selv accepterede Wilhelm I aldrig rigtigt legitimiteten af den nye forbundsstat og kejsertitlen; i sin egen selvforståelse var han stadig først og fremmest konge af Preussen. Heldigvis gav det samme nummer, så man slap for det italienske problem, hvor kongen af Piemonte nægtede at skifte nummer fra 2 til 1 ved Italiens samling og dermed gav omverdenen det helt rigtige indtryk, at det ikke var Italien der blev samlet til en ny stat, men Piemonte som underlagde sig resten af de italienske stater ved en erobringskrig. Kejserrigets store problem var, at det ingen historisk legitimitet havde, og at en stor del af befolkningen ville have foretrukket en anden løsning, hvis den var blevet spurgt. Länder som Hannover og Sachsen, der kæmpede på Østrigs side i 1866 understreger den dag i dag med selvbevidst, antipreussisk bitterhed, at de aldrig tilsluttede sig det nye forbund, men blev militært besat og indlemmet uden respekt for folkeretslige procedurer. Den eneste fælles 'nationale' tradition, man kunne

henvise til, var den sejrrige krig mod Frankrig i 1870-71. Den lykkedes over al forventning og kronede en proces, hvorved hærene fra de forskellige tyske stater i Det tyske Forbund blev smeltet sammen (Howard 1961, 21-22). Set fra en nutidig synsvinkel er det vanskeligt at forestille sig, hvor prekært og usandsynligt et resultat denne nationale samling i grunden var. I lyset af den tyske hærs fantastiske sammenhængskraft gennem to verdenskrige er det svært at forestille sig, hvor modvillige hærkorpsene fra de tre sydtyske stater var ved at kæmpe sammen med den preussiske hær i begyndelsen af krigen mod Frankrig 1870. De havde i over 170 år næsten altid været i forbund med Frankrig eller Østrig mod Preussen og nærede således et fjendskab, der i 1870 havde varet længere end det dansk-tyske modsætningsforhold fra midten 1840'erne til reguleringen af grænsen ved Bonn-København erklæringerne i 1955. Men den tyske hær vandt uventet let pga. generalstabens under Helmuth von Moltkes fremragende planlægning (Howard 1961, 23-25), og derved kom historien ind i et helt nyt spor, som førte mere eller mindre direkte til stormagtsopgørene i 1. og 2. verdenskrig og delingen af Europa under den kolde krig 1945-89.

Det nye rige valgte et flag med farverne sort-hvidt-rødt uden historiske forbilleder i nogen af staterne i forbundet. Dette valg var i virkeligheden et bevidst fravalg, nemlig af den nationalliberale studenterbevægelses sort-rød-gyldne fane (schwarz-rot-gold), der ansås for demokratisk og subversiv. Dette (fra)valg afspejlede ligesom valget af nationalsang en dyb usikkerhed om, hvem det var der konstituerede staten, folket ('nationen') eller fyrstehuset. Samme usikkerhed fremgik af valget nationalsang. Der var tre; kongehuset Hohenzollern foretrak *Heil dir im Siegerkranz,* der oprindelig var skrevet af en holstensk gejstlig til den danske konge Christian VII's fødselsdag i 1790, men overtaget af det preussiske kongehus i 1793. Den blev sunget på samme melodi som den britiske *God Save the King* (eller Queen som det var tilfældet under dronning Victoria og er det i dag). *Wacht am Rhein* handlede om det permanente modsætningsforhold til den franske stat, der siden Louis XIV havde søgt at etablere Rhinen som sin 'naturlige' grænse til de tyske lande, trods den lille komplikation at befolkningerne i Alsace og Lorraine talte tysk og siden 900-tallet havde været en del af det tysk-romerske rige. Men nu hvor tyskerne var ovenpå, opfattedes det for passivt at sidde og vogte Rhingrænsen mod franske angreb. Derfor sejrede Hoffmann von Fallerslebens *Lied der Deutschen* fra 1841. At den vandt frem under Wilhelm II's aggressive socialimperialisme, hvor man systematisk udviklede samlende nationale symboler, kan tyde på, at tyskerne misforstod tekstens oprindeligt ikke ekspansive program på samme måde som naboerne.

Denne uafklarede karakter af det andet kejserrige fulgte med over i Weimarrepublikken fra november 1918. Den socialdemokratiske præsident Friedrich Ebert erklærede ganske vist Deutschlandlied for officiel nationalsang 11. august 1922. Men flaget var ifølge forfatningen af 1919 den demokratiske sort-rød-gyldne fane bortset fra handelsmarinen, som beholdt den sort-hvid-røde fane. Flaget blev hvirvlet ind i partistridighederne i Weimarrepublikken, idet de sort-rød-gyldne farver blev identificeret med det republikanske venstre – SPD's kamporganisation blev direkte kaldt Reichsbanner. Denne strid om symbolerne var grunden til, at nazisterne i 1935 vendte tilbage til kejserrigets sort-hvid-røde banner. Men de markerede deres plebejiske baggrund ved at fremhæve den røde farve og supplere den med deres eget symbol, hagekorset på samme måde som partiet i 1933 havde overtaget arbejderbevægelsens kampdag 1. maj, men fastholdt den som fridag og omdøbte den til arbejdets dag. Som ved flaget supplerede nazisterne statens nationale sang med deres partikampsang, Horst Wessel Lied, der mindedes tiden med gadekampene på liv og død mod, socialdemokrater og kommunister. I den nye totalitære partistat skulle begge sange afspilles ved officielle lejligheder som f.eks. de olympiske lege i Berlin 1936.

Det var en klar option for den demokratiske tyske tradition, at begge de tyske stater i 1949 valgte at symbolisere sig ved de sort-rød-gyldne farver. I DDR dog suppleret med hammer, passer og neg, der stod for arbejdere, intellektuelle og bønder – i netop den rækkefølge. Som vi så i indledningen af dette kapitel, valgte Forbundsrepublikken efter en del vaklen at fastholde *Deutschlandlied* som nationalsang. I begyndelsen kun det tredje og uskyldige vers, men efterhånden alle tre vers, i hvert fald når man antager, at naboerne ikke lytter med. Indtil genforeningen i 1990 var dog en del konkurrence fra "Europahymnen", Beethovens An die Freude (med tekst af Schiller) hos de tyskere, der som Jürgen Habermas foretrak en ubelastet forfatningspatriotisme af republikansk aftapning frem for en Blut und Boden tysk nationalisme. Med andre ord en subjektivt-politisk frem for en objektivt-kulturel definition af national identitet. DDR's vanskelige nationalsang, *Auferstanden aus Ruinen* af Johannes Becher med musik af Hanns Eisler blev aldrig rigtigt populær og er vel en af de ting, som ingen østtyske længes tilbage til.

Det påfaldende ved de nationale, tyske symboler er ikke, at de eksisterer, og at mange af dem har temmelig krigeriske overtoner og bibetydninger. Man kunne sagtens nævne flere såsom krigsgudinden *Germania,* Ordenstatens egeløv eller middelalderkejseren Fridrich Barbarossa. Nej, det mærkelige ved dem er snarere, at ingen af symbolerne har vundet samme uanfægtede og 'naturlige' plads i befolkningens hjerte som tricoloren og Marseillaisen har gjort det i den franske befolkning. Trods republikkens understregning af fornuften og

kontrakten som grundlag for den oprindeligt revolutionære samfundsorden fungerer statens symboler på et langt dybere og ubevidst plan i Frankrig end i Tyskland. De er menneskelige opfindelser, som er blevet 'naturlige', mens de i teorien naturgroede tyske symboler aldrig er blevet nær så uantastede og selvfølgelige. I hvert fald ikke endnu; måske vil det ske nu som følge af genforeningen. Forklaringen på denne forskel er historisk. Som andre 'befriede' folk havde tyskerne lettere ved at definere sig gennem deres fjender end gennem positive, programmatiske symboler (Hobsbawm 1983, 278). Derfor endte det tyske kejserrige trods de populistiske bestræbelser og forsøgene på at integrere befolkningen med at udskille store dele af borgerne som indre fjender, især jøderne og socialdemokraterne – Vaterlandslose Gesellen som Wilhelm II kaldte dem. Det muliggjorde den demagogiske appel mod såvel liberal kapitalisme som proletarisk socialisme, der fik så skæbnesvangre følger under nazismen. Det er den tyske Sonderweg.

Men om denne skæbne fulgte uafvendeligt af 1866-71 statsdannelsen og det dermed opfundne lille Tyskland er mindre givet. Alle nationale stater blev nemlig opfundet som imaginerede fællesskaber i 1800- tallet. "Masseproduktionen af traditioner" (Hobsbawm 1983, 279) er karakteristisk for alle europæiske stater mellem 1870 og 1914, som den er det den dag i dag for de efterkoloniale stater og de mange, som opstår i disse år. National myteproduktion var ligeså lidt som den "videnskabelige krig" om sprogenes oprindelse i middelalderen specielt tysk. Vi må affinde os med, at nationalstaterne lige så vel som de nationale historier i høj grad er politiske myter, hvis opståen kan forklares, men vanskeligt begrundes på et objektivt grundlag. Det gælder for 'Tyskland', men også for alle europæiske stater. Det er desuden værd at bemærke, at det 'Tyskland', som blev genforenet i 1990 i grunden kun havde eksisteret i 67 år, fra 1871 til 1938, hvor Hitler indlemmede Østrig og dermed brød med Bismarcks lilletyske statsdannelse. Og endda med store landafståelser efter 1. verdenskrig til Polen, Frankrig og Danmark og efter 2. verdenskrig til Polen. Og hvem er egentlig ansvarlig for de særlige 'tyske' autoritære traditioner, der kulminerede i nazismen – og kommunismen? Oftest henvises til den preussiske militære kasteånd, men i virkeligheden begyndte nazismen som en højrepopulistisk revolution i Bayern, der siden erobrede de socialdemokratiske bastioner i Preussen. Det var Hitler og det nazistiske styre, der efter det mislykkede kupforsøg 20. juli 1944 endegyldigt knækkede det gamle preussiske militære aristokrati og dermed banede vejen for demokratiet i vest og det kommunistiske diktatur i øst. Den nazistiske magtovertagelse i januar 1933 var i dette regionale perspektiv lidt tilspidset sagt Bayerns hævn over Preussen for indlemmelsen i 1866-70.

Selvfølgelig fritager disse konstateringer ikke de forskellige dele af den tyske befolkning for ansvaret for 2. verdenskrig og udryddelsen af jøderne. Men de antyder den komparative sandhed, at Tyskland på ondt og godt har gennemgået de dilemmaer, som er fælles for moderniserings-processerne i den europæiske kulturkreds (Nipperdey 1979). Hvis det er det, man mener med *Sonderweg,* er betegnelsen i orden. Som den liberalkonservative Hagen Schulze sagde i 1987: "Wir Deutsche sind was wir geworden sind".

Er Carl Orff's "Carmina Burana" nazistisk?

Spørgsmålet har været stillet før, også i Danmark, men det presser sig på igen efter opførelsen på Glyptoteket i sommeren 1991. Et stort publikum af især meget unge mennesker strømmede til og lyttede andægtigt til Orffs 'middelalderlige' oratorium. Stykket havde premiere første gang i München i 1937, men det er åbenbart idag stadig muligt at nyde stykket rent æstetisk uden at lade sig genere af kunstnerens hensigt og hans rolle i det nazistiske Tyskland. Samtidig med Berlinolympiaden i 1936 blev Carl Orff fast ansat som officiel komponist i det nye Tyskland. Der var mangel på begavede komponister, efter at de jødiske kunstnere var drevet i eksil og deres musik forbudt. Richard Strauss tog med glæde imod alle de privilegier, regimet ville give ham, men var alt for egensindig til at underordne sig. Og hans internationale status var så stor, at han fik lov at gøre som han ville. Men det skabte rum for ideologisk mere pålidelige kunstnere. Orff afsvor året efter Berlinolympiaden hele sin tidligere ekspressionistiske produktion, herunder Schulwerk, der var blevet anklaget for at være bolsjevikisk. Det stammer fra en periode, hvor Orff, der levede 1895 til 1982, var inspireret af den modernistiske kunstretning, Neue Sachlichkeits krav om at gøre den høje kunst til en demokratisk brugsvare. Nazisterne og den senere Orff, ville det modsatte, bort fra brugskunsten hen til kultkunsten.

Med Carmina Burana introducerede Carl Orff sin nye stil, en stil som fik Stravinskij til at kalde ham neo-neandertaler pga. det arkaiske tonesprog og de rytmiske gentagelser. Orff og hele kredsen omkring ham ønskede i forlængelse af Wagner at skabe en revolutionerende ny form, der smeltede opera og oratorium sammen til et nyt musikteater. Langt fra at være enestående indskrev dette forsøg sig i en æstetisk politisk bestræbelse under nazismen på at at 'forny' den vesterlandske kunst ved at søge tilbage til forbilleder i tiden før den moderne individualisme, i antikken og i middelalderen. Hensigten fremgår tydeligere af teatermennesket Orff end af komponisten. Han bestræbte sig på at skabe en kultisk teaterform, hvor det borgerlige dramas naturalisme og psykologiske karaktertegning blev erstattet af stilisering og afindividualisering. Det anonyme kor blev genindført efter antikt forbillede.

Bestræbelsen havde ikke succes i det talte teater. I dag vil ingen finde på i ramme alvor at genopføre stykkerne fra de såkaldte Thingspiele. Men i musikken har den ekspressionistiske nazisme ikke blot overlevet, men har løsrevet sig fra sin oprindelige politiske baggrund, så den er blevet en af de dominerende tendenser i kunstmusikken. Hvordan er det gået til?

I musiklivet pågik ligesom i de andre kunstarter en voldsom krig mellem to retninger, der begge appellerede til den 'revolutionære' nazisme. Normalt har vi i eftertiden vænnet os til et billede af den nazistiske kunst som enten totalt politiseret propaganda eller sentimental kitsch. Men det er at gøre udfordringen fra nazismen for simpel. Nazismen var nok en reaktion på moderniteten og modernismen, men også selv en form for modernisme. Joseph Goebbels, der selv havde rødder i tyvernes avantgardistiske ekspressionisme, var alt for dygtig en politiker til at tro, at det, han selv kunne lide, også var godt for masserne. Han krævede, at kunsten skulle give folket, hvad folket krævede, altså kitsch. Men han indskrænkede kontrollen til massemedierne, radio, film og de dygtigt iscenesatte massemøder. Hvad kunstnerne gjorde for et mindre specialpublikum var han ligeglad med, bare de ikke forbrød sig mod racelovgivningen. Derfor fortsatte kampene mellem de forskellige kunstretninger fra tyverne stort set uantastet i trediverne, i musiklivet som i maleriet og arkitekturen. Albert Speer reddede det store flertal af Bauhaus arkitekterne ved at give dem arbejsopgaver i industrien. Deres resultater er langt hen forsvundet nu pga. krig og ombygninger, men er dokumenteret i publikationerne fra den interessante organisation *Amt Schönheit der Arbeit,* som stod for bygning og indretning af fabrikkerne (Rabinbach 1976).

I musiklivet var der to hovedretninger. En selvforstået "folkelig" retning drømte om et organisk samfund, hvor den nordiske hjemstavnskultur og det "nordiske menneske" var i højsædet. Normalt opfattes den som repræsentant for den rene nazisme, men interessant nok tabte retningen gradvis terræn og forsvandt helt, da en af forgrundsfigurerne, raceforskeren Hans Günther i 1944 fik forbudt en bog, hvori han ville forsvare familien mod, hvad han så som regimets organiserede promiskuitet og statslige børneopdragelse. Modsat gik det med den ekspressionistiske modernisme repræsenteret af figurer som Carl Orff og Werner Egh. Orff holdt sig selv uden for partiet, men modtog med tilfredshed alle de gunstbevisninger og bestillinger, som hans elever, de ivrige partimedlemmer Werner Egh og Herbert von Karajan, skaffede ham. Det var dem, som førte *Carmina Burana* frem til positionen som Det Tredje Riges mest værdsatte musikdramatiske værk. Ekspressionisme og nazisme gik godt i spænd, ikke blot på Goebbels' massemøder men også i kunstmusikken. Moralen af dette er ikke et forslag om at forbyde stykket som nazistisk kunst. Det har været foreslået i en debat for en del år siden om opførelsen af Orffs

opera *Månen i Stockholm,* og det fører ingen vegne (Ruth 1981). Det er heller ikke ment som et bidrag til den danske antityskhed at minde om denne baggrund for det menneske, der har givet navn til Carl Orff hallen i München. Tyskerne er ikke alle sammen "a bunch of Nazis", blot fordi kunstmusikpublikummet kan lide *Carmina Burana* og andre af hans stykker. Det kan unge danskere også.

Nej, det er et bidrag til at komplicere vores forestillinger om modernitet og modernisme, om hvad der er reaktionært og progressivt. Det sidstnævnte sæt begreber er ikke meget in i øjeblikket, men i realiteten tænker de fleste alligevel i sådanne kategorier. De "ved bare", at nazismen var ond og reaktionær og heldigvis tabte krigen. At den var en anden udgave af det moderne, og derfor en logisk politisk mulighed i det mest moderne land i Europa i mellemkrigstiden, fortrænger vi som oftest. Men det er for nemt. Jeg synes, at man bør have hele historien med, når man nyder den ekspressionistiske nazisme udsat for middelalderligt kor i antik klædebon.

Wannsee konferencen

Mandag 20. januar 1992 indviedes et nyt museum i en forstad til Berlin. Det drejer sig om villaen Am Grossen Wannsee 56-58, hvor 15 embedsmænd fra det nazistiske Tyskland en vinterdag for 50 år siden mødtes for at vedtage den såkaldte "Endlösung" for udryddelsen af jøderne i Europa. Effektive bureaukrater havde forberedt mødet godt ved at kompilere en yderst nøjagtig oversigt over alle jøder i Europe, såvel det af tyskerne besatte, som de områder der endnu lå udenfor deres direkte jurisdiktion. 11 millioner var antallet opgjort til, og i dag ved vi, at nazisterne med anvendelse af hele det industrialiserede samfunds skræmmende effektivitet nåede at myrde over halvdelen af disse mennesker og drive resten i eksil med det resultat, at Europas årtusindgamle jødiske kultur blev udslettet på blot fire år. Nu huser den elegante forstadsvilla i de idylliske omgivelser med udsigt over den krystalklare sø i stedet fotografier af massegrave og fotostater med citater af beslutningerne om arrestationen og henrettelsen af millioner af uskyldige mennesker.

Men hvad foregik der i grunden ved dette møde, der er der centrale omdrejningspunkt i alle analyser af Holocaust, såvel de antinazistiske forsøg på at forstå mekanismerne i den uforklarlige ondskab, som den såkaldte revisionisme, der hævder, at jøderne aldrig blev henrettet i gaskamrene, at gaskamrene aldrig eksisterede, og at Hitler i hvert fald aldrig gav ordre til at det skulle ske?

Vi er faktisk ganske godt orienterede, for der foreligger et omhyggeligt, hemmeligt stemplet 8 sider langt referat af mødet 20. januar 1942. Det er siden udgivet flere gange (bl. a. "Besprechungsprotokoll vom 20 januar" i H.-A. Jacobsen u. W. Jochmann, *Ausgewählte Dokumente zur Geschichte des Nationalsozialismus,* Bielefeld 1961) og er blevet lagt grund for en grundig dramadokumentarisk TV-udsendelse, som har været vist i DR. Vi kender navnene på deltagerne, vi ved i et vist omfang, hvad de sagde, og vi kender det frygtelige resultat. Hvoraf så den konstante interesse for dette møde, der behandles i bog efter bog? Og som nu altså er kommet på museum.

Ja, for det første er det forståeligt, at ofrene har villet sætte et minde over denne beslutning. Det har krævet 25 års konstant lobbyvirksomhed fra jødiske grupper, før museet blev virkelighed, men det er ikke så mærkeligt, ansvaret og de velhavende omgivelser taget i betragtning. Hvilken velhaver er interesseret i at blive konfronteret med hundreder af besøgende, der bringer forældrenes og bedsteforældrenes medansvar for denne uforståelige uhyrlighed frem i det åbne. Det er i grunden snarere overraskende, at det overhovedet er lykkedes at få det indrettet. For det andet virker den absolutte ondskab kolossalt dragende på os. Hvordan så de ud disse mennesker, der vedtog die Endlösung, det absolutte højdepunkt for det industrialiserede barbari? Det skuffende svar er, at bortset fra lederen af mødet, chefen for sikkerhedspolitiet SD, Reinhardt Heydrich var der tale om en temmelig gennemsnitlig samling grå bureaukrater. Nogle var selvfølgelig forbrydere, som i kraft af det voldelige styre var kommet i uniform i stedet for i fængsel, men flertallet var kompetente jurister og administratorer, som blot havde uheldssvangert klingende SS-titler pga. normerne i det særlige nazi-styre, som havde 8 år på bagen. Ondskabens ansigt er forfærdende banalt har Hannah Arendt bemærket i anledning af processen mod Adolf Eichmann, der deltog i mødet som en relativt underordnet funktionær med ansvar for det tekniske. Nej, ondskabens fysiognomi kommer man kun nærmere i den forstand, at man forstår, hvordan pæne akademikere under dække af omsvøb og tekniske metaforer kan diskutere den mest 'hensigtsmæssige' måde at udrydde millioner af medmennesker på, uden at gøre det lysende klart for sig selv, at det netop er det der foregår. Men det kender vi, alle forskelle ufortalt, i grunden godt fra nutidens administrative politik, selv lille Danmark. Tænk blot på tamil- og palæstinensersagerne.

Nej, den afgørende grund til den vedvarende fascination ved Wannseemødet er, at det er svært at påvise, hvem der egentlig traf beslutningen om udryddelsen af jøderne og ville kunne gøres juridisk ansvarlig for den. Det var hvad krigsforbryderprocesserne i Nürnberg forsøgte. Men med mødereratet i hånden må man indrømme, at det ikke står sort på hvidt, at mødet er indkaldt

med baggrund i en Førerbeslutning eller lignende. Det har fået den ledende blandt de såkaldt revisionistiske historikere, David Irving til at påstå, at denne manglende dokumentation beviser, at Hitler intet vidste om jødeudryddelserne, at han var imod, eller her på det allersidste at de slet ikke fandt sted. Hvordan bliver en beslutning, der tilsyneladende ikke er truffet, alligevel til en beslutning? For kendere af den nazistiske stat er intet som helst underligt i det manglende stykke papir med Hitlers underskrift. Modsat den gængse opfattelse af Hitler hadede han i virkeligheden at tage beslutninger og udskød dem så længe som muligt. Hans foretrukne fremgangsmåde var at lade forskellige ad hoc bureaukratier konkurrere, lade dem fremlægge forskellige planer og eventuelt begynde at føre dem ud i livet, før han endelig traf et valg. Det førte naturligvis til et beslutningskaos, som med en teknisk betegnelse kaldes for polykrati (Broszat 1969). Det gør det svært for historikerne i dag at komme med præcise udsagn, som kan holde i en retssal. Men det var også svært at håndtere for medlemmerne af det preussiske bureaukrati, som forventede klare og enstrengede beslutningsgange, også for uhyrlige beslutninger som *Endlösung*.

Medvirkende til denne uigennemsigtighed i beslutningerne var nok også, at det nazistiske lederskab meget vel vidste, at udryddelsen af jøderne, i hvert fald de tyske, var upopulær i befolkningen. Det ved vi i dag med sikkerhed via Gestapos indberetninger om folkestemningen. Diskrimination og udvandring, ja, men udryddelse, nej. Det fik f. eks. Hitler til at beordre jøderne fra Berlin fritaget for henrettelserne. Den ordre, som revisionisterne i dag misbruger til at bevise, at Hitler var imod jødeudryddelserne som sådan. Det var han ikke, men som en dygtig politiker tog han hensyn til stemningerne i befolkningen. Et andet eksempel på denne hensyntagen til det tyske folks finere følelser er det faktum, at udryddelserne hovedsageligt fandt sted uden for det egentlige Tyskland, i generalguvernementet Polen. Det var den del af Polen, som ikke blev indlemmet i Tyskland, efter at Tyskland og Sovjetunionen delte Polen i 1939. Tyskerne ophævede Polen som selvstændig stat og overtog de provinser, som de havde måttet opgive efter 1. verdenskrig. De tiloversblevne områder havde ingen folkeretslig status og blev styret direkte. Her samledes 1940-41 jøderne fra hele Europa i kæmpestore ghettoer, hvorved tyskerne selv skabte det overbefolkningsproblem, som udryddelserne skulle løse. Den manglende juridiske status for området var baggrunden for, at man kunne opretholde fiktionen om intet at vide. De foregik jo i et juridisk set ikke eksisterende land. For enkelte af de involverede har nok også spillet ind, at de nødigt ville have deres navne under en så belastende beslutning. Ganske vist var det i januar 1942, hvor de tyske hære stod på højden af deres erobringer, svært at forestille sig det totale nederlag, som de løb ind blot ganske få år senere. Men begyndelsen til enden var indledt med USA's indtræden i krigen og nederlaget

foran Moskva. Og selv om de ikke skulle have forudset nederlaget, er det bureaukraters anden natur at være forsigtige.

Konklusionen på alt dette og et halvt århundredes intens forskning i det nazistiske Tyskland og Holocaust er den lidet opmuntrende, at det er vanskeligt at placere et ansvar på en måde, som ville kunne holde i en amerikansk retssal med Perry Mason som forsvarer for Hitler. Han var nok ansvarlig, men hvornår skrev han under? Og på hvad? Konservative historikere har i årevis argumenteret for, at baggrunden for udryddelsen af jøderne var personen Hitler. Han og han alene var det, som åbenlyst fremlagde det uhørte og sindssyge program for udryddelsen af millioner uskyldige mennesker i sit ideologiske kampskrift *Mein Kampf* i midten af tyverne. Det blev til, da Hitler af delstatsregeringen i Bayern fik 'arbejdsro' efter det mislykkede kup i 1923. Han blev dømt til fængselsophold i fæstningen Landstein med så gode arbejsbetingelser, at han kunne diktere det sammensurium af racistisk vås og godtkøbsfilosofi, som blev samlingsmærke for millioner af mennesker i og uden for Tyskland i det næste kvarte århundrede. Her kan man læse det "blueprint for annihilation", som mod alle tænkende menneskers, også flertallet af nazisternes, forventninger blev ført ud i praksis i ly af verdenskrigens undtagelsestilstand. Sådan har indflydelsesrige tyske historikere argumenteret i mange år. Senest den nu afdøde Andreas Hillgruber i bogen *Zweierlei Untergang* fra 1986, hvor han sammenstillede de to store katastrofer i Europas historie i dette århundrede, udryddelsen af jøderne og udslettelsen af den tyske kultur i Øst- og Centraleuropa. Det gav anledning til den for ganske få år siden meget omtalte "historikerstrid" i Tyskland, hvor Jürgen Habermas og kritikere anklagede historikerne for hvidvaskning af tyskerne og umoralsk sammenligning af ofrene og morderne.

Det sidste kan kritikerne have nogen ret i, selv om sammenligningen her på 50 års afstand faktisk kan siges at have noget for sig, forudsat at man ignorerer skyldspørgsmålet og metoderne og blot betragter resultaterne i et funktionalistisk perspektiv. Men er det hvidvaskning at skyde skylden på Hitler, som uden nogen tvivl selv skrev *Mein Kampf?* En hel skole af socialliberale tyske og britiske historikere har forklaret historien på en anden måde. De har understreget beslutningsanarkiet og det nazistiske regimes improviserede natur. Det vil sige, at man simpelt hen ikke kan forvente at kunne placere ansvar så klart og tydeligt, som vi i hvert fald indtil for kort siden forventede af en fungerende bureaukratisk retsstat. Reglerne var anderledes under nazismen. Denne såkaldt funktionalistiske forklaring tenderer til at lægge ansvaret for nazismen på modsætninger i den tyske historie og nedtone betydningen af personen Hitler. Havde det ikke været for ham, ville det have været en anden, som udløste det tyske folks frustrationer,

der var skabt af nederlaget i 1. verdenskrig og modsigelserne i verdens hurtigste moderniseringsproces.

Her stod diskussionen, indtil det totale nederlag for kommunismen i øst og den deraf følgende nye tyske selvbevidsthed. Af hensyn til demokratiet og den historiske sandhed slutter liberalkonservative og socialliberale historikere rækkerne over for de uhyrlige påstande fra nynazister og såkaldte revisionister om, at fortællingerne om udryddelserne er en jødisk og socialistisk løgn. Det er naturligvis umuligt at argumentere rationelt mod den type af begavede sindssyge, som et velment program i DR en uge før årsdagen for Wannsee konferencen gav mæle. Vitterligt vås og benægtelse af kilometervis af fakta indbyder ikke til diskussion. Og hvis man indlader sig på det, har man allerede delvis tabt terræn. Mange ikke-specialiserede tilskuere vil være tilbøjelige til at mene, at sandheden nok ligger et eller andet sted mellem de to ekstremer, der råber ophidset af hinanden. Men det gør den ikke, og derfor er det vigtig at mindes Wannsee konferencen, besøge Auschwitz og forsøge at forstå den ubegribelige ondskab. For jødernes skyld, for tyskernes skyld – og for vores egen.

Italienske strejftog

Italien har vi skabt, nu
skal vi skabe italienere
(Massimo d'Azeglio
1860)

Revolution og republik i Napoli 1799 – og Trier 1989
Hvad skal man lave en forårsagtig lørdag eftermiddag i Trier? Det store Landesmuseum med de righoldige samlinger fra Triers tid som hovedstad i det romerske rige er lukket, amfiteatret holder siesta og Porta Nigra, den største, bevarede romerske byport i verden har jeg allerede besøgt. Rigtigt, man kan besøge Karl Marx' fødehus! Her i hovedstaden i det spidsborgerlige, tilbagestående, katolske ærkebispedømme kom Marx til verden i 1818. Det har byen, som indtil oprettelsen af det nye universitet i 1970 var "knallschwartz", lige siden forsøgt at glemme. I 1947 blev byrådet omsider tvunget til at opkalde en gade efter ham. Logisk nok udsøgte de sig Brückenstrasse, der dengang som i dag er centrum for hasardspil og prostitution. Dog omdøbte de kun den del af gaden, hvor Marx' fødehus ikke lå. Derfor er adressen på Karl-Marx-Haus stadigvæk Brückenstrasse 10, selv om gaden nogle få huse længere væk hedder Karl Marx Strasse. Huset er i mellemtiden blev smukt restaureret på SPD's regning og har åbent til kl.6 om aftenen. Og har mange besøgende! Indtil sommeren 1989 var der ikke en eneste østeuropæisk, kinesisk eller anden 'realsocialistisk' delegation i Vesttyskland uden at aflægge det obligate, andægtige besøg i profetens fødehjem. Det har ændret sig nu, men indtil 1989 var huset et ideologisk relativt neutralt berøringspunkt mellem socialdemokrater og kommunister. Af samme grund indrettede SPD en aflægger af partiets forskningsinstitut, den såkaldte Friedrich Ebert Stiftung i et arkitektonisk vellykket, nybygget hus lige rundt om hjørnet. Dette såkaldte Studienzentrum har også åbent, og jeg går ind efter at være kørt træt i montrerne med førsteudgaverne af Marx' og Engels' værker på alverdens sprog og biblioteket, hvor man med yderste akribi forsøger at samle alle de bøger, Marx på noget tidspunkt har haft i hånden, uanset om han skrev bemærkninger i marginen eller ej.

Hvad finder man så andet end en mindeudstilling om den kortvarige, mislykkede republik i Napoli i foråret 1799. Arrangeret af det energiske *Istituto Italiano per gli Studi Filosofici* i Napoli og betalt af det italienske

kulturministerium. Et forsøg på her i 200-året for den franske revolution at minde om, at der ikke kun var revolution i Frankrig, men også i Italien. En revolution som mislykkedes, fordi Napoleon afviklede revolutionen i Frankrig og startede en verdensomspændende krig med England. Hvem har nogen sinde hørt om den "Parthenopæiske Republik"? Slår man op i det sidste ordentlige leksikon, der er blevet lavet i Danmark, Salmonsen, er der kun to lakoniske linier, selv om dette værk ellers er en guldgrube for historikere med sine alenlange opslag om selv det mindste historiske fænomen. Salmonsen havde ikke tiltro til flyvemaskinens fremtid, men der er ikke den person eller begivenhed fra 1700- og 1800-tallet eller antikken, som man ikke får grundig og kompetent besked om her. Undtagen republikken i Napoli altså. Den var den sidste af de jacobinske republikker i Italien mellem 1796 og 1799, dvs. selvstændige italienske forsøg på at gennemføre oplysningstidens idealer i det såkaldte jacobinske treår, il triennio jacobino. Kongeriget Napoli – alt syd for Pavestaten – var i 1734 blevet genoprettet som selvstændigt kongerige omend stadig med medlemmer af det spanske kongehus på tronen. Det var ikke et mønstereksempel på velstyret, oplyst enevælde, men bestemt heller ikke det håbløst underudviklede og korrupte foretagende, det har været siden samlingen af Italien i midten af 1800-tallet. Den intellektuelle elite i Napoli var blandt de fremmeste tænkere i Europa sammen med de økonomiske teoretikere i Milano. Tænkere som Filangieri og Tanucci står ikke tilbage for nogen i Europa, tværtimod. For slet ikke at nævne den berømte, men i sin samtid miskendte Giambattista Vico. De napolitanske oplysningsfilosoffer kom ikke igennem med deres reformprogram, sådan som det lykkedes deres kolleger i Danmark i 1780'erne. Men det gjorde de franske intellektuelle heller ikke. Netop derfor kom det til revolution i Frankrig.

Det lykkedes ikke i Napoli i første omgang. 1793 havde Ferdinando IV erklæret den franske republik krig, efter at den havde henrettet hans kongelige kollega Louis XVI. Især ophidsedes det borbonske herskerpar i Napoli over, at republikken henrettede Marie Antoinette, søster til Ferdinandos hustru Maria Carolina – de var begge døtre af kejserinden af Østrig Maria Theresia. 1796 blev Napoli tvunget til fred, men i 1798 tilsluttede det sig Østrigs, Englands og Ruslands krig mod Frankrig. Havnene åbnedes for den engelske flåde under admiral Nelson og den borbonske hær angreb de franske tropper i Rom. Admiral Nelson befæstede alliancen yderligere gennem sin affære med den britiske ambassadørs kone Emma Hamilton. Hun var nemlig nær veninde med Maria Carolina. Franskmændene under general Championnet slog imidlertid igen, og kongeparret flygtede på et engelsk krigsskib til Palermo på Sicilien og overlod hovedstaden til sin skæbne. Så besluttede et lille, jacobinsk indstillet mindretal af intellektuelle at overtage ansvaret i det magtvakuum, der var opstået, og som byens underklasse, de såkaldte "lazaroner", *i lazarri* havde

udnyttet til at gå på gaden og tage magten. 22. januar 1799 udråbte de den såkaldte "parthenopæiske republik" – efter den klassiske græske betegnelse for Napoli. De tilkaldte franske tropper, som nedkæmpede byens underklasse i løbet af tre dages forbitret kamp.

Ro til at gennemføre deres revolution fra oven fik de napolitanske jacobinere imidlertid aldrig. Den katolske bondebefolkning ville ikke vide af disse gudløse modernisatorer og sluttede sig til kardinal Ruffo fra Calabria. Han erklærede hellig krig mod de revolutionære og franskmændene på samme måde, som præsterne få år tidligere havde forsøgt det i det vestlige Frankrig, *La Vendée*. I modsætning til der lykkedes det la Santa Fede, som de kontra-revolutionære kaldtes, at erobre hele landet. 13. juni 1799 erobrede de Napoli med dens lille franske garnison. Kardinal Ruffo forhandlede en ærefuld kapitulation, men blev underkendt af sin hævntørstende konge. På foranledning af admiral Nelson, der som belønning for sine tjenester senere fik overdraget det største gods i riget, Brontë på Østsicilien til sig og sine arvinger – et gods de stadig har omend i formindsket skikkelse efter jordreformerne i 1950 – henrettede sejrherrerne ca. hundrede af de ledende revolutionære. De havde ikke gjort sig skyldige i andet end at udfylde et magttomrum, som kongen selv havde skabt ved sin flugt, men det forhold, at de havde gjort det i forbund med de hadede franskmænd, var nok til at de skulle hænges. Og det blev de. Derved udryddedes blomsten af den napolitanske intelligens, og grunden blev lagt til den fundamentale afstand mellem folk og elite, som siden har præget Syditalien.

De revolutionære var typiske, naive, velmenende intellektuelle, som ikke kunne forestille sig, at 'folket' ville noget som helst andet end at blive ledet af dem, de bedste, de klogeste og de velmenende. Ja de fleste af dem forestillede sig vel egentlig slet ikke, at bønderne hørte med til det 'folk', hvis interesser repulikken skulle tjene. Det var deres fejl. Men de kyniske engelske politikere med søhelten Nelson i spidsen og det kortsynede, stupide, hævntørstende kongepar har den største skyld for den senere ulykkelige udvikling i Syditalien. Det er den historie, som blev oprullet i dokumenter og stik på udstillingen i Karl-Marx-Haus, og som man kunne se sig klog på en lørdag eftermiddag i 1989, mens muren blev revet ned i Berlin.

Afrika i vore stuer

Ingen italiensk by med respekt for sig selv er uden en Corso eller Piazza Garibaldi, Cavour, Vittorio Emanuele. Nogle egne som Sicilien og Le Marche ved Adriaterhavet understreger deres republikanske sindelag med større mindetavler for Garibaldi end for Cavour. Det vigtigste er dog enigheden om

myten om Italiens genforening (*Risorgimento*) i de glorværdige år 1859-60. Kongeriget Piemonte, som lagde hær, politi og kongehus til samlingsprocessen, er af mange samtidige iagttagere og senere historikere blevet sammenlignet med Preussen. Og så meget sandt er der i sammenligningen, at begge stater i århundreder overanstrengte sig økonomisk for at opretholde en større hær, end landet kunne bære, og at de kom til at sætte deres militære og centraliserende administrative præg på den nyoprettede enhedsstat. Hovedforskellen på de to samlingsprocesser er, at den italienske ækvivalent til preussiske junkere, de store katolske godsejere i Nord- og Mellemitalien, stort set holdt sig uden for det politiske liv efter 1870, fordi paven ikke anerkendte den nye stat, som med magt havde gjort hans by til sin hovedstad. Der kom til at mangle en elite, som både havde social og politisk prestige.

Giuseppe Garibaldi blev født i 1807 i Nizza (det nuværende Nice). Han udviklede sig til det liberale 1800-tals ærketypiske revolutionshelt: Stærk, smuk, en kvindebedårer, der blev opsøgt af det victorianske, britiske aristokratis damer på jagt efter revolutionære souvenirs i form af hårlokker og afklippede neglestumper. Han begyndte som sømand, blev professionel revolutionær i 1830'ernes Italien, emigrerede til Sydamerika, hvor han grundlagde sit revolutionære ry og erhvervede sig kendskab til guerillakrigsførelse. I 1848 vendte han hjem igen for at deltage i den første forgæves runde af Italiens samling. I kampene 1848-49 mod østrigerne indlagde han sig stor hæder hos det almindelige folk såvel som hos det piemontesiske kongehus. Han blev en legende over hele Europa, således at ambassadører og politikere – og deres hustruer og døtre – besøgte ham i en lind strøm, selv efter at han i 1854 slog sig ned i selvvalgt eksil på den lille isolerede ø Caprera mellem Sardinien og Corsica.

Samlingen af de norditalienske stater blev planlagt af den intelligente piemontesiske politiker Camile Cavour og gennemført med militær hjælp fra det andet franske kejserrige under Louis Bonaparte III i 1859. Cavour havde aldrig tænkt sig at gå videre end til oprettelsen af af en stat omkring aksen Torino-Milano, men accepterede hurtigt indlemmelsen af Toscana og de øvrige mellemitalienske hertugdømmer plus dele af pavestaten omkring Bologna, da spontane oprør og påfølgende folkeafstemninger bragte disse territorier inden for rækkevidde. Cavour havde aldrig besøgt Syditalien og følte sig langt bedre hjemme i London end i Rom, som han kun havde besøgt én gang. Iøvrigt foretrak han sit modersmål fransk frem for klassisk italiensk, som det taltes i Firenze. Hans storpolitisk velberegnede manøvre blev imidlertid forpurret af et antal uforudsete størrelser; den nationalrevolutionære idealisme anført af Garibaldi, kong Vittorio Emanueles dynatiske ærgerrighed,

det napoletanske kongedømmes overraskende svaghed og den sicilianske bondebefolknings hunger efter jord.

Sicilien var sammen med øen Sardinien den eneste del af Italien, der havde undgået de sociale følger af revolutionerne i 1790'erne og de efterfølgende napoleonske reformer. I disse egne havde bønderne aldrig vundet den ejendomsret til deres jord, der ville have integreret dem i det sociale system som en bevarende, konservativ kraft. Godsejeren (il latifondista) overvågede strengt sine fæstere ved hjælp af bevæbnede vagter (campieri). Han havde fuldstændig kontrol over de lokale myndigheder, og var den eneste effektive magt i kongeriget Begge Sicilier, som det napoletanske rige af historisk tilfældige grunde officielt hed. Flertallet af sicilianerne var jordløse landarbejdere, som vandrede mange kilometer til fods fra deres landsbyer (med op til 10.000 indbyggere) for at arbejde på godsernes marker. I tider med stigende priser på brødkorn udbrød der med regelmæssige mellemrum desperate og udsigtsløse oprør.

Sådan gik det også i 1860. Over hele øen flammede vreden op mod ågerkarlene, notarerne og fogederne (*gabellotti*). Den 4. april bredte oprøret sig til Palermo. Denne gang blot med den forskel, at den professionelle revolutionære Giuseppe Garibaldi i Genova ventede på, at et sådant oprør skulle bryde ud. Han havde med den piemontesiske regerings stiltiende billigelse samlet et stort lager af våben for at kunne starte et oprør. Han ville ikke risikere den skæbne at blive spiddet på mistænksomme, fremmedhadende bønders høtyve, som det var sket for flere af hans revolutionære forgængere fra Norditalien og fulgte derfor oprøret på Sicilien meget nøje. Men med aprilopstanden så tiden omsider ud til at være moden. Cavour beslaglagde ganske vist våbenlageret, men støtten strømmede ind fra nær og fjern. Oberst Colt i USA sendte et par hundrede af sine nye seksløbere, *Royal Ordnance Factory* i Storbritannien bidrog med moderne riflede geværer, men afgørende var støtten fra Ansaldo våbenfabrikkerne i Genova. Penge kom i dråber fra mange kilder, herunder Lady Byron og hertugen af Wellington. Byer som Parma og Pavia sendte særligt store beløb. I mellemtiden strømmede frivillige til Genova. En iagttager bemærkede, at over halvdelen var under tyve år. Mange var studerende, som håbede på en hurtig karriere uden om den trælse eksamensvej, bevilliget af et taknemmeligt fædreland. Af de 1089, som udgjorde Garibaldis hær, kom hovedparten fra norditalienske byer. Et lille antal var politiske flygtninge fra kongeriget Napoli, andre romantiske kunstnernaturer. Den yngste var elleve, den ældste havde kæmpet under kejser Napoléon I et halvt århundrede tidligere.

Ombord på de to hjuldampere sejlede denne optimistiske skare patrioter afsted for at angribe et område forsvaret af 40.000 veltrænede, professionelle soldater. Et umuligt forehavende skulle enhver realistisk vurdering sige. Trods intens overvågning fra Begge Siciliers flåde lykkedes det Garibaldi uhindret at gå i land i Marsala yderst mod vest. Han vandt over en mindre udsendt styrke og samlede 3000 usselt bevæbnede guerillaer omkring sig. Med denne flok og hjulpet af sit ry som uovervindelig i slag, angreb han den svært befæstede by Palermo. Tilsmilet af et fantastisk held og godt hjulpet af et oprør i byen, nedkæmpede han den overraskede garnison. Det utrolige var sket! General Lanza kapitulerede med sine 20.000 mand mod at få fri afsejling til Napoli. Det gav Garibaldi seks uger til at konsolidere sit herredømme og forberede sit næste skridt. Alt under ivrig bevågenhed fra verdenspressen, der med Alexandre Dumas i spidsen spændt dækkede hvert skridt, som denne det borgerlige Europas helteskikkelse tog.

Garibaldi udråbte først sig selv til diktator over Sicilien; i kraft af denne stilling proklamerede han afskaffelsen af nogle hadede kornskatter. De jordløse bønder opfattede denne handling som en proklamation af den sociale revolution og delte prompte jorden mellem sig efter at have myrdet og plyndret deres herrer, de såkaldte galantuomini. Det skræmte såvel den jordejende adel som Garibaldis radikale demokrater – i det omfang disse sidste overhovedet forstod, hvad der skete. De revolutonære befriere var ankommet, drømmende om den ø de havde læst om i skolens latintimer, en ø der som en lysthave flød af vin og honning og havde været et kornkammer for verdensbyen Rom. Som en af ekspeditionsdeltagerne, Bandi senere skrev:

Endelig var vi på Sicilien, på den af de legendariske poeter besungne ø, denne gudernes bolig med dansende nymfer i skovene og najader i kilderne; vi var på vulkanernes ø; denne filosofiens og det italienske sprogs vugge. (citeret efter Ehnmark 1979, 56).

Og hvad fandt de så? Et bagende varmt, solsvdent og og øde landskab, beboet af nogle små, mørklødede mennesker, hvis sprog de ikke forstod. De kaldte dem beduiner og følte sig i Afrika. “Beduinerne chokoladefarvede i ansigterne”, skrev Bandi og fortsatte:

De taler et barbarisk, uforståeligt og meget afrikansk sprog. De fniser umotiveret, lader sig ikke befri med passende andagtsfuldhed og farer forvildede omkrig. (citeret efter Ehnmark 1979, 56).

Og så begyndte de oven i købet en social revolution uden at være blevet bedt om det. Den sicilianske adel erkendte lynhurtigt den virkelige fare og begav

sig til Garibadi for at redde sig selv og den eksisterende samfundsorden. Og de blev mødt med forståelse. Det var en politisk, ikke en social revolution, som Garibaldi og hans tusind mand havde villet, og bønderne blev slået ned med hård hånd. Til gengæld støttede den gamle overklasse Garibaldi, så han kunne fortsætte sin sejrsmarch på fatslandet. Op gennem Calabria til Napoli gik det. Først da han truede pavens besiddelser og den franske hærstyrke, der siden 1849 havde bevogtet pave Pius IX, greb Cavour ind. Ved en hastig manøvre indlemmedes resten af Pavestaten i Norditalien, så Vittorio Emanuele i spidsen for sin regulære hær kunne marchere guerillalederen Garibaldi møde og officielt modtage kongeriget Begge Sicilier af hans hånd.

Over for stormagterne lykkedes dette brud på magtbalancen og på alle officielle og uofficielle aftaler. Cavour formåede at overbevise dem om, at Piemonte kun havde grebet ind for at forhindre noget meget værre, en egentlig social revolution i Syditalien. Byttet viste sig dog at blive svært at sluge, på trods af Garibaldis godmodige afgivelse af magten. Det blev nødvendigt at stationere næsten hele den piemontesiske hær i Syditalien for at nedkæmpe det bondeoprør, som skuffelsen over det reelle indhold af "foreningen" udløste. Oprøret varede fra 1861 til 1865 og kostede langt flere ofre end samtlige Risorgimento-krigene (og er derfor en sigende parallel til den borgerkrig, der på samme tid udkæmpedes mellem staterne i den amerikanske føderation om retten til at træde ud af forbundet). Men på det statsligt-politiske plan lykkedes foreningen af Italiens uforenede stater.

Det var ret beset mærkeligt. For den stat, der kom ud af Risorgimentoen, har været hærget af en lang række problemer og kriser, som italienerne selv har været de første til at påpege og beklage. Generationer af udviklingsforskere, italienske såvel som udenlandske, har ikke kunnet forklare, hvorfor der blev ved med at eksistere et efgrundsdybt økonomisk svælg mellem nord og syd, ja at forskellen faktisk voksede snarere end formindskedes trods alverdens hjælpeforanstaltninger. Først 1970'ernes kritiske forskning har påvist, at Syditalien som helhed bidrog forholdsvis mere til statens udgifter end det rigere nord. Og fik meget mindre igen i form af investeringer i veje, skoler, jernbaner osv. De eneste, der profiterede på samlingen, var de syditalienske jurister, som oversvømmede enhedsstatens apparat og bidrog til at "nationalisere korruptionen". Indenfor de senere år har også mafiaen fra Sicilien og dens modstykker camorraen i Napoli og ndranghetaen i Calabria bredt sig uden for de gamle jagtmarker i syd og har invaderet det industrialiserede nord. Ikke underligt at en del historikere har spurgt, om det ikke ville have været bedre for befolkningerne i syd såvel som nord at have undværet foreningen. Enkelte går endog så vidt som til at spørge, om ikke

Poslettens beboere ville have haft det bedre under et oplyst bureaukrati end under det de fik.

Under alle omstændigheder begynder Afrika stadig syd for Rom – siger norditalienerne, mens syditalienerne til gengæld omtaler Milano som en stor by i Tyskland.

Fester og ceremonier blandt katolikker og kommunister

Da lederen af det italienske kommunistparti, PCI, Enrico Berlinguer døde i maj 1984 midt under den hektiske valgkamp til Europaparlamentet udløste det nærmest landesorg. Han blev fulgt til graven af et bredt udsnit af den italienske befolkning, hvor han havde opnået en popularitet på tværs af partigrænser og klasseskel, der gjorde ham til den mest samlende politiske personlighed ved siden af den polske pave Woytila, Johannes Paul II. Vælgerne kvitterede ved at give PCI dets bedste valg nogensinde, omend det nok også spillede ind, at italienerne al Europa-retorik til trods ikke regnede det for et vigtigt valg og derfor betragtede det som velegnet til en symbolsk markering. PCI blev dengang det største parti overhovedet, nogle få promille foran det andet dominerende parti de kristelige demokrater, DC, der ellers siden 1948 uantastet har indtaget pladsen som det største parti. Dette ville ikke være sket i dag, hvor den kommunistiske politiske kultur er i opløsning og splittet mellem en socialdemokratisk og en mere traditionel fløj. Men episoden er velegnet til at belyse forholdet mellem politik og religion i Italien.

Såvel overfladiske turistiagttagelser som grundige sociologiske undersøgelser viser, at Italien er befolket af praktiserende katolikker. Fremmødet ved søndagsmessen er ganske vist i tilbagegang, men kirkegangen er helt usammenligneligt meget højere end i andre højt industrialiserede lande. Om denne kirkegang så er ensbetydende med, at italienerne er dybt troende, er en anden sag. Det er svært at måle tro, men der er mange indicier på en traditionel skepsis over religionens trøst, på linie med den udbredte skepsis overfor den anden autoritet, staten, som italienerne heller intet godt forventer sig af. Nogle religionssociologer har karakteriseret italienerne som et ikke-religiøst folk, der går i kirke (Burgalassi 1968 og 1974). Men de bekender sig altså helt overvejende som katolikker? Hvordan kunne denne bekendelse gå i spænd med opslutningen bag det kommunistiske parti, der især var markant på lokalt plan? Hvordan kunne de samme mennesker tilsyneladen konfliktløst gå i kirke og der høre på fordømmelser af kommunismens materialisme og gudløshed, og samtidig stemme på, ja være medlemmer af et kommunistisk parti? Kirken har aldrig kunnet forklare det. Når den overhovedet har udtalt sig, har den stort set hævdet, at menigheden blev vildledt og bedraget af den kommunistiske

propaganda til at støtte en politik, hvis konsekvenser den ikke kendte og ikke kunne overskue. Denne opfattelse ligger til grund for en af de mest udbredte fremstillinger af begrebet "den katolske kommunist", Giovannino Guareschis bog *Don Camillos lille verden* fra 1948. Her skildres kommunisterne som velmenende, men i sidste instans enfoldige og vildledte mennesker, overfor den kun tilsyneladende uvidende præst Don Camillo, der trods alt formår at få lokalsamfundet til fungere på grundlag af kirkens værdier ved hjælp af sine uortodokse metoder, tørre tæsk og hjertevarme i kærlig blanding.

Vælgerundersøgelser fra andre lande kunne godt støtte en sådan opfattelse. Adspurgt er mange vælgere ofte ikke i stand til at forklare, hvorfor de stemmer på et bestemt politisk parti og ofte har de et yderst upræcist begreb om, hvad partiet program går ud på. Men det skal man ikke lade sig narre af; folk flest er oftest udmærket i stand til se igennem de programmatiske røgslør og tage bestik af partiernes egentlige handlinger. Og oftest har de en meget klar forestilling om deres egne og samfundets interesser. Især i Italien er billedet af uoplyste og bedragne vælgere utilfredsstillende. Organisationsgraden er høj og i hvert fald tidligere blev der ofte holdt møder i de politiske partiers lokalafdelinger. Den der én gang har overværet et politisk møde i en kommunistisk lokalafdeling med sofistikerede debatter vil aldrig igen fremsætte påstanden om de bedragede og uvidende masser. Det er meget rigtigt, at det kneb med at omsætte de højtflyvende idéer i praktisk handling – det indvendte besøgende nordiske socialdemokrater ofte – men analyseevnen og informationsniveauet fejlede ikke noget. Nu findes dette politiske liv stort set ikke længere. I takt med den almindelige modernisering og postpolitisering har også de italienske vælgere trukket sig tilbage til TV-apparaterne. Men dagspressen er stadig levende optaget af politik og har en høj, omend indforstået standard.

Grunden til kynismen og apatien blandt italienske vælgere skal altså ikke findes i en særlig mangel på oplysthed. Forklaringen ligger snarere i karakteren af de to størrelser, den katolske kirke og det kommunistiske parti. De toneangivende, amerikanske samfundsforskere gjorde sig det tidligere svært at forstå situationen ved at opfatte forholdet som en strid mellem totalitære, hinanden udelukkende ideologier. Det kunne der ganske vist godt findes belæg for hos de kommunistiske teoretikere for slet ikke at tale om de katolske integralististiske tænkere. Antonio Gramsci, en af de største socialistiske tænkere i dette århundrede, som døde efter et langvarigt fængselsophold i 1930'erne, formulerede i sine efterladte fængselsnotater opfattelsen af en strukturel lighed mellem kirken og det kommunistiske parti. Dette storværk er udkommet på dansk i en forbilledlig gennemkommenteret udgave ved Italiens-eksperten Gert Sørensen. I 1970'erne (for)læste store dele

af den europæiske venstrefløj sig på Antonio Gramsci i eftersøgningen af ikke-stalinistiske udgaver af marxismen. Gramsci blev fængslet i 1927 og tilbragte de sidste ti år af sit liv i fascistisk fangenskab. Under dette ophold skrev han sine såkaldte "Fængselsoptegnelser" (*Quaderni del Carcere*) i 27 hæfter. Efter krigen blev de udgivet i redigeret form af Gramscis efterfølger som leder af kommunistpartiet, Palmiro Togliatti, og det var dem, der lagde grunden til Gramscis berømmelse som selvstændig marxistisk tænker. Rækkevidden af Gramscis opgør med kommunismens (og marxismens) doktriner er stadig omstridt pga. det kryptiske sprog og de raffinerede sløringer, han benyttede af hensyn til censuren i fængslet så vel som i partiet uden for murene. I 1975 udgav Valentino Gerratana en tekstkritisk udgave, som bl. a. adskiller sig fra Togliattis ved at være kronologisk, ikke tematisk ordnet. Omkostningen ved dette princip er, at det er vanskeligt at følge Gramscis springende tankegang, idet nedskriften fulgte hans læsning og ikke var tematisk organiseret som Togliattis redigering.

I sin parallelisering af kommunismen og katolicismen tænkte Gramsci ikke så meget på dem som altomfattende tankesystemer men snarere som samfundsorganisationer, der søger at omfatte og tilrettelægge livet for de enkelte mennesker fra vugge til grav. En kultur eller livsform snarere end blot og bart ideologier. De søger begge at etablere kulturel dominans – med Gramscis eget udtryk hegemoni. Men som Palmiro Togliatti eksplicit formulerede det i den nye, national strategi, han anlagde efter "den store vending" i 1944, står religionen ikke i absolut modsætning til en kommunistisk politisk overbevisning og praksis, som ikke bør bevæge sig ind på eksistentielle spørgsmål om meningen med liv og død. Det er snarere sådan, at de deler de forskellige sider af menneskelivet mellem sig. En opdeling og reel sameksistens, der blev understreget under Berlinguer. Kirken, især de ledende dele af hierarkiet, har haft sværere ved at acceptere muligheden af gensidig tolerance og sameksistens. Pave Johannes XXIII havde stor betydning for en udsoning, men så sent som i 1974 udkæmpede kirken et stort slag mod skilsmisselovgivningen – som den tabte – og senere mod abortlovgivningen, som nærmest endte uafgjort. På dette plan har modsætningerne nu efterhånden udjævnet sig i takt med den almindelige sækularisering, der også har indfundet sig med den almindelige industrielle modernisering.

Den mest afgørende grund til at modsætningerne, trods det kompromissøgende kommunistiske partis udstrakte hånd blev holdt i live helt til for nylig, er den økonomiske og politiske struktur, der efter 2. verdenskrig er bygget op omkring det kristeligt demokratiske parti, DC. Italien arvede efter fascismen en økonomisk struktur med stor statslig indflydelse på økonomien – ca. 50 % af industrien er stadig i offentlig eje. DC infiltrerede systematisk disse

industrier i overensstemmelse med en strategi udarbejdet af partiets leder Amintore Fanfani i begyndelsen af 1950'erne. Partiet har siden da drevet disse industrier som private len med omfattende skandaler og elendige resultater til følge. På samme måde tiltog DC sig mange steder den politiske magt på lokalt foruden på det centrale plan og gjorde det i mange år til en betingelse for offentlig ansættelse til alt fra gadefejer til professor, at man stemte på DC. Dette system kaldes af ialienere for sottogoverno. Den politiske kamp på det ideologiske programplan, som vi hører mest om, er sandsynligvis den mindst vigtige. Den vigtigste foregår omkring organiseringen af livet, i de offentlige fester og demonstrationer, der er så central en del af den italienske hverdag. Vil man have et indtryk af dette liv, skal man overvære en af de tusindvis af lokale "festa dell' Unità" (festivaler til støtte for kommunisternes avis, l'Unità), der til midt i 1980'erne afholdtes overalt i landet, og de tilsvarende men langt færre "festa dell' Amicizia" (venskabsfester) af DC. På disse festivaler konsumeredes mad og vin i tonsvis tilberedet af de lokale aktivister, den ene gang om året de italienske mænd går i køkkenet under offentlighedens beundring, mens deres koner knokler med at lave pasta og vaske op ude bagved. Samtidig bekræftes hierarkiet på en subtil måde, ved at højtstående funktionærer og parlamentsmedlemmer denne ene gang optræder i rollen som underordnede og styrter svedende rundt for st servere for de menige partimedlemmer. Som ved karnevallerne i de traditionelle bondesamfund bekræftes uligheden ved, at der byttes om på top og bund i bestemte undtagelsessituationer (Kertzner 1980).

Tidligere var det kirken, som havde monopol på at arrangere processioner og fester, men dette monopol overgik en lang periode i efterkrigstiden, især i det såkaldte røde bælte i Mellemitalien, til kommunisterne. Festen er den ydre manifestation af kampen om livsformen i det italienske samfund. Meget få af deltagerne lyttede til de traditionelt iscenesatte taler på kommunisternes møder. Mens talerne rasede mod regeringen, de knyttede næver blev hævet, de røde faner smældede og de traditionelle valgslogans rungede fra højttalerne, spiste det helt overvejende flertal af deltagerne uanfægtet videre og glædede sig til den rockkoncert, de gamle amerikanske film, den video eller breakdance, de var kommet efter. Men aktivisterne frustreredes ikke i nævneværdig grad over denne politiske passivitet, som de ville have gjort i de mere inderlige nordiske socialdemokratier. Italienere ved godt, at det afgørende er den plads i samfundet og fysisk på gaden – piazzaen, som de siger – deres parti få via aktivisternes hårde slid med arrangementet. Foruden bekræftelsen og fornemmelsen af sammenhold, der skabes ved det hårde slid bag standene.

Efterkrigstidens modsætningsforhold mellem katolicisme og kommunisme var en variant af det gamle modsætningsforhold mellem stat og kirke. Vatikanet var fra fra begyndelsen fjendtligt stemt overfor den forenede italienske stat, der blev oprettet i 1860. Allerede Machiavelli havde gjort opmærksom på, at eksistensen af pavemagten på den italienske halvø umuliggjorde dannelsen af en samlet nationalstat. Da det alligevel skete pga. en uforudset og heldig udenrigspolitisk konjunktur i 1850'erne, var det på trods af pavens forbitrede modstand. En situation der ikke forbedredes, da italienske soldater 20. september 1870 invaderede byen Rom ved Porta Pia og udråbte den til hovedstad i den nye italienske stat. Pius IX gik i indre eksil og erklærede sig som fange i Vatikanet. Denne boycot varede til langt ind i det 20. århundrede. Skiftende paver forbød menige katolikker at tage del i statens affærer, ja overhovedet at stemme, og ekskommunikerede konger og ministerpræsidenter. Det var en af grundene til, at den italienske politiske elite blev så begrænset. Først efter at det fascistiske parti havde gennemført et autoritært diktatur i januar 1925 godt to år efter marchen mod Rom i oktober 1922, forsonede Vatikanet sig med staten og indgik konkordatet i 1929, som sikrede en gensidig anerkendelse mod stor økonomisk kompensation til kirken. Denne aftale holdt helt til begyndelsen af 1984, hvor et nyt, på mange måder revideret konkordat blev underskrevet.

Konkordatet sikrede den katolske kirkes indflydelse på ungdommen gennem et faktisk monopol på dele af undervisningssystemet, foruden at det garanterede kirkens totale frihed i egne anliggender. Det lagde grunden til den særlige politiske struktur, den afløste fascismen; en struktur, mange har kaldt DC-staten. Via præsterne, de katolske ungdomsafdelinger og klubberne af lokale magthavere opbyggedes i årene efter 1945 et stærkt netværk, som fordelte økonomiske og politiske privilegier mod støtte til partiet. Denne seje organisering har på den mest forbløffende vis kunnet overleve talrige skandaløse afsløringer af korruption, udygtighed og misbrug, ja har ligefrem overlevet sammenbruddet for sin ideologiske modstander, kommunismen. Om så kommunismens sammenbrud vil medføre opløsningen af den klientelistiske DC-stat, som mange håber på, kan kun fremtiden vise. Hvorom alting er, står det fast, at systemets forbøffende sejlivethed hænger sammen med traditionen for fester og processioner og det udvendige forhold til politiske ideologier.

Til folkefest i Gubbio

Midt i maj måned var vi kørt fra Firenze til Perugia for at se en særudstilling på det lokale arkæologiske museum. Om morgen den 15. maj viste det sig imidlertid, at museet var lukket som følge af en landsomfattende statslig strejke – i øvrigt med et nobelt og uselvisk politisk formål opdagede vi senere,

men det er jo ikke det første, man tænker på, når man forgæves står og rusker i den låste dør, hvorpå det højt og tydeligt angives, at museet skulle have åbnet for mindst en halv time siden. Nå, den venlige portner foreslog os i stedet at køre til Gubbio, en god times kørsel oppe i Appenninerne, hvor "der skulle foregå noget spændende i dag". Og heldigvis havde vi tidligere set Perugia – som ellers nok er et besøg værd – og fulgte hans råd uden anelse om, hvad vi gik ind til. Allerede længe før byen kunne ses, mærkedes det på trafikken, at det ikke var en dag som alle andre. Det myldrede med festklædte mennesker i karavaner af biler af enhver art, med nummerplader fra Milano, Torino, Roma og alle de andre store byer, foruden Tyskland og Frankrig. 50.000 mennesker viste det sig senere var strømmet til denne lille by, næsten en fordobling af det normale indbyggertal. Og da vi kom ind i byen myldrede det med lokale og tilrejsende i hvide bukser og røde, gule eller blå skjorter og tørklæder, mens der hang middelalderlige bannere ud af alle vinduer. Så mange mennesker var der, at enhver form for bilkørsel var forbudt; og forbud mod bilkørsel i en italiensk by signalerer noget aldeles ekstraordinært. Vi parkerede på den store plads ved det velbevarede romerske amfiteater og spurgte, hvad der var på færde. "Festa dei ceri" lød svaret fra nogle ivrige unge, der var emigreret, men vendt tilbage til denne enestående begivenhed. De anbefalede os at finde et hotelværelse hurtigst muligt og blive de næste par dage for at deltage i dette årets absolutte højdepunkt for alle ægte Gubbioindbyggere, eugubini som de kaldes. Efter lidt søgen lykkedes det at finde en pensione rundt om hjørnet fra Palazzo del Bargello, og så kunne løjerne begynde.

De var faktisk allerede begyndt uden os. Unge mennesker, teenagere såvel som gifte mænd og kvinder langt op i tyverne styrtede rundt med farvestrålende tørklæder om halsen og sprøjtede vand på hinanden under høje hvin. Ikke kun som repetition af skoletidens vandkampe, men som del af et meget gammelt frugtbarhedsritual viste det sig snart. Enkelte landede ligefrem midt i fontænerne med enorme plask. Så det var ikke ganske farefrit at kæmpe sig frem til Piazza Grande (anlagt 1480) mellem Palazzo dei Consoli og Palazzo Pretorio. Men det lykkedes omsider. Her blev det klart, hvad hele hurlumhejen gik ud på. Midt i det kogende mylder af mennesker på pladsen, i klokketårnet og i paladserne bagved var forskellige grupper af mænd med hver sin farvekombination i skjorter og tørklæder ved at rejse tre massive, 10-12 meter høje træstativer på højkant ved hjælp af reb og masser af råben. På toppen af hvert af de timeglasformede stativer var anbragt en kirkeligt udseende figur i fra halv til kvart menneskelig størrelse. Ved nøjere eftersyn fremgik det dog, at der var en klar plan i det tilsyneladende uorganiserede kaos. Det var tre grupper på hver ti mænd, de såkaldte ceraioli, som hver arbejdede under kommando af af en capodieci (leder af ti). Alle andre var tilskuere og hjalp kun til ved at råbe op. Midt i det hele red en elegant, hvidklædt kaptajn rundt

med en cigaret i mundvigen og et sværd ved siden, mens andre mænd i renæssancedragter blæste fanfarer i trompeter og atter andre kastede kostbare amforaer af keramik op i luften og greb dem igen under trommernes hvirvler.

Da balladen var på sit højeste, blev der pludselig pause. Bærerne af de store trætingester sænkede håndtagene til jorden og lod dem stå, mens vi alle holdt siesta fra halv to til halv fem. Byens honoratiores og nogle af de aktive deltagere blev inviteret ind i rådhuset til en banket – som dette år badede sig i glansen fra fyrstinde Grace af Monaco, der deltog som marchesa Ranghiascis gæst. Pausen kunne vi uvidende turister benytte til at studere en stencileret folder fra turistbureauet, som sågar kunne fås i engelsk oversættelse. Den forklarede noget af baggrunden for det, der var på færde og røbede, at det hele lagde op til et kapløb med de enormer trætingester, det såkaldte *corsa dei ceri*. Pjecen undgik klogeligt at fremføre én utvetydig tolkning af festen, og luftede næsten alle de forklaringer, der er blevet fremført i den folkoristiske og etnologiske litteratur. Lidt klogere blev vi dog af læsningen. De store trætingester kaldes *ceri,* så langt er alle enige. Men ordet cero kan betyde adskilligt. Ifølge ordbogen er ceri vokslys, og med en del god vilje kan man da også få stilladserne til at minde om overdimensionerede, hellige vokslys, sådan som den officielle kirkelige fortolkning vil have det. Andre forbinder ordet med den romerske gudinde for frugtbarhed og agerbrug, Ceres, men det modsiges af dem, der påpeger at cero er hankøn og også betyder dumrian. Lægger man imidlertid alle disse lærde fortolkninger til side og selv ser efter, er det dog indlysende, at det drejer sig om tre enorme fallos'er. De må oprindelig stamme fra en førkristen frugtbarhedsfest, som det så er lykkedes kirken at omfunktionalisere ved at placere en helgen allerøverst oppe på hver. Sant'Ubaldo, San Giorgio og Sant'Antonio hedder de. Sant'Ubaldo er den fornemste og byens skytshelgen, så måske skyldes festens nuværende form, at det omkring 1100 lykkedes ham at få kirkens ydre godkendelse af dette stykke uovervindelig hedenskab. Sådan kan man i hvert fald godt læse den helgenlegende om ham, som kendes fra 1680-udgaven af *Acta Sanctorum*. Hvorom alting nu end er, så har denne fest i tusind år eller flere bestået i en konkurrence mellem tre sammenslutninger (korporationer, i dag kaldet famije) i byen, murerne (*muratori*), håndværkerne og købmændene (*artigiani e commercianti*) og landarbejderne (contadini). En konkurrence som har taget form af et kapløb, derfor betegnelsen *corsa dei ceri*.

Det var svært at erobre en god udsigtsplads på selve Piazza Grande, vinduerne med udsigt går i arv i familierne, og nede på pladsen stod folk på nakken af hinanden. Men løbet kan alle komme til at overvære tæt på, endda flere gange, trods de næsten 50.000 tilskuere. Ruten snor sig nemlig ad en nøje fastlagt rute op og ned gennem de snævre gader. De tre hold, der udskiftes tre gange under

løbet, mens bærerne styrker sig med vin fra åbne tønder, styrter svedende og prustende afsted under tilhængernes opmuntring og modstandernes hån. Figurerne svajer faretruende fra den ene side til den anden og ser undertiden ud til at måtte støde ind i en balkon eller ligefrem vælte ned i menneskehavet. Men det er netop, hvad det gælder om: at løbe lige så stærkt som de andre uden at snuble, at løbe med god stil. Det er ikke et kapløb i ordets egentlige forstand, da rækkefølgen er fast med Sant'Ubaldo i spidsen. Men måden, løbet gennemføres på, kan variere meget og kommenteres ubarmhjertigt hele det næste år. Dette år var San Giorgio ved at vælte to gange, og hans tilhængere måtte snige sig langs murene et helt år, mens de håbede på revanche. En lille trøst var dog, som avisen Il Messagero bemærkede næste dag, at de året før havde udkonkurreret alle andre. Samme avis gav navnene på samtlige ceraioli og deraf fremgik, at over halvdelen af bærerne var kommet fra de store byer specielt for at løbe for deres korporation i denne årets vigtigste manifestation (Il Messagero 16/5 1979).

Efter det vilde løb gennem gaderne sænkedes tempoet lidt ved foden af bjerget og efterhånden slog løbet over i en adstadig religiøs procession. Under ledelse af ærkebiskoppen gik hele byens befolkning ad den snoede sti op til klostret Sant Ubaldo på Monte Ingino. Det er en lang og besværlig tur, ikke kun for bærerne, men også for alle de elegante kvinder i sylespidse stilethæle og elegant bytøj. Mange måtte tage skoene af ved foden af bjerget og gå på nylonstrømpefødder i støvet og gruset. Men alle gennemførte, mænd, kvinder, børn, gamle, uanset erhverv og politisk overbevisning og nåede frem til klostret, så de kunne kysse Sant'Ubaldo, der denne dag var stillet frem til beskuelse i klosterkirken. Et sådant syn bekræfter virkelig italienske sociologers vittighed om, at italienerne er et folk af ateister, der går i kirke.

Hvad handler hele dette postyr så egentlig om? En katolsk procession med hedensk baggrund i en ret velstående egn, hvor flertallet siden 1945 uden afbrydelser har stemt socialistisk og kommunistisk? Det er hele byens fest, som alle deltager i, hvadenten de bor der eller ej. De få ulykkelige, der bor så langt væk, at de ikke har råd til at rejse hjem, har forsøgt sig med lokale varianter, som f.eks. Gubbio-udvandrerne i byen Jessup i Pennsylvania, USA der har afholdt ceri hvert år siden 1907! For dem der kan deltage, er det et fællesskab, som viser sig i konkurrencen mellem grupperne, der demonstrerer de indbyrdes forskelle ved at bære forskellige farver. Gubbio er en lille by, og har altid været det, derfor er der kun tre sammenslutninger mod f.eks. 17 contrade ved palioet i Siena (et hestevæddeløb, som afholdes hvert år 2. juli og 16. august). I Gubbio er sammenslutningerne – eller var i hvert fald oprindeligt – baseret på erhverv, mens det i andre byer som f.eks. Siena er kvarteret,

contradaen som er den organiserede enhed. Det fælles for dem begge er konkurrencen.

Denne konkurrence er imidlertid ikke så gammel som selve festen. Som sagt er der ingen tvivl om, at grundlaget for Festa dei ceri i Gubbio er en førkristen frugtbarhedsritus, som den har været kendt over hele Italien, ja i hele middelhavsverdenen, så længe der har været dyrket agerbrug. Men hvorfor har denne frugtbarhedsfest lige netop holdt sig i Gubbio og ikke i alle de andre umbriske og toscanske byer, der først indenfor de sidste halvtreds år har søgt at genopfinde egne middelalderlige traditioner, først på opfordring fra det fascistiske styre, der gerne ville fremstå som beskytter af folkelige traditioner, siden af hensyn til turismen og de emigrerede? Og hvorfor lige i form af et væddeløb med fatslagt rækkefølge for konkurrenterne? Desværre er Gubbios historie endnu ikke udforsket så godt, at vi har fremstillinger af det symbolske og det sociale liv, der kan måle sig med Richard Trexlers for Firenze. Det er egentlig mærkeligt, for i Vatikanets arkiver ligger et uvurderligt kildemateriale med noget så enestående som egentlige forhandlingsreferater fra byrådet tilbage fra højmiddelalderen. Arkivalierne ligger i Vatikanet fordi Gubbio kom under Pavestaten i 1624.

Noget kan dog siges. Gubbio passer fint ind i det mønster, vi kender fra andre mellemitalienske byer i kommunetiden. Den grundlæggende sociale organisation indenfor byen var lavet (korporationen) eller kvarteret. Nogle steder dominerede den ene form, andre steder den anden. Det fælles var eksistensen af hierarkiske organiseringer af rige og fattige sammen på tværs af alle forskelle i status. Oprindelsen af disse fælles organiseringer fortaber sig i det dunkle i århundrederne før årtusindskiftet, men funktionen er klar. Den fælles organisering af rige og fattige bidrog til at dæmpe den) klassekamp, der ellers ville have revet bystaterne midt over i deres selvstyrende epoke i højmiddelalderen, den såkaldte kommunetid. De 'klassekampe', som kilderne beretter om som f.eks. Ciompi-oprøret i Firenze i 1300-tallet eller de tilsvarende kampe i Siena, har ved nøjere eftersyn vist sig at være magtkampe indenfor den sociale og politiske elite. I Siena, stedet for den anden store folkefest il palio, som har været afholdt uden afbrydelser siden middelalderen, var konkurrencen ikke fra starten det centrale. De indviklede partidannelser og alliancer mellem de 17 contrade og forsøgene på at snyde hinanden med alle midler også de mest beskidte og groveste, der præger dette væddeløb, blev aktivt fremmet af storhertug Cosimo II Medici, efter at han i 1555 havde erobret Siena. Formålet var uden tvivl at gøre det lettere at indlemme denne stolte og uafhængige by i den enevældige, toscanske territorialstat, som tog form i 1500-tallet. Samtidig blev palioet siden 1472 økonomisk støttet af verdensbanken Monte dei Paschi, i dag en af verdens 50 største banker. Det

har givetvis været en kraftigt medvirkende årsag til at denne tradition overlevede, at det har kunnet lade sig gøre at mobilisere store pengemidler, som har tiltrukket de bedste heste og bedste jockeyer fra hele Italien.

Helt tilsvarende interesser i at fremmme konkurrencen kan ikke påvises i Gubbio, der hørte under Montefeltrofamilien i Urbino til 1624. Måske skyldes kontinuiteten i afholdelsen af festen især, at byen kom til at ligge så langt fra alfarvej, da den blev en del af den økonomisk tilbagestående og slet regerede Pavestat, og fortsatte med at være langt væk efter samlingen af Italien i 1860. Men forenende i konkurrencens form har Corsa dei ceri været hele tiden. Endda i en sådan grad, at udvandrede Gubbio-borgere som før nævnt tog det med sig. Konkurrencen synes også at have været nok i sig selv og har aldrig givet anledning til afholdelse af et marked, som det ellers var almindeligt i middelalderen. Til gengæld går processionen nu om dage tvangfrit over i en kæmpemæssig gadefest, hvorunder man kan opleve noget så sjældent som berusede italienere, der om natten ligger og sover branderten ud på fortove og i parkerne. Gubbio er et besøg værd den 15. maj hvert år.

Calcio Storico i Firenze

En anden af de store offentlige manifestationer i Italien er den årlige, såkaldt 'historiske' fodboldmatch på en af de vigtigste pladser i Firenze. Også den har meget gamle rødder, omend ikke helt så lange som Palioet i Siena. Calcio Storico Fiorentino kaldes den. Den foregår kun én gang om året i slutningen af juni. Så klæder deltagere og tilskuere sig ud i dragter fra 1500-tallet og dyster ivrigt i en sport som mest minder om en blanding af brydekamp, rugby og fodbold. Der er regler, hvis overholdelse overvåges nøje af holdkaptajnerne og kontrollører, men for den udenforstående er de svære at opdage. Hårdt går det til, ligesom ved hestevæddeløbet i nabobyen Siena, il palio. Forskellen er især, at det i Firenze går det ud over mænd, mens det i Siena er heste som bliver slået på, brækker benene og slæbes hen i sidegaderne for at blive skudt i en blanding af sorg og blodrus. Helt så slemt går det ikke til ved den årlige fodbolddyst i Firenze, men hvert år kommer mange af deltagerne på hospitalet med større og mindre skader. Derfor blev det i år forsøgt at ændre reglerne, så færre af spillerne kom til skade. Derved håbede bystyret at dæmpe tilskuernes raseri noget, så det ikke kom til helt så voldsomme gadekampe som i tidligere år.

Ifølge traditionen blev fodboldkampen første gang spillet i 1530. Dette år blev Firenze belejret af en tysk lejehær under kejseren og paven i fællesskab. Disse to hæderværdige gentlemen havde allieret sig for at få genindført mediciernes styre i byen, der få år tidligere havde indført et republikansk styre. Det havde

kaldt mange af byens begejstrede sønner hjem, bl.a.den overbeviste republikaner Michelangelo, som lavede statuen af David til ære for republikken. Men i juni måned sang det frie styre på sit allersidste vers, mens belejringen skred planmæssigt frem. For at holde modet oppe hos forsvarerne afholdt man en sportskamp på en byens af hovedpladser ved kirken St. Croce. To hold på hver 27 deltagere i typiske 1500-tals-militærdragter stormede rundt på et gruslag og søgte at kaste, sparke eller bære en bold over i et net på modstanderens banehalvdel. Under kampen blev de så optagede, at de – og tilskuerne – ifølge legenden helt glemte den beskydning, som belejrernes artilleri udsatte dem for.

Republikken gik under, Medicifamilien blev indsat som storhetuger af Toscana, men det årlige boldspil mellem byens fire kvarterer, Santo Spirito, Santa Croce, Santa Maria Novella og San Giovanni overlevede til ind i 1700-tallet. Så fik befolkningen andre interesser. Det varede helt til 1930, hvor det fascistiske bystyre i overensstemmelse med regimets almindelige politik med at fremme lokal folklore genindførte spillet. Denne gang ganske vist på den fornemste politiske plads i Firenze foran rådhuset, piazza Signoria. Her er det siden foregået, indtil det for tre år siden flyttede tilbage til gamle plads ved St. Croce. Ikke af historiske årsager, men af hensyn til turismen. Det var simpelthen dårlig forretning at afspærre byens største seværdighed i en hel uge, blot af hensyn til de få tusinde fanatikere, der holder traditionen i hævd, træner ihærdigt og får deres mødre og hustruer til at sy dragterne og pleje sig bagefter, alt for spillets skyld. Flot er skuet, som i de mange andre toscanske og umbriske byer, når indbyggerne afholder deres årlige byfester med turneringer som i Arezzo, armbrøstskydning som i Sansepolcro eller hestevæddeløb som i Siena. Hundreder af deltagere i farvestrålende dragter marcherer rundt i gaderne med trommer og horn, mens dusinvis af veltrænede flagsvingere kaster deres bannere højt op i luften på kommando og griber dem igen som med én hånd. Og så kommer de egentlige udøvere, barske og muskelsvulmende, som var de på vej til en scene i en middelalderlig film med Sean Connery i hovedrollen. Og det er sådan set netop, hvad de er. 23. juni 1991 spillede de røde mod de blå, 24. juni de hvide mod de grønne og 30. juni konkurrerede vinderne om at få den kalv, som hele konkurrencen handler om.

Haver og ghettoer – den jødiske kulturarv i Italien

Midt på Manhattan, øst for Central Park ved 82. gade ligger det relativt uanselige Jewish Museum og vidner om eksistensen af en livskraftig jødisk kulturel tradition i denne metropol. Velklædte, små jødiske mamaer myldrer kvidrende ud og ind en regnvåd, lun mandag eftermiddag, hvor museet som et af de eneste er åbent. Og det for en hel verden, som man ikke anede

eksistensen af. Hvem ud over specialisterne ved, at der er en stor og levende jødisk kulturtradition i Italien? Til evig hæder for italienernes humanitet tænker man ikke på antisemitisme og holocaust i forbindelse Italien. Tværtimod har der altid været en livskraftig jødisk kultur, endda længe før ødelæggelsen af templet år 70 evt. og diasporaen. Det fik man grundig besked om på en særudstilling på Jewish Museum i 1990. Jøder var der i Italien, selv om de aldrig har været mange. Blot var – og er – de så godt assimilerede, at ingen ville finde på at fremhæve forfattere som Natalia Ginzburg, Carlo Levi og Alberto Moravia eller ledende kommunister som Umberto Terrracini og Emilio Sereni specielt for deres jødiske baggrund. Men sådan en havde de altså – blandt andet.

Ren idyl har det imidlertid ikke altid været, hvilket fremgår af det enkle faktum, at ordet ghetto er af italiensk oprindelse. Det betyder metalstøbeform og hentyder til støberierne i den del af Venezia, som jøderne i 1500-tallet blev henvist til. Jøderne slap først endegyldigt ud af ghettoerne med foreningen af Italien i 1859/60. Men så gik det også stærkt. Så stærkt, at Italien som et af de først lande i Europa udnævnte en person af jødisk afstamning til general, Giuseppe Ottolenghi i 1888. Årsagen var hans politiske rolle i samlingen af Italien, og han klarede sig da også dårligt under kolonifelttoget i Æthiopien. Alt dette og meget mere fik man glimrende besked om i udstillingen, som logisk nok blev kaldt Gardens and Ghettos. I fem hovedafdelinger kunne vi følge jødisk liv før, under og efter ghettotilværelsen med et væld af originale kunstgenstande. Særlig interessante var en snes fotografiske portrætter af medlemmer af den italienske elite taget af den jødiske fotograf Mario Nunes Vais i begyndelsen af århundredet. Her kunne man se den jødiske finansminister Luigi Luzzati, den supernationalistiske forfatter Gabriele D'Annunzio, Benito Mussolini og dennes elskerinde Margherita Sarfati foruden fotografens egen familie.

Margherita Sarfati er en af de mest interessante og modsætningsfyldte af de jødiske personer, som udstillingen handlede om. Sammen med sin velhavende, ligeledes jødiske mand tilhørte hun allerede før 1.verdenskrig ledelsen af det socialistiske parti. De fulgte Mussolini i hans støtte til interventionen i 1. verdenskrig og var efter krigen medstiftere af det fascistiske parti. Det var der også andre jøder som var, hvilket ikke var underligt, da det fascistiske parti fra omkring 1921 blev opfattet som en garant for den velhavende middelklasse mod arbejderne og katolikkerne. Og jøderne tilhørte pga. af deres høje uddannelsesniveau denne middelklasse. Det er et vidnesbyrd om deres integration, at de kunne tilslutte sig fascismen, som på sin side var næsten fri for racistiske undertoner helt til racelovene i 1938. Margherita Sarfati er karakteristisk for denne selvbevidste og højtuddannede klasse. Hun skrev den

officielle biografi af Mussolini i 1926, var kulturredaktør på Mussolinis avis *Popolo d'Italia,* redigerede partiets officielle teoretiske tidsskrift *Gerarchia*, og påvirkede den italienske fascisme til at indtage en positiv holdning overfor moderne kunst og arkitektur, stik modsat de tyske nazister. Hun ledede og promoverede selv den såkaldte *Novecento* gruppe, der bl.a. rummede malere som Mario Sironi. Den søgte at moderere mellem den helt modernistiske kunst og de krav om at virke politisk, som den fascistiske overbevisning satte. Hendes liv blev dokumenteret i en mængde fotografier og dokumenter foruden i portrætter malet af henholdsvis Umberto Boccioni og Mario Sironi før 1. verdenskrig. I udstillingen fandtes desuden nogle få men vigtige arbejder af Amedeo Modigliani. Født i et jødisk miljø i Livorno valgte han at tilbringe det meste af sit korte liv i et internationalt boheme-miljø i Paris. Men italiensk jøde var han, ligesom broderen, der var en fremtrædende leder i socialistpartiet.

Var der overraskende mange jøder i det fascistiske parti, var der dog forholdsvis langt flere blandt antifascisterne. Ikke pga. af fascismens racepolitik, men fordi jøderne var centrale bærere af den den humane, liberale ateistiske politiske kultur, der dominerede indtil 1. verdenskrig. Lederen af modstandsorganisationen Giustizia e Libertà, Carlo Roselli var jøde lige som det andet af de mest kendte ofre for undertrykkelsen, Carlo Levi var det. Carlo Roselli blev sammen med broderen Nello myrdet i Frankrig, mens Carlo Levi i først omgang 'slap' med forvisning til Basilicata. Det kom der en berømt bog om kulturkløften i Italien, *Kristus standsede ved Eboli,* ud af. Men lægen Carlo Levi var oprindelig mere kendt som modernistisk maler og medgrundlægger af kunstnersammenslutningen gruppo sei i Torino. Hans malerstil skiftede med tiden; fra dramatisk ekspressionisme i 30'erne til engageret socialrealisme i efterkrigstiden for at slutte i en mere poetisk universel tone i 60'erne, samtidig med at han blev valgt til senator på livstid.

For mig var den største opdagelse dog Antoinetta Raphaël Mafais 'upolitiske' arbejder. Født i Kovno i Litauen, opvokset i London og uddannet i Paris og en af de 85 % af de italienske jøder, der overlevede forfølgelsen 1943-45, er hun en af de vigtigste inspiratorer for den såkaldte "scuola romana", der virkede mellem 1930 og 1945. Gruppen omfattede mange, især jødiske kunstnere, som ikke udstillede meget under fascismen og derfor er forblevet ret ukendte indtil genopdagelsen på quadriennalen i Rom 1960. At denne særprægede retning kom amerikanske kritikere for øje, var et af de kunsthistoriske hovedresultater af Jewish Museums initiativ. For os andre var det det enestående indblik i en nær og dog fjern side af den italienske kultur.

Fascismen og den moderne arkitektur
I 1961 formulerede en af de mest fremtrædende, moderne italienske arkitekter, Ernesto Rogers følgende selvransagelse som sit bidrag til en serie forelæsninger om fascismen og antifascismen 1918-36 i Milano:

De vigtigste arkitekter i vore generation var Terragni og Pagano; og Terragni og Pagano var de mest fascistiske af os (...) Man er nødt til uden fortielse at indrømme, at størstedelen af de italienske arkitekter har bidraget direkte eller indirekte, med udmærkelse eller uden til regimets (det fascistiske u.ø.) bygninger. Det er nødvendigt at fastslå denne sandhed, for kun ved at sige det, kan man håbe at overvinde fejltagelsen. Det kan forekomme mærkeligt, at intelligente og ærlige personer, som mange af dem var, i et land som allerede havde frembragt en Gramsci, en Matteotti, en Gobetti, ikke forstod fascismen og blev ved at tage fejl. Og alligevel er vores historie sådan, de består af mennesker, som tog fejl uden at forstå, hvornår og hvorfor de begik deres fejl. Når jeg vover at genoplive denne historie over for så stort et publikum, når jeg vover at betro mig offentligt, er det fordi jeg virkelig tror, at hvis de moderne arkitekter i Italien har fejlet ved at samarbejde med fascismen, så har de vist sig i stand til at sone og genvinde agtelsen, da de gik over til antifascismen. Her er i korthed deres historie.
Hvordan forklare denne fejltagelse hos en ganske berømt samling af personer som trods alt diskuterede, selv om de ikke kunne tale alt for meget offentligt. Jeg tror, at årsagen til vores fejltagelse lå i filosofisk forvirring. Vi baserede os på en syllogisme, som groft sagt lød sådan: fascismen er en revolution, den moderne arkitektur er revolutionær, derfor må den være fascismens arkitektur. Som I ved, er det første led forkert, hvorfor konsekvensen ikke kunne undgå at være katastrofal; fascismen var ikke en revolution. (Rogers 1962, 335-36).

Med disse ord så Ernesto Rogers realistisk i øjnene, at det nære forhold mellem den moderne arkitektur og det fallerede politiske regime kaster et dårligt lys over den berømmede italienske modernisme i arkitekturen. Men i den historiske sandheds navn mente han det ikke muligt at benægte et vist ideologisk slægtskab mellem de to fænomener, i hvert fald før 2. verdenskrig. Det er anerkendelsesværdigt, da mange andre som f.eks. arkitekturhistorikeren Bruno Zevi har benægtet enhver forbindelse (Zevi 1950). Selv den ellers yderst reflekterede, åbne og nuancerede arkitekturhistoriker Cesare De Seta har i sin grundige rekonstruktion af den arkitektoniske kultur i Italien i tiden mellem krigene benægtet, at der var nogen egentlig indholdsmæssig og ideologisk forbindelse mellem den rationalistiske arkitektur og det fascistiske regime ud over det forhold, at de var kronologisk samtidige (De Seta 1972). Senere har han formuleret forholdet således:

Arkitekten Giuseppe Terragnis Casa del Fascio i Como (1932-26) og maleren Mario Sironis billeder af byperiferier (1922-44) er værker af fascistiske kunstnere, men ikke resultater af fascitisk kultur, fordi denne i almindelighed udrykker værdier der er i modsætning til Terragnis og Sironis. Casa del Fascio i Como er født af åndelige fordringer og af stilistiske fordringer, der tilhørte epoken. (De Seta 1976,10).

De Seta er en vidende og kompetent arkitekturhistroriker og har ikke foretaget en bevidst tilsløring af en mulig sammenhæng. Han er et reflekteret resultat af den almindeligt udbredte opfattelse af fascismen, som har været gældende i antifascismens epoke efter 2. verdenskrig (jvf. Gregotti 1968). Efter fascismens og nazismens militære nederlag blev fascismen reduceret til en samlebetegnelse for alt ondt og reaktionært i verden. Efter 1945 har det derfor været umuligt for italienske intellektuelle at acceptere, at der skulle have været en tættere ideologisk overensstemmelse mellem det nye rationalistiske eller funktionalistisk formsprog og de i dette sprog indbyggede forestillinger om et nyt og mere retfærdigt (og mere rationelt fungerende) samfund på den ene side og fascismen på den anden. Men det var der ubetvivleligt, som det fremgår af Ernesto Rogers' selvkritik.

Hvad vi forstå i dag er, at fascismen i sit udspring, dvs. som ideologi og bevægelse, forstod sig selv som et "moderne" opgør med det gamle konservative samfund, den liberale politik og den socialistiske arbejderbevægelse, der efter manges mening havde svigtet i 1. verdenskrig. Man kan med megen ret opfate fascismen som et ungdomsoprør rettet mod det kapitalistiske samfunds hovedideologier, liberalismen og socialismen. Dette gælder for både fascismen i Italien og nazismen i Tyskland. Går man tættere på det ideologiske indhold i bevægelserne var der dog store forskelle. Den italienske fascisme ville et helt "nyt" samfund og et ny fascistisk menneske. For at opnå ville den benytte sig af alle det industrielle samfunds nye teknologiske opfindelser. Der var således ikke nødvendigvis langt fra futuristernes råb om, at alt det gamle skulle væk, syndikalisternes krav om nye ledelsesformer på arbejdspladserne, de hjemvendte soldaters krav om en ny magtfordeling i samfundet, som kunne skabe plads til dem, og det fascistiske parti afvisning af den gamle parlamentariske (u)orden til de unge arkitekters krav om en ny, mere rationel og funktionel samfundsplanlægning og dertil svarende formmæssige udtryk.

Man kan karakterisere den italienske fascisme som et moderniserende udviklingsdiktatur til langt op i 1930'erne, hvorefter styret gradvis ændrede karakter under indtryk af den påtvungne alliance med det nazistiske Tyskland. Den tyske nazisme derimod var et svar på usamtidighederne i et meget mere

moderne samfund. Nazismen sejrede ved at formulere småborgerskabets angst for såvel den organiserede arbejderklasse som for den centraliserede storkapital. Derfor fremtrådte den på overfladen langt mere tilbageskuende og afviste efterhånden den moderne kultur til fordel for Albert Speers neoklassicisme, den arkitektur de fleste i dag forbinder med "fascistisk arkitektur". At det var mere kompliceret, når man undersøger kunsten nærmere, som jeg gjorde i kapitlet om Tyskland, ændrer ikke ved denne overordnede karakteristik. På længere sigt var den utilsigtede virkning af de regimer dog nærmest modsat. Den tyske nazisme kom – især fordi den smadrede den gamle elite og tabte krigen – til reelt at fremme en radikal modernisering af det tyske samfund, som BRD siden har høstet fordelene af – mens den italienske fascisme kørte fast i et tilbagestående samfund og hverken kunne indfrie sine løfter om reformer indadtil eller militær ekspansion udadtil. Men det er en anden historie, som ikke skal fortælles her.

I mellemkrigstiden var det altså på ingen måde indlysende, at fascismen ikke var den revolution, den selv proklamerede. Det har eftertiden overset, fordi det efter fascismens fald var nødvendigt at samle alle kræfter på tværs af politiske anskuelser for at slå nazismen militært. Og bagefter fungerede den proklamerede antifascisme – især i Italien – som den forfatningsmæssige forudsætning for al respektabel politisk og kulturel aktivitet. Antifascismen blev indsat i den nye forfatning af 1947. Og det var ikke kun hykleri men en ærligt tilkæmpet overbevisning. Mange af de unge fascistisk uddannede intellektuelle i Italien brød med fascismen i 1936, 1939-40 eller efter 1942-43, efterhånden som det gik op for dem, at programformuleringerne om det nye retfærdige samfund kun var ord, og at der bagved skjulte sig et korrupt, magtbegærligt, traditionelt imperialistisk system.

Et af de fornemste eksempler på en person, som tog den fulde konsekvens af sine anskuelser var den Giuseppe Pagano, som ifølge Rogers og mange andre var den mest lysende blandt rationalisterne. Født i Istrien under østrigsk herredømme i 1896, deltog han som frivillig i den italienske hær i 1. verdenskrig 1915-18. Han deltog i D'Annuzios indtog i Fiume i 1919, var et fremtrædende medlem af det fascistiske parti fra dets grundlæggelse i 1919, fik en lysende arkitektkarriere 1928-40, meldte sig igen til hæren i 1941 for at deltage i krigen mod Grækenland. Skuffedes over fascismen og brød i 1942 enhver forbindelse med partiet og blev ledende partisankommandant i modstandsbevægelsen; arresteret i 1943 nægtede han at lade sig indrullere i Salò-republikkens fascistiske hær og blev udleveret til tyskerne, i hvis hænder han omkom i koncentrationslejren Mauthausen 22. april 1945. I sin dagbog – der ikke var beregnet på offentliggørelse – formulerede Pagano det livssyn og

den politiske overbevisning, som først fik ham til at kæmpe for den fascistiske revolution i 20 år og dernæst bekæmpe det selvsamme styre med våben i hånd:

Når jeg har meldt mig frivilligt (til militærtjeneste) er det med fuldt køligt overlæg ... for at vise, at jeg er villig til at løbe risikoen for at dø i krig. Det gør jeg for at bevare min uafhængighed som menneske og kunstner overfor en truende poltisk belejring, som kvæler os, ydmyger os og trænger os ind i en flokkonformisme. Hvordan skal man reagere, hvis ikke ved at acceptere alle spillets risici for at generobre den anseelse, som de intellektuelle har tabt, og håbe på en virkelig revolution, på en virkelig moralsk renselse, på en virkelig genfødelse af værdierne i vores mediterrane italienskhed (italianità) som logisk konsekvens af dette fantastiske tyveri af værdighed, på hyklerisk vis forklædt som humane, lovlydige og racebevarende hensyn ...

Senere hedder det:

Hvorfor risikere så meget for at forsvare et system, der er så fjernt fra de virkelige overbevisninger, der har præget mit skabende liv? ... Der er hos os alle en altopslugende vilje til at sætte sig op mod denne nye feudalisme hos veltalende ledere, der er inkompetente, reaktionære, som skræpper retorisk op om hellige principper i en orden og et hierarki som er absurd, uretfærdigt og konstant selvmodsigende. Efter krigen må vi have tingene på plads: Vi må lægge de tusindvis af problemer åbent frem påny og handle forfra med al den fortvivlede autoritet, der er i vores idealer, som så kynisk er blevet forvansket og forhånet af nutidens lave politiske opportunisme. (Pagano 1976, 433-35).

Den desperate idealisme kombineret med aktivisme, der lyser ud af denne undsigelse af det fascistiske regime – men ikke dets proklamerede idealer – havde Pagano fælles med store dele af mellemkrigstidens unge intellektuelle. Det var det samme konsekvente, idealistiske krav om et bedre samfund, der fik flertallet af de italienske intellektuelle til at tilslutte sig det kommunistiske parti under og efter krigen. Et livsforløb som Paganos er svært at forstå for os i dag. Men det demonstrerer tydeligt behovet for at studere fascismen på en anden og mere forstående måde end den afvisning, som det automatiske, antifascistiske beredskab tilsiger. At forstå er ikke at undskylde, men netop at forklare, hvad det dragende ved fascismen var for unge idealister i mellemkrigstiden. Og kun ved denne indfaldsvinkel bliver det muligt at bestemme det fælles tankegods i rationalismen og fascismen uden automatisk kun at reducere rationalismen til magtarkitektur. At det så kan blive nødvendigt at nuancere rationalisternes egen forståelse af deres arkitektur som progressiv, rammer ikke kun dem, men hele den intellektuelle avantgardes bestræbelser på at ændre virkeligheden med planlægning fra oven og udefra.

Når alt dette er sagt må det understreges, at de rationalistiske arkitekter ikke kom til levere den officielle fascistiske arkitektur, hvor gerne mange af dem havde villet. Man kan overhovedet ikke tale om én fascistisk arkitektur, men om arkitektur under fascismen, opdelt i mindst tre eller fire indbyrdes konkurrerende retninger, hvoraf ingen opnåede total dominans. Ikke engang den "nationalistiske funktionalisme" hos regimets ledende arkitekt, Marcello Piacentini kan kvalificere til denne værdighed, alle hans æreshverv og store samlede opgaver til trods (Østergård 1986). Men de rationalistiske arkitekter var på den anden side ikke så undertrykte og opgavemæssigt udsultede, som det hævdes i det meste af historieskrivningen om dem.

Den førnævnte Bruno Zevi kan tages som eksponent for hele den antifascistiske holdning til arkitekturen. Han emigrerede under fascismen til USA, hvor han tog eksamen i arkitektur ved Harvard under vejledning af den internationale modernisme førstemand, Bauhausarkitekten Walter Gropius. Som medlem af den antifascistiske organisation *Giustizia e Libertà* vendte han i 1943 tilbage til Europa og deltog i kampen mod fascismen som medlem af *Partito d'Azione,* partiet for den liberale, ikke-kommunistiske og ikke-katolske modstandsbevægelse. Fra 1945 undervist han ved universitetet i Venezia, fra 1963 ved Roms universitet, indtil han i 1981 emigrerede til USA i protest mod de dårlige forhold på de italienske universiteter. I hele perioden har han været en indflydelsesrig kommentator af og promotor for den moderne italienske arkitektur i det månedlige tidsskrift L'Architettura – cronache e storia, som han redigerede fra 1955 og i ugebladet Espresso. Artiklerne fra hans faste rubrik er udgivet i 20! bind under overskriften *Cronache d'Architettura,* Bari 1971 ff. I disse bind kan man følge en typisk antifascistisk, ikke-kommunistisk intellektuels kommentarer til den nationale og internationale kulturelle udvikling. Glæden over sejren over fascismen afløstes hurtigt af skuffelse over nederlaget for partisankampens tværpolitiske samarbejdslinie. Her grundlagdes og befæstedes den antifascistiske myte om fascismens totale åndløshed og umuligheden af, at der kunne have været noget som helst åndeligt slægtskab mellem den moderne arkitektur og fascismen. Dette synspunkt er også bærende i hans øvrige arkitekturhistoriske forfatterskab lige fra *Verso un'architettura organica,* 1945 til *Storia dell'architettura moderna* fra 1975.

Selvfølgelig måtte de unge, moderne arkitekter arkitekter påtage sig de opgaver, de kunne få. Og disse måtte i et autoritært diktatur som det fascistiske Italien i høj grad dikteres af ideologien i det herskende parti. Men det kan ikke skjules, at det rationalistisk formsprog passede fint til fascismens autoritære eksplicit antidemokratiske opfattelse af forholdet mellem herskende og beherskede. At der skulle være noget særligt antifascistisk i den moderne arkitektur, som især Bruno Zevi har argumenteret for dementeres effektivt af

eksemplerne Pagano og Terragni. Terragni formulerede sammenhængen mellem politisk formål og kunstnerisk udformning af det højt berømmede *Casa del Fascio* i Como, der opførtes mellem 1932 og 1936, således:

Temaet er absolut nyt; absolut umuligt at benytte nogen som helst henvisninger til eksisterende repræsentative bygninger; det er derfor nødvendigt at skabe på en helt ny basis og ikke glemme, at fascismen er en absolut original begivenhed ... Udfordringen fra beliggenheden: Hensyn til grundens form har fået mig til at bebygge hele det tildelte areal. Det medførte øgede problemer med dagslys, ventilation, fordeling af rum og korridorer og – ikke mindst – med regnvandet. De særlige problemer og behov der skulle opfyldes i dette Casa del fascio var følgende: et omfattende overdækket område i midten ud mod hvilket korridorer, kontorer og mødesale vender. Det medførte behov for at analysere muligheden for, at fascisterne og folket kunne komme hen til dette udstrakte område i samlet formation ved de store møder; det gjorde det nødvendigt at opgive enhver løsning med forbindelse mellem det indre og det ydre således, at en højtstående fascist (gerarch) kunne tale til tilhørerne, der var forsamlet ude på pladsen. På denne måde giver Mussolinis opfattelse af fascismen som et hus af glas, som alle kan se ind i, også plads til denne fortolkning, som er komplementær med den første: ingen barriere, ingen forhindring mellem den politiske ledelse og folket. Denne måde fysisk at gå ud til folket på (andare verso il popolo) forudsætter, at folket frit kan nærme sig huset, og at dette hus sammen med lederne og kommandanterne tager venligt mod den sociale tilnærmelse. Det at kunne se, hvad der sker indenfor, er den største udmærkelse for en bygning, der er lavet til folket i modsætning til et kongeslot, en kaserne, en bank (G. Terragni, "La costruzione della Casa del Fascio di Como", *Quadrante* 35-36, 1936).

Terragnis autoritære grundindstilling hyllet i populistiske fraser og hypermoderne formsprog kunne godt have fungeret som regimearkitektur, hvis Mussolinis diktatur havde kunnet enes om ét arkitektonisk sprog. Den fremtrædende modernist Le Corbusier skrev direkte til Mussolini og bragte sig selv i forslag som den italienske fascisme officielle arkitekt, samtidig med at indbyggerne i Geneve kritiserede hans palæ for Folkebundet som udtryk for den argeste bolsjevisme (Lamberti 1972, 817-72). Sådan kom det ikke til at gå, og arkitekturen under fascismen drejede gradvist i mere og mere neoklassicistisk retning. Men det var ikke kunstnernes skyld.

I stedet for at fremstille modernismen som total negation af fascismen og de øvrige autoritære regimer i mellemkrigstiden bør man nuancere den gængse opfattelse af såvel fascisme som modernisme. På den ene side viser de intellektuelles og kunstnernes idealistiske tiltro til fascismens bestræbelser på

at skabe et nyt samfund ved at skabe et ny menneske, at den ikke kun var reaktionær, som vi har vænnet os til at se den i antifascismens epoke. Den italienske fascisme var både som bevægelse og regime et populistisk massediktatur, der på en del punkter nedbrød det gamle, stive klasse- og kastedelte liberale samfund. Den indvarslede og fremmede folkets indtræden i historien ved som Walter Benjamin har sagt det "at lade masserne komme til udtryk – om ikke til deres ret". På den anden side var modernismen ikke kun et emancipatorisk, progressivt program for en demokratisk modernisering via skabelsen af overensstemmelse mellem æstetisk form og funktion. Eller rettere, ved at søge at gennemføre dette mål fra oven landede den i dilemmaet for alle formynderiske forbedringsprogrammer og blev autoritær. Oplevelsen af formynderiet i den totale planlægning af vores livsrum er vel den primære erfaring, som efterkrigsgenerationen har gjort med rationalisme og funktionalisme, hvorfor den også er kommet i en sådan miskredit, at dens byer og boligkomplekser i fuldt alvor foreslås sprængt i luften som forudsætning for skabelsen af et mere menneskeværdigt samfund.

Selv om de italienske rationalister bestemt var stærkere til at producere programmer for arkitekturen end til at føre disse ud i livet, er der dog bygget – og bevaret – så meget, at man kan dømme om hensigt og virkning af deres formsprog. Og det kan ikke være en tilfældighed, at samme formsprog kunne bruges til at hylde et autoritært moderniseringsdiktatur og visionen om et demokratisk, socialistisk samfund. I begge tilfælde var der tale om, at det 'gode', 'moderne' liv skulle planlægges totalt af bedrevidende, oftest velmenende eksperter og presses ned over folk, uanset om dette folk selv opfattede deres problemer på samme måde. Moderne arkitekters raseren i Europas storbyer i øst som i vest lader ikke verdenskrigens rædsler meget tilbage at høre. Mussolini krævede i en tale, at arkitekterne skulle skabe "bygninger i overensstemmelse med vor tid" og det gjorde de i samme formsprog under fascismen såvel som under demokratiet. Den rationalistiske modernitet var smuk men i bedste fald politisk indifferent. I de fleste tilfælde endda reelt autoritær. Det gælder for giganter som Pagano uanset hans senere antifascistiske engagement, det gælder for Le Corbusier og det gælder for Terragni, der døde i 1944 efter at være vendt hjemfra krigstjeneste ved den russiske front. Og det gjaldt for dusinvis af mindre og mindre kendte ånder.

Italienisering af Europa?

Jeg deler din hårdnakkede kærlighed til Italien. Vi kan ikke klare os uden dette tilflugtssted. Det er vores yndling-sprojektion, vores drive-in-bio, vores allemandsarkadia. Her kan vi, i dag som for to hundrede år siden, kompensere for vores defekter, her tanker vi illusioner, her roder vi i ruinerne af en gammel, halvt glemt utopi.
(Enzensberger 1988)

Italien som negativ utopi

Rom 13. april 1988 (AP) – Ciriaco De Mita, der er leder af Italiens største parti, De kristelige Demokrater, gjorde onsdag ende på en månedlang politisk krise ved at danne Italiens efterkrigsregering nr. 48. De Mita er kendt som en idémand, som er besluttet på at ændre sit lands byzantinske politiske system og bringe det nærmere det, der findes i andre vestlige demokratier. De Mitas kabinet blev stykket sammen af de samme partier, som havde dannet koalitionen under forgængeren og partifællen Giovanni Goria: De kristelige Demokrater og Socialisterne samt de tre småpartier, Republikanerne, Socialdemokraterne og de Liberale (*Information* 14/4 88).

Sådan meldte verdenspressen i april 1988 med slet skjult nedladenhed om den seneste regeringsdannelse i Italien. 48 regeringer! Og det på kun 40 år! Mon de overhovedet er i stand til at styre sig selv, og fortjener de overhovedet betegnelsen demokrati, kan man høre journalisterne hviske ned i deres computere. Det er ved at være lige så slemt som de hyppige danske folketingsvalg – og så er det slemt, næsten lige så slemt som en "bananrepublik". Moderne politik bør være som i Nordeuropa eller Nordamerika, ligesom målet for al udviklingshjælp og anden såkaldt modernisering har været at få "dem" gjort magen til "os". Selv de sidste tyve års indædte kritik af den vestlige vækst- og forbrugsmodel er i grunden blevet

hængende i den samme forestilling om "vores" fundamentale overlegenhed. Tyske og danske skandinaviske venstreorienterede elsker Italiens sol og varme, befolkningens åbenhed, dens højtråbende veltalenhed, livlighed etc., men ignorerer i denne begejstring det simple faktum, at italienerne er mindst lige så hårdt arbejdende og frustrerede som de begejstrede besøgende nordfra. Og lige så barnlige og dumme som "os", når de er ude som turister, hvilket man i takt med italienernes stærkt øgede velstand faktisk får mere og mere mulighed for at opdage.

Den danske journalist Karen Dissing beskrev allerede i 1969 denne udlandets myte om det glade paradis, den utopiske fremmedhed – som iagttagerne dog meget skulle have sig frabedt at realisere i deres eget velfungerende efter-syndefaldet-stater:

Der er en århundredgammel og endnu livskraftig litterær tradition for at ignorere den italienske virkelighed til fordel for nogle få standhaftige myter. Med fornærmende distraktion over for den iøjnefaldende virkelighed fastholdes et imaginært, romantiseret Italien, som formodentlig allerede var urealistisk, da det først fremmaledes af nordeuropæiske og angelsaksiske rejsebeskrivere i forrige århundrede, og som i hvert fald i dag er i uoverensstemmelse med det aktuelle Italien.
Når jeg ser på "il miracolo economicos" hårdtarbejdende, formelle melankolske, teknologiske mirakelmænd, spørger jeg mig selv, hvordan myten om et muntert, dovent, gestikulerende og syngende folk nogensinde er opstået. (....) En lignende psykologisk reaktion kan spores i dag i en del af verdenspressens behandling af Italien. Når de aktuelle begivenheder gør det umuligt at overdække virkeligheden med myterne, fremstilles virkeligheden som overraskende og afskrækkende. Nogle dages protestdemonstrationer og det meddeles at landet er på revolutionens rand – en situation som ikke kan andet end forekomme skræmmende og uforståelig på baggrund af de samme massemediers sædvanlige mytebekræftelse ind imellem revolutionsmeldingerne. Myterne bliver et alibi for ikke at forstå. Myten er konservativ, som Roland Barthes siger. Den opgiver at forstå og derfor at øve indflydelse på eller ændre. Derved bliver den i hele sin funktion det politiskes modsætning – politik her forstået som en sammenhængende udvikling af menneskelige forhold og vilkår. (Dissing, 1969, 10-12).

Når man tager i betragtning, at lige netop Italien, i den tid der er gået siden disse dybtborende betragtninger blev nedfældet på papiret, har gennem- og overlevet en af de største udfordringer mod det parlamentariske demokrati i form af 70'ernes terrorisme uden at tage afgørende skade på sine demokratiske instititioner, bliver man slået af den hårdnakkethed og uanfægtethed, hvormed

de nordeuropæiske fordomme om Italien opretholdes. Den tyske forfatter Hans Magnus Enzensberger har nogle tilsvarende dybsindigheder om "vores" forhold til Italien i sin bog om Europa. Han fremsætter dem i form af et svar til den arbejdsløse lærerinde Gisela C. fra Münster i Westphalen, som har trukket sig tilbage til ensomheden på den obligate bondegård i Toscana. (Naboerne kalder den der Teutonenhügel, kan jeg meddele, jeg har nemlig selv boet i nabolaget, u.ø.). Hun har med den nyomvendtes begejstrede forundring forhørt ham, Enzensberger, om, hvordan han overhovedet kan holde det ud under de "ordnede" tyske forhold:

For eksempel den arbejdsløse lærerinde Gisela C. fra Münster i Westfalen. Hun har trukket sig tilbage til ensomheden, dvs. til den obligate bondegård i Toscana. Et par tyskere, der er stået af ræset, tidligere marketing-eksperter fra Düsseldorf, har ladet den umbertinske villa på bjerget bygge ud. I den forhenværende skole holder en kommune af freaks fra Berlin til mellem tomme ballonflasker og snavset køkkenservice. Nogle få huse længere henne har en obskur "Studiegruppe for transpersonal terapi" slået sig ned; dér bliver trætte filialchefer og sportsjournalister genoprustet til kampen for tilværelsen i Frankfurt, mod et weekendhonorar på 600 mark. Og manoir'et på den anden side af floden skal for nylig være blevet købt af en fotograf fra Schweiz.
Gisela C skriver altså til mig, og jeg aner ikke, hvad jeg skal svare: "Kære M., jeg har ondt af dig! Jeg begriber ikke, hvordan du kan holde det ud i disse 'velordnede' tyske forhold, som jeg for længst er færdig med at se noget i. Norden, det er da ikke andet end pengenes terror, teknikkens terror, disciplinens terror. For megen ejendom, for mange neuroser. Her er livet enklere, naturligere, mere menneskeligt. Ikke så anonymt, ikke så koldt – og det er bestemt ikke kun et spørgsmål om klimaet. Jeg passer haven, jeg går hen på piazzaen og møder folk fra landsbyen ... Jeg er simpelthen mere lykkelig her."
Desto bedre, kære Gisela! Hjertelig til lykke. Der er bare det ved det, at dit troskyldige brev er et plagiat, et florilegium, en samling af banaliteter, som har spøgt rundt i den europæiske litteratur i de sidste to hundrede år ... I det hele taget er din toscanske romance kun en mat reprise. Den store kærlighed til Italien fængede i enkelte besøgendes sind omkring midten af det 18. århundrede. Siden da er den blevet til eksistensgrundlag for en millard-industri. Den var fra første færd ugengældt. Ingen italiener ville komme på den tanke frivilligt, uden tvingende praktiske grunde, at flytte til Münster i Westfalen eller til Trelleborg eller til Hoek van Holland (...)
Hjemme hos dig selv, kære Gisela, har du jo altid hidset dig gevaldigt op over den sure regn og rustningskapløbet; men i Toscana lader du fem og syv være lige. Eller har du stadig ikke lagt mærke til, at italienerne er revnende ligeglade med miljøet, og at de betragter pacifismen som en skør idé? Du

beklager dig over Nordens rigdom og griskhed – men vé, hvis den månedlige check, som kommer ind fra kulden, en skønne dag udeblev, og du så skulle tjene til livets ophold i Poggibonsi! Folkene på egnen mener dig det godt, så længe du kan betale. De tolererer dig, sådan som hele landet finder sig i den permanente invasion nordfra, og jeg beundrer deres tålmodighed. Jeg finder det normalt, at de plukker dig som en julegås, elskværdigt, efter alle kunstens regler, og med en ironi, som du ikke har nogen anelse om.
For øvrigt forstår jeg dig kun alt for godt, for jeg deler din hårdnakkede kærlighed til Italien. Vi kan ikke klare os uden dette tilflugtssted. Det er vores yndlingsprojektion, vores drive-in-bio, vores allemandsarkadia. Her kan vi, i dag som for to hundrede år siden, kompensere for vores defekter, her tanker vi illusioner, her roder vi i ruinerne af en gammel, halvt glemt utopi.
(Enzensberger 1988, 79-81).

Modeller for moderniteten

Sådan har "vi" i det meste af efterkrigstiden kunnet glæde os over en for os gunstig tingenes tilstand. Vi har på samme tid på bedste kulturrelativistiske vis kunnet misunde "de andre" deres 'ægte' og 'naturlige' værdier og alt efter lyst fremhævet deres livskvalitet eller revolutionære fantasi, samtidig med at vi har kunnet nyde godt af de selvfølgelige goder, som et velordnet, nordeuropæisk, velfærdsstatsligt, privatkapitalistisk samfund yder sine medlemmer. Ja vi har endda kunnet have en yderst komfortabel dårlig samvittighed, mens vi konsumerede alt det, de andre ikke kunne få, mens de i stedet lavede de revolutioner, som vi så til gengæld misundte dem.

Men meget tyder på, at det ikke vil blive ved med at være ret længe endnu. Truende økonomiske og teknologiske overlegenhedsskyer trækker op over Stillehavets horisont. USA er i alvorlige vanskeligheder, vanskeligheder som vil få helt andre konsekvenser for de europæiske medløbere end Korea- og Vietnamkrig, våbenkapløb og krise for automobilindustrien. Hvor alle disse virkede som saltvandsindsprøjtninger for de europæiske økonomier, samtidig med at vi kunne få afløb for vor antiamerikanisme – noget franskmændene især har været gode til – er der nu en egentlig systemændringer på vej. Den amerikanske elite blev for et par år siden opskræmt over en i virkeligheden ret traditionel historiske anelyse, Paul Kennedy's *The Rise and Fall of the Great Powers* med den noget mere oplysende undertitel, Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000 (1987). Den fik positive anmeldelser på forsiden af *New York Times Book Review* og blev en bestseller, selv om det drejer sig om en forholdsvis banal påpegning af det omvendte forhold mellem militære investeringer og økonomisk konkurrenceevne i de skiftende europæiske imperier siden år 1500, senest det britiske, der overanstrengte sig

sig i krigen mod Japan, Tyskland og Italien. Budskabet var, at Kennedy forudsagde en tilsvarende tilbagegang for USA efter Reagan- og Bush-periodens militære overinvesteringer. Selv om Sovjetunionen er gået i opløsning, er sejrherren ikke USA. Det bliver snarere Japan og de øvrige *Newly Industrialized Countries (NIC)* i Sydøstasien med deres konfucianske eller tilsvarende mentale baggrund. Det får amerikanerne at vide dagligt – og får forudsigelsen bekræftet, hver gang de sætter sig ind i deres små, overlegne, japanske biler, sætter sig til japanske computere eller lytter til deres japanske eller koreanske hi fi udstyr og nyder den amerikanske kulturarv fra Hollywood, som japanerne også købte op i 80'erne.

Nu kan man hævde – og det har ofte været gjort især blandt skandinaviske og amerikanske socialister siden begyndelsen af 1960'erne – at USA er det modsatte af modernitet. At landet snarere end at personificere fremtiden i virkeligheden er et arkaisk, gammelliberalistisk samfund, fordi det accepterer racediskrimination og sociale uligheder og undertrykker selvstændigheds-bevægelser over hele verden. I takt med at den skandinaviske og tyske tro på velfærdsstatslighedens uproblematiske velsignelser har fået nogle skud for boven, og det har vist sig, at hovedgrunden til fraværet af racisme var fraværet af fremmede at diskriminere mod, er de fleste af os dog blevet noget mildere i bedømmelsen af defekterne i det amerikanske samfund. Jakob Holt's *Amerikanske billeder* er længe siden. Det er nok snarere sådan, at USA og Skandinavien repræsenterer to yderpoler i den samme industrialiserede modernitet. Den kritiske amerikanske sociolog Alan Wolfe har i afhandlingen *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation* (1989) sammenlignet de to tilsyneladende så forskellige samfundstyper. Han når frem til det – for os danske noget overraskende resultat – at selv om de to samfundstyper bygger på henholdsvis en ekstrem anvendelse af markedsmekanismen og en stærk tro på statslige mekanismer til skabelse af lighed, så minder nettoresultaterne for det civile samfund skræmmende meget om hinanden. Det kan man tro på eller eller være med alt efter behag og politisk indstilling – heller ikke jeg vil bytte skandinavisk sikkerhed med amerikansk frihed, der også er frihed til at gå helt i hundene – men at hele den industrialiserede modernitet i øjeblikket er i en omfattende krise eller i det mindste inde i en afgørende omkalfatring, er der ingen tvivl om.

Det er hvad debatten om det postmoderne om ikke handler om, så i hvert fald er symptom på. Og her kommer det italienske eksempel ind i fortællingen om moderniteten. For hvad nu hvis Italien slet ikke er det stakkels politisk, økonomisk og moralsk underudviklede land dernede sydpå, hvor vi holder ferie med kulturel eller – i hvert tidligere – politisk mening? Men i stedet er et varsel om, hvordan den politiske fremtid vil komme til at se ud her i Europa, i

det tilfælde at vi ikke bukker under for egen forurening eller japansk konkurrence eller begge dele. Italien er på samme tid det realiserede postpolitiske mareridt med klientelisme, mafia, korruption, krise og politisk immobilisme, men også dynamik, fantasi og evne til at klare sig uden den betrængte og hårdt anspændte skattestat. Den italiensk kunst *arrangiarsi* (at arrangere sig) er en kunst, vi alle meget vel kan få brug for i årene fremover, ja er vel allerede i fuld anvendelse under overskrifterne grønne, røde, grå og sorte økonomier. For slet ikke at nævne den skatteunddragelsesekspertise, som vi alle er blevet nødt til at udvikle.

Hvem garanterer egentlig at fremtiden blot vil gå i retning af mere og mere af det vi kender? Mere og større stat, eller mere gennemslag for markedskræfternes frie spil mellem Big Government, Big Capital og Big Labor? Eller fortsat parlamentarisk politik baseret på store bureaukratiske, ideologiske massepartier, hvad enten de nu er af klassisk "arbejderpartitype" eller borgerlige massepartier af typen CDU/CSU i Vesttyskland? Politologien har uden helt at være sig det bevidst haft en sådan udvikling som sin præmis, lige siden faget blev etableret som selvstændig videnskab i årene efter anden verdenskrig. Det gælder for vælgeradfærdsundersøgelserne, at de har antaget en udvikling mod amerikanske 'afideologiserede tilstande' som det 'normale', men faktisk også for den kritiske, statsorienterede strukturinteresserede forskning. Disse sidste havde bare den skandinavisk-tyske model i baghovedet, når de tænkte paradigmatisk. Først i årene siden slutningen af 1970'erne er det under af franske og tyske teorier blevet moderne at forestille sig helt andre udviklingsmuligheder. Et skifte, som selvfølgelig hænger nøje sammen med den politiske, økonomiske og ideologiske krise, som hele modernitetsprojektet i dets forskellige vestlige udgaver står midt i.

Hvad kan vi lære af italienerne?

Indledningsvis er det på sin plads at punktere den stadig meget udbredte forestilling, at Italien er økonomisk underviklet. Den fejlagtige vurdering af Italien bekræftes ustandselig af rapporter fra Italien selv og af de øvrige stormagters nedladende behandling af landet. Men ser man lidt nærmere på oplysningerne, viser det sig, at de oftest bygger på en banal forveksling af politik og økonomi. Igen spiller de automatiske modernitetsforestillinger os et puds. Et land med så hyppige regeringskriser, korruption blandt de højeste ledere, så gennemsyret af klientelisme og mafiøse forbindelser kan slet ikke være økonomisk udviklet siger børnelærdommen iagttagerne. Og så rapporteres der i overensstemmelse med fordommene.

Stor var derfor overraskelsen i foråret 1987, da de italienske aviser kunne meddele, at det italienske bruttonationalprodukt efter en korrektion for de sorte, røde og grønne aktiviteter rykkede ind på en femteplads i verden med en pr.capita produktion, der kun overgås af USA, Japan, BRD og Frankrig, og ligger foran Storbritaniens. 10.351 $ beløb den årlige produktion pr. indbygger sig til efter inddragelsen af den hidtil ikke registrerede undergrundsøkonomi (*La Repubblica* 26.2 87). Denne forøgelse af bruttonationalproduktet var vel at mærke ikke opnået ved en prissættelse og dermed markedsgørelse af almindelige familietjenesteydelser, som nogen har foreslået det i den hjemlige debat om den uformelle økonomi. Nej det drejede som en anslået registrering af hele den umådelige vækst, der er sket i små og mellemstore virksomheder i Mellemitalien (det røde bælte, hvor kommunisterne regerer på lokalplan) og ved storindustriens overgang – eller måske rettere tilbagevenden – til forlagssystemet. Især tekstilfabrikationen er forøget eksplosivt ved at forlægge produktionen (deraf betegnelsen forlagssystem, der ellers kun er bevaret indenfor bogproduktionen) til små familieproduktionsenheder uden for fagforeningernes og skattevæsenets snærende kontrol. Tekstilfamilien Benetton har på små tyve år arbejdet sig op fra ingenting til indehavere af Italiens og et af verdens største tøjforetagender – uden at eje en eneste fabrik. Ved hjælp af computer-aided-design (CAD) kontrollerer de fabrikationen i mange tusinde små produktionsenheder. Ved et enkelt tryk på knapperne i det centrale anlæg kan de ændre stofudskæringerne for samtlige den dags produktioner i overensstemmelse med modens svingninger og alt efter hvilket marked, der sigtes mod. Hver dag bevæger mere end en halv million dragter sig igennem Benettons totalautomatiserede varehus i Milano, kun overvåget af 15 ansatte.

Dette slet ikke enkeltstående eksempel er virkelig modernitet, eller måske snarere postmodernitet. Undergrundsøkonomien, l'economia sommersa, som det hedder på italiensk er godt på vej til at overhale den officielle industriøkonomi, hvor arbejderne erobrede sig så store privilegier i 70'ernes arbejdskampe, pension efter 30 års arbejde og retten til 150 timers betalt uddannelse for blot at nævne to af de her i landet meget omtalte landvindinger. De er ikke gået tabt igen, men den private og offentlige industri ekspanderer ikke med store, ustyrlige fabrikshaller, hvor ledelsen til tider kunne tabe magten til overhovedet at overvåge produktionen – FIAT-fabrikken Mirafiori i 70'erne f.eks., hvor kommunistiske sociologer i 1978-79 bekymret kunne berette om, hvorledes veritable bander af ungarbejdere stormede hærgende op og ned mellem maskinerne og knuste alt under de hyppige punktstrejker.

Italienerne er hverken dumme, underudviklede eller fattige – som gennemsnit i hvert fald – bare meget anderledes. For ved siden af den højeffektive private

industri – stor såvel som mindre – trives en kæmpestor statslig økonomisk sektor på over 50 %, som efterkrigstidens Italien arvede fra fascismen. I stedet for at privatisere de store holdingselskaber IRI og ENI, som Mussolini organiserede i 30'erne som sit svar på verdenskrisen, greb det nydannede kristeligt demokratiske parti Democrazia Cristiana, DC chancen og udloddede bankerne og industrierne som belønning for god og trofast politisk tjeneste. Det er efterhånden blevet til et helt fast og officielt anerkendt system af politiske udnævnelser, klientelisme. Først gik posterne kun til DC'erne selv. Efter åbningen til venstre i 1963 blev også socialisterne inddraget i magtens varme, dog ikke på helt så højt niveau, hvorfor de drillende blev kendt som partiet af vicedirektører. Det ændrede sig noget, efter at Bettino Craxi i 1978 overtog ledelsen af Partito socialista Italiano, PSI og især siden den langvarige regering under Craxis ledelse (1983-87). I dag får alle partier hver deres andel af alle poster, selv den permanente opposition PDS, *Partico Democratico di Sinistra* (tidligere *Partico Comunista Italiano, PCI*) får en lille andel efter en sindrigt udregnet nøgle. Dette system kaldes *lottizzazione* og må ikke forveksles med korruption, selv om det kan virke nærliggende, og ofte fremstilles sådan. Det er modydelser af politisk art, der kræves, ikke penge. En langt bedre betegnelse for processen er amicizia, venskab med et udtryk hentet fra Cæsars og Ciceros politiske vokabularium.

Hvad er klientelisme?

Udøverne selv vil næppe acceptere betegnelsen med de antydninger af underordning og utilbørlig korruption, der ligger i ordet. De foretrækker snarere at tale om venskab, *amicizia,* hvorfor en moderne betegnelse kunne være en "venskabsøkonomi". Den klassiske klientelisme kendes fra Romerriget, som også har forsynet os med begreber for bytteformer og afhængighed i sådanne personbundne relationer. Det findes der en stor litteratur om, som jeg ikke skal referere. Blot skal det slås fast, at den moderne antikhistoriske forskning har opdaget, at det kolossale romerske rige i republikken såvel som i kejsertiden udelukkende var organiseret via personlige afhængighedsrelationer. 'Indenrigspolitikken' såvel som 'udenrigspolitikken' og 'økonomien', som vi vil sige med moderne også defor uhistorisk termer, blev udelukkende bestemt af magtfulde senatorers personlige interessegrupperinger. Ja disse grupperinger udgjorde 'staten'. Stat i den moderne forstand af ordet, som et embedsmandsapparat eller 'det offentlige' eksisterede lige så lidt som et frit kapitalistisk marked med fri prisdannelse. Befolkningen var ganske vist horisontalt klassedelt, men denne opdeling er først noget, som vi kan fastslå ved hjælp af vore kategorier fra det 19.århundredes industrielle samfund. Antikken tænkte helt anderledes. Hvad

der talte for den romerske befolkning, var vertikale inddelinger i blokke af stormænd i spidsen for hver deres netværk af klienter.

Øverst stod nobiliteten, principes, lederne af de fornemme gamle slægter. Hver af disse havde venner og slægtninge. Vennerne fandt de højadelige blandt deres ligemænd, men ofte brugte de også betegnelsen om folk af lavere status. Det var især ved valgene, at stormændene havde brug for de lavere klasser. Så drog de fornemme, der søgte valg, på valgturné i den hvide toga og kaldtes candidatus. De trykkede hænder, optrådte som forsvarere (Cicero for sicilianerne mod Verres for at nævne et kendt eksempel), skaffede folk små fordele og satte alle vennerne og slægtningene i gang med at gøre det samme. Bedst var det naturligvis om man kunne få så mange af de jævnbyrdige venner som muligt til at gå ind for ens kandidatur, så de også kunne sætte deres klientapparater i gang. Vi har bevaret et interessant brev fra Ciceros yngre broder Quintus, skrevet år 64 f.v.t., da Cicero, der var en ny mand uden forfædre med consulværdighed, søgte consulatet. Brevet er en veritabel håndbog i romersk politisk adfærd. Man skal sørge for at kende alle, sværte sine modstandere og ikke røre ved politik! Man gik dengang ikke til valg på et program, men på sine venners anbefaling. Quintus anfører tre måder at vinde venner på. Man kan vise folk en velgerning, vække forhåbninger, samt vise oprigtigt venskab. I hvert enkelt tilfælde skal man nøje overveje, hvad hver enkelt formår at yde til gengæld. Derved kan man økonomisere med sine kræfter. Under valgkampen skal man nå helt ud i de yderste kroge af Italien (hele Italien var blevet ét valgdistrikt efter forbunds-fællekrigen i 91-89 fvt.). Og man skal ikke blot vinde folk, men også fastholde deres venskab ved at vække forhåbninger om de fordele, man siden vil kunne skaffe dem. Navnlig de unge er gode indpiskere, og de er så taknemmelige, når man viser dem tillid venlighed. Går man i byen, skal man være ledsaget af en talrig og begejstret tilhængerskare af forskellige klasser og aldersgrupper – de kan evt. give en et praj om, hvem det er man møder, så at man kan gå hen og trykke den pågældende i hånden, lade som om man meget vel ved, hvem vedkommende er, og hykle umådelig glæde ved netop at træffe ham, der har så stor indflydelse lige præcis nu.

Venner udvekslede tjenester og gjorde mindre fine medborgere tjenester beneficia, mens de mindre fine gjorde gengæld med officia, der kan oversættes med pligter. Systemet blev holdt sammen af den gensidige tillid, fides, noget som mellem jævnbyrdige må oversættes med loyalitet, mens den set fra den mindre mægtiges synspunkt måske snarere kan gengives med troskab. Dette system hvilede på, at det var accepteret af alle, og det var det kun så længe alle havde fordel af det. Fra patronernes synspunkt gjaldt det om at sikre, at ingen blev så store, at de selv ville komme i clientforhold til vedkommende. Det ville

deres dignitas, deres værdighed ikke kunne tåle. Rent praktisk ville det nemlig medføre, at deres egen clientela ville smuldre væk og med den deres værdighed. Fides oversættes normalt med trofasthed og troskab, men det betød også direkte og håndfast kredit. I clientelasamfundet gav man gaver, ofte meget store gaver, og kun når de blev så store, at andre ikke kunne være med, talte man om bestikkelse. (hele redegørelsen bygger på Skydsgaard 1981, 26-42).

Moderne klientelisme

Denne redegørelse for det klassiske romerske clientvæsen skal tjene som idealtypisk illustration af patron-klient-relationerne, men er samtidig vigtig, fordi den betegner begyndelsen til en lang historisk kontinuitet i Italiens historie. Vi ved det ikke med sikkerhed, men alt tyder på, at clientvæsenet i en eller anden udgave eksisterede ubrudt videre i hvert fald i Syditalien lige til samlingen af Italien i 1860. Og derefter styrkedes det betragteligt og bredte sig i forskellige varianter nordpå. Som skeptiske norditalienere ynder at sige, var det eneste, der rigtig blev nationaliseret ved samlingen, korruptionen. Dermed tænker de normalt på de syditalienske politikers erobring af regeringsmagten i Rom, men en vis afsmitning har der også været på det almindelige sociale liv. Især efter den enorme migration i efterkrigstiden. Socialantropologer har specialiseret sig i at betragte systemet som typisk for hele middelhavsverdenen, men flertallet af dem har sammen med politologerne har antaget, at det drejede sig om et fænomen, som ville forsvinde i takt med moderniseringsprocessen.

Et nu klassisk eksempel på analysen af syditaliensk klientelisme findes i en artikel af den hollandske socialantropolog Jeremy Boissevain fra 1966. Her fremstillede han tre eksempler på de tjenester, som byttes mellem patron og klient og som udgør essensen af det stadigt eksisterende klientelistiske forpligtelsessystem i samfundet, staten, økonomien og politikken i Syd- og Mellemitalien. Det første eksempel er studenten Salvatore, som ønskede en særlig tjeneste fra sin professeor ved universitetet i Palermo. Salvatores første problem var overhovedet at få adgang til professoren – italienske professorer foretager sig normalt alt muligt andet end at undervise og stå til rådighed for tlfældige studerende. Det klarede han i første omgang ved at henvende sig til en politiker i sin lille hjemby, som skyldte ham, Salvatore en tjeneste. Politikeren satte ham i forbindelse med en slægtning, som i sin tur kontaktede en af professorens assistenter, som så arrangerede aftalen. Salvatore fik, hvad han ønskede, og lovede til gengæld at arbejde for professoren, som stillede op til valg – det er en af italienske juraprofessorers hovedbibeskæftigelser at sidde i parlamentet i Rom. Det andet eksempel var Calogero, som ønskede at blive

udnævnt til en stilling i en siciliansk kommunalforvaltning. Det lykkedes Calogero at få sit navn foreslået af det lokale byråd, men han var usikker på, om den komité under provinsregeringen, som skulle undersøge kandidaterne, ville anbefale ham. Han kontaktede derfor to indflydelsesrige bekendte; den ene var hans tidligere chef i militæret, den anden en sagfører, som han engagerede mod betaling. Disse to kontaktede stilfærdigt deres bekendte i komitéen. Kort efter modtog Calogero udnævnelsen.

Det tredje eksempel er en smule mere kompliceret. Professor Volpe havde mistanke om, at en af hans kolleger i al hemmelighed blokerede hans søns optagelse på universitetet i et forsøg på at bringe skam over hele Volpe-familien. Han sørgede derfor for, at kollegaen blev skygget af en af hans egne og hans broders klienter (broderen havde stor indflydelse i Palermo). Da hans mistænksomhed blev øget, kontaktede professor Volpes broder en centralt placeret beslutningstager, og deres forenede pres var tilstrækkeligt til at udmanøvrere fjenden. Professor Volpes søn blev optaget på universitetet. Nogle måneder brød konflikten mellem professor Volpe og hans kollega ud i lys lue, da denne fornærmede professoren. Volpe henvendte sig til en gammel ven af familien, en lokal mafioso, og denne sidste truede diskret kollegaen med 'ubehageligheder', med mindre han undskyldte. Kort efter modtog professoren en skriftlig undskyldning (Boissevain 1966).

Sådan er det gået for sig i Syditalien i meget lang tid. Men systemet har undergået ændringer især efter anden verdenskrig, hvor vælgerbefolkningen begyndte at kunne få reelle modydelser for afgivelsen af deres stemmer i et kompetitivt politisk system. Samtidig er mafiaen pga. heroinhandelen blevet en ren og skær kriminel organisation uden forsonende rester af beskyttelse og gammeldags 'ære' (omertà). Denne nye klientelisme kaldes masseklientelisme eller neoclientelismo democristiano med en betegnelse hentet fra den italienske forsker Carlo Tullio-Altan i bogen *La nostra Italia,* 1976. Dette nye fænomen er fint analyseret i en afhandling af Anders Kærgaard fra 1989. Samtidig har opfattelsen af, at det er nødvendigt at have forbindelser for at få sin ret, fæstnet sig i hele Italien. Alle italienere insisterer på at benytte sig af venskabs- og slægskabsforbindelser ved alle transaktioner med offentlige myndigheder, lige fra installeringen af en telefon til indskrivningen af børnene i skolen eller universitet. Og de deler gavmildt ud af deres forbindelser til andre, ja insisterer tit på at lov til at fungere som hjælpende mellemmænd uden betaling af nogen art. Det samme gælder for de fleste større indkøb, selv de simplere. Ingen italiener med respekt for sig selv lader sig nøje med bare at gå hen i en forretning og købe en læderjakke. Man forhører sig i vennekredsen og kører gerne kilometervis ud på landet til særlige butikker, hvor varen kan fås til en helt særlig pris eller i en helt speciel kvalitet. Lidt på samme måde, som

vi i Danmark går gennem uanede besværligheder for at købe friske æg og hjemmeslagtede grise.

Man kan le lidt af fremgangsmåden – min egen erfaring med Italien er, at man forbløffende ofte bliver godt og retfærdigt behandlet, hvis man går naivt og nordeuropæisk til værks og forventer, at alle behandles ligeligt og efter tur. Eller rettere, man bliver såmænd ikke skuffet i denne forventning ret meget oftere end her. Forskellen ligger hovedsagelig i den måde, man taler om verden på. Italienerne forsøger med stort held at personliggøre de kolde og formelle omgangsformer, som stat og marked skaber i det moderne og senmoderne samfund, fordi de ikke kan forestille sig noget godt komme fra store systemer. Slægtskab, såvel i ordets almindelige mening som i mere overført forstand som 'valgslægtskab', dominerer på mange niveauer i dagens italienske samfund og synes ikke i påfaldende grad på vej til at forsvinde, selv om mange måske ønsker, at de gjorde, og samfundsvidenskaberne længe har forestillet sig, at de ville.

Postpolitik i Italien

Den fortsatte eksistens af klientelisme i mange udgaver og på mange niveauer har fremmet et parlamentarisk system med meget stor indflydelse for parlamentets stående udvalg, en praksis hvor der aldrig vedtages store lovreformer, men til gengæld i hundredvis af små love til fordel for bestemte grupper, de såkaldte leggine, og en regeringspraksis med ringe magt til regeringslederen og altafgørende indflydelse hos partilederne, der sjældent besværer sig med at indtage poster i regeringen.

Den socialistiske ministerpræsident Bettino Craxi annoncerede ved sin tiltræden i 1983, at han ville 'modernisere' det politiske system og få det til mere at ligne det almindelige vesteuropæiske. Han begyndte med at skaffe sig al magten i sit eget parti *Partito Socialista Italiano, PSI* på god gammel klientelistisk vis, som også den vesttyske Helmut Kohl praktiserer kunsten. Dernæst prøvede han forgæves at øge ministerpræsidentens indflydelse i den koalitionsregering, som han ledede fra 1983 til 1987. Uden videre held, hvorfor han nu er tilbage i den traditionelle partilederrolle, hvor han udøver sin store indflydelse uden overhovedet at have været med i de kristeligt-katolsk ledede koalitionsregeringer under den evige overlever, Giuliano Andreotti. Man må derfor konkludere, at Craxi's modernisering snarere var en postmodernisering end en modernisering. Da PSI har relativt få medlemmer, er situationen ved at være den, at partiet har lige så mange formelle og uformelle poster at dele ud af, som det har medlemmer. Derved minder dets situation om det spanske socialistparti PSOE og det danske SF. De er alle gode eksempler

på, hvordan jeg tror situationen vil blive under den kommende post-masse-partipolitiske tilstand, også i masse-partipolitikkens Mekka og Medina Danmark, når pensionisterne, som udgør hovedparten af de politiske partiers medlemmer, dør ud.

Ciriaco De Mitas regering fra 1988 til 1989 var en undtagelse fra reglen om, at partiledere ikke sidder i regering; men med de Mitas nederlag på de kristelige demokraters kongres i februar 89 og Giuliano Andreottis overtagelse af magten, var alt tilbage ved det gamle. Og der har det bortset fra oprøret blandt de norditalienske ligaer været lige til valget i april 1992. Alt dette får ofte iagttagere til at tale om byzantinske, dvs. uigennemsigtige tilstande. En mere neutral term er efter min mening den i italiensk politologi gængse, *partitocrazia,* ordret oversat partivælde. Det kan man have i mange udgaver, men især danskere skulle ikke være helt fremmede over for mekanismerne i det parlamentariske system, jeg netop har beskrevet. At det er sværere at forstå for britiske og amerikanske forskere, er deres problem, mere end det er den italienske virkeligheds. Det er der en enkelt amerikansk politolog Joseph LaPalombara, som har indset og fremlagt for sine kolleger i en provokerende bog med titlen *Democracy, Italian Style* (1987). Trods det italiensk klingende navn har han i over tyve år skrevet om italienske forhold ud fra den gængse fordom om landets tilbageстående karakter. Men nu er han blevet klogere, som det fremgik af et interview i det italienske politiske ugeblad *Panorama:*

Dette er ikke et land på kanten af katastrofen, hvor intet fungerer. Det er et land, som ser ud til at være ved at bryde samme, men det drejer sig om et billede som det af tårnet i Pisa. Det er skævt, men solidt forankret i sin position. På samme måde har Italien et meget stabilt demokrati, et demokrati som imidlertid fremtræder med en helt anden stil end alle de andre vestlige lande.
Spørgsmål: Og hvori består så beviset på denne stabilitet? Svar: Det afgørende bevis er, at efter 40 års demokrati deltager stadig mellem 80 og 90 % af italienerne i valg af enhver slags, selv de mest lokale. Det er en rekord. I USA, det såkaldte "mønsterdemokrati", når man højst op på 50 %. Og i vores lokalvalg overstiger deltagelsen sjældent 20 %. Det samme i Frankrig og Storbritannien. Alligevel påstår italienerne, at de ikke interesserer sig for politik. Hvad skyldes det? At italienerne stemmer anderledes end andre. Amerikanerne stemmer for at vinde med angst for at tabe. Italienerne stemmer for at aflægge vidnesbyrd og fastholder i realiteten trods al indre mobilitet deres tilknytning til en af de tre store politiske subkulturer: den laicistiske, den katolske, den social-kommunistiske. Det gør de i en sådan grad, at nettoudsvingene sjældent overstiger 2 %.

Spørgsmål: Er disse manglende udsving ikke årsag til immobilisme? Svar: Overhovedet ikke. Det betyder blot at befolkningens signaler bliver afsendt på en anden måde end via vælgerens præmiering eller afstrafning. Først og fremmest kommer signalerne fra den politiske kultur. Og det er afgørende for et demokratis styrke. Det er sandt, at efter valg begynder den proces, som får udlændingene til at smile: alle erklærer uundgåeligt at de har vundet. Derefter fortolkes selv de mindste forskydninger i afgivelsen af blanke stemmer af de politiske kræfter, som overvejer, hvem de er adresseret til.
Spørgsmål: Men er det ikke et tegn på partitokratiet? Svar: Ved De hvad? Jeg synes at partitokratiet (som model, ikke i dets misbrug) er Italiens store lykke. Deres land har aldrig været et virkeligt parlamentarisk demokrati, fordi De er enige om at praktisere en conventio ad excludendum, dvs. en politisk aftale som altid har udelukket landets anden politiske kraft, PCI fra regeringen. Det er altså partitokratiets opgave at opbløde dette blokerende princip. Alle partierne, indbefattet det udelukkede venstre, tager afgørende del i de politiske afgørelsers dynamik. Det foregår i et blandet system. Der er et repræsentativt system, men dette system falder ikke sammen med magtsystemet. Der er partikontrol, men den er ikke absolut p.g.a. løsgængerne i DC og referendummet. Og endelig er der det direkte demokrati, folkeafstemningerne eller referendummet. Disse kan undgås ved i tide at ændre lovene. Men igen, ved De, at kun Italien og Schweiz praktiserer dette direkte referendum? I USA vil folkeafstemninger aldrig blive tilladt, fordi det ville tilintetgøre den smule politisk enhed, der eksisterer. Det kræver et virkeligt demokrati, og endda et stabilt demokrati, for at kunne tillade sig noget sådant. (...) Min bog er rettet til amerikanerne. Og amerikanerne tænker instinktivt, at bestemte træk er uforklarlige. (...) De forstår ikke italienernes sans for kompromis. Jeg forsøger at forklare, at det ikke drejer sig om frygtsomhed men om pragmatisme. Det er en styrke hos italienerne ikke at udelukke udveje i komplekse situationer. Det bliver et chock for USA, at jeg er nået frem til at karakterisere Italien som det mest pragmatiske land i samtidshistorien, for den rolle tildeler de normalt sig selv. Og videre; mange amerikanere opfatter italiensk politik som korrupt og byzantinsk. Jeg søger derimod at vise, at den partipolitiske fordeling, lottizzazione set fra en række synspunkter er en fordel. Den praktiseres efter de mest sofistikerede og machiavelliske regler, som har den fordel at gøre politikken til en kunstart, regeringskunst. På denne måde kan man holde op med at opfatte Italien som et miraklernes og paradoksernes land, og i stedet begynde at fundere over det faktum, at De ganske enkelt har fundet en måde at praktisere demokrati på, en stil. Og at man ved at studere den kan finde positive anvisninger også for andre lande. Vil De have et sidste eksempel på den italienske demokratiske stil? Værsågod. Italienerne taler dårligt om deres politikere. Men det er ikke bare for at vise sig. Det indebærer, at de ikke synes, at det er noget særligt at blive regeret godt. Måske fordi de opfatter det gode

styre som en menneskeret. (Interview med Omar Calabrese i *Panorama* 14/6 1988, 4-78).

Bortset fra de sidste bemærkninger, hvor LaPalombara næsten går grassat i sin positive holdning til det italienske system, er hans karakteristik et redeligt og ædrueligt forsøg på vurdere de demokratiske realiteter i dagens vestlige systemer – selv om man som dansker føler sig noget glemt i sammenligningerne.

Il caso italiano og Europa

Ingen har analyseret betydningen af det italienske eksempel, *il caso italiano* skarpere end Hans Magnus Enzensberger. Jeg vil derfor slutte med en gennemgang af nogle af hans observationer om en mulig italienisering af Europa. Forudsigelsen er samtidig en analyse af de dårligdomme, som vores vestlige system lider under. Det er en smule uklart i hvor høj grad Enzensberger egentlig er bedrøvet over udsigterne til en fremtidig afstatsliggørelse af Europa. Tager man den vellyst, med hvilken han dissekerer formynderstatens vanskeligheder i Nord- og Østeuropa, og den fascination, med hvilken han beskriver det civile samfunds sejhed og opfindsomhed i Syd, i betragtning, er det svært at nå til anden konklusion, end at han hilser den mindre statsliggjorte fremtid ret begejstret velkommen, uanset hvilken etiket, vi nu enes om at sætte på den. Krise er for ham et sundhedstegn, og i alle de fem typer, som han når frem til at identificere, vurderer han italienerne som eksperter, som faglærte i sammenbruddets kunst. Det hænger sammen med deres illusionsløse illusionsmageri. De interesserer sig levende for magi og illusioner, hvorfor det er illusionisten Alessandro Cagliostro (1743-95) og ikke alle mulige store og gode mænd der ifølge en anden beskriver af den italienske folkekarakter er den ærketypiske italiener (Barzini 1964). Derfor og så fordi de undgik den lutheranske reformation med dens inderliggjorte tro på den personlige Gud, fyrsten og i dag staten, har de kunnet praktisere en letsindig omgang med de store og fjerne spørgsmål. Flertallet har opfattet ord som det de (kun) er, nemlig ord – altså retorikkens program i praksis – for i stedet at koncentrere sig om det nære og vigtige, familien og vennerne. Det er den italienske historiske erfaring, raffineret gennem over tre århundreders erfaringer med forskellige udenlandske magters mere eller mindre katastrofale misregimente af landet. Nutidens politiske problemer kan ifølge Enzensberger samles under følgende fem overskrifter:

Suverænitetskrisen: Europas nationer spiller hver for sig kun en underordnet rolle. Hvordan man kan vænne sig til at leve godt med et sådant tab af status, kan vi lære af den italienske historie. Det er nemlig ikke overdrevet at sige, at

hele den vestlige historie fra år 1000 til 1500 udspillede sig på den italienske halvø. Ikke sådan at forstå, at der intet væsentligt skete andre steder, slet ikke, men alle kunstneriske udviklinger, opfindelser, politiske modsætninger osv. blev så at sige 'afprøvet' i det laboratorium, som den italienske halvø udgjorde med sin rigdom af forskelligartede indflydelser fra antikken, Byzans, islam, germanerne. Enhver europæisk modsætning havde sin italienske udgave. Derfor er den italienske historie så vanskelig at få overblik over, men derfor også så uomgængelig. Det italienske område blev imidlertid offer for sin avantgardeposition, idet halvøen ikke gled med i den nationstats-dannelsesproces, som tog fart i Storbritannien, Frankrig, Spanien og Skandinavien i slutningen af middelalderen. I stedet blev den italienske halvø skueplads for kampe mellem de stridende europæiske stormagter. Disse udkæmpede efter den franske invasion i 1494 ofte deres krige ved at intervenere på halvøen. De italienske stater med deres stolte traditioner blev efterhånden reduceret til klienter for skiftende stormagter, især Frankrig og fyrsteslægten Habsburg i Spanien, senere i Østrig. Man kan sige, at det italienske system af stater med en hårfin, stadig skiftende magtbalance, som Cosimo af Medici gjorde så meget for at opretholde i sidste halvdel af 1400-tallet, blev ophævet som selvberoende statssystem på samme måde, som Europa ophørte med at eksistere mellem 1945 og 1989. Som i Europa i den periode ville enhver konflikt mellem stormagterne straks inddrage klientstaternes beskyttere og føre til storopgør. Men netop derfor kom det efter ca.1500 ikke til større militære opgør i det italienske område – som det heller ikke skete i Europa under den kolde krig. Befolkningen indstillede sig på at leve fredeligt – om end måske mindre begivenhedsrigt, og italienerne fik det ry for at være dårlige soldater, som har fulgt dem lige siden. Nu er det jo slet ikke det dårligste ry at erhverve sig, det giver mere mulighed for civiliserede aktiviteter, men faktisk er det helt urimeligt. I renæssancen var italienerne de bedste soldater i Europa og blev hyret som professionelle af alle fyrster, der ville frem. Det var først hundrede år senere, da statssystemet var blevet fredeliggjort, at de fik dette ry på sig. Hvis det bliver Europas skæbne fremover, skulle jeg i hvert fald ikke klage.

Krise for regerligheden: Dvs. det umulige i at regere moderne samfund. Politikerlede plejer vi at kalde det her i landet, mens vi beslutsomt lukker øjnene for det vise gamle ord om, at befolkninger normalt har de politikere, de har gjort sig fortjent til eller kan enes om at ville have. Her er det især, vi kan lære af italienernes improvisationstalent, der kommer af en århundredlang skepsis overfor al central myndighed. Bagsiden er, at enhver er sig selv og sin familie nærmest, men det er en styrke i en situation, hvor statens organer har tabt deres legitimitet og selvtillid og blot regerer videre af gammel vane, fordi "sådan nogle skal man jo have". Sådan har det altid været i Italien, hvor man

aldrig har nedlagt institutioner, enti, selv om de har mistet enhver begrundelse ud over at udbetale løn til de ansatte. Det er lige netop evnen til at omgå bureaukratiske hindringer, der har gjort det tidligere beskrevne økonomiske boom muligt.

Krise for planlægningen: Vi tror stadig på store planer, også selv om al historisk erfaring siger os, at planlægning aldrig har ført til det tilsigtede resultat, oftest heldigvis fordi situationen ændrede sig undervejs på en måde, som planlæggerne ikke havde forudset. Søren Mørch skrev sin historie om de sidste 100 års danske historie under devisen utilsigtede konsekvenser af (anderledes) intentionelle handlinger. Sådan er det og har nok altid været, men i takt med den øgede kompleksitet i verden og den stadigt øgede tro på planer er risikoen for sammenbrud øget radikalt. Tænk bare på sammenbruddet for planøkonomierne. Også her kan vi lære af italienernes desillusionerede erfaringer med, at verden ikke altid er, som den foregiver at være. Jo større apparat, desto mere monumentalt kan det fejle, og jo ringere vil det oftest fungere. Derfor kan det let vise sig, at de tilsyneladende omveje, improvisationerne og de små løsninger er de mest holdbare. Selv vi her i det velordnede Skandinavien ved, at noget af det mest holdbare er provisoriske foranstaltninger. Det gælder for bygninger som for institutioner. Italienerne har sat det i system.

Arbejdets krise: Alle industrisamfund står overfor faldende beskæftigelse. Vi kan sikkert lige så godt indstille os på, at omstændelige, arbejdskrævende og 'uproduktive' løsninger ofte vil vise sig samfundsmæssigt fornuftigere end den ekstreme rationalisering, som markedet gennemfører og staten kræver. Også her er italienerne eksperter. De har aldrig skilt sig af med traditionen for parasitter, tiggere, prælater, tryllekunstnere, gangstere og narre. Der er en stolt tradition for, at det er fint ikke at lave noget, hvis man er smart nok til at komme af sted med det. Den dag i dag paraderer langsomme bankkasserere og andre bureaukrater den lange, velmanicurerede negl på venstre hånds lillefinger for at vise, at de ikke behøver at nedlade sig til fysisk arbejde. Måske en nyttigere indstilling i det fuldautomatiserede, informatiserede, arbejdsløshedssamfund end vores protestantiske arbejdsmoral, hvor man næsten kun kan opbygge sin identitet gennem lønarbejde.

Krise for retfærdigheden: Finanskrisen og verdensmarkeds-konkurrencen truer med at demontere velfærdsstaternes ligheds- og retfærdighedsbestræbelser. Også på dette felt er det lettere om ikke ligefrem mere moralsk ophøjet at være italiener. Der har lighedsideologien aldrig rigtigt slået rod, ikke engang i kommunistpartiet. Forskelstænkning i praksis, men på

den anden side altid fulgt af en overbærende, ofte nysgerrig tolerance overfor de fremmede. Det er værd at huske på, at selv den italienske fascisme aldrig drev det til nordeuropæiske excesser i forfølgelsen af jøderne. Ganske vist indførte de i 1938 racelove efter tysk pres, men heller ikke den lovgivning kom til at fungere noget videre i praksis. I virkeligheden har det besatte Holland haft behov for et større opgør med sin holdning til jøderne efter anden verdenskrig end det fascistiske Italien.

'Italienske tilstande'

Kort sagt, Italien er ikke et moralsk forbillede, men netop i sin illusionsløse amoralitet og evne til at få tingene til at syne, et vigtigt orienteringspunkt i en forvirret verden under forandring. I hvert fald udgør et mangfoldigt og varieret Europa efter italiensk forbillede i Enzensbergers kærligt ironiske beskrivelse en noget mere tiltrækkende fremtidsvision end det Super Europa, der tegner sig med den europæiske union. Irregulariteten og virvaret er Europas styrke. Konkurrencen mellem forskellige magtcentre i middelalderen var forudsætningen for kapitalismens opståen og udvikling her. Teknologisk set var Kina op til o. år 1500 langt foran Europa, men faldt så i den politiske 'overudviklings' fælde. Kejseren var så magtfuld, at han under Ming-dynastiet simpelthen kunne forbyde købmandskapitalismen ved lov, brænde de junker, som sejlede til Afrika og omskole købmandssønnerne til gode, klassisk lærde mandariner (Clausen, 1990). Noget lignende har ofte været prøvet i Europa, men uanset hvor god viljen har været, er det altid mislykkedes på det bare lidt længere sigt, fordi der var en konkurrerende stat i nærheden, som kunne overtage initiativet. Det har frelst jøderne adskillige gange og er vist det egentligt 'europæiske' ved Europa.

At holde fast i mangfoldigheden og ikke underkaste sig selv de tilsyneladende allermest velbegrundede centraliseringsbestræbelser er en anden lære man kan drage af Italiens eksempel. Ikke at de ikke har centralisering der, det har de bestemt, men den virker kun mådeligt i en nation med flere konkurrerende centre. Enzensberger slutter sin bog om Europa set fra periferierne med at observere, at Europa er en halvø, der lever af sine forskelle. Det vil nok være fornuftigt at blive ved med at respektere disse forskelle – i landene såvel som mellem dem. Også når man tænker teoretisk generaliserende. 'Italienske tilstande' er ikke kun korruption og tyveri og slendrian, men også et desperat forsøg på at personliggøre de anonyme relationer, som staten og markedet skaber. En italienisering af Europa kan gå i begge retninger. Resultatet er i høj grad op til os selv.

De europæiske værdiers mange huse

Mangfoldighed er vor rigdom, enhed vor styrke (Simone Weil i Europaparlamentet)

Europa bliver et frilandsmuseum for de besøgende fra den nye Verden (Museum Europa, Nationalmuseet 1993)

Hvilke europæiske huse?

Danskere, især af min 68-generation, har altid haft et traumatisk forhold til Europa. Vi var den første generation, som fuldt ud høstede fordelene af velfærdssamfundets indkomst- og uddannelseseksplosion, og vi fik stillingerne i det offentlige, da antallet af ansatte i stat og kommuner firedobledes fra 1966 til 1973 – interessant nok hovedsageligt under en borgerlig regering. Vi deltog ivrigt i den internationale ungdomskultur, inspireret af britisk og amerikansk rockmusik, det franske, amerikanske og tyske studenteroprør og den internationale modstand mod Vietnam-krigen og kærligheden til en hvilken som helst antikolonialistisk tredje verdens bevægelse. Det eneste vi ikke kunne lide, var det realt eksisterende Europa, dvs. EF. Det opfattedes som en truende superstat, undertrykker af national egenart og udbytter af resten af verden. Nu er denne veletablerede generation blevet mindre sikker på sig selv. Det er gået op for mange, at det idealistiske engagement mod Europa ikke deles af ungdommen under 30, som har den internationale informations- og rejsekultur med sig på en helt anderledes selvfølgelig måde end vi selv. Og samtidig har mange en snigende fornemmelse af, at det ideelle i modstanden mod EF måske snarere dækker over en interessekamp hos etablerede nationale bureaukratier. Den britisk-tjekkiske nationalismeforsker Ernest Gellners flere gange omtalte definition af en nationalstat, som det område hvor der er monopol på eksamensbeviserne, kommer uhyggeligt tæt på sandheden. Og når det forholder sig sådan, er der intet overraskende i, at de dannede bureaukratier er skeptiske ved nedbrydningen af de nationale videns- og dannelsesmonopoler. Skolesystemet, medierne og de andre kulturproducenter kan nok få mange inspirationer udefra, men først og fremmest er det åbne marked for information og varer en udfordring af vante hegemonier og tankegange.

I Danmark har der været to svar på denne udfordring. Den første, som har varet de første godt femten år af Danmarks medlemskab af EF, bestod i en dyrkelse af hjemmegroede værdier. Spillemandsmusik, egen halm i træskoene, tro på den nordiske velfærdsstats overlegenhed og dyrkelse af den nationale kulturarv i Danmarks- og andre historier i mange bind var gennemgående temaer. Det har på den anden siden fremprovokeret en mere uhildet videnskabelig beskæftigelse med den danske identitets rødder. Det første store resultat af det er den danske identitetshistorie i fire bind under redaktion af Ole Feldbæk, som allerede har vakt den forventelige debat. Den anden reaktion har været en ny interesse for europæisk historie og en besindelse på europæiske værdier, en ny besindelse som hænger sammen med sammenbruddet for den kommunistiske vision og for de nationale socialistiske udviklingsstrategier i den tredje verden. Demokrati og Europa er blevet ord, som også aldrende danske intellektuelle, omend tøvende, tager i deres mund. Talen om den nordiske model er ikke forstummet, men suppleres efterhånden med en mere åben interesse for andre europæiske udgaver af demokratiet, velfærdsstaten og den produktive fantasi.

Med god sans for dette skifte i det nationale intellektuelle klima har forlaget Gyldendal søsat en ny seks binds Europahistorie, skrevet af danske historikere, etnologer, arkæologer og antropologer på dansk og for danskere. I det første, generelt og essayistisk anlagte bind af "Det europæiske hus", som serien med et citat fra Mikhail Gorbatjov er døbt, søger redaktøren Søren Mørch i god overensstemmelse med den ændrede tidsånd at indkredse det særligt europæiske ved Europa med et citat fra lederen af den tyrkiske revolution fra oven, Mustafa Kemal: "Civilisation betyder europæisk civilisation. Der er ikke nogen anden ...". Derefter følger et langt, rablende, sprudlende, urtodokst og tænksomt essay om årsagerne til at europæerne har bragt det så – stort set – herligt vidt, og hvordan vores måde at tænke på adskiller sig fra de andre kulturers. Det moderne liv er ikke perfekt, langt fra, men for almindelige mennesker alligevel uendeligt meget bedre, end de gamle dage, som klagerne ønsker sig tilbage til. Den tid, da der var sammenhæng i livet og nærkontakt, ingen forurening og udbytning, har nemlig aldrig eksisteret, forklarer den kætterske historiker fra Odense os. Og hvis den skulle have eksisteret, var det kun et forsvindende mindretal, der nød godt af den. Og selv dette mindretal levede ukomfortabelt i de dårlige gamle dage, som Mørch viser i et originalt og indsigtsfuldt kapitel om slottet Versailles, den største af alle Europas "hvide elefanter". Dette kolossale byggeri, som i perioder slugte halvdelen af Louis XIV's statsindtægter, var nemlig ikke beregnet til at leve komfortabelt i. Der var ikke opvarmning og lokummer til at dække de 10.000 beboeres behov. Derfor frøs vandet og vinen i glassene ved kongens taffel 5. februar 1695 til is,

mens de trængende måtte gå om bag portiererne for at forrette deres nødtørft. Ikke mærkeligt at parfumeduften hang lavt for at skjule de andre lugte. Bygningen var beregnet til noget helt andet end herskerens komfort, at symbolisere den enevældige herskers, dvs. statens magt.

Det særlige ved den europæiske civilisation er imidlertid ikke, at sådanne upraktiske kæmpebygninger findes. Mørch nævner Ægyptens pyramider, Akropolis, den forbudte by i Peking og de store moskeer i Isfahan. Nej, det særlige er – eller var – at magten i Europa siden opløsningen af Romerriget har været opdelt. Delt mellem forskellige stater og imellem forskellige sfærer som økonomi, religion og politik. Mørch har overtaget den britisk-amerikanske historiker Paul Kennedys analyse af svagheden ved imperier. Deres formål er magt, ikke penge. Derfor koncentreres alle funktioner, religiøse, økonomiske, militære under én hat. Men denne fokusering på magten er lige præcis imperiers Akilleshæl. Herskerne bruger for stor en del af ressourcerne til at vedligeholde og udbygge magtapparatet, bureaukratiet og militærapparatet, således at indbyggerne kommer til at betale overpris for den fred imperiet har til formål at levere. Det fører i sidste ende til utilfredshed og stagnation. Derfor går imperier altid under før eller siden, konkluderer Mørch med de andre kritikerer af overcentralisering.

Mørchs bind er én stor demonstration af sin egen pointe, at centralistiske tiltag uvægerligt er dumme og dårlige, mens det lokale i det mindste har chancen for at skabe kvalitet. Han illustrerer sin pointe om opdelingens og markedets overlegenhed over centrale statslige strukturer ved en sammenligning med den kinesiske civilisation, der på næsten alle områder var langt foran den europæiske helt frem til omkring 1800, teknologisk, organisatorisk og kulturelt. Kineserne gjorde alle de moderne opdagelser først og producerede meget højere kvalitet, f.eks. papir. I 1400-tallet var kineserne godt i gang med at udforske verden og sendte store ekspeditioner over Det indiske Ocean. Den eneste grund til, at det ikke var kineserne, der åbnede et kontor i Lissabon, men portugiserne i Canton, var det centraliserede styre i Kina. Mandarinerne i Beiing bestemte i 1435, at der ikke var noget at komme efter i den ikke-kinesiske verden, og desuden havde man bedre ting at bruge kræfterne til, nemlig forsvaret mod mongolerne. Djunkerne blev derfor brændt og admiral Cheng Ho's optegnelser fra ekspeditionerne blev hemmeligtstemplede.

Sådan handler et imperium, og det er ikke nødvendigvis så irrationelt, som det umiddelbart lyder. Faktisk er den moderne forskning, stik imod forestillingerne i antikolonialismens storhedstid, nået frem til, at den store ekspansion samlet set ikke betalte sig for Europa før et stykke inde i 1800-tallet. Levestandarden i Europa, selv ikke i de førende lande som England,

Holland og Frankrig, var før 1800 ikke højere end i Indien, Japan eller Kina, selv om europæerne havde fået foræret et helt kontinent, det amerikanske, der var næsten mennesketomt efter et økologisk sammenbrud, som kostede op mod 30 millioner (tredive!!) livet mellem 1492 og 1568. Selv Afrika ødelagde Europa øjensynligt ikke. Slavehandelen betød et kolosssalt dræn af ressourcer, men det ser ikke desto mindre ud til at befolkningstallet i Afrika syd for Sahara var stigende pga. de nye afgrøder, der indførtes fra Amerika, majs, maniok, søde kartofler, rød peber og tomater. Disse makrohistoriske sammenligninger har Søren Mørch hentet hos den nu afdøde franske Annales-historiker Fernand Braudel og hos verdensmarkedsteoretikeren Immanuel Wallerstein.

Men den generelle konklusion om modernitetens karakter er ubetvivleligt Mørchsk. Han tager uden større tøven den europæiske splittethed på sig som en nødvendig forudsætning for fremskidt. Det er ikke nemt at leve i det moderne samfund, kan man høre ham sige, men hvem har også lovet, at det skulle være tilfældet. Ikke Gud i hvert fald, for ham slog europæerne ihjel i takt med det naturvidenskabelige tankemæssige fremskridt. Men den globale verdensøkonomis undergravning af nationalstaterne da? Herligt svarer Mørch. Når det internationaliserede samfund appellerer så meget stærkere til alle mennesker end den nationalstat, der med tvang opdrog sin indbyggere til at tale samme sprog og dele kultur, hænger det sammen med, at magthaverne i det internationaliserede samfund for første gang i historien henvender sig venligt og overtalende til os almindelige mennesker (Mørch 1991, 324). Såvel den enevældige kongemagt som nationalstaten henvendte sig konsekvent ubehageligt, nedladende og truende til folk med understregning af, hvilken voldelig behandling, man som almindeligt menneske udsatte sig for, hvis man ikke indordnede sig og parerede ordre. Den går bare ikke i det internationale samfund, for så vil folk ikke købe varerne. Eller også skrider de, vandrer til andre steder, hvor de bliver behandlet ordentligt, og hvor der er et marked med varer de kan vælge imellem. Efter Søren Mørchs mening er reklamer slet ikke noget ringe bytte, når de træder i stedet for den evindeligt belærende eller truende pegefinger. Det har venstrefløjen desværre bare haft svært ved at indse, måske fordi den især er blevet rekrutteret blandt skolelærere, skriver skolelæreren Mørch.

Markedets overlegenhed var skyld i Østbloksystemets sammenbrud. Alle staterne fra Østberlin til Vladistok elskede lortebrune farver i enhver nuance og satte alt ind på at producere, fordi de var blevet stående i mangelsamfundets problemstillinger. Planlægningen belønnede virksomheder efter, hvor meget de producerede, ikke hvor meget de kunne sælge. Mangelsamfundet kom til kort over for overflodsssamfundet. Politisk er Mørch ikke bekymret over

denne udvikling. Flere del-verdener på en gang ser han som et fremskridt i forhold til imperiets magtkoncentration. I modsætning til imperierne opfatter han Europa som en verden, hvor religion, kunst og videnskab er uafhængige af hinanden og forskellige fra verdensøkonomien, selv om de i et vist omfang kommercialiseres. Han diskuterer med alvor de økologiske og ressourcemæssige problemstillinger men påpeger, at det er interessen for bevarelsen af naturen ikke selve ødelæggelsen, der er et særkende ved den europæiske civilisation. Derfor tøver han heller ikke med at slå fast, at kulturmødet med de andre kun kan ske anstændigt på vore, dvs. demokratiets, menneskerettighedernes og retsgarantiernes plan. Han afviser beslutsomt at acceptere tyranni og undertrykkelse hos de fremmede af bare respekt for deres kultur. Det er nemlig at vise disrespekt for dem som mennesker. Deri ligger dog intet missionsbudskab; vi skal naturligvis respektere de islamiske regler, når vi er i deres lande. Men, som han skriver, "tanker er toldfri, og tiden vil vise, hvis regler, der overlever" (Mørch 1991, 337).

Andre sider af det europæiske er det simple alfabetet, at skriften går fra venstre mod højre og opfindelsen af trykkekapitalismen, der muliggjorde udbredelsen af de hellige skrifter og efterhånden førte til, at alle kunne læse og skrive med deraf følgende sækularisering af religionen. Fælles for alle de opfindelser er, at de kunne udbrede sig, fordi der altid har været forskellige magtcentre i Europa. Når en universalistisk magt gjorde krav på det hele slog de andre og svagere sig sammen og gav husly eller ligefrem støtte til trykkefriheden, købmandskapitalen, anarkisterne eller hvem der nu havde brug for hjælp. De mange – og skiftende – nationale huse i Europa har været forudsætningen for de værdier vi ofte lidt forkortet kaldet 'det europæiske'. Nationerne og nationalismen er en integreret del af det europæiske projekt – på godt og ondt.

Ved sit åbne og diskuterende anlæg adskiller Søren Mørchs bog sig forfriskende fra den officiøse, næsten religiøse EF-tolkning af Europas historie skrevet af den franske historiker Jean-Baptiste Duroselle, som udkom samtidig på otte europæiske sprog i 1991 med undertitlen "Fra fortid i splittelse til fremtid i fællesskab". Det danske værk er i sit anlæg langt mere originalt og udfordrende for tankevirksomheden end Duroselles unilineære fremskrivning af det lille Vesteuropas historie fra kelterne og Karl den Store til Romtraktaten og Maastricht. En fremskrivning som naturligvis i realiteten er en tilbageskrivning, idet Duroselle uden helt at gøre det klart, konciperer sin fremadrettede fortælling ud fra sin viden om, hvad det skulle blive til. Sådan gør historikere i vid udstrækning altid, men forskelllen ligger i, om man er sig det bevidst og røber det for læserne. Hvordan man kan gøre det, er de to følgende bind i *Gyldendals Europahistorie* på hver sin meget forskellige måde forbilledlige eksempler på.

Arkæologen Lotte Hedeager og antikhistorikeren Henrik Tvarnø har samarbejdet om at fremstille de senere europæernes historie i tiden fra det romerske imperium til afslutningen af folkevandringerne og etableringen af de kristne monarkier. De har valgt en original fremgangsmåde ved at skildre forløbet gennem romernes og germanernes sammenstød og viden om hinanden. Derved nedtones naturligvis den særlige historie hos de romaniserede keltere, især i Gallien, men grebet giver en koncentration om det vigtigste i den kulturarv, der lagde grunden til det særligt europæiske ved den kristne middelalder. Samtidig er fremgangsmåden i den bedste overensstemmelse med den nyeste arkæologiske forsknings resultater. Det er i stigende grad gået op for forskerne, at det produktive sted i Romerriget i de første århundreder efter vores tidsregning ikke var i centrum i Rom, men i grænseområderne mod nord, syd og øst. Og det vil for den senere europæiske historie vedkommende først og fremmest sige muren mellem romerriget og germanerne (*Limes*), der gik fra Rhinen til Donau. I denne sammenstødszone mellem to meget forskellige kulturer opstod det nye, samfunds-organisatorisk, teknologisk såvel som åndeligt. Det har arkæologerne opdaget gennem de senere tiårs intense udgravninger af især de germanske provinser, men også af de mange andre romerske grænseprovinser I Britannien, Østrig, Ungarn osv.

Håndgrebet med det samlede perspektiv er på vellykket vis ført videre i det tredje bind skrevet af middelalderhistorikeren Kaj Hørby. Han har tidligere gjort sig bemærket ved konsekvent at tolke det danske middelalderlige samfund som ét blandt andre kristne kongeriger i Europa. Det synspunkt har han ført videre her, blot overført på hele Europa. Det virker måske ikke umiddelbart overraskende, men er en meget givende udvidelse af den opfattelse af middelalderen som slet og ret feudal, der var så godt som enerådende indtil for meget få år siden. Det er sket på bekostning af andre sider af det nye ved middelalderen, især de teknologiske gennembrud, som den svenske historiker Mikael Nordberg for nogle år siden sammenfattede under overskriften ”Den dynamiske middelalder”. Hørbys middelalderlige dynamik udspiller sig især på det bevidsthedsmæssige plan, og det skal han ikke høre et ondt ord for.

De tre bind er på hver sin måde fuldt på højde med det aktuelle europæiske vidensniveau og værdige repræsentanter for den selvbesindelse på værdierne i det europæiske projekt, som er sket på det seneste. Det kan derimod være vanskeligt at få øje på den specielt danske side ved fremstillingen, bortset fra Lotte Hedeagers kapitler om germanerne, der i vid udstrækning bygger på den nordiske arkæologs høje metodiske og tekniske stade og befolkningens voldsomme interesse for denne disciplin, der nærmest har status af

nationalvidenskab. Bøgerne er gode, men kunne lige så godt være skrevet af intelligente repræsentanter for andre af de europæiske nationer, i hvert fald de mindre af dem. Det er på den anden i sig selv et interessant tegn på åbningen af det hidtil meget nationalt begrænsede og selvtilstrækkelige historiefag, som det plejer at vise sig i de nationale historier.

Der sker altså en nybesindelse på de europæiske dyder såvel som svaghederne i disse år. Men kan vi tillade os at prædike europæiske dyder for resten af verdenen, når vi ved, at Vesten i århundreder berigede sig på de andres bekostning, at vores succes kun var muligt i kraft af koloniseringen og udbytningen af resten af verden? Er det forenede Europa ikke blot, som Johan Galtung og de andre Unions-modstanderne i årevis har sagt, en ny imperialistisk superstat? Efterkrigstidens dominerende tankeretning, kulturrelativismen vil ubetinget svare ja.

Europæisk humanisme og kulturrelativisme

”En forskellens racisme er fulgt efter den nedvurderende, arrogante racisme hos kolonisatorerne”. Sådan skrev den franske tænker Alain Finkielkraut i en omdiskuteret bog, La défaite de la pensée (1987). Hans udsagn indebærer ikke, at det er blevet uaktuelt at luge vestlige overlegenhedsforestillinger ud. Men verden har bevæget sig siden afkoloniseringsbølgen i 1960’erne. 1990’ernes nye problemstillinger presser sig nu så meget på, at det er nødvendigt i hvert fald at gøre sig det begrænsede og ikke nødvendigvis ”progressive” i afkoloniseringsbestræbelsen klart. Den palæstinensisk-amerikanske litteraturforsker Edward Said har skabt sig en karriere på at afsløre det han kalder for ”Orientalismen” i Vestens opfattelse af østen (Said 1977). Men vi skal ikke standse kritikken der. Den såkaldte Tredje Verden har eksisteret så længe, at det er på tide at udsætte den for det samme ideologikritiske syrebad, som Vesten er blevet udsat for i årene siden 2. verdenskrig.

Tiersmondismen (tredieverdens-ismen) og de andre forestillinger om ”de andre”s overlegenhed over den vestlige ”materialisme” var i realiteten resultater af en eksport af den vestlige romantik især til det indiske intellektuelle miljø i Calcutta i sidste århundrede. Derfra vendte den ad mange veje tilbage til de vestlige metropoler og slog an blandt de elitestuderende fra kolonierne. Dyrkelse af en særlig afrikansk litteratur på europæiske skrevet sprog (i Frankrig kaldet *négritude*) og afrikansk klædedragt blev moderne blandt velhavende afrikanske høvdingesønner på studieophold på Sorbonne og London School of Economics. I de miljøer begyndte den nye afrikanske elite at gå med tøj, som den aldrig villle bære hjemme, hvor magt stadig demonstreres med europæisk klædedragt og biler. Men i Vesten var (og er) det

anderledes. Derfor de farverige, fodside gevandter ved statsmodtagelser og i FN, mens det diplomatiske arbejdstøj er jakkesæt af et snit og en kvalitet, der udkonkurrerer enhver normaldanskers forestillingsevne og pengepung. Hvad betyder disse erfaringer med en verden, der i hvert fald har befundet sig i en efterkolonialiseret fase siden 1975 for vurderingen af den europæiske tradition?

FN's organisation for kunst og kultur, UNESCO blev oprettet i november 1945 i London. Mexicos delegerede Torres Bodet udtrykte idealerne, at "byde velkommen til en ny æra i menneskehedens historie, som er klart afgrænset fra den, der nu var kommet til en afslutning"; og at "grundlægge en ny verdensorden, hvor ingen stat kan trække et gardin rundt om sin egen befolkning og indoktrinere den ved hjælp af snævre og stive ideer"; det skulle blive en epoke, "hvor der hersker en sand fredens ånd, fordi ideerne cirkulerer frit fra nation til nation, og fordi individerne er uddannet til at følge deres fornuft i stedet for at være dresserede, fordummede og manipulerede af totalitære ideologier" (Finkielkraut 1987, 65). Som i de øvrige FN organisationer tog grundlæggerne udgangspunkt i den uhyrlige og enestående erfaring med nazismen. Den nye organisation skulle våge over meningsfriheden og hjælpe med at overvinde falske meninger, doktriner, som medfører til den systematiske tænkning og giver videnskabeligt alibi til magtens vilkårlighed. Den skulle beskytte tænkningen mod magtens misbrug og oplyse menneskene for at forhindre demagoger i at vildføre dem. Ved at forbinde menneskehedens moralske fremgang med dens intellektuelle fremgang, ved at placere sig såvel i det politiske terræn med forsvaret for friheder som i det kulturelle terræn med satsningen på individuel dannelse og uddannelse, tog de ansvarlige regeringer og store intellektuelle autoriteter, der var forsamlet i London, spontant tråden op fra 1700-tallets oplysningsfilosoffer.

Eksemplarisk er et skrift af den franske antropolog Claude Lévi-Strauss (f.1908) med titlen *Race et histoire,* som UNESCO bestilte i 1951. Her frakendte antropologen racebegrebet enhver operationel værdi. Forskellen mellem menneskegrupper vedrører deres geografiske, historiske og sociologiske omstændigheder, ikke anatomisk og fysiologisk konstituerede forskelle i evner hos sorte, gule eller hvide. Men for antropologen var det ikke nok at skille den sociale arv fra det biologiske arvegods, at frigøre livsformerne fra enhver genetisk determination. Det var også nødvendigt at ophæve enhver rangorden mellem dem. De forskellige former, menneskeheden har antaget til forskellig tid og sted, kan ikke indplaceres i et hierarki. De er ikke milepæle på en triumfmarch, stadier eller etaper i en enestående historisk udvikling, som startede fra samme punkt og vil samle alle i det samme mål,

sådan som 1800-tallets historiefilosoffer så det. Tendensen til at placere menneskefællesskaber på en rangstige, hvor man selv står på toppen, er ifølge den antropologiske anti-universalisme lige så videnskabeligt falsk og moralsk angribelig som opdelingen af menneskeheden i lukkede anatomisk-fysiologiske enheder.

Oplysningsfilosofferne faldt ifølge Lévi-Stauss for denne tilbøjelighed. De skabte begrebet civilisation for at kunne beskrive 1700-tallets øgede erkendelse, tekniske fremskridt og forfinelse af sæderne. Det var at ophøje deres egen øjeblikkelige tilstand til model og gøre deres egne tilfældige værdier til et absolut kriterium. Det førte i sidste ende til en legitimering af den europæiske herre og mester over naturen som det interessanteste væsen i hele skaberværket. Denne grandiose vision om en fortsat opstigen, en vækst i fornuft over tid blev sanktioneret af det følgende århundredes spæde etnografiske videnskab. Engels' forbillede Henry Lewis Morgan (1818-1881) beskrev, hvordan vildskab, barbari og civilisation fulgte lovmæssigt efter hinanden, og at menneskeheden havde fælles oprindelse, erfaring og fremskridt. Det var i denne sikre overbevisning, at europæerne sidst i 1800-tallet gennemførte koloniseringen. De mente generøst at trække de andre folk med ind i civilisationens rum og fremskynde disses march mod oplysning og velvære. Men antropologien ville efter det strukturalistiske gennembrud omkring 1920 ikke længere være med – i hvert fald ikke den britiske. Efter at have fodret Europas hovmod gav den sig nu til at være Europas dårlige samvittighed. Begreber som "de vilde", "barbarerne", "de primitive" blev afsløret som ondskabsfulde eller nedladende banaliteter uden nogen som helst intellektuel gyldighed. Med disse karikaturer faldt idéen om menneskehedens lineære udvikling og dermed begrundelsen for at skelne mellem "tilbagestående" og "udviklede" folk til jorden.

Jo mere Vesten bekræftede sin verdensomspændende fortrinsstilling, jo dybere blev den etnografiske tvivl om berettigelsen af denne dominans. For Lévi-Strauss var den epoke, som menneskeheden ifølge UNESCO havde forladt, mindst lige så meget koloniseringens epoke som krigens epoke. Opgøret gjaldt den vestlige overlegenhed, der fornægtede andre mulige former for humanitet, lige så meget som det gjaldt den nazistiske hævdelse af et naturligt hierarki; det rettede sig mod fremskridtets storhedsvanvid lige så vel som mod det biologiske delirium, kort sagt et opgør med alle former for etnocentrisme. Der findes civilisation, men den er ikke unik. Antropologien talte fra da af om kulturer i flertal i betydningen særskilte livsformer, der ikke lader sig overføre, og som er betingede af konkrete produktionsformer og -teknikker, vaner, institutioner, opfattelser etc. snarere end af særlige evner. Sådanne kulturer kan kun måles i forhold til iagttagelige værdier ikke til livet som sådan.

For Lévi-Strauss gjaldt det stadig om at oplyse menneskeheden for at undgå at falde tilbage i barbariet. Det gjaldt stadig om at nedbryde fordomme. Men for at opnå det, skulle man ikke åbne de andre for fornuften, men åbne sig selv for de andres fornuft. Barbaren er ikke modstykket til den civiliserede, det er først og fremmest det menneske selv, der tror på barbariet. Oplysningsfilosofferne blev anklaget for at have installeret forestillingen om Vestens ansvar for den intellektuelle og moralske udvikling af alle folk på jorden. Denne kritik blev sidenhen den autoritative FN-ideologi, som mange i den vestlige verden har lært i skolen. I Danmark fik ideologien den særlige danske krølle, at vi fik at vide, at vi ikke måtte nævne de andres særlige karakteristika, for de kunne ikke gøre for det. Underforstået, at vi alle godt ved, at dansk er bedst, men at det ikke er pænt at sige det, mens andre hører på, og at de sorte ikke kan gøre for at de er sorte. At finner har let til kniven, og at spaniere er stolte, var hverken jeg eller mine klassekammerater i 1950'erne dog det mindste i tvivl om, trods års tålmodig belæring om at man ikke måtte sige sådan noget.

Lévi-Strauss dannede hurtigt skole. I videnskab efter videnskab blev etnocentrismen i alle dens former forfulgt. Vi europæere i det 20. årh.'s anden halvdel ser ikke længere os selv som bærere af civilisationen, men af en partikulær kultur, der ikke kan påberåbe sig særlig værdi frem for andre. Antropologien afslørede den dobbelte løgn om mennesket, der på én gang gør fremskridt og er uforanderligt. Det europæiske menneske siger, "Jeg er mennesket" og opsluger resten af verden. Hvis den europæiske hval skal spytte alt det ud, som den har slugt, er det ikke nok at give de undertrykte folk deres uafhængighed tilbage, man må også erklære deres kulturelle ligestilling. Det kan gøres på to måder. Man kan enten prøve at vise, at alle de forskellige menneskelige udtryksformer i sidste instans fremgår af én ubevidst, tidløs og anonym logik, som er fælles for al ånd, ældgammel som moderne, primitiv som civiliseret (det er indholdet i Lévi-Strauss' omfattende og indflydelsesrige forfatterskab om myterne). På den anden side kan man benægte denne hypotese om en fælles logik og konkludere, at der er tale om absolut relativitet. I begge tilfælde er risikoen, at mennesket som autonomt subjekt forsvinder og bliver kampplads for kræfter eller strukturer, som unddrager sig dets bevidsthed.

Det politiske arbejde i afkoloniseringen blev ledsaget af en revolution i tankemønstre. "Mennesket", dette enhedsbegreb med universelt gyldighedskrav, måtte vige pladsen for en ikke-hierarkisk mangfoldighed af kulturelle forskelligheder. I sin indflydelsesrige analyse af de koloniseredes dilemma, *Fordømte her på jorden* fra 1961 satte den vestindisk-franske forfatter Frantz Fanon individualismen forrest i rækken af de fremmede

værdier, de intellektuelle blandt de koloniserede havde lært sig, og som splittede den nationale front mod kolonimagten. I forkastelsen af Europa tog han parti i striden mellem oplysningsfilosofferne og romantikerne til fordel for de sidste. Men ved at gøre det, indskrev han sig rent faktisk i den europæiske nationalismes tradition. På den ene side bekæmpede han universalismen i den kulturelle forskelligheds navn, på den anden side opretholdt han den i revolutionens navn. Med den reaktionære tænker Joseph de Maistre (1753-1821) sagde han, "Mennesket eksisterer ikke, der er intet kulturelt paradigme fælles for menneskeheden. Kun de forskellige nationale traditioner har realitet og værdi." Samtidig sagde han med Karl Marx, "Mennesket eksisterer ikke endnu, og det er de fordømte her på jorden, i hvis lod det er faldet at virkeliggøre dets komme". Den franske filosof Jean-Paul Sartre fulgte det op med en ekstrem undsigelse af hele den europæiske kulturarv i forordet. Han slog Parthenon templet, katedralen i Chartres, menneskerettighederne og hagekorset" sammen i én bunke og affejede dem som resultater af "racistisk humanisme", samtidig med dette "supereuropæiske monstrum USA" (Sartre 1961, 22-24).

I dag er dette ægteskab mellem marxisme og romantik gået i opløsning. I Den tredje Verden opfattes den sovjetiske imperialisme ikke som bedre end den europæiske og amerikanske. Men hermed er universalismen forsvundet. Det er ikke kun den totalitære tanke, der er død med marxismen, men også forestillingen om et verdensfællesskab. Til gengæld har man knæsat den nationale suverænitet som det eneste ukrænkelige princip under den tvetydige overskrift "folkenes selvbestemmelse". Blandt de europæiske modeller for nationalitet har Den tredje Verden massivt valgt den dårligste og endda gjort det med de vestlige intellektuelles aktive velsignelse. "Individet realiserer sin personlighed gennem kulturen: respekten for individuelle forskelle medfører således en respekt for de kulturelle forskelle." Således stod der i det forslag *The American Anthropological Association* i 1947 afgav til formuleringen af F.N.'s menneskerettighedserklæring. De amerikanske antropologer ville bekæmpe formalismen, abstraktheden og afmægtigheden i de høje humanitære principper. Hensigten var generøs, men som en bjørn, der smadrer gartnerens ansigt for at hjælpe ham af med en flue, der generer ham, var den ude af proportioner og malplaceret. I samme åndedrag som man giver den anden kulturen tilbage, truer man vedkommendes frihed. Et sådant selvhad tjener i virkeligheden til at unddrage de tidligere europæiske besiddelser erfaringen med det europæiske demokrati, mener Finkielkraut i sin kritik af den kulturelle relativisme. Individualismen og kosmopolitismen opfattes som forurening af den sande kulturelle identitet. Sat på spidsen er en forskellens racisme fulgt efter den nedvurderende og arrogante racisme hos kolonisatorerne.

Der er nemlig to slags racisme. Ifølge den første er alle klodens nationer lige gode, mens der er forskel på værdien af deres bevidsthedsformer. Al forskel bliver derved til underlegenhed, hvor det ikke går an at være perser eller noget andet ikke-vestligt. Civilisationen er én, og deraf følger europæernes ret og pligt til at kolonisere verden. Ifølge den anden er al adfærd usammenlignelig, menneskehedens enhed pulveriseret og alle forskelle absolutte, uoverskridelige og uforanderlige. Der adskilles. Man kan ikke være menneske i almindelighed, men kun konkret som perser eller noget andet. Etniciteten er mangfoldig og usammenlignelig. Den opfattelse fører i sidste ende til nazisme og apartheid, mener Finkielkraut. I efterkrigstiden har afkoloniseringsfilosofien blandet disse to betydninger sammen og ikke opfattet nazismen som andet end kolonialismens metoder anvendt på Europa selv (Sartre 1961). De koloniserede bekæmpede europæernes etnocentrisme med folkeånden som våben. Fanons sætning, "det sande er det, der gavner de indfødte og skader de fremmede", er ikke forskellig fra den franske forfatter og reaktionære antigermanist Maurice Barrès' (1862-1923) angreb på retfærdigheden og den absolutte sandhed i den franske sandheds navn. I dag er racebegrebet blevet destrueret af samfundsvidenskaben og biologien. Vi skelner mellem medfødte og erhvervede egenskaber, forstår at det kulturelle ikke er medfødt, og at den genetiske arv formes af tradition og historie. Men det vidste opfinderne af den nationale ånd også. De var de første, der hævdede kulturernes forskellighed over for idéen om en menneskelig natur. Raceteoretikerne fortsatte denne bestræbelse og naturaliserede afvisningen af eksistensen af, at der kun eksisterer én menneskelig natur. Det enkelte folks forskellighed lå nu i generne, og den nationale ånd blev gjort til biologisk artsforskel. Denne teori led endegyldigt skibbrud med nazismens udryddelseslejre.

I 1971, tyve år efter Race et histoire, inviterede UNESCO Lévi-Strauss til at holde åbningsforelæsningen ved en konference, der skulle markere begyndelsen af det internationale år for kampen mod racisme. Alle forventede endnu en nedgøring af racebegrebet. Men Lévi-Strauss overraskede ved at tage ordet race alvorligt og diskutere forholdet mellem race og kultur. Ved hjælp af den nyeste populationsgenetik vendte han forholdet om, således at racen bliver en funktion af bl.a. kulturen (Lévi-Strauss 1971). Det var oprørende for kulturalisterne, fordi det gav racebegrebet en vis legitimitet. Finkielkraut mener dog ikke, at Lévi-Strauss kan beskyldes for inkonsekvens. Det er ikke til at se, hvorledes og med hvilke midler mennesker, der lever i hver sin kultur, kan gribes af en spontan lidenskab for livs- og tænkemåder, der er fjerne fra deres egen tradition. På den anden side, hvis menneskehedens rigdom udelukkende består i dens mangfoldighed, hvis "det er de gamle partikularismer, der har æren for at have skabt de æstetiske og åndelige værdier, som giver livet værdi" således som Lévi-Strauss skriver, og som

UNESCO ellers prædiker, så er den indbyrdes fjendtlighed mellem kulturer ikke blot normal men uundgåelig. Ifølge Lévi-Strauss er det "den pris, der må betales, for at værdisystemet i enhver åndelig familie og ethvert samfund kan bevares og finde de nødvendige ressourcer til sin fornyelse i sit eget dyb." Den fejl, han kan anklages for, er ifølge Finkielkraut kun at have kaldt tingene ved deres rette navn og forbundet sin kulturopfattelse med noget, der kunne udlægges som en hyldest til fremmedhadet. UNESCO og afkoloniseringsfilosofferne ville have foretrukket ikke helt at tage den fulde konsekvens af deres egen logik, men diskussionen om menneskerettighedernes gyldighed har gjort det umuligt samtidig at blæse og have mel i munden. Vi i Vesten må vælge om vi på baggrund af vore politiske værdier vil tvinge de andre kulturer til at overholde menneskerettighederne eller om vi skal lade dem fortsætte deres kultur vaner, selv om det efter vores opfattelse indebærer overgreb mod individernes rettigheder.

Hvordan kommer vi videre i dette valg mellem universalismens scylla og relativismens charybdis? Kan der på et vestligt grundlag opstilles nogle regler for en efter-afkoloniseret beskæftigelse med den ikke-europæiske historie og verden? Måske. Flere har forsøgt det, bl.a. i den interessante debat, som blev ført i Tyskland under Golf-krigen – som tyskerne udkæmpede på ord alene. Jürgen Habermas formulerede i en grundig artikel i ugebladet *Die Zeit* en overordentlig indsigtsfuld midterposition mellem den totale accept af Saddam Husseins forbrydelser i kulturalismens forskelsnavn og det vestligt imperialistiske i at besvare overgrebet med krig. Habermas tilslutter sig – i modsætning til pacifisterne – den internationale folkerets bestemmelser om anvendelse af krig som politisk middel i bestemte, nøje definerede situationer. Men finder at anvendelsen af disse generelle principper kan – og bør – undersøges uhyre nøje i hvert enkelt tilfælde. Som han selv siger:

I denne kontrovers drejer det sig ikke om en "retfærdig krig". Under den postmetafysiske tænknings præmisser kan vi ikke operere med dette begreb. Det drejer sig kun om spørgsmålet, hvorvidt den givne situation frembyder tilstrækkeligt med grunde til, at man bør anvende folkerettens relevante principper og gennemtvinge dem via en konventionel krig. I denne forstand kan Golfkrigen, hvis det kommer højt, være "berettiget". "Retfærdig" i traditionel forstand er en krig kun i relation til et absolut mål, der alene lader sig forklare religiøst eller metafysisk. (Habermas 1991, 1).

Om Vesten i 1991 har sonet sin koloniale brøde tilstrækkeligt til at vove noget sådant, kan altid diskuteres. Men vi skal i hvert ikke gøre os mindre end vi er, og dermed formene "de andre" adgang til "vores" friheder, selv om vi har lært at afvise de helt store metafysiske begrundelser. Mindre kan også gøre det,

som Habermas argumenterede midt under krigens ophidselse. At hævde, at de andre har ret til at være forskellige fra os er fint. Mindre fint er det, når retten til forskel bliver retten til at undertrykke hinanden. Hvis retten til forskel fører til at "vi" bliver ligeglade med "dem", er det sidste værre end det første, mener jeg med Finkielkraut. Og denne sidste mulighed ligger faktisk lige for i den danske tradition har vi kunnet se de seneste år.

Liberalisme eller republikanisme?

Den tyske sociolog Ralf Dahrendorf er kommet i centrum i den europæiske debat i de senere år efter socialismens sammenbrud. Retfærdigt eller uretfærdigt, Marx, marxismen og den kritiske teori er ude sammen med kommunismens fald, og ind kommer liberalismen, lyder referatet af denne tyske samfundstænker, der i en årrække har virket i Storbritanniens centrale tænketanke, *London School of Economics* og nu senest *St. Anthony's College* i Oxford. Sådan vil vore lokale liberalister også gerne fremstille sagen. Danske politikere og jurister debatterer heftigt, om Folketingets særlov om de palæstinensiske flygtninge i foråret 92 var et brud på Grundloven. Den gav Venstres repræsentanter rig lejlighed til at lufte doktrinære synspunkter om magtens hellige tredeling, som stolte studerende, der lige havde tilegnet sig Montesquieu og den amerikanske forfatnings grundprincipper og nu ikke kan blive træt af at delagtiggøre verden i deres nyerhvervede viden. H. P. Clausens besindige ord fra formandsstolen om, at den danske forfatning fornuftigvis ikke opererer med et sådant til alle tider gældende princip, og at der således ikke var tale om et grundlovsbrud, som de dogmatiske liberalister hævdede, måtte gentagne gange indskærpes, uden at det bed på liberalerne, der som gode doktrinære sætter principper over den konkrete situation. En sådan konfrontation mellem troende liberalister og pragmatikere vil vi blive vidne til igen og igen i de kommende år, sådan som vi har mødt den i diskussionerne om grænserne mellem offentlig og privat økonomisk virksomhed. Der tegner sig en interessant alliance mellem konservative, radikale og socialdemokratiske pragmatikere på den ene side imod overbeviste markedsliberalister og andre antistatslige dogmatikere på den anden side. Denne modstilling er nu ved at erstatte den skelnen mellem venstre og højre, som vi har arvet fra tiden efter den franske revolution, hvor venstre var bevægelsens og højre stilstandens parti.

Det forekommer mig imidlertid også, at observationen kan give anledning til en nøjere undersøgelse af, om det blot er traditionel, sejrende liberalisme, som Ralf Dahrendorf fremfører, når han taler om "borgersamfundet" (det civile samfund) og civiliserede borgerdyder som norm for den politiske omgang mellem mennesker. Umiddelbart virker karakteristikken overraskende på

læsere af hans artikler i *Die Zeit* (praktisk samlet i bogen *The Modern Social Conflict,* 1989). Her forsøger han i opråb efter opråb at få de velaflagte to tredjedele i de vesteuropæiske samfund til at påtage sig deres ansvar for den sidste tredjedel, som er blevet marginaliseret i det effektive industrisamfund, vi lever i, det samfund der nu tilsyneladende har bevist sin overlegenhed over alle andre modeller. "Se på USA", skriver Dahrendorf, "der vover de rige og middelklassen ikke at gå på gaderne i storbyerne og ofrer enorme summer på at sikre deres hjem mod indbrud, få fulgt deres børn i skole og få dem bevogtet på legepladserne." Han appellerer til det velaflagte flertals kolde og klare egeninteresse i at opretholde et samfund, som hænger sammen. Ellers bliver det for farligt og besværligt, og det er i øvrigt dyrt med alt det politi, der skal til. Forsikre sig mod tyveri og overfald vil man heller ikke kunne.

Hans anvisning på løsninger er ikke til at skelne fra en socialdemokrats, det er kun begrundelsen i flertallets kyniske egeninteresse, der adskiller sig fra en socialdemokrats henvisning til moralske regler og abstrakt solidaritet. Kun for en overfladisk betragtning minder Dahrendorfs begrundelser om den ideologiske liberalismes. De er fælles om at være skeptiske overfor forestillingen om menneskets indbyggede godhed og planlægger derfor ud fra et ønske om at undgå det værste i stedet for at håbe det bedste. Det virker svært fornuftigt, kan vi se i dag efter et århundredes erfaringer med den totalitarisme, der kan følge af at lade velmenende intellektuelle få absolut magt. Utopier i det 19. århundredes forstand er endegyldigt ude. Men betyder det, at vi at vi er overgivet til billedet af den kalkulerende og egennyttige homo economicus, der kun tænker på profit? Ja, somme tider, vil Dahrendorf og hans ligesindede svare. Det er uomtvisteligt en god idé at indføre pris- og omkostningsbevidsthed i forvaltningen af de offentlige ydelser. Gratis er de jo ikke, men netop knappe goder, der uddeles på bekostning af andre mulige goder. Men hele holdningen bag fordelingstanken bygger ikke på den kynisme, som fordelingen er nødt til at gøre.

Det kan vi lære af den tanketradition, som Dahrendorf og mange med ham i virkeligheden tilhører. Den kaldes i den politikteoretiske litteratur for republikanisme, men er bestemt også relevant for et monarki som vores, der netop fungerer – eller i hvert fald har gjort det – i kraft af traditionen for sammenslutning og samarbejde, kort det civile samfund eller borgersamfundet. Markedstilhængerne såvel som forhenværende socialister er netop nu ved at lære, at markedsadfærd er en dybt civiliseret adfærd, som det kræver lang træning at udøve. Og uden markedsadfærd intet marked lærer den russiske regerings Harvard uddannede rådgivere til deres store overraskelse i øjeblikket. Homo economicus er i virkeligheden fuldt så meget en teoretisk abstrakt konstruktion som utopisternes antagelse om det gode og værdifulde

menneske, der blot skal have sine basale fornødenheder opfyldt for velfornøjet at kaste sig ud i det gode liv med fiskeri, meningsfyldt arbejde og åndelige sysler, eller hvad man nu forestillede sig i sidste århundrede. En teorihistorisk undersøgelse viser overraskende nok, at dette postmoderne dilemma blev bedre gennemtænkt i århundrederne mellem 1500 og 1800 end i industrisamfundets glanstid. I det 19. århundrede opstod den modstilling mellem liberalisme og socialisme, som stadig er med os. Men nu kan vi se, at lighederne mellem de to tankesystemer er langt større end forskellene. De deler nemlig den samme fundamentalt optimistiske tro på muligheden af uendelig vækst, der var rimelig i det viktorianske samfund, men urimelig og livstruende i dag.

Nej, så er vi bedre tjent med en solid dosis skepsis overfor menneskenaturen, som den vi finder hos oplysningstidens tænkere. De levede i et relativt stillestående samfund før det store industrielle boom satte ind. Senere tiders vækstøkonomer har moret sig højlydt over en naiv økonomisk teori som den fysiokratiske med dens vægt på håndgribelige værdier som jordens produkter, for slet ikke at tale om den konkurrerende, merkantilistiske teori, der målte et lands rigdom ud fra størrelsen af dets beholdning af ædle metaller. I dag efter at have oplevet følgerne af hyperinflation og 80'ernes spekulationsboom, er vi langt mindre sikre i vores afvisning af sådanne forestillinger, selv om de selvfølgelig skal suppleres i lyset af informationssamfundets evne til at skabe ikke-materielle værdier i tilsyneladende ubegrænset mængde. Hvad går så denne republikanske tradition ud på?

Machiavelli og den republikanske tradition

Den begyndte en dag uden for Firenze i foråret 1512, da den afskedigede embedsmand Niccolò Machiavelli satte sig ved skrivebordet i sit landlige eksil i landbyen Sant'Andrea in Percussina med kuplen over Firenzes domkirke inden for synsvidde. I frustration over ikke at kunne komme tilbage til sit regeringsjob skrev han et bønskrift om at komme tilbage i politik, Fyrsten efterfulgt af en analyse af hvorfor den republikanske styreform er at foretrække, Discorsi sopra la prima Deca di Tito Livio – afhandlinger om Titus Livius' første ti bøger (om Roms Historie). Med disse arbejder lagde han grunden til en selvstændig politisk tradition mellem liberalisme og socialisme, som i moderne forskning skiftevis kaldes for republikanisme eller borgerhumanisme. Lidt tilspidset kan man også kalde den republikanske tradition for "frihedens sociologi". Denne "frihedens sociologi" opstod, da to forskellige traditioner i den politiske tænkning i Europa blev knyttet sammen i det koloniale Amerika i 1700-tallet, som vi så i kapitel 8. Storbritannien og Amerika var bundet meget tæt sammen i et politisk fællesskab op til 1783.

Mange historikere taler ligefrem om eksistensen af en ”atlantisk verden” i 1600- og 1700-tallet.

De amerikanske kolonier var underlagt den britiske krone og deltog i det britiske politiske liv. Problemet var, at de ikke var repræsenterede i Parlamentet i London. Deraf fulgte alle de gnidninger over retten til at udskrive skatter, som i sidste instans udløste revolutionen. Men indtil oprøret 1775-76 tilhørte kolonierne dette politiske fællesskab og praktiserede britisk politik i deres lokale forsamlinger. Disse var indbyrdes meget forskellige. De forskellige stater, der sluttede sig sammen i Amerikas Forenede Stater havde stærkt afvigende forfatninger. Nogle var aristokratiske, næsten enevældigt styrede af godsejere, mens andre praktiserede direkte demokrati i meetinghouses i de enkelte townships. Man kan opfatte kolonierne som laboratorier for politisk adfærd, akkurat som de italienske stater, Machiavelli havde adgang til at studere omkring år 1500 som udsendt ambassadør for republikken Firenze.

Kolonierne tilhørte altså trods deres manglende repræsentation i Parlamentet det britiske politiske system og praktiserede forskellige britiske politiske traditioner. Og det politiske system i 1700-tallets Storbritannien havde udviklet et revolutionerende nyt princip, accepten af et regelmæssigt magtskifte mellem regering og opposition, mellem ”ins and outs”. Denne praksis slog gradvis igennem efter “the Glorious Revolution” i 1688. Af bitter nød ganske vist og uden store teoretiske falbelader i et gennemkorrupt politisk system, hvor alle politikere og alle valgkredse var til fals for den højestbydende. Men disse realiteter er underordnede i forhold til det faktum, at det var her tanken om, at magten legitimt kan skifte mellem to eller flere grupper i eliten først opstod. Tanken om magtskiftet og den legitime opposition var den ene ingrediens i den nye republikanske tradition, som den udviklede sig i kolonierne på den anden side af Atlanterhavet. Den anden var den franske magtdelingstænkning, som den blev udfoldet i Montesquieus *De l'Esprit des Lois – Lovenes ånd* – fra 1748. Ifølge Montesquieu var en skarp kompetencedeling mellem den lovgivende, den udøvende og den dømmende magt forudsætningen for en retfærdigt fungerende republik.

Republikanismen udfoldedes, sammenfattedes og tilspidsedes hos Jean-Jacques Rousseau (1712-78) i en grad så dens indre modsigelser kom til at stå klart. I Rousseaus *Du contrat social – Samfundspagten* (1762), III bog, kapitel 13 hedder det: ”For det første er suveræn autoritet simpel og udelt, og man kan ikke dele den uden at ødelægge den.” For det andet kan en by ikke mere end en stat retmæssigt høre under en anden, fordi essensen af det politiske (le corps politique) er foreningen af lydighed og frihed, og ordene undersåt (sujet) og

suveræn (souverain) er korrelativer; den fælles følelse i dem udtrykkes med det ene ord borger (citoyen)". Den eneste legitime autoritet eller suveræn er for Rousseau folket. Men hvordan forene folket som fællesskab og folket som enhed af autonome individer? Til den brug udviklede Rousseau begrebet la volonté générale, almen- eller fællesviljen. I hans univers er det udtryk for fællesskabets sande vilje. Almenviljen er på samme tid hele folkets og hver enkelt borgers vilje. Forudsætningen for denne almenvilje er, som det siges i en vigtig fodnote, "ikke nødvendigvis at den er enig, men at alle stemmer tælles med; enhver form for eksklusion bryder det almene." (bog II, kap. 2). Hvordan denne objektive vilje, som altid er identisk med almenvellet (le bien commun), skal forenes med de subjektive viljer, undlod Rousseau klogeligt at filosofere over. Den opstår i hvert fald ikke ved en simpel addition af individuelle viljer. Kun ved at den enkelte afstår fra sine personlige interesser (nedvurderende kaldet særinteresser) og i stedet tilstræber enighed, kan almenviljen finde udtryk i lovene. Lovene må ifølge Rousseau udgå fra alle for at kunne rette sig mod alle, således at alle bliver såvel lovgivere som undersåtter. Her er der ingen plads for legitimt stridende interesser og det førte som bekendt til de katastrofale konsekvenser under den franske revolution. Det var der derimod hos Machiavelli.

Machiavellis republikanske politiske filosofi er af indlysende grunde ikke klart formuleret i Fyrsten, som er henvendt til en potentiel enevældig fyrste. Den moderne måde at læse Machiavelli på er, at han har skrevet en generel magtanalyse eller politisk sociologi i *Fyrsten* og senere fremstillet sin normative politiske filosofi i *Discorsi*. Derfor er *Discorsi* det centrale værk. Hovedtemaet i den republikanske tradition er, at menneskelige væsener opnår frihed og folder sig fuldt ud ved at være aktive og forpligtede i et dynamisk selvstyrende samfund, som er karakteriseret ved en fundamental solidaritet og en fundamental lighed, ikke i økonomisk, men i politisk forstand. Denne solidaritet stammer ikke fra personlige bånd – som det jo var tanken i middelalderen – og ikke fra personlig afhængighed, men fra en fælles deltagelse i et aktivt samfund, som udgør et moralsk hele. Rousseau drev afhængighedstanken til dens yderste ved at hævde, at individerne ikke er afhængige af andre individer, men absolut afhængige af helheden, la volonté générale. Sådan et samfund kan både vedligeholde og udtrykke solidariteten gennem en kollektiv kamp og, hvis det skal være, også ofre sig selv. Men den konsekvens er ikke en nødvendig følge af republikanismens grundantagelser.

Machiavellis kriterium for et vellykket samfund, er, om det er i stand til at indgå i den internationale magtkamp og i sidste instans villig til at sætte alle sine ressourcer ind og kæmpe til det yderste. Derfor var han så optaget af borgermilitsen, som han både opfattede som et overlegent militært våben og

skaber af en ønskelig intern politik (fremlagt i skriftet *L'arte della guerra – Krigens kunst* – fra 1520). Efter hans mening var borgermilitsen overlegen i forhold til de professionelle lejesoldater, *condottieri* var den dominerende militære organisationsform på hans tid. Machiavelli foretrak en værnepligtig milits fordi den kæmper af overbevisning, som de romerske bondesoldater havde gjort det. Men da en militshær forudsætter overbevisning hos deltagerne, er det kun et samfund, som udgør et moralsk hele, der vil være i stand til at stille en hær. Det er præmisserne for Machiavellis tænkning. Sejren over de andre stater er det ultimative mål. Men for at kunne sejre skal man udgøre et moralsk hele. Derved når han frem til tanken om res publica, republikken som den ønskelige politiske tilstand.

Machiavellis begreb om *virtù* kan altså oversættes til "borgerdyd", som vi kender det fra oplysningstidens borgerlige dannelsesideal, og som det for eksempel blev udmøntet i oprettelsen af borgerdydsskoler og borgerdydsselskaber. Dette borgerideal byggede på patriotisme. *Patria* er et ord, som Machiavelli bruger igen og igen, og hvis betydning man har diskuteret igen og igen i risorgimento-historieskrivningen om Italiens samling i 1859-60. Hvad mente Machiavelli? Hjemstaten Firenze? Eller det Toscana, som kun eksisterede som en ambition om en absolutistisk territorialstat hos Medici-slægten? Eller Italien? I den nationalistiske risorgimento-historieskrivning nåede man selvfølgelig frem til at mene, at Machiavelli tænkte på hele Italien. I vores sammenhæng er det fuldstændig underordnet om patria i enkelte tilfælde skulle gælde hele den italienske halvø (selv om jeg tvivler stærkt på at det er tilfældet). Machiavelli taler simpelt hen ifølge Federico Chabods grundige undersøgelse om den stat, i hvilken han er borger (*L'idea di nazione,* 1961). Og det var for ham Firenze. Loyaliteten kunne sikkert bredes ud til også at gælde større enheder, men det er underordnet for definitionen. Borgeridealet byggede på en patriotisme, som ikke må forveksles med nationalisme. Patriotisme er en betegnelse og en følelse, som stammer fra før nationalismens tidsalder, hvor man antog, at samfundet hviler på naturen, nemlig den biologisk definerede nation. Patriotisme derimod er den følelse borgeren har over for den stat, som vedkommende føler sig som borger i, netop fordi denne stat er dydig, dvs. har virtù. Oplysningstidens mennesker følte sig som borgere der, hvor de kunne gøre nytte, ikke hvor de tilfældigvis var født.

Grundlaget for personligheden var den uantastede og uantastelige private ejendom. Det fik tressernes politikteoretikere til at anklage republikanismen for blot at være ét stort forsvar for kapitalismen og slå den sammen med liberalismen. Og konsekvenserne af den private ejendomsret i det kapitalistiske samfund kender vi jo: retten til udbytning. Anskuet i dette 1800-

tals klasseperspektiv blev republikanismen utroværdig. Sådan så canadieren C. B. Macpherson den i bogen *The Political Theory of Possessive Individualism* fra 1962. Han skyllede uden videre republikanismen ud sammen med alle de andre forsvarere for ejendomsretten. Lidt bedre camoufleret, bevares, men stadigvæk et forsvar for ejendomsret og dermed for udbytning og uretfærdige privilegier. Sådan har mange tolket den amerikanske forfatning siden C. A. Beard's analyse af de økonomiske interesser bag den i *An Economic Interpretation of the Constitution of the United States* fra 1913. I dette økonomikritiske perspektiv handlede den ikke om rettigheder for alle, men om beskyttelse af elitens ejendom. Der er det rigtige i kritikken, at den republikanske teori ikke kræver, at hele folket faktisk til enhver tid skal stå på torvet og være politiske. Den er snarere en handlingsanvisning for eliten. Republikken udgøres til enhver tid af de politisk aktive.

Af dette følger, at Machiavellis overvejelser i lige så høj grad gælder for en aristokratisk republik som for en demokratisk republik, ja måske i endnu højere grad. Distinktionen mellem aristokrati og demokrati vil vi i dag være tilbøjelig til at glemme, fordi vi ikke længere kender til aristokratiske republikker. Vi har efterhånden i den grad identificeret republikken med demokratiet, at vi slet ikke kan tænke os muligheden af det, som de fleste republikanske tænkere i virkeligheden havde som deres præmis, nemlig en republik styret af en arvelig elite af "de bedste", der tog på sig at regere samfundet til alles bedste. For moderne mennesker er aristokrati og republik en logisk modsigelse, for når ikke alle kan være med, hvordan kan det så overhovedet være en republik, et fællesskab? Men det kunne man sagtens forestille sig i 1500- 1600- og 1700-tallet, helt til 1789, da den franske revolution ophævede aristokratiets privilegier og senere ligefrem udelukkede det fra det folkelige fællesskab. Den franske tænker Alexis de Tocqueville kunne endnu i 1830'erne operere med en idealforestilling om et styre, hvor de bedste styrede med de forpligtelser, der fulgte med det, således at deres arvede privilegier blev retfærdiggjort gennem den samfundstjeneste, de ydede. En sådan holdning var Tocquevilles personlige drivkraft. I praksis opgav han at formulere det som politisk ideal, fordi det var blevet urealistisk efter den franske og den amerikanske revolution, men kvalitetsforestillingerne i hans demokratikritik bundede i denne dybt indarbejdede aristokratiske forpligtelse.

For Machiavelli 300 år tidligere var det lettere. Han beskrev den aristokratiske republik med Venezia som eksempel. Republikken Venezia eksisterede uændret, på papiret i hvert fald, fra 700-tallet til 1797, hvor den blev nedlagt af Napoléon. I den form Machiavelli skrev om det republikanske styre, stammede det fra 1170'erne. Traditionen for at bystaten blev ledet af en doge fortaber sig i byens oprindelse som byzantinsk vasal i 697. Men efter et stort militært

nederlag til Byzans i 1172 blev Michiel familien, som på det tidspunkt havde siddet på posten i hundrede år, fordrevet fra magten og styret reelt kollektiviseret. Formelt set stammmede al magt fra "Den store Forsamling", der oprindelig mødtes i både ved Rialto broen, men efterhånden gik over til at mødes i San Marco kirken. Den valgte dogen, men efter indstilling fra flere organer, der udøvede hele den reelle magt. Den ledende politiske forsamling var "Det store Råd", *Maggior Consiglio* bestående af mellem 300 og 400 adelige fra de dominerende hundrede familier. Al udøvende magt lå i hænderne på et timands råd, en art centralkomité ved navn Signoria. Fyrre medlemmer fra Det store Råd udgjorde Quarantia, en øverste appeldomstol, der samtidig forberedte al lovgivning om mønt og finanser. Pladserne i rådet blev besat ved arv af repræsentanter for bestemte familier (Lane 1973, 88ff.). Dette er uden tvivl et af de mest stabile politiske systemer, som menneskeheden nogensinde har fundet på. Og det havde ifølge de republikanske tænkere meget for sig, selv om det er utænkeligt som ideal i dag.

Hvordan det er muligt at redde kvaliteterne fra den aristokratiske republik over i en demokratisk tidsalder, var som sagt Tocquevilles anliggende, og det er især det, der gør ham så interessant for os. Men når han overhovedet kunne finde på at stille sådanne spørgsmål, er det fordi han tænkte inden for den republikanske horisont, der blev grundlagt af Machiavelli. Opretholdelsen af ejendomsretten var ikke hovedformålet med staten, res publica. Det blev den senere, og det er derfor, vi i dag har svært ved at læse de republikanske teoretikere på deres egne betingelser. For dem var det centrale, at den politiske og derfor vigtigste side af mennesket kom til udtryk i værdigheden som borger. Forudsætningen for borgerværdigheden var til gengæld ejendom. Den selvstændige udfoldelse af borgerværdigheden, forstået både som ret og som pligt til at opretholde samfundet, blev til gengæld permanent truet af korruption. For 1700-tallets engelske teoretikere, især James Harrington var den største risiko for republikken den korruption, der stammer fra penge, hande (det han kaldte commerce), og hvor synd blev reduceret til hovedsynden, gerrighed (avarice). For Machiavelli derimod var den allerværste trussel – og det er måske den, som vi er på vej tilbage til at se som det mest interessante – den korruption, der kommer fra staten selv, eller rettere regeringen. De tidlige republikanske tænkere opfattede selve regeringsudøvelsen som en vigtig kilde til korruption, idet regeringer efter Machiavellis opfattelse benytter sig af midler som beskyttelse, patronage, faktioner eller partier og af stående professionelle hære. Det var den anden grund til, at Machiavelli var imod de stående professionelle hære: de var en kilde til korruption af borgerdyden – dyden hos de regerende og derved dyden i hele samfundet. I anden række var Machiavelli også imod pengene, som

ligeledes korrumperer. Denne korruption forestillede han sig forhindret ved at placere det økonomiske initiativ hos staten, hos res publica. Det sidste viser klart, at den republikanske tankegang ikke er traditionelt liberalkapitalistisk.

Til forskel fra antikken giver den forestilling om staten og samfundet, som ligger i Machiavellis res publica-begreb, mulighed for at tænke politik i form af delegering af den politiske magt til repræsentanter i stedet for direkte deltagelse. I det athenske demokrati var det forestillingen om, at politisk deltagelse kun kunne udøves i form af direkte fremmøde på folkeforsamlingen, som i sidste instans undergravede demokratiet. Erfaringen med risikoen for at demagoger kunne manipulere en forsamling, åbnede vejen for en gradvis indskrænkelse af politisk deltagelse i den romerske republik, der endte med et næsten enevældigt kejserstyre. Det var først, da man i USA opfandt forestillingen om, at politisk magt kunne delegeres til repræsentanter, at et moderne demokrati kunne bringes til at fungere. Det indebærer, at den amerikanske revolution, som på så mange måder var selve fuldbyrdelsen af Machiavellis republikanske idealer, også indvarslede den moderne overskridelse af dem. En nybesindelse på inspirationen fra den republikanske borgerdydstænkning indebærer altså ikke nødvendigvis en bogstavelig genoplivelse af hverken aristokrati, borgermilits som træner på fælleden hver søndag eller andre detaljer fra Machiavellis værker. Der er derimod tale om en inspiration, der kan gøre det muligt for den politiske teori at komme ud over 1800-tallets sterile modstilling af 'objektive' klasser og de tilsyneladende antagonistiske artikulationer af disse klassers 'interesser'. Machiavellis og Tocquevilles forståelse af politik som repræsentation er centralt i demokratiet og de europæiske værdier.

Den republikanske læsning af Machiavelli implicerer et gensidigt forhold mellem individ og samfund. Det er et villet samfund, men samfundet kan kun eksistere, hvis dets medlemmer er dydige, har borgerdyder, på fransk vertue, på latin og italiensk, *virtù*. Det betyder, at de må kombinere energi, uafhængighed og aktiv deltagelse i det kollektive liv med villigheden til disciplin og underkastelse, eller i hvert fald tilbageholdenhed. Men det er en disciplin og tilbageholdenhed, som vokser ud af en positiv forpligtelse over for samfundet og dets idealer. På den anden side er *virtù* eller borgerdyd afhængig af deltagelsen i det kollektive liv. Det borgerdydige individ må være en borger i et samfund, som selv har virtù. Borgerens fundamentale motiv skal ikke være frygt, selviskhed, vane eller underkastelse men en viden om, at denne disciplin stammer fra et aktivt hele, som han selv er en del af (kvinder regnedes pr. definition ikke som medlemmer af disse kollektiver). Således formuleret kan de republikanske idealer minde meget om det, den konservative tradition i 1800-tallets slutning kaldte *Gemeinschaft*. Men det er ikke det samme. For

Ferdinand Tönnies var *Gemeinschaft* netop ikke noget villet, men arvet, en tradition som man ikke kan gøre sig fri af. I modsætning hertil var det centrale i republikanismen påstanden om, at samfundet er konstrueret eller skabt. Endvidere at det ikke er konstrueret eller skabt en gang for alle, men at det er en proces. Det er derfor, der lægges så meget vægt på opdragelsen til borgerdyd og borgerrettigheder. Mennesket antages i hele den republikanske tradition enten for at være fundamentalt ondt eller neutralt; i bedste fald anses det for at være selvisk. Derfor er det en kamp mod dårlige odds at ville skabe større fællesskaber. Denne fundamentale mistillid til mennesket førte til den tanke om tredelingen af magten, som skaber så mange kvaler for den effektive regeringsudøvelse i det amerikanske system, men – må man vel på den anden side også erkende – samtidig giver en åbenhed og selvkritik, der ofte mangler i de europæiske systemer.

I den republikanske tradition mellem 1500 og 1800 kunne man ikke forestille sig det totalitære samfund, da gjaldt det kampen mod den enevældige stat. På enkelte punkter er der dog i teorien ligheder mellem enevælde og totalitarisme, selv om forskellene er vigtigere. Derfor er det muligt at overføre de republikanske teoretikeres tanker til vore dages totalt ændrede situation. Erfaringerne med modernitetens potentiale for velmenende totalitarisme og nutidens postpolitiske apati har gjort den republikanske tradition aktuel igen. Måske skal vi tilbage til virtù, og måske skal vi til at gå i ”borgerdydsskoler” igen, hvis vi vil realisere en egentlig ”frihedens sociologi”. Jeg finder i hvert fald republikanismens tilsyneladende paradoks værd at fundere over i besindelsen på, hvordan det hos os kan lade sig gøre at få velfærdsstaten omskabt til et velfærdssamfund med respekt for individets frihed og i de posttotalitære stater få genopbygget menneskenes tillid til hinanden og samfundet.

Dahrendorf og borgersamfundet

Det er et program, som bygger på denne tanketraditon, Dahrendorf lægger frem i sine forskellige skrifter. Selv om han taler om det ”åbne samfund” i stil med filosoffen Karl Popper er inspirationen først og fremmest republikansk ikke liberalistisk. Han appellerer til de utålmodige demokrater og de ulykkelige befolkninger i Østeuropa om at bevæbne sig med tålmodighed, før de afskriver deres nyvalgte regeringer. Erfaringen viser, at et civilt samfund ikke kan konstrueres ovenfra, men kun opstår i et praktisk, illusionsløst og kompromissøgende samliv. Det varer mindst én og sandsynligvis to generationer, før det fungerer, så der er al mulig fare for, at det kan gå galt i Østeuropa og det tidligere Sovjetunionen, som det gjorde i Tyskland efter 1. verdenskrig. I egen interesse må vi give dem al mulig hjælp til selvhjælp og så

i øvrigt bede til, at de rette kombinationer af pragmatiske og visionære politiske ledere får mulighed for at sætte sig igennem og ride stormen af, som det lykkedes team'et i Vesttyskland efter 1949, politikeren Konrad Adenauer, markedsøkonomen Ludwig Erhard og vigtigst af alle de katolske reformpolitikere Theodor Blank, Hans Katzer og Hans Böckler. Det var de tre sidste, som gennemførte de nødvendige sociale beskyttelser, som fik det tyske samfund til at hænge sammen under det frie markeds frygtelige prøvelser efter gennemførelsen af valutareformen i juni 1948.

Hvad de postkommunistiske stater mindst har brug for efter Dahrendorfs mening, er doktrinære markedsliberalister. De vil rive samfundet fra hinanden. Og er det først sket, er samfundet næsten umuligt at genetablere uden et ragnarok som det nazistiske Tyskland, der som Dahrendorf skildrede i 1965, ufrivilligt lagde grunden til det ny demokratiske Tyskland ved at rive hele den gamle orden ned. Det manglende solidariske borgersind i USA er ikke værd at leve i, mener den gennemeuropæiske politiske tænker, mens han han bakker på sin pibe og skuer ud over Oxford kollegiets gotiske spir og skorstene. Dahrendorfs visionære analyse af udviklingstendenser og muligheder i Østeuropa foreligger i et profetisk, velskrevet essay fra 1990 med titlen Reflections on the Revolution in Europe. Det er skrevet i en ubesværet stil som et fiktivt brev (på 150 sider!) til en bekendt i Warszawa og udfolder essensen af al hans lærdom uden unødvendige omsvøb, referencer og referater. Dahrendorf kender ikke den danske politiske kultur og tradition, men faktisk rummer den – eller gjorde i hvert fald indtil for ikke så længe siden – nogle af de elementer, som han efterlyser. Lad os prøve at undersøge det danske civile borgersamfund lidt nøjere. Det kræver en afklarig af det næsten uoversættelige begreb om folkelighed.

Populisme og folkelighed

Som vi tidligere har set, spillede gårdejerklassen en central rolle i etableringen af den særlige danske politiske kultur. Begrebet politisk kultur er ret vagt, hvilket både er en fordel og en svaghed. En fordel fordi det giver mange associationsmuligheder, en svaghed fordi det er svært at enes om, hvad det er man diskuterer. Man kan skelne mellem politisk kultur som samle-betegnelse for den uudtalte enighed om reglerne for politisk adfærd og og de stridende politiske traditioner. Det sidste er det vi plejer at kalde ideologier, ismerne, mens det første er den anerkendte ramme, der aldrig sættes spørgsmålstegn ved. Det der gør, at identiske politiske institutioner fungerer så forskelligt i forskellige lande.

Min påstand er, at den særlige ideologi, grundtvigianismen er ”sunket ned i folkedybet” og blevet en art førbevidst fælles mentalitet. Krads lidt i overfladen på de fleste danskere, og du finder bondens instinkter og længslen efter jord under neglene, eller i det mindste reaktioner som er præget af bondens værdier. Og det er faktisk ikke et generelt vestligt vilkår, selv om vi som danske ofte vil være tilbøjelige til at antage det. I denne lidt upræcise forstand mener jeg, at gårdejerklassens ideologi er blevet hegemonisk. Den har sat sit præg på den fælles politiske kultur i Danmark og dermed på alle de forskellige (internationale) politiske traditioner, der strides i den på samme måde som i så mange andre sammenlignelige lande. Men rammen, hvori det foregår, er forskellig. Denne påstand gør det vigtigt endnu en gang at vende tilbage til den nøjere karakter af grundtvigianismen og dermed – omend indirekte – til Grundtvigs egne tanker. At der er dybe, indre modsigelser i grundtvigianismen og Grundtvigs egne tanker, er for mig at se givet. Der er almindelig enighed om, at grundtvigianismen har spillet en afgørende rolle for den måde kapitalismen som økonomisk system har udviklet sig på i Danmark. Samtidig påberåber tænkere som Ejvind Larsen og Ebbe Kløvedal Reich sig netop selvsamme Grundtvig i deres forsøg på at fremme en ny og anderledes socialisme, en art andelssocialisme. Og begge parter har ret til Grundtvig, de andelskapitalistiske mastodonter, såvel som andelssocialisterne. Tvetydigheden findes nemlig allerede i Grundtvigs egne tanker og er derfra fulgt med over i den ideologi, der er udformet over dem.

Det problematiske ved grundtvigianismen ligger i det begreb om ”folket” som en enhed uden indbyrdes modsætninger, der er forudsætning for den grundtvigske ”folkelighed”. Historisk kan vi nemlig se, at én bestemt klasse, gårdejerne, monopoliserede retten til at tale på hele folkets vegne – i øvrigt til stor forargelse for de (national)liberale, der også mente, at de talte for helheden. Begge parter mente, at de var ”folket” eller i hvert dets vigtigste og bærende del, lidt på samme måde i øvrigt som den enevældige konge tidligere havde ment at være det. Det særlige ved gårdmændene var, at de var så mange, at de i en lang periode kunne skaffe sig flertal ved frie valg, og at de havde en gunstig økonomisk udvikling i ryggen. De mente, at de var hele ”folket”, i modsætning til bybefolkningen, i modsætning til statens embedsmænd (akademikerne) og i modsætning til deres egne undergivne, de jordløse landarbejdere og kvinderne. Der er dog nogen diskussion om det sidste. Det hævdes endda af nogle moderne, kvindelige forskere, at Grundtvigs eget frisindede syn på kvinderne faktisk til en vis grad blev praktiseret blandt grundtvigianerne omend i en art apartheid-udgave: lige men adskilt, der svarede til den ligeværdigheden i gårdmandens og gårdkonens funktioner. Men der er ingen tvivl om den selvfølgelighed, hvormed grundtvigianske husfædre patriarkalsk opfattede sig selv som husholdningernes, landsbyernes,

sognenes og til sidst landets eneste egentlige repræsentanter. Og netop denne monopolisering plejer man at fremhæve som det karakteristiske ved populistiske bevægelser, som de f.eks. kendes fra USA i 1880'erne og 90'erne (Canovan 1981). Når en person, en gruppe eller en klasse begynder at anvende betegnelsen "folk" om en samling af individer på et bestemt geografisk sted, skal man passe på og undersøge sammenhængen nøje. Anvendelsen giver nemlig altid kun mening, når der er nogen som ikke tilhører "folket".

Det kan være udadtil, i form af en anden nation. Dette modsætningsforhold udtrykkes altid eksplicit og viser nationalismens betydning for de populistiske ideologier. Vanskeligere at få øje på er den "indre" afgrænsning mod de dele af nationen, der ikke hører med til "folket". I USA i 1880'erne og 90'erne tog de populistiske farmerbevægelser i midtvesten og syden eksplicit afstand fra øststaterne med deres "plutokrater", dvs. uproduktive kapitalejere – først og fremmest bank- og jernbaneejerne – mens de opfattede sig selv som de produktive. Men de havde store vanskeligheder med spørgsmålet om, hvorvidt de fattige, sorte småfarmere i syden tilhørte "folket" (det amerikanske) eller ej. Sydens farmere mente stort set nej (Canovan 1981, 26-30). Populisterne hævdede at tale på vegne af folket undtagen millionærerne, men i realiteten gjorde de det ikke. Derfor ville de også være løbet ind i alle populisters dilemma, om de var kommet til magten ved valgene i 1892 eller 1896. I sidste instans viser det sig nemlig altid, at man – al god vilje til trods – må anvende tvang mod dem, der ikke vil opføre sig som flertallet eller tilhører det, når man hævder at tale på hele folkets vegne.

Dette dilemma er der ikke mange populister, som har været nødt til at se i øjnene, fordi de aldrig har fået hele magten. Men sporene fra det nazistiske Tyskland, hvor en ekstrem højrepopulisme etablerede et diktatur, skræmmer. Det var ganske vist et diktatur, som gik langt videre, end de menige tilhængere havde forestillet sig muligt på forhånd. Men den logiske sammenhæng mellem populisme og autoritært styre er altid til stede, som det til fulde demonstreres i G. L. Mosses mange bøger om nationaliseringen af (de tyske) masser. Som tidligere anført begår han blot den typiske fejl, at gøre det specifikt for Tyskland, der har været – eller i hvert fald let kunne have været – fælles for alle de vestlige nationstater under bestemte, ugunstige betingelser. Populismen blev ikke til et diktatur i Danmark ved systemskiftet i 1901, selv om det grundtvigiansk prægede Venstre også her tillod sig at tale på hele befolkningens vegne, og især for husmændene og arbejderklassen på landet. Byarbejderne var ikke engang et problem for Venstre – i hvert fald ikke før de fik magt ved at organisere sig i magtulde fagforeninger – for proletariatet i byerne foragtede de med godt belæg hos Grundtvig selv som inkarnationen af en degenereret og "unaturlig" "folkelighed". Og de tog som sagt eksplicit

afstand fra statens embedsmænd, akademikerne og fra (nogle) kapitalister. Men på en eller anden måde formåede mange at styre fri af autoritarismen og fastholde et ægte frisind – også efter magtovertagelsen. Det skyldes selvfølgelig delvis, at Danmark var (og er) et lille, kulturelt homogent land, men nok også en indre kvalitet ved ideologien. Denne kvalitet kan man for min skyld godt kalde dansk, hvis man ikke dermed mener, at andre folkeslag ikke har mulighed for at udvikle samme frisind – eller libertære holdninger, som det hedder i en anden politisk tradition og mest præcist er anvendt af George Orwell (1903-1950).

Faktisk har grundtvigianismen – sammen med andre forudsætninger – medført, at den danske politiske kultur adskiller sig fra andre, først og fremmest de latinske, men i grunden også de angelsaksiske. Det fremgår af terminologien. I dansk sprogbrug eksisterer to begreber for folkelig udøvelse af magten. Det ene, populisme (der er importeret) er negativt ladet og bruges f. eks. om Fremskridtspartiet. Det andet, folkelighed er positivt ladet og hentyder til oplyst, ansvarlig og tolerant deltagelse i udøvelsen af magten. Interessant nok er dette sidste ikke kun et skrivebordsideal, men har været praktiseret. Ikke altid – slet ikke. Bredrøvede venstrekommunalbestyrelser har lagt ryg til megen undertrykkelse og intolerance over for fremmede (især fra bykulturen) i tiden løb. Men de har ikke altid været intolerante og det er det, som er interessant, fordi man ikke skulle forvente det. På engelsk (og amerikansk) har man ikke rigtigt mulighed for at skelne på samme måde som på dansk mellem forskellige slags folkelige og populistiske bevægelser. Med populisme menes bevægelser, der arbejder på tværs af klassegrænserne eller ligefrem benægter eksistensen eller i hvert fald berettigelsen af grænserne. De engelsktalendee kan kun tale om populisme, eventuelt udbygget til højre- eller venstrepopulisme. På tysk har man ganske vist ordet ”völkisch”, som tyske og internationalt orienterede engelsksprogede forfattere bruger sammen med populisme for at nuancere deres skildringer af tyske forhold. Ordet ”Volk” – og de deraf afledte begreber – er imidlertid i den grad blevet misbrugt af den aggressive, radikale nationalisme, der endte i nazisme (og nederlag), at det i dag næsten er umuligt at finde forfattere, der tillægger ordet en positiv mening, selv i beskrivelser af sidste århundrede. Derfor oplever man endnu i dag i britisk og amerikansk historieskrivning, at selv velinformerede forfattere bruger ”völkisch” synonymt med nazisme. Også ordet ”Volksgemeinschaft” betyder noget andet end det danske ”folkelige fællesskab”, idet det blev brugt af statsmagten til at samle de nationaliserede masser ovenfra.

I første halvdel af 1800-tallet var nationalbevidsthed og folkefællesskab derimod positive, ”venstreorienterede” begreber i næsten hele den toneangivende europæiske politiske kultur, i hvert fald frem til revolutionerne i

1848. Men det var fordi borgerskabet og akademikerne regnede med, at de automatisk ville få patent på at udtrykke "folkets" vilje. Da det viste sig, at der var flere opfattelser af denne viljes karakter, og da folket ligefrem formastede sig til at organisere sig for at fremme disse opfattelser, meldte borgerskabet fra. I Danmark blev de nationalliberale højreorienterede, dvs. bevarende og sluttede sig efter intermezzoet med "samarbejdet mellem de store og de små bønder" 1866-70 sammen med godsejerne til partiet Højre. I stedet for vækst i nationalfølelse eller fædrelands-kærlighed begyndte man i Danmark som i resten af Europa at tale om "nationalisering af masserne", der for pessimisterne i eliten skulle indvarsle begyndelsen til et tøjlesløst "massesamfund". De første elitære demokratiteorier har deres rod i erfaringerne fra denne tid og fra de politiske diskussioner i det amerikanske demokrati i de første årtier efter selvstændigheden i 1783. Grundtvig udviklede derimod en opfattelse af folkelighed som følelse og oplevelse af et historisk udviklet, nationalt fællesskab (vendt mod andre, in casu Tyskland) og manifesteret i solidariske handlinger. Dette noget luftige begreb blev forunderligt nok udmøntet i en egentlig livsanskuelse, som vi senere har lært at kende som grundtvigianismen. Selv om denne var – eller i hvert fald blev – en klasseideologi for gårdmændene på vej mod den kapitalistiske modernisering, kom den ind i et politisk slagsmål med det etablerede magtsystem, godsejerne og kongemagten (højre). Dette slagsmål blev ført med alle ikke-voldelige midler, især samlet om (ud)dannelses-politikken i 1870'erne. En kamp, der – næsten – kan siges at have verdenshistorisk betydning. Kun næsten, fordi verden p.g.a. sprogproblemerne ikke kender til den, men hvis den gjorde, ville kampens enestående betydning være klar for alle. For Bondevenstre vandt over elite- og bykulturen.

Hvordan lykkedes det at gennemføre denne kulturpolitiske revolution, der førte til dannelsen af et nyt ideologisk hegemoni domineret af agrare værdier, et hegemoni som på mange måder eksisterer den dag i dag, blot båret af andre kræfter? Grundtvigianerne udviklede en særlig adfærd, som prægede dem selv og deres omgivelser. Det vigtigste element i denne socialisering var den kollektive sang. Grundtvig skrev omkring 1500 salmer og sange og prægede afgørende hele den danske sangtradition, hvad der fremgår entydigt af Salmebogen og Højskolesangbogen den dag i dag (også kaldet den sorte og den blå sangbog i modsætning til den røde). Det er også lykkedes ham at formulere sine allermest overbevisende sentenser i den stramme, rimbundne form. Ud over dette rent indholdsmæssige er det imidlertid også givet, at selve den fælles aktivitet, sangen og den åbenhed overfor omgivelserne som fællessangen medførte, har været kraftigt medvirkende til bevægelsens succes. Sådanne kultursociologiske spørgsmål har imidlertid en tendens til at blive overset i forskningen, og mig bekendt er der ingen, som har lavet en ordentlig,

systematisk analyse af fællessangens betydning for personlighedsdannelsen blandt børn, unge og voksne (Michelson 1968, 295).

De øvrige elementer i socialiseringen er mere traditionelt anerkendte. Det drejer sig om møderne, med vægt på fortælling ("det levende ord") og diskussion. Dog virker netop diskussions-traditionen blandt grundtvigianere mere demagogisk overtalende end sokratisk afvejende for og imod (sagt af en udenforstående ikke-grundtvigianer). Betydningen af skolesynet, med friskoler, højskoler og landbrugsskoler er også velkendt. Grundtvigianerne og det øvrige "Venstre" gennemførte altså en veritabel kulturkamp, som man kunne fristes til at kalde en kultur-revolution, hvis det ikke var fordi, ordet er blevet lidt misforståeligt efter erfaringerne i Kina i 1960'erne. Denne kulturrevolution skabte en frihed i kirken, som førte til den nuværende Folkekirke, der på samme tid er statslig og ikke-statslig og som betegnende nok endnu ikke har fået sin forfatning eller grundlov, selv om det blev lovet allerede i 1849. Den medførte en frihed i uddannelsessystemet, hvis konsekvenser rakte langt ud over de få procent, der sendte deres børn i friskole og de langt flere, som kom på højskole; og den skabte en enestående juridisk praksis, der gjorde andelsselskaber til fuldgyldige, "juridiske personer" på linie med aktieselskaber – noget der f.eks. mislykkedes i de afgørende år 1880-1914 for den kooperative bevægelse i de fleste amerikanske stater.

Resultatet af dette var en kapitalisme med en særlig politisk kultur. Ikke mere tolerant over for arbejderklassens organisering end andre landes kulturer. Grundtvigianerne har vel i grunden altid opfattet arbejderbevægelsen som en umoralsk organisering efter særinteresser. Men et samfund med en politisk kultur, der har været præget af en grundtone af frihed og respekt overfor andres rettigheder: "Frihed for Loke såvel som for Thor", som Grundtvig sagde i Nordens Mythologi 1832. En god formulering, selvom den er blevet noget slidt i brug. Rigtigt forstået rummer denne sætning et begreb om, at frihed udvikler sig i kamp mellem livets hovedmodpoler, Loke og Thor. Altså et dynamisk og konflikt-accepterende frihedsbegreb, til forskel fra de klassiske, centraleuropæiske frihedsbegreber. Samme samfund har rigtignok ofte forsyndet sig imod disse "selvfølgelige" rettigheder, men de har immervæk været til stede som et ideal, som det er muligt at påkalde sig, også for en VS'er, en BZ'er eller en Glistrup.

Et resultat af denne særlige politiske tradition er den betydning, som "den tredje vej" mellem socialisme og kapitalisme – traditionelt har haft i Danmark. En livskraft, der manifesterede sig som massefænomen blandt hundredtusinder af mennesker i diskussionen om *Oprør fra Midten* (1978). Man kan gøre sig lystig over denne retnings logiske inkonsistenser og umulighed. Det gjorde

litteraturprofessoren Johan Fjord Jensen meget stringent i en hel bog med kritikker af forskellige udgaver af det tredje standpunkt fra Arne Sørensen til Villy Sørensen, hvor de kritiseres for at føre til korporatisme og dermed potentielt til fascisme (1981). Og i dag efter kommunismens nederlag erklæres alle tredje vejs teorier for døde og begravede. Det er der ingen grund til, som jeg argumenterede for i afsnittet om den republikanske tradition. Mere interessant er det dog efter min mening i stedet at gøre sig klart, hvad der gjorde det muligt for en sådan folkelig, politisk kultur at etablere sig. Et egentligt folkeligt demokrati er nemlig den eneste beskyttelse mod både mindretals- og flertalsdiktatur, hvor måske især flertalsdiktaturet truer, som Tocqueville forudså det i sit profetiske værk, *Demokratiet i USA* (1835-40). På den anden side skal vi heller ikke i lutter naiv politisk begejstring for "folkelighed" overse den danske politiske kulturs rødder i en gårdejerideologi, der reserverede betegnelsen folk for sin egen – ganske vist relativt store – klasse. Populisme og folkelighed er to sider af samme bestræbelse, hvor den ene benægter klassesamfundets realiteter og derfor nødvendigvis må gribe til undertrykkelse for at sætte sin vilje igennem, mens den anden søger at skabe et samfund med værdige og myndige medlemmer med respekt for de individuelle forskelligheder. Det er arven fra Grundtvig – og i mindre grad grundtvigianismen – i den danske politiske kultur.

Europæiske værdier – og danske

Moder Danmark elsker
alle
raske drenge der kan
knalde
bolden ud til verdens
skue
som en lille ny havfrue
Vi er røde vi er hvide
vi står sammen sid' om
side
(VM-Holdet, *Re-Sepp-Ten,* 1986)

Hvad er det så dette Europa? Og hvem hører med? Er det kun dem, der historisk har været underlagt paven i Rom i en længere periode? Men hvad så med alle de latinamerikanske lande, og katolikkerne i resten af verden? Eller omfatter Europa de lande, hvis vestligt påvirkede eliter har haft lyst til at være med? Så kvalificerer Rusland, Tyrkiet og Algeriet sig sammen med Ægypten, Israel og mange andre. Og hvad med Armenien og Georgien? De har de ældste kristne kirker i verdenen, men samfundene er mere klanstyrede middelhavssamfund end Libanon. Ud fra historien kan der argumenteres for praktisk taget enhver definition af Europa. Resultatet afhænger af, hvad man kan komme igennem med at gøre. Det samme gælder for de nationale stater, der udgør Europa; de europæiske værdier er karakteriseret ved at have mange nationale huse, med vægge som ret let kan flyttes, ihvert fald i teorien. En udbredt og ganske overbevisende definition af de europæiske værdier er den, der tilslutter sig den franske politiske revolutions republikanske idealer, har været med i den modernisering, der er fulgt af den britiske industrielle omvæltning, og har taget den tyske romantiske tænknings forestilling om kollektiv og individuel identitet til sig. Alt sammen udfoldet på baggrund af en katolsk eller en reformert – men ikke ortodoks – kristendom. Altså 'Europa' består af industrielle og sækulariserede stater med respekt for menneskerettighederne, paradoksalt nok gerne med et traditionelt monarkistiske overhovede.

Men altså netop stater i flertal. I denne sammenhæng er det vigtigste ikke de fælles europæiske værdier, men de nationale forskelle, der til sammen udgør

en mangfoldig og stadigt skiftende enhed. Kort sagt spillet mellem de forskellige nationale stater, såvel de store, som jeg her har skrevet mest om, og de mange små, fra hvis perspektiv jeg har anskuet de store. Det billede, som står tilbage fra analysen af den brogede europæiske historie, er især betydningen af 'tilfældet' – dvs. de resultater man ikke kunne have forudset, men godt kan forklare bagefter – ved tilblivelsen af de stater, vi kender i dag. Andre havde været lige så tænkelige. Der ligger ingen særlig lovmæssighed bag det faktum, at Norden er blevet til 5 stater og 4 selvstyrende områder og Centraleuropa opløst i et endnu uafklaret antal lande, mens de britiske øer og den pyrenæiske halvø indtil videre hver kun har givet plads for to moderne nationstater. Det betyder ikke, at en hvilken som helst konstellation ville have været mulig; det særligt europæiske er konstellationen af mange uafhængige, mere eller mindre centralt styrede stater. Afgørende er ikke hvilke stater, der blev, men at der blev flere. Mangfoldigheden og tilfældet er det fælles i det europæiske. De tilsyneladende 'tilfældigheder' udspillede sig inden for et bestemt sæt af kulturelle og geografiske betingelser, som blot er vanskelige at få øje på i dag, fordi de har bredt sig til hele verden som en norm for omgangen mellem stater og nogle steder endda for omgangen mellem indbyggerne og deres stater.

Jeg håber, at det er lykkedes mig at at overbevise om Danmarks og danskernes centrale plads inden for dette større billede, hvor flimrende det end er. Argumentationen henvender sig især til danskere – i hvert fald dansk læsende – men det er paradoksalt nok også dem, der har ytret størst tvivl om Danmarks tilhørsforhold til det realt eksisterende Europa. Men 'vi' passer faktisk som fod i hose til de generelle mønstre for europæisk kultur, som jeg har søgt at fremdrage. Omvendt mener jeg også, at den 'danske' vej til den nationaliserede modernitet burde fylde mindst lige så meget på den komparative historiske sociologis landkort som Sverige eller Storbritannien, men det er opgaven for en anden bog, på et andet sprog. Her bliver vi ved det danske i det mangfoldige Europa. Den nuværende danske nationstat er, som det er fremgået af det foregående, et resultat af de generelle moderniserings- og nationaliseringsprocesser i Europa, men et resultat, der er blevet så konsekvent gennemført, at resultatet er blevet en nationstat med en exceptionel grad af identitet mellem stat og nation. Men selv denne lille, og efter egen nationaldemokratiske mening forbilledlige, nation viser sig ved nærmere eftersyn at være knap så ukompliceret og usammensat, som vi antager, når vi foreslår resten af Europa at organisere sig i stater af samme "forbilledlige" størrelse.

Den nationale integrationsproces kan nemlig med lige så fuld ret, som historikeren Steen Bo Frandsen gør det i en pågående undersøgelse, beskrives

som Københavns kolonisering af Jylland. De vestlige og nordlige dele af denne fjerne halvø levede bortset fra enkelte debatter i stænderforsamlingerne indtil den nationale vækkelse efter 1842 stort set sit eget uanfægtede og uberørte liv godt skjult fra magtens centrum i København. Til gengæld havde Jylland været integreret i den nordtyske økonomi med Hamburg som omdrejningspunkt. Efter tabet af Slesvig-Holsten var der ikke råd til denne ligeglade tolerance. Under overskriften "hvad udad tabtes skal indad vindes" blev Jylland og jyderne opdaget og koloniseret over en periode på godt hundrede år. I konkret, fysisk forstand via opdyrkningen af heden, men også i mere overført forstand. Jyske, fynske og sjællandske bønder blev danske i en vellykket national integrationsproces, som først toppede i 1960'erne med udbredelsen af det monopoliserede TV og de københavnske frokostaviser. Danskheden blev som i de andre europæiske lande indlært gennem skoler, medier og kulturpolitikken, men også gennem organisationerne og socialpolitikken.

Baggrunden for denne exceptionelt vellykkede nationale integration var en historisk proces præget af støt indskrænkning af rigets geografiske område, uden at den nationale eksistens på noget tidspunkt kom i fare. Måske bortset fra første halvdel af 1300-tallet, midten af 1600-tallet under Svenskekrigene og tiden med revanchistiske ønsker efter nederlaget 1864 indtil den officielle, danske accept af afståelsen af Slesvig i 1878 efter ophævelsen af paragraf 5 med dens løfte om folkeafstemning i de nordlige dele af landet. Denne historie, præget af en kombination af fredelig af-imperialisering og uantastet national eksistens, har præget den herskende – i hvert fald de herskendes – opdragelse til "det nationale". Og siden er opfattelsen med stor succes indpodet i børnene via skolesystemet. Ironisk nok er denne indpodning af en "ikke-nationalistisk" småstatsnationalisme ikke blevet svækket med udraderingen af historieundervisningen i skoleundervisningen i 1960'erne. Måske endda tværtimod. Fra at være værdier, der blev lagt åbent frem i en mere eller mindre indoktrinerende undervisning – og som man derfor kunne gøre oprør mod eller grine af – er de blevet til selvfølgelige, ikke-diskuterede, bærende elementer i en bestemt politisk kultur, en mentalitet. Alle de "positive" danske karaktertræk – i det omfang 'vi' overhovedet har dem – er altså noget historien har påtvunget os. Denne politiske kultur har bestemt sine positive, civiliserede, tolerante sider, som vi stadig – med rette – misundes af andre. Men det er også en kultur ofte præget af en hadsk og frygtsom berøringsangst over for de andre, de fremmede. Det gælder f.eks. den perspektivløse nej-holdning til EF og Europa, uanset hvilket politisk indhold der lægges i samarbejdet. For slet ikke at tale om den aktuelle holdning til indvandrere og flygtninge. Men ikke nødvendigvis for den uskrømtede sejrsrus i årene omkring 1986 over at have et af verdens allerbedste fodboldhold.

Faktisk er det et sundt brud med lilleputselvglæden at turde måle sig med de store – på deres præmisser. Og så alligevel bevare den typisk selvironiske distance, som præger det selvsamme fodboldholds antiheroiske slagsang.

Som den lille grimme ælling
blir man rød og hvid på tælling
svæver som de hvide svaner
på alverdens udebaner

Vi går frem mod fodboldstater
som de tapre tinsoldater
som den lille store klavs
klapper vi med hatten davs

Vi er røde
vi er hvide
vi står sammen sid' om side

Selv olé må luk' sit øje
når han ser en rød-hvid trøje
vi må kæmpe for det land
der er boldens H.C. And.

Moder Danmark elsker alle
raske drenge der kan knalde
bolden ud til verdens skue
som en lille ny havfrue

Vi er røde
vi er hvide
vi står sammen sid' om side

Vi' humør og støvlekrudt
vi er nederlag forbudt
vi' kulør og høje banner
vi' de bedste roligan'er

(VM-Holdet, *Re-Sepp-Ten,* 1986)

Når vi synger denne sang på stadion føles det helt fint at være dansker – bare man ikke er tvunget til at være sammen altid. Muligheden for til tider legitimt at kunne distancere sig fra sin nationale baggrund er vel lige præcis forskellen

på ægte, tolerant folkelighed og intolerant populisme. Er danskhed stadig "folkelig" på den måde, "da har vi i sandhed drevet det vidt" – også selv om jeg personligt ikke kan se, at det er en grund til at være modstander af europæisk samarbejde.

Litteratur

Acton, John E. E. Dalberg, 1862,"Nationality", *Home and Foreign Review,* i Lord Acton, *Essays in the Liberal Interpretation of History,* ed. by. W.H. McNeill, Chicago 1967.
Agnelli, G. 1989, "Farò il patriarca. Intervista con Gianni Agnelli", *La Repubblica* 4/7.
Almond, G. and Verba, S. 1963, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations,* Princeton.
Anderson, Benedict 1983, *Imagined Communities,* London.
Anderson, Perry 1974, *Lineages of the Absolutist State,* London; – 1987, "The Figures of Descent", *New Left Review* 161, 20-77.
Arendt, Hannah 1963, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of the Evil,* N.Y.
Ash, Timothy Garton 1990, *Den magiske Lanterne. Europas revolutioner '89 oplevet i Warszawa,* Budapest, Berlin og Prag, Kbh. 1991.
Badian, E. 1958, *Foreign Clientelae,* London; – 1967, *Roman Imperialism in the Late Republic,* London.
Bagge, Povl og Engelstoft, Povl 1945-58 (udg.), *Danske politiske Breve* I-IV, Kbh.
Bagge, Sverre og Knut Mykland 1987, *Norge i Dansketiden,* Kbh.
Bailyn, Bernard 1965, *The Origins of American Politics,* N.Y.; – 1967, *The Ideological Origins of the American Revolution,* Cambridge Mass. 1982.
Balle-Petersen, Margaretha, 1977, "Guds folk i Danmark. Nogle synspunkter på studiet af religiøse grupper", *Folk og Kultur,* 78-125.
Balle-Petersen, Poul, 1980, "Gården, slægten og naboerne. Sociale relationer i et lokalsamfund i Danmark o. 1880", i *Folk og Kultur*, 106-150.
Barany, George 1971, "The Dragon's Teeth: The Roots of Hungarian Fascism", Sugar (ed.).
Barrington Moore, J. 1966, *The Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World,* N.Y.
Bartha, Antal 1975, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries,* Budapest.
Barzini, Luigi 1964, *The Italians,* N.Y.
Baudrillard, Jean 1985, *La gauche divine,* Paris; – 1986, *Amerika,* Kbh. 1987.
Bauer, Otto 1907, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie, Marx-Studien* II, Wien 1907 (*Werkausgabe* I, Wien 1975).
Beard, C. A. 1913, *An Economic Interpretation of the Constitution of the United States*, N.Y.
Becker, Seymour 1990, *Nation-building and National Identity in Nineteenth-century Russia,* MS Rutgers University.

Becker-Christensen, Henrik 1981, *Skandinaviske drømme og politiske realiteter. Den politiske skandinavisme i Danmark 1830-1850,* Århus.
Beckett, J. C. 1966, *The Making of Modern Ireland, 1603-1923,* N.Y.
Bekker-Nielsen, T. o.a. 1986, *Stykkevis og delt. 5 essays om Grundvig og grundtvigianisme,* Århus.
Bell, Daniel 1976, *The Cultural Contradictions of Capitalism,* N.Y.
Bellah, Robert a.o.1985, *Habits of the Heart,* Berkeley.
Bendix, Reinhard 1964, *Nation-Building and Citizenship,* N. Y.; –1978, *Kings or People,* Berkeley.
Berend, Ivan T. 1986, *The Crisis Zone of Europe. An Interpretation of East-Central European History in the first half of the twentieth Century,* Cambridge.
Berend, Ivan and György Ránki 1969, "Economic problems of the Danube region after the break-up of the Austro-Hungarian Monarchy", *Journal of Contemporary History* 4:3, 169-185.
Berend, Ivan T. and Györgi Ránki 1974, *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries,* Columbia University Press.
Berlin, Isaiah 1976, Vico and Herder, London; – 1990, *"The Bent Twig", The Crooked Timber,* London; – 1991 "Two concepts of Nationalism: An interview with Isaiah Berlin", *The New York Review of Books* 21/11.
Bjørn, Claus 1971, "Folkehøjskolen og andelsbevægelsen", *Årbog for dansk skolehistorie*, 7-28; – 1976, "De folkelige bevægelser i Danmark", *Fortid og Nutid* 26, 346-57; – (red.) 1982, *Dansk Mejeribrug 1882-2000,* Odense.
Bloch, Howard R. 1987, *The Uses of the Middle Ages,* MS Kbh.
Bocca, Giorgio 1987, *L'Italia che cambia. Dieci anni di trasformazione travolgente ci hanno lasciato alla fatica di vivere in un mondo senza fatica,* Milano.
Boissevain, J. 1966, "Patronage in Sicily", Man 1.
Boll-Johansen, Hans (ed.) 1989, *L'Identité française,* Kbh.
Bonderup, G. Busck, S. Manniche, J. C. Strange Petersen, E. og Østergård, U. 1979, "National udvikling og borgerliggørelse. Hovedlinier i Gottlieb Japsens forfatterskab", *Historie* Ny rk. XIII; 1-2, 80-107.
Bonke, Jens 1983, *Aldrig mere arbejde,* Kbh.
Borejsza, Jerzy 1981, *Il fascismo e l'Europa orientale. Dalla propaganda all'aggressione,* Bari.
Boockmann, H. u.a. 1984, *Mitten in Europa. Deutsche Geschichte,* Berlin.
Borish, Steve 1991, *The Land of the Living,* Berkeley.
Boss, Walter 1982, *Danmarks udenrigspolitik 1720-1982,* Herning.
Bower, Herbert M. 1897, *The Elevation and Procession of the Ceri at Gubbio*, London.
Bozhinov, Voin and Panayotov, L. (eds.) 1978, *Macedonia. Documents and Material,* Sofia 1978.

Braudel, Fernand 1980, "The Rejection of the Reformation in France", Lloyd-Jones, Pearl & Worden (eds.), *History and Imagination,* London 1981, 72-80.
Britain: Nation, State and Decline, Culture and History 9-10, 1991.
Breyen, Henrik 1987, *Det italienske jordskælv,* Kbh.
Briggs, Asa 1959, *The Making of Modern England 1783-1867. The Age of Improvement,* N.Y.; – 1983, *A Social History of England,* London 1987.
Briggs, John W. 1978, *An Italian Passage. Immigrants to Three Italian Cities, 1890-1930,* Princeton.
Broszat, Martin 1969, *Der Staat Hitlers,* Frankfurt; – 1972, *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik,* Frankfurt; – 1977, "Hitler und die Endlösung", *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 1977:4, 739-75.
Bugge, Arne 1970, *Moskva – det tredje Rom. Den ortodokse kirke i Rusland,* Kbh.
Bugge, Peter 1991, "Børn af Jan Hus og Franz Joseph", *DJH* 57, 17-47.
Burgalassi, Silvano 1968, *Il comportamento religioso degli italiani,* Firenze; – 1974, "La sociologia della religione in Italia dal 1968 ad oggi", *Studi di Sociologia* 12, 392-418.
Burke, Peter 1978, *Popular Culture in Early Modern Europe,* London.
Butterfield, Herbert 1931, *The Whig Interpretation of History,* London N.Y. 1965; – 1944, *The Englishman and his History,* London.
Baagø, Kaj 1955, "Grundtvig og den engelske liberalisme", *Grundtvig-studier* 1955, 7-37; – 1958, *Magister Jacob Christian Lindberg,* Kbh.
Cannadine, David 1983, "The Context, Performance and Meaning of Ritual: The British Monarchy and the 'Invention of Tradition' 1820-1977", Hobsbawm and Ranger, 101-64.
Canovan, Margaret 1981, *Populism,* London.
Carlsen, J., Cecchini, L., Forsberg, F. 1988, *Paradokset Italien,* Ålborg.
Carr, E. H. 1950, *The Bolshevik Revolution* I, London.
Carrère d'Encausse, Hélène 1978, *L'Empire éclaté*, Paris (engelsk *Decline of en Empire* N.Y. 1980); – 1990, De sovjetiske minoriteter, Kbh. 1991, (*La gloire des nations ou la fin de l'Empire soviétique,* Paris 1990).
Chabaud, A. 1936, "La Marseillaise. Chant patriotique Girondin", *Annales historiques de la Révolution française*, 460-67.
Chabod, Federico 1961, Storia dell'idea d'Europa, Bari 1964.
Chayanov, A.V. 1925, *The Theory of Peasant Economy,* ed. by Daniel Thorner, Basile Kerblay and R. E. F. Smith, Homewood 1966 (Moskva 1925).
Christensen, S. Aa. og Rasmussen, K. 1983, *Rigets oprindelse, Politikens Ruslandshistorie* bind I, Kbh.
Christiansen, Niels Finn 1978, "Reformism within Danish Social Democracy", *Scandinavian Journal of History* 3, 297-322; – 1984, "Denmark. End of the Idyll", *New Left Review* 144, 5-32; – 1988, "Danmark og Tyskland i det 19.århundrede", Kristiansen og Rasmussen.

Christiansen, Palle O. 1978, "Peasant Adaptation to Bourgeois Culture?", *Ethnologia Scandinavica,* 98-152; – 1979, "De »levende« og de »døde«", *Folk og Kultur* 1979, 80-98; –1982, En livsform på tvangsauktion, Kbh.
Clark, J. C. D. 1986, *Revolution and Rebellion. State and Society in England in the seventeenth and eighteenth centuries,* Cambridge; – 1989, "English History's forgotten context: Scotland, Ireland, Wales", *Historical Journal* XXXII, 211-28; – 1990, "The History of Britain: a Composite State in a Europe des Patries?", J. C. D. Clark (ed.), *Ideas and Politics in Modern Britain,* London, 32-49..
Clausen, H. P. 1966, "Den sociale problemstilling ved udforskningen af de gudelige vækkelser", *Kirkehistoriske Samlinger* 1966.
Clausen, Søren 1990, "Kinas gåde", *Omverden* 3, 3-7.
Cocchiara, Giuseppe 1952, *Storia del Folklore in Europa,* Torino.
Connor, Walker 1973, "The Politics of Ethnonationalism", *Journal of International Affairs* 27, 1973; – 1978 "A nation is a nation, is a state, is an ethnic group is a ...", *Ethnic and Racial Studies* 1:4.
Craig, Gordon 1982, *The Germans,* London 1984.
Crèvecoeur, J.Hector St. John de 1782, *Letters from an American Farmer,* N.Y. 1981.
Dahrendorf, Ralf 1965, *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland,* München; – 1989, *The Modern Social Conflict*, London; – 1990, *Reflections on the Revolution in Europe,* London.
Dansk Socialhistorie, DJH 23-24, 1982.
Davis, John 1977, *Peoples of the Mediterranean. An Essay in Comparative Social Anthropology,* London.
De Seta, Cesare 1972, *La cultura architettonica in Italia tra le due guerre, Bari* 1978; – 1976, "prefazione" S. Danesi e L. Patetta, *Il Razionalismo e l'architettura in Italia durante il fascismo,* Venezia.
Deák, István 1989, *Die rechtmässige Revolution. Lajos Kossuth und die Ungarn 1848-49,* Wien 1989; – 1989, "Fun City", *New York Review* 16/3; – 1990, *Beyond Nationalism. A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848-1918, Oxford*; – 1991, *Der K.(u.)K. Offizier 1848-1918,* Wien.
Defoe, Daniel 1701, "The True-Born Englishman", *The Shortest Way with Dissenters, and Other Pamphlets,* Oxford 1927, 21-71.
Dissing, Karen 1969, *Ikke et ord om Michelangelo,* Kbh.
Doctorow, E.L. 1974, *Ragtime,* Kbh. 1975.
Duby, George 1973, *Le dimanche de Bouvines,* Paris.
Duroselle, Jean-Baptiste 1976, "Georges Clemenceau 1841-1929" i Pachter; – 1990, *Europa. Fra fortid i splittelse til fremtid i fællesskab,* Kbh.
Dyke, Vernon van 1969, "Self-Determination and Minority Rights", *International Studies Quarterly 13,* 1969.

Ehnmark, Anders 1979, *Paladset,* Kbh. 1980.
Eisenmann, Loius 1910, "Austria-Hungary in the Latest Age", *The Cambridge Modern History* XII, 174-212.
Eley, Geoff 1986, *From Unification to Nazism. Reinterpreting the German Past,* Boston.
Engmann, Max 1987, "Finland som arvtagarstat", *Historisk Tidskrift för Finland* 72, 540-69; – 1988, "Restitutio imperii – om en europeisk nödvändighet", *Finsk Tidskrift* 7-8, 354-72; – 1991, "Historikerna och nationalstaten", C. Kvium (red.), *Historien og historikerne i Norden efter 1965, Studier i historisk metode* XXI, Århus, 41-63.
Enzensberger, H. M. 1980, *Stakkels Tyskland,* Kbh.; – 1987, *Ach Europa,* Frankfurt (dansk 1988).
Erslev, Kristian 1915, *Augustenborgernes Arvekrav. En historisk redegørelse for den sønderborgske hertuglinies arveretlige stilling i hertugdømmerne,* Kbh.
Erös, J. 1981, "Hungary" i S. J. Woolf (ed.), *Fascism in Europe,* London, 117-150.
Esping-Andersen, Gøsta, 1985, *Politics against Market*, Princeton; – 1990, *The Three Worlds of Welfare Capitalism,* Princeton.
Evans, E .J. 1983, *The Forging of the Modern State. Early industrial Britain 1783-1870,* London.
Evans, Richard J. 1985, "The Myth of Germany's Missing Revolution, *New Left Review* 149, 67-94 – 1987, *Rethinking German History,* London; – 1989, *In Hitler's Shadow. West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past,* N.Y.
Evans, R. J. W. 1979, *The Making of the Habsburg Monarchy 1550-1700. An Interpretation,* Oxford.
Fabricius, Knud 1906-58, *Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige* I- IV, Kbhh. 1972; – 1920, *Kongeloven. Dens Tilblivelse og Plads i Samtidens natur- og arveretlige Udvikling*, Kbh. 1971.
Fanon, Frantz 1961, *Fordømte her på jorden,* Kbh. 1966.
Fejtö, François 1988, *Reqiem pour un empire défunt. Histoire de la destruction de l'Autriche-Hongrie,* Paris.
Feldbæk, Ole 1991, "Fædreland og indfødsret. 1700-tallets danske identitet", Feldbæk I 1991, 111-230; – 1991, "Svar", *Sønderjysk Månedsskrift* 1991:1, 30.
Feldbæk Ole (red.) 1991 I-II, *Dansk Identitetshistorie* I, *Fædreland og modersmål, 1536-1789* og II, *Der er et yndigt land, 1789-1848,* Kbh. 1991.
Feldbæk, Ole og Winge, Vibeke 1991, "Tyskerfejden 1789-90", Feldbæk 1991 II, 9-109.
Feyerabend, Paul 1970, *Against Method,* London 1975.
Finkielkraut, Alain 1987, *La défaite de la pensée,* Paris.

Fink, Troels 1955, *Sønderjylland siden genforeningen i 1920,* Kbh.; – 1959, *Spillet om dansk neutralitet 1905-09. L. C. F.Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik,* Århus – 1961, *Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894-1905,* Århus; – 1964, *Otte foredrag om Danmarks krise 1863-64,* Århus.
Finnemann, Niels Ole 1985, *I Broderskabets Aand,* Kbh.
Fleming, Gerald 1982, *Hitler und die Endlösung,* München.
Frandsen, Steen Bo 1988, *Regioner og regionalisme i Italien i anden halvdel af 1800-tallet,* Århus; – 1991, "Men gives der da Provindser i Danmark?", *Historie* 19:1.
Friedman, Alan 1988, *Agnelli and the Network of Italian Power,* London.
Fritzsche, Peter 1987, *Die politische Kultur Italiens,* Frankfurt.
Furet, François 1978, *Penser la Révolution Française,* Paris.
Galli, Giorgio 1966, *Il bipartismo imperfetto,* Bologna; – 1978, *Storia della Democrazia Cristiana,* Bari.
Galtung, Johan 1972, *EF – En Supermagt i Verdenssamfundet,* Kbh.
Gauger, Jörg-Dieter 1984, "Nation, Nationalbewusstsein und Nationwerdung in der deutschen Geschichte", R. Altman u.a., Heimat und Nation. Zur Geschichte und Identität der Deutschen, Mainz 1984.
Geertz, Clifford 1973, *Interpretation of Cultures,* N.Y.
Gellner, Ernest 1978, "Scale and Nation", F. Barth (ed.), *Scale and Social Organization,* Oslo 1978; – 1983, *Nations and Nationalism,* London.
Gellner, Ernest and Waterbury, John 1977, Patrons and *Clients in Mediterranean Societies,* London.
Gerner, Kristian 1989, *Svårt att vara ryss. På väg mot postsovjetismen,* Lund; – 1991, *Centraleuropas återkomst,* Stockholm.
Gidlund, Janerik och Sörlin, Sverker 1991, *Ett nytt Europa,* Stckh.
Glazer, Nathan and Moynihan, Patrick 1963, *Beyond the Melting Pot,* N.Y.
Gollwitzer, Heinz 1951, *Europabild und Europagedanke,* München.
Good, David F. 1984, *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750-1914,* Berkeley.
Goody, Jack 1961, "Religion and Ritual: The Definitional Problem", *The British Journal of Sociology* 12, 142-64.
Goul Andersen, Jørgen 1988, "Offentlig vækstpause", *Det frie Aktuelt* 27/9.
Goul Andersen, Jørgen og Christiansen, Peter Munk 1991, *Skatter uden velfærd. De offentlige udgifter i international belysning,* Kbh.
Graziano, Luigi 1980, *Clientelismo e sistema politico. Il caso dell'Italia,* Milano.
Gregotti, Vittorio 1968, *New Directions in Italian Architecture,* N.Y.
Grelle, Henning 1978, *Socialdemokratiet i det danske landbrugssamfund 1871-1903,* Kbh.
Gregersen, H.V. 1981, *Slesvig og Holsten – før 1830,* Kbh..

Gramsci, Antonio 1929-35, *Fængselsoptegnelser* 1-2, udvalg, oversættelse og introduktion ved Gert Sørensen, Kbh. 1991.
Grundtvig, N. F. S. 1848, "Folkeligheden", *Danskeren* I 30/8.
Grundtvig, N. F. S. *Udvalgte Værker* I-X, udg. af P. A. Rosenberg, Kbh. 1940. *Grundtvigs Sangværk* I-VI, Kbh. 1944-1964.
Guareschi, Giovannino 1948, *Il mondo piccolo di Don Giovanni,* Milano.
Habermas, Jürgen 1987, *Samtalens Fornuft,* Kbh.; – 1991, "Imod krigens logik" *Information Moderne Tider* 22/2.
Habsburg, Otto von 1991, *Zurück zur Mitte,* Wien.
Hagtvet, Bernt 1983, "De intellektuelle og makten. En reise i tvetydighet", *Samtiden* 1983:3, 4-13.
Hammerich, Paul 1984, Gamle *Danmark 1945-1975*. TV-serie DR.
Hanák, Péter 1967, "Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867, aussen-, innen- und wirtschaftspolitisch gesehen", József Varga (Hg.), *Donauraum – gestern, heute, morgen,* Wien 1967, 133-127; – 1967b, "Die Stellung Ungarns in der Monarchie", Engel-Janosi u. Rumpler 1967, 79-93.
Handlin, Oscar 1951, *The Uprooted. The Epic Story of the Great Migrations that Made the American People,* Boston1973; – 1954, *Chance and Destiny. Turnings Points in American History,* Boston.
Hansen, Bodil K. 1981, "Kvinderne i et grundtvigiansk bondemiljø", J. Holmgaard (red.), *Det grundtvigske bondemiljø,* Ålborg 1981, 75-142 .
Hansen, Karin og Torpe, Lars 1983, "Demokratiet i Danmark, socialdemokratisk set", *Årbog for Arbejderbevægelsens historie* 13, 1983, 21-62.
Harbsmeier, M. 1986, "Danmark: Nation, kultur, køn", *Stofskifte* 13, 1986, 47-74.
Havel, Václav, 1987, *Fjernforhør. Samtale med Karel Hvizd'ala,* Kbh. 1989.
Hay, Denys 1957, *Europe. The Emergence of an Idea,* Edinburgh 1968.
Haycraft, John 1987, *The Italian Labyrinth,* London.
Hechter, Michael 1966, *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966,* Berkeley.
Hedeager, Lotte og Tvarnø, Henrik 1991, *Romerne og germanerne,* Kbh. 1991.
Henningsen, Bernd 1976, "Das Problem der skandinavischen Ideologieimmunität", E. Krüger, 11-21; – 1980, *Politik eller kaos,* Kbh.; – 1986, *Der Wohlfahrtsstaat Schweden,* Baden-Baden.
Héraud, Guy 1983, *L'Europe des Ethnies*, Nice.
Herder, Johann Gottfried 1769, *Journal meiner Reise im Jahr 1769,* Stuttgart 1976; – 1774, *Auch eine Philosophie der Geschichte,* Frankfurt 1967; – 1786, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* II-III, *Sämtliche Werke* XIII-XIV, Berlin 1887 og 1909.

Hertz, Frederick 1947, *The Economic Problems of the Danubian States,* London.
Hillgruber, Andreas 1986, *Zweierlei Untergang: Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Endes des europäischen Judentums,* Berlin.
Hinsides Habsburg. Politiske kulturer i Centraleuropa i mellemkrigstiden, DJH 57, 1991.
Hobsbawm, E.J. 1972, "Some Reflections on Nationalism", Nossiter, Hanson and Rokkan (eds.), *Imagination and Precision in the social Sciences*, London, 385-406; – 1977, "Some Reflections on the 'Break-Up of Britain'," *New Left Review* 105; – 1978, " Man and Woman in Socialist Iconography, *History Workshop* 6, 121-138; – 1980, "Scottish Reformers of the Eighteenth Century and Capitalist Agriculture", i Hobsbawm a.o., *Peasants in History,* Oxford;– 1983, "Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914", i Hobsbawm and Ranger 1983, 263-308; – 1990, *Nations and Nationalism since 1780,* London. – 1991, "Åh, Centraleuropa", *Information Moderne Tider* 2/8 1991, 6.
Hobsbawm, E.J. and Ranger, T. (eds.) 1983, *The Invention of Tradition,* London.
Hoensch, Jörg 1984, A *History of Modern Hungary 1867-1987,* London 1988.
Holberg, Ludvig, *LHV, Værker i Tolv Bind* v. F. J. Billeskov Jansen, Kbh. 1969-71; – 1753, *Remarques sur quelques positions qui se trouvent dans l'Esprit des lois, Kbh.*
Holmgaard, Jørgen, (red.) 1981, *Det grundtvigske bondemiljø,* Ålborg. Højskolesangbogen, 16. og 17. udg.
Howard, Michael 1961, The Franco-Prussian War, London 1979.
Hume, David 1741-42, Essays. Moral, Political and Literary, Oxford 1963.
Hørby, Kaj 1991, *Den kristne middelalder,* Kbh. 1991.
Inglehart, Roy 1977, *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics,* Princeton 1977.
Ifversen, Jan 1989, "Det politiske magten og samfundet", *DJH* 47 1989, 7-27; – 1992, "Opfindelsen af politikken" (*Studier i historisk metode* 22, Århus).
Iversen, Hans 1982, *Tro, håb og kærlighed. Sækularisering og socialisation (grundtvigsk forstået),* Århus; – 1983, "Efterskrift til Grundtvig", *Kritisk forum for Praktisk Teologi* 14, 1-19.
Jacobsen, H.-A. u. Jochmann, W. (Hrsg.) 1961, *Ausgewählete Dokumente zur Geschichte des Nationalsozialismus,* Bielefeld
János, A. C. 1982, The Politics of Backwardness in Hungary 1825-1945, Princeton.
Japsen, Gottlieb 1979, "Statspatriotisme og nationalfølelse", *Historie,* XIII: 1-2, 1979, 107-22; – 1980, *Pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender,* Åbenrå; – 1983, *Den fejlslagne germanisering: Den tyske forening for det nordlige Slesvig,* Åbenrå.

Jászi, Ozskár 1912, *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kerdés (Nationstatens tilblivelse og nationalitetsspørgsmålet),* Budapest; – 1924, *Revolution and Counter-Revolution in Hungary,* London; – 1929, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy,* Chicago 1971.
Jensen, Bernard Eric 1991, "Det engelske imperium 1688-1850", *DJH* 54-55, 1991, 27-70.
Jensen, Johan Fjord 1981, *Kritik af det tredje standpunkt, Efter guldalderkonstruktionens sammenbrud* III, Århus; – 1988, "Den postpolitiske udfordring", *Politica* 20 1988 167-184.
Johanneson, Gösta 1981, *Skåne, Halland og Blekinge,* Kbh.
Jutikkala, E. och Pirinen K., 1968, *Finlands historia,* Stkh.
Jäckel, Eberhard 1992, "Die Konferenz am Wannsee", *Die Zeit* 17/1 1992, 33-34.
Kammerer, Peter 1978, "Festa dell'Unità", Kammerer und Krippendorf, *Reisebuch Italien,* Berlin 1978.
Kann, Robert 1950, *The Multinational Empire,* N.Y.; – 1964 *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie* I-II, Graz 1964; – 1974, *A History of the Habsburg Empire, 1526-1918,* Berkeley.
Karlsson, Gunnar (red.) 1987, *Nationale og etniske minoriter i Norden i 1800- og 1900-tallet,* Reykjavik.
Karlsson, Ingemar och Ruth, Arne 1984, *Samhället som teater. Estetik och politik i Tredje riket,* Stckh. 1984.
Kearney, Hugh 1989, *The British Isles. A History of Four Nations,* Cambridge 1990.
Kemiläinen, Aira 1964, *Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification,* Jyväskylä.
Kennedy, Paul 1987, *The Rise and Fall of the Great Powers,* N.Y.
Kertzner, David 1980, Comrades and Christians, N.Y. 1980.
Kirk, Hans 1926, "Religion og Hartkorn", *Clarté* I,135-139; – 1927, "Landproletariatet", *Clarté* II, 105-111; – 1928, *Fiskerne,* Kbh.; – 1953, *Skyggespil,* Kbh.; – 1969, *Det borgerlige frisinds endeligt,* Kbh.
Kjersgaard, Erik 1982-83, *Danmarks historie* 1-12 (TV-serie) DR.
Kjærgaard, Thorkild 1979, "Gårdmandslinien i dansk historieforskning", *Fortid og Nutid* 28:2, 178-191; – 1991, *Den danske Revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning,* København.
Klinge, Matti 1975 *Bernadotten ja Leninin välissä,* Juva; – 1978, "Om begreppen Sverige och Finland", *Symposium för historiker frå Sverige och Finland,* Olofsborg 1978; – 1983, *Runebergs två fosterland,* Borgå – 1988, *Från loyalism till rysshat,* Ekenäs.
Knudsen, Anne 1988, "Indre farvande: Middelhavet" i M. Harbsmeier og H. Boll-Johansen (red.), *Europas opdagelse,* Kbh., 115-139; – 1989, *Identiteter i*

Europa, Kbh.; – 1989, *En ø i historien. Korsika. Historisk antropologi 1730-1914,* København.
Koch, Hal 1944, *N. F. S. Grundtvig,* Kbh.
Koch, Hal og Kornerup, Bjørn udg. 1958-66, *Den danske kirkes historie* VII-VIII, Kbh. 1958 og 1966.
Kohn, Hans 1940, "The Genesis and Character of English Nationalism", *Journal of the History of Ideas,* 1, 69-94; – 1944, *The Idea of Nationalism,* N.Y.; – 1955, *The Mind of Modern Russia,* N.Y.; – 1957, *American Nationalism. An Interpretative Essay,* N.Y.; – 1961, *The Habsburg Empire 1804-1918,* N.Y.; – 1963, "The viability of the Habsburg Monarchy", *Slavic Review* 22, 37-42.
Komlos, John 1983, *The Habsburg Monarchy as a Customs Union. Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century,* London.
Krag, Helen og Margit Warburg (red.) 1986, *Der var engang ... Amol iz geven,* Kbh.
Kristiansen, K.K. og Rasmussen. J. Rahbek (red.), *Fjendebilleder & Fremmedhad,* København 1988
Krüger, E. Hrsg. 1976, *Arbeiterbewegung in Nord- und Mitteleuropa zwischen nationaler Orientierung und Internationalismus,* Flensburg.
Kühl, Jørgen 1990, *De tyske mindretal i Sovjetunionen,* Århus; – 1991, "Da Tyskerne blev minoriteter", *DJH* 57, 1991, 112-128.
Kærgaard, Anders 1988, *Mænd af ære. Klientelisme og mafia på Vestsicilien 1861-1988,* Århus.
Lackó, Miklós 1966, *Arrow Cross Men: National Socialists, 1935-1944,* Budapest; – 1980, "The Social Roots of Hungarian Fascism: The Arrow Cross", Larsen, Hagtvet og Myklebust (eds.), *Who Were the Fascists?* Bergen 1980, 395-400.
Lafont, Robert, 1974, *La revendication occitane,* Paris.
Lahme, Norbert 1982, *Sozialdemokratie und Landarbeiter (1871-1900),* Odense.
Lamberti, M. 1972, "Le Corbusier e l'Italia 1932-36", *Annali delle Scuola normale superiore di Pisa* serie III, II:2, 817-72.
Lane, F.C. 1973, *Venice. A Maritime Republic,* Baltimore.
LaPalombara, Joseph 1987, "Lottizzati e vincenti. Intervista con Joseph LaPalombara", *Panorama* 14/6 1987; – 1987, Democracy Italian Style, New Haven.
Larsen, Bøje 1981, *Er styring mulig?* Kbh.
Larsen, Ejvind 1972, *Grundtvig og noget om Marx,* Kbh.; – 1983, *Det levende ord. Om Grundtvig,* Kbh.
Le Patourel, John 1976, *The Norman Empire,* Oxford.
Lee, J. J. 1989, *Ireland 1912-1985. Politics and Society,* Cambridge.
Lefort, Claude 1986, *Essais sur le politique. XIXe-XXe siècles,* Paris.

Lehmann, Orla 1861, "For Grundloven. Tale ved en politisk Fest i Vejle 1861", *Efterladte Skrifter* IV, Kbh. 1874.
Lenin, V.I. 1906, *Die Agrarfrage, Werke* 13, 167-212; – 1907, "Socialdemokratiets agrarprogram", *Werke* 13, 213-437, Berlin 1974.
Lévi-Strauss, Claude 1971, "Race et culture", *Revue internationale des sciences sociales* – 1987 The View from Afar, Penguin.
Lewin, Leif 1990, "Politiska partier behövs inte", *Dagens Nyheter* 8/1 1990.
Lindeberg, Lars 1985, *Arvefjenden: Dansk-svenske landskampe på slagmarker og fodboldbaner fra sagntid til nutid,* Kbh.
Lindhardt, P.G. 1957, *Vækkelse og kirkelige retninger,* 3. udg. Århus 1978; – 1964, *Grundtvig,* Kbh.; – 1968, "Fra statskirke til folkekirke", Rald m.fl., *Den danske folkekirke,* Kbh., 42-53.
Lipset, Seymour M. 1950, *Agrarian Socialism. The Cooperative Commonwealth Federation in Saskatchewan,* N.Y. 1971; – 1963, *The First New Nation,* N.Y. 1979; – 1976, "Radicalism in North America: A Comparative View of the Party Systems in Canada and the United States", *Transactions of the Royal Society of Canada* XIV, 19-55.
Loftager, Jørn 1987, "Et postindustrielt samfund?", Hans Fink m.fl.(red.), *Grænser for rationalitet,* Århus, 17-50.
Luedtke, Luther S.(ed.) 1987, *Making America: The Society and Culture of the United States,* Washington.
Lukacs, John, 1988, *Budapest 1900: A Historical Portrait of a City,* London.
Lukaszewski, Jerzy 1966, "L'historiographie de l'Autriche-Hongrie. Terrain de controverse "européenne", *Bulletin du Centre Européen de la Culture* XI:5-6, 17-50; – 1970 (ed.), *The People's Democracies after Prague,* Bruges.
Lunde, Helle 1988, *Rød-hvid identitet – en analyse af national identitet som kulturelt og politisk fænomen,* utrykt speciale AUC juni 1988.
Lyotard, Jean-François 1979, *La condition postmoderne,* Paris, dansk 1982.
Løfting, Carsten 1987, "Vi vil leve i vores land", *Sfinx* 1987:2.
Løgstrup, K.E. 1988, *System og symbol,* Kbh.
Lönnroth, Lars 1979, *Frihed for Loke såvel som for Thor. Den nordiska mytologin som politisk redskab i grundtvigiansk* bonde- och folkhögskolemiljö, Ålborg 1979.
Macartney, C.A. 1934, *National States and National Minorities,* London; – 1956, *October Fifteenth – A History of Modern Hungary 1929-1945,* I-II, Edinburg; – 1962, *Geschichte Ungarns,* Stuttgart 1971; – 1969, *The Habsburg Empire 1790-1918,* London.
Macfarlane, Alan 1978, *The Origins of English Individualism. The Family, Property and Social Transition,* Oxford.
Macpherson, C.B. 1962, *The Political Theory of Possessive Individualism,* London.

Magris, Claudio 1963, *Il mito absburgico nella letteratura austriaca moderna,* Torino 1988; – 1971, Lontano da dove, Torino 1971; – 1986, *Donau. En følsom rejse fra den store flods kilder til Sortehavet,* Kbh. 1989.
Maier, Charles 1975, *Recasting Bourgeois Europe,* Princeton.
Maistre, Joseph de 1814, *Considérations sur la France, Oeuvres Complètes* I, Lille, 1891.
Malraux, André 1948, "Appel aux intellectuels", tale holdt 5 marts 1948, appendiks til Pléiade udgaven af *Les conquérants* Paris 1976.
Mann, Arthur 1979, "The Melting Pot", Bushman a.o., *Uprooted Americans,* N.Y. 1979; – 1987, "From Immigration to Acculturation", Luedtke 1987.
Mazzini, Giuseppe 1857, "Lettera a Jessie White Mario", i D. Mack Smith, *Il Risorgimento* II, Bari 1968, 422.
Menzel, Ulrich 1988, *Auswege aus der Abhängigkeit. Die entwicklungspolitische Aktualität Europas,* Frankfurt.
Meyer, N.P., Petersen, K. Helveg og Sørensen, Villy 1978, *Oprør fra midten.* Kbh.
Michelsen, William 1954, *Tilblivelsen af Grundtvigs historiesyn,* Kbh.
Michelson, William 1968, "From Religious Movement to Economic Change", *Social History* 2, 283-301.
Michnik, Adam 1990, "Østeuropæiske tanker", *Omverden* 3, 1990 14-17.
Mill, John Stuart 1861, *Considerations on Representative Government,* London.
Minogue, K.R. 1967, *Nationalism,* London.
Mommsen, Hans 1979, *Arbeiterbewegung und nationale Frage,* Göttingen.
Molesworth, Robert 1694, *An Account of Denmark as it was in the year 1692,* Kbh. 1976/77.
Mosse, George L. 1975, *The Nationalization of the Masses. Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich,* N.Y.
Musil, Robert 1930, *Manden uden egenskaber* I, Kbh. 1968.
Mygind, Finn 1988, "Demokrati på preussisk", *Tyskerne, DJH* 43-44 1988, 78-126
Møller Kristensen, Svend 1970, *Litteratursociologiske essays,* Kbh.
Møller, Per Stig 1992, "Jeg tvivler, altså er jeg europæer", Christen Sørensen (red.), *Europa. Nation-Union,* Kbh., 438-48.
Mørch, Søren 1982, *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960,* Kbh.; – 1991 (red.,) *Det europæiske hus* 1-3, Kbh.
Nairn, Tom 1977, *The Break-up of Britain. Crisis and Neo-Nationalism,* London; – 1988, *The Enchanted Glass. Britain and its Monarchy,* London.
Namier, Lewis 1929, *The Structure of Politics at the Accession of George III,* London; – 1930, *England in Age of the American Revolution,* London.
Nielsen, Johs. 1987, *1864 – Da Europa gik af lave,* Odense.

Nielsen, Niels 1941, "Træk af vor nuværende Viden om Landets Natur" i Svend Dahl (red,) *Danmarks Kultur ved Aar 1940,* I Kbh.
Nipperdey, Thomas 1979, "Probleme der Modernisierung in Deutschland", *Saeculum* 30, 292-303; – 1987, *Nachdenken an der deutschen Geschichte,* München; – 1990, "Har tyskerne lov til at være en nation?", *Omverden* 4, 7-9.
Nissen, Gunhild 1972, *Bønder, skole og demokrati,* Kbh.
Noack, Johan Peter 1989, *Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945,* Åbenrå; – 1991, *Det sydslesvigske grænsespørgsmål 1945-47,* Åbenrå.
Nora, Pierre, 1978, "America and the French Intellectuals", *Daedalus* 1978:1.
Nordberg, Michael 1984, *Den dynamiske middelalder,* Kbh. 1987.
Nüchel-Thomsen, Birgit 1972, "Andelsbevægelsen og kapitalisterne", *Festskrift til Povl Bagge*, 301-330.
Nøretranders, Bjarne 1964, *The Shaping of Czardom,* Kbh.
Okey, Robin 1982, *Eastern Europe 1740-1980,* London.
Olesen, Th., Sørensen, N.A. og Østergård, U. 1984, *Fascismen i Italien. Brud og kontinuitet efter 1800,* 2.udg. Århus 1986.
Olwig, Karen Fog og Sampson, Steve 1987, *Uden regning,* Kbh.
Pachter, M. ed. 1976, *Travelers to the New Nation 1776-1914,* N.Y.
Pagano, G. 1976, "Frammento di diario", i C. De Seta (ed.), *Giuseppe Pagano: Architettura e città durante il fascismo,* Bari.
Pamlényi, E. (Hrsg.) 1971, *Die Geschichte Ungarns,* Budapest, 7-29.
Plaschka, R. G. und Karlheinz Mack Hrsg. 1970, *Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum*, Wien.
Plumyène, Jean 1979, *Les nations romantiques. Histoire du nationalisme,* Le XIXe siècle, Paris.
Pocock, J.G.A. 1975, *The Machiavellian Moment,* Princeton; – 1975, "British History: A Plea for a New Subject", *Journal of Modern History,* 47:3, 1975, 601-21; – 1980 (ed.), *Three British Revolutions: 1641, 1688,* 1776, Princeton; – 1982, "The Limits and Divisions of British History: In Search of the Unknown Subject", *The American Historical Review* 87 1982, 311-36.
Polisensky, J.V. 1970, *The Thirty Years War,* London 1971.
Poulsen, Henning 1982, *Fra krig til krig,* Oslo.
Prost, Antoine 1984, "Les monuments aux morts", P. Nora ed., *Les lieux de mémoire* I. La République, Paris.
Rabinbach, A.G. 1976, "The Aesthetics of Production in the Third Reich", G. L. Mosse (ed.), *International Fascism,* Beverley 1979, 189-22.
Rahbek Rasmussen, Jens 1988, "Danmark og Sverige som arvefjender: Fra svenskekrige til fodbold" i Kristiansen og Rasmussen (red.), *Fjendebilleder & fremmedhad,* Kbh., 149-159.
Rée, Jonathan 1991, "Internationality", *Culture and History* 9-10 1991, 137-159.

Reich, Ebbe Kløvedal 1972, *Frederik. En folkebog om N. F. S. Grundtvigs tid og liv, Kbh.;* -1991. *1972 – 1991, Kontrafej af den danske ånd,* Kbh.
Rerup, Lorenz 1982, *Slesvig og Holsten – efter 1830,* Kbh.
Remak, John 1969, "The healthy invalid: How doomed the Habsburg Empire?", *The Journal of Modern History* 41, 127-43.
Renan, Ernest 1882, "Qu'est-ce qu'une nation?", Renan, *Oeuvres Complètes* I, Paris 1947.
Riesman, David 1950, *The Lonely Crowd,* N.Y.; – 1959, "The Study of National Character: Some Observations on the American Case", *Harvard Library Bulletin,* 13:1.
Robbins, Keith 1983, *The Eclipse of a Great Power. Modern Britain 1870-1975,* London; – 1988, *Nineteenth-Century Britain. Integration and Diversity,* Oxford.
Robertson, E.M. 1988, "Race as a Factor in Mussolini's Policy in Africa and Europe", *Journal of Contemporary History* 23.
Rogers, Ernesto Nathan 1962, "L'esperienza degli architetti", A.A.V.V. *Fascismo e antifascismo 1918-36,* Milano.
Rokkan, Stein 1987, *Stat, nasjon, klasse,* Oslo.
Rokkan, Stein and Eisenstadt, S.N. (eds.) 1973, *Building State and Nations* I-II.
Romeo, Rosaro 1984, *Vita di Cavour,* Bari.
Rosdolsky, Roman 1964, "Friedrich Engels und das Problem der "Geschichtslosen Völker", *Archiv für Sozialgeschichte* IV, 87-282.
Rule Britannia – De britiske Øer 1688-1990, DJH 54-55, 1991.
Rousseau, J.-J. 1762, *Du contrat social,* Paris 1966.
Ruffolò, Marco 1987, "Il sommerso è una miniera d'oro", *La Repubblica* 26/2 1987.
Ruth, Arne 1981, "På vej mod en kultkunst", *Dansk Musik Tidsskrift* 1981, 213-17
Rönnquist, Ralf 1990, *Historia och nationalitet. Skotsk etno-territorialitet i ett historisk perspektiv,* Lund.
Rørdam, Thomas 1973, *Irland - korstog og klassekamp,* Albertslund.
Sahlins, Peter 1989, *Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees,* Berkeley 1989; – 1990, "Natural Frontiers Revisited", *The American Historical Review* 95:5, 1423-51.
Said, Edward S. 1977, *Orientalism,* London 1977.
Saller, Richard P. 1982, *Personal Patronage under the Early Empire,* Cambridge.
Salvi, Sergio 1973, *Le nazioni proibite,* Firenze; – 1978, *Patria e matria,* Firenze.
Sartre, J.-P. 1961, "Forord", F. Fanon, *Fordømte her på jorden,* Kbh. 1966.

Sassoon, Donald 1986, *Contemporary Italy. Politics, Economy and Society since 1945,* London.
Sawyer, Peter 1988, *Da Danmark blev Danmark,* Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie 3, Kbh.
Schlözer, August Ludwig 1800, *Vorbereitung zur Weltgeschichte für Kinder,* Göttingen.
Schorske, Carl E. 1980, *Fin-de-siècle Vienna. Politics and Culture,* N.Y.
Schraeder, Hildegard 1963, *Moskau, das dritte Rom. Studien zur Geschichte der politischen Theorien der slawischen Welt,* Darmstadt.
Schulz-Vobach, K.-D., 1989, *Die Deutschen im Osten. Vom Balkan bis Sibirien,* Hamburg.
Schulze, Hagen 1987, *Wir sind was wir geworden sind,* München.
Sebastian 1978, *Ikke alene Danmark* (LP).
Seton-Watson, Hugh 1945, *Eastern Europe between the Wars 1918-1941,* Cambridge.
Seton-Watson, Hugh and Christopher 1981, *The Making of a New Europe. R.W. Seton-Watson and the last Years of Austria-Hungary,* Washington.
Sheehan, James 1981"What is German History?", *Journal of Modern History* 53, 1-23.
Shu-bi-dua 1978, 78'eren (LP) 1978.
Silverman, Sydel 1975, *Three Bells of Civilization. The Life of an Italian Hill Town,* N.Y.; – 1979, "On the uses of history in anthropology: the palio of Siena", *American ethnologist* 6:4, 413-36; – 1985, "Towards a Political Economy of Italian Competitive Festivals", *Ethnologia Europea,* XV:2, 95-103.
Simon, Erica 1960, *Réveil national et culture populaire en Scandinavie, La genèse de la Højskole nordique 1844-1878,* Kbh.; – 1974 "Hovedtræk i Grundtvigs kulturfilosofi eller historiesyn", *Højskolebladet* nr. 22-36.
Sked, Alan 1989, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815-1918,* London.
Skocpol, Theda 1979, *States and Social Revolutions,* London 1979.
Skovgaard Petersen, Vagn red. 1972, *Nordens historie i skolen. Synspunkter og forslag til undervisningen i andre nordiske landes historie,* Foreningerne Nordens Forbund.
Skovmand, Roar 1951, De folkelige bevægelser i Danmark, Kbh. 1951.
Skrubbeltrang, Fridlev 1943, *Den danske Husmandsbevægelse,* Kbh.; – 1946, Den danske folkehøjskole, Kbh.
Skydsgaard, J.E. 1966, "Partidannelser i den sene romerske republik", *Historisk Tidsskrift* 12 Rk. 2, 1966-67, 394-407; – 1976, "The Disintegration of the Roman Labour Market and the Clientela Theory", *Studia Romana in Honorem Petri Krarup Septuagenarii,* Odense, 44-48; – 1981, *Det romerske clientelasamfund,* Kbh.

Smith, Anthony D. 1981, *The Ethnic Revival,* Cambridge; – 1991, *National Identity,* Harmondsworth.
Snyder, Louis L. 1982, *Global Mini-Nationalisms. Autonomy or Independence,* Westport.
Spotts, Frederic and Wieser, Theodor 1986, *Italy. A difficult Democracy,* Cambridge.
Stalin, J.V. 1913, *Marxismen og det nationale Spørgsmaal,* Kbh. 1939 (nr. 3-5, 1913 af *Prosvesjtsjenije,* Oplysning).
Stangerup, Hakon 1946, *Kulturkampen* (1872-1883) I-II, Kbh.
Statera, Gianni 1986, *La politica spettacolo,* Milano.
Steenstrup, J. Erslev, K. Heise, A. Mollerup, V. Fridericia, J. A. Holm, E. Jørgensen, A. D., *Danmarks Riges Historie* I-VI, København 1898-1905.
Stephens, Meic 1976, *Linguistic Minorities in Western Europe,* Cardiff.
Strauss, G. 1978, "The Holy Roman Empire Revisited", *Central European History* 11:3, 290-301.
Stürmer, Michael 1984, *Die Reichsgründung,* München; – 1986, *Dissonanzen des Fortschritts,* München.
Sugar, F. (ed.) 1971, *Native Fascism in the Successor States, 1918-1945,* Santa Barbara 1971.
Svensson, Bjørn 1983, *Tyskerkursen,* Centrum 1983.
Szabó, Miklós, 1987, *Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986,* Budapest 1987; "Folk og nation – politisk kultur i Ungarn", *DJH* 57, 1991, 76-89.
Szekfü, Jules 1945, *Ètat et Nation,* Paris 1945.
Sørensen, Søren 1987, *Nordens historie,* Kbh. 1987.
Sørensen, Villy 1968, *Kafkas digtning,* Kbh. 1968.
Taylor, A.J.P. 1948, *The Habsburg Monarchy 1809-1918,* London 1948; – 1965, *English History 1914-1945,* Oxford 1965.
Terragni, G. 1936, "La costruzione della Casa del Fascio di Como", Quadrante 35-36, i Enrico Montero, *Giuseppe Terragni e la Città del razionalismo italiano,* Roma 1969.
Thaning, Kaj 1972, *N. F. S. Grundtvig,* Kbh. 1972.
Thodberg, Christian and Thyssen, Anders Pontoppidan (eds.) 1983, *N.F.S. Grundtvig, Tradition and Renewal. Grundtvigs Vision of Man and People, Education and the Church, in Relation to World Issues Today,* Kbh. 1983 (også i tysk, fransk og dansk udg.)
Thorsteinsson, Jákup 1990, *Et Færø som Færø,* Århus 1990.
Thyssen, Anders Pontoppidan 1958, *Den nygrundtvigske Bevægelse med særligt henblik paa den Borupske kreds* bd. I. 1870-1887, Kbh. 1958; – 1960ff., *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. Århundrede* I-VII. Kbh. 1960ff; – 1972, "De religiøse bevægelsers samfundskritik og den demokratiske udvikling", 26-38 i *Kulturelle, politiske*

og religiøse bevægelser i det 19. århundrede, Århus 1972; – 1991, *Grundtvig og den grundtvigske arv*. Afhandlinger, Kbh. 1991.
Tilly, Charles (ed.) 1975 , *The Formation of National States in Western Europe,* Princeton 1975; – 1990, *Coercion, Capital, and European States, A.D. 990-1990,* London 1990.
Tingsten, Herbert 1936, *Nazismens og Fascismens Idéer,* Kbh. 1967.
Tocqueville, Alexis de 1835-40, *Lighed og frihed,* Haarby 1978.; – *Democracy in America,* ed. by J. P.Mayer I-II, Paris 1835-40/ N.Y. 1969.
Toynbee, Arnold J. 1954, "Moscow the Third Rome", *A Study of History* vol.VIIa, London 1954, 31-41.
Treitschke, Heinrich von 1897, *Zehn Jahre deutscher Kämpfe* I, Berlin 1897.
Trevor-Roper, Hugh 1982, "The Unity of the Kingdom. War and Peace with Wales, Scotland and Ireland", R. Blake (ed.), *The English World. History, Character and People,* London 1982, 100-110; – 1983, "The Invention of Tradition: The Highland Tradition of Scotland", Hobsbawm and Ranger 1983, 15-42.
Trille 1978, *Altid har jeg længsel* (LP) 1978.
Tyskerne. Stat og nation i Tyskland 1815-1988, Den Jyske Historiker 43-44, 1988.
Tullio-Altan, Carlo 1986, *La nostra Italia. Arretratezza socioculturale, clientelismo, trasformismo e ribellismo dall'Unità ad oggi,* Milano 1986.
Tägil, Sven ed. 1984, *Regions in Upheaval. Ethnic Conflict and Political Mobilization,* Lund 1984.
Vovelle, Michel 1984 "La Marseillaise. La guerre ou la paix", Pierre Nora ed., *Les lieux de mémoire,* I *La République,* Paris 1984.
Waber, Leopold 1915, "Die Zahlenmässsige Entwicklung der Völker Österreichs 1846-1910", *Statistische Monatschrift* N. F. XX, Wien 1915, 616-720.
Wallerstein, Immanuel 1974-90, *The Modern World-System* I-III, N.Y. 1974-90.
Weber, Eugen 1976, "Who sang the the Marseillaise?", J. Beauroy m.fl., *The Wolf and the Lamb,* Stanford 1976; – 1976, *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France 1870-1914,* Stanford 1976; – 1986, "L'Hexagone", Pierre Nora, *Les Lieux de mémoire* II:1, Paris 1986.
Weber, Max 1905, *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd,* Oslo 1971; – 1921 *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* I-III, Tübingen 1921.
Wehler, H.-U. 1962, *Sozialdemokratie und nationalstaat,* Göttingen 1971.
Weibull, Lauritz 1911, *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000,* Lund.
Weingrod, Alex 1968, "Patrons, Patronage, and Political Parties", *Comparative Studies in Society and History* X, 377-400.
Whitman, Walt, *Complete Poetry and Collected Prose,* N.Y. 1982.

Winding, Kjeld 1943, *Den danske Bondebevægelse,* Kbh.
Vive la France. Vive la république. Politisk kultur og poliske traditioner i Frankrig 1789-1986, DJH 38-39, 1986.
Winge, Vibeke 1991, "Dansk og tysk i 1790-1848", Feldbæk 1991 II, 110-148.
Wolf, Eric 1966, "Kinship, Friendship, and Patron-Client Relations in Complex Societies", M. Banton (ed.), *The Social Anthropolgy of Complex Societies*, London; – 1966, *Bønder,* Kbh. 1973..
Wolfe, Alan 1985, "Amerikanerne er ikke dumme – bare meget anderledes", *Information* 30/5 1985; – 1985, *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation,* Berkely.
VM-Holdet 1986, *Re-Sepp-Ten.*
Wood, Gordon S. 1969, *The Creation of the American Republic 1776-1787,* N.Y. 1972.
Wåhlin, Vagn 1966, "10. Oktoberforeningen 1865-1870", *Historie* IX, 2, 1971, 274-90; – 1980, *By og land,* Århus; – 1981 "Bourgeois and Popular Movements in Denmark", *Scandinavian Journal of History* 5, 161-183; – 1982, "Folkelighed og folkedragt", *1800-tallet* 1982:3, 3-9; – 1983, "Almueskole og friskole.", *1800-tallet* 1983:1, 3-8; – 1985, "Religiøse vækkelsesbevægelser i Danmark", A. Gustavsson (red.), *Religiösa Väckelsesrörelser i Norden,* Lund; – 1987, "Popular Revivalism in Denmark", *Scandinavian Journal of History,* 12, 363-87.
Wåhlin, Vagn og Østergård, Uffe 1975, *Klasse, demokrati og organisation. Politiserings- og moderniseringsprocessen i Danmark 1830-1848* I-VI, Aarhu.
Zagorin, Perez 1969, *The Court and the Country,* London.
Zangwill, Israel 1909, *The Melting-Pot: Drama in Four Acts,* London.
Zerlang, Martin 1976, *Bøndernes klassekamp i Danmark,* Kbh.
Zevi, Bruno 1950, *Storia dell'architettura moderna,* Torino 1975.
Zweig, Stefan 1942, *Verden af i går,* Kbh. 1948.
Zwitter, Fran 1960, *Les problèmes nationaux dans la monarchie des habsbourg*, Beograd.
Ørstrøm Møller, J. 1991 "Habsburgmonarkiet", *Udenrigs* 1991:1.
Østergård, Uffe 1973, *Den materialistiske historieopfattelse i Danmark* I, Århus 1973; – 1976, "Die materialistische Geschichtsauffassung in Dänemark", E. Krüger (Hg.), 22-26; – 1985, "Kafka, Praha og det østrig-ungarske dobbeltmonarki.", Per Højholt m.fl., *Kafka 100 år,* Århus 1985, 172-199; – 1986 "Den rationalistiske arkitektur under det fascistiske regime i Italien 1922-43", J. Guldberg (red.), *Tema: Funktionalisme,* Odense, 171-200 – 1988, *Hvad er en nationstat?* Århus; – 1988, "Er de republikanske dyder det egentligt amerikanske ved amerikanerne? ", Zetterholm red., *Alexis de Tocqueville,* Kbh., 145-202; – 1991, "National og etnisk identitet", Hans Fink

og Hans Hauge (red.), *Identiteter i forandring,* Århus 1991, 144-84; – 1991, "Denationalizing National History", *Culture and History* 9/10, 9-42.
Østerud, Øyvind 1978, *Utviklingsteori og historisk endring,* Oslo 1978; – 1984, *Nasjonenes selvbestemmelse. Søkelys på en politisk doktrine,* Oslo; – 1987, *Det moderne statssystem,* Oslo.

Bibliografiske oplysninger

"Danmark er et lille land, der trues af Europa" er skrevet til denne bog; uddrag har været trykt i *Information* marts 1992, *Ud & Se med DSB* marts 1992 og *Standart* 1, 1992

"Det danske rige – statshistorie eller nationalistisk historie"; stærkt revideret sammenskrivning af "Hvorfor hader vi svenskerne" i Linde-Laursen och Nilsson (red.), *Nationella identiter i Norden,* Nordiska Rådet 1991 og "Feindbilder und Vorurteile in der dänischen Öffentlichkeit" i Günther Trautmann (Hrsg.), *Die hässlichen Deutschen?* Wissenshaftliche Buchgesellschaft Darmstadt 1991

"Bønder og danskere – dansk politisk kultur og traditioner"; revideret og opdateret udgave artikel med samme titel i Vagn Wåhlin (red.), *Historien i kulturhistorien,* Århus Universitetsforlag 1988

"Nation og national identitet – fra Herder til i dag"; udvidet og ændret udgave af artiklen "The Herder they come" *Slagmark* 18, 1992

"På rejse i det russiske hus"; sammenskrivning af artikler som har været trykt i *Weekendavisen,* 1991, *Sfinx* 1990 og *Omverden* 1990 og 1991

"Ukania – stater og nationer på de britiske øer"; forkortet version af mine bidrag til *Rule Britannia, Den Jyske Historiker* 54-55, 1991

"En nation af mange nationer – USA's europæiske identitet"; opdateret og udvidet version af artikel med samme titel i *Kritik* 88, 1989

"Lyser den franske revolution endnu?"; sammenskrivning af artikler, der har været trykt i *Sfinx* 1989 og *Omverden* 1990

"Det habsburgske dobbeltmonarki og Europa"; udvidet og ændret version af mine bidrag til *Hinsides habsburg, Den Jyske Historiker* 57, 1991 og *Udenrigs* 1991:4

"Donau, Centraleuropa og Europa"; afsnittene har været trykt i anden form i *Nyt fra Historien* XL:1, 1991, *Information* 10/5 1990 og 1/11 1991 og *Kritik* 91-92, 1990

"Deutschland über alles"; stærkt ændret udgave af mit bidrag til *Tyskerne. Nation og stat i Tyskland 1815-1988, Den Jyske Historiker* 43-44, 1988, *Omverden* 8, 1991, *Information* 14/12 1990, 11/3 1991, 24/1 1992

"Italienske strejftog"; stærkt omskrevne udgaver af artikler fra *Informazione* (for italiensklærerforeningen) 1988 og 1989, *Sfinx* 1986 og 1989, *Omverden* 1991, *Information* 1990 og Arkitekten 1986

“Italienisering af Europa?”; stærkt ændret udgave af artikel fra *Kritik* 84, 1988

“De europæiske værdiers mange huse” er skrevet til denne bog; uddrag har været trykt i *Weekendavisen* 13/9 1991 og *Politiken* 23/3 1992